

[All rights reserved by the Trustees of Sheth D. L. J. P. Fund]

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the 'Nirnaya-sagar' Press,
26-28, Kolbbat Lane, Bombay.

Published by Jivanchand Sakarchand Javeri for Sheth Devchand Lalbhai Jain Pustakoddbha
Fund, at the Sheth Devchand Lalbhai Dharmasala, Badekhan Chakla, Surat

जैनाचार्य खरतरगच्छगगननभोमणि १००८ श्रीमज्जिनकृपाचन्द्रसूरीश्वर.

जन्म सं० १९१३. दीक्षा सं० १९३६. सूरिपद सं० १९७२.

આમુખ.

શેઠ દેવચંદ લાલભાઈ જૈનપુસ્તકોદ્ધારે અન્યાંક ૮૩ તરીકે શ્રીશાલન મુનિરાજના વડીલ બન્ધુ પરમ-આર્હત કવીશ્વર શ્રીધનપાલવિરચિત ઋષભપંચાશિકા બે ટીકાઓ સહિત તથા વીરસ્તુતિ-યુગલ અવચ્છિન્ન સહિત આ ગ્રંથમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

આ ગ્રંથ શ્રીમતી આગમોદય સમિતિ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવા વિચાર હતો, પરંતુ ખીલ ગ્રંથો ત્યાહુ હોવાથી શેઠ દેવ લાલ જૈન પુ. ફંડમાંથી બહાર પાડ્યો છે.

અન્યત્ર સંશોધનાદિ કાર્ય સુરતવાસ્તવ્ય પ્રોફેસર હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા M. A. દ્વારા કરાવવામાં આવ્યું છે. એઓએ ચોતાના લેખમાં ગ્રંથકાર આદિ સબધે ઉલ્લેખ કર્યો હોવાથી વિશેષ લખ્યું ઉચિત ધાર્યું નથી.

આ ગ્રંથમાં જેમણે જેમણે અમોને સહાયતા કરી છે તે સર્વનો આ સ્થલે અંતઃકરણથી ઉપકાર માનિયે છિયે.

શ્રીઆગમોદય સમિતિના કાર્યવાહકોએ આ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કરવા માટે અમોને આપ્યો, જે બદલ સમિતિના કાર્યવાહકોનો ઉપકાર માનિયે છિયે.

સુરત-ગોપીપુરા,
વિ. સં. ૧૯૮૯,
જેઠ શુકલ પૂર્ણિમા,
ગુન સને ૧૯૩૩.

જીવજીવંદ સાકરચંદ જવેરી
અને
અન્ય માનદ સંચાલકો.

વિષયાનુક્રમ.

વિષય.								પૃષ્ઠાંક
સમર્પણ	...	...	...	...	...	...	...	૫
આચુખ	...	...	...	...	...	...	...	૭
અપાદકીય નિવેદન	...	...	...	...	...	...	...	૯-૧૨
અસ્તાવના	...	...	...	...	...	...	...	૧૩-૧૯
વિષયસૂચી	...	...	...	...	...	...	...	૨૦-૨૨
ઋષભપંચાશિકા ટીકાયુગલ, ભાષાંતરાદિ સહિત	...	...	...	...	...	...	...	૧-૧૬૫
ઋષભપંચાશિકાયા અવચૂરિષતુષ્ટયમ્ ...	...	...	...	...	...	...	...	૧૬૬-૧૯૯
શ્રીવીરસ્તુતિ અવચૂરિષ, ભાષાંતરાદિ સહિત	...	...	...	...	...	...	...	૨૦૦-૨૬૮
વીરસ્તુતિ સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષાંતરાદિ સહિત	...	...	...	...	...	...	...	૨૬૯-૨૭૩
શબ્દકોષ	...	...	...	...	...	...	...	૨૭૪-૨૮૦

સમર્પણ.

જસલમેર પ્રાચીન જૈન ગ્રંથભંડારમાં રહેલા અમૂલ્ય ગ્રંથોના
ઉદ્ધારક, અપ્રસિદ્ધ તાત્ત્વિક ગ્રંથોના પ્રકાશનકાર્યના
ઝેરક અને અમારી પ્રાચીન ગ્રંથ પ્રકાશન
સંસ્થાના સહાયક,

પરમ પૂજ્ય

ખરતરગચ્છગગનનભોમણિ

ભદ્રારક ૧૦૦૮ આચાર્ય મહારાજ

શ્રીમળિજનકૃપાચન્દ્રસૂરીશ્વરજીનું

નામ

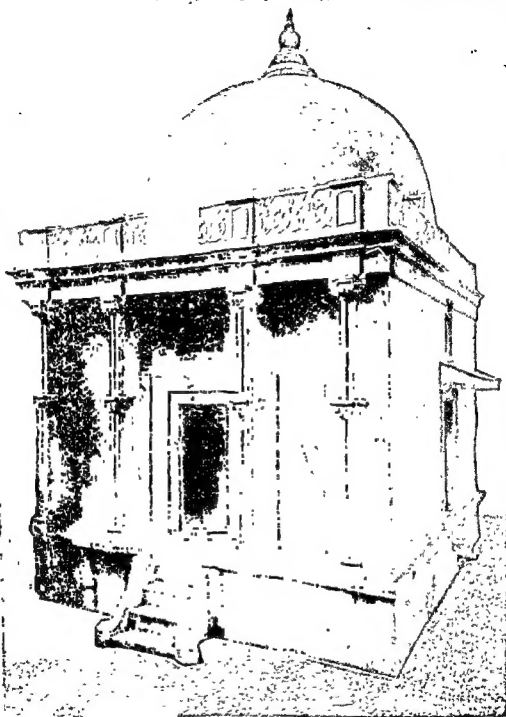
આ શ્રીધનપાલીય કૃતિકલાપ સાથે નિયુક્ત કરી
અંશતઃ કૃતાર્થ થયે છે.

સુરત-ગોપીપુરા,
વિ. સ. ૧૯૮૯,
જેષ્ઠ શુકલ પૂર્ણિમા,
જન સને ૧૯૩૬.

જીવણચંદ સાકરચંદ જવેરી

અને

અન્ય માનદ સંચાલકો.

શ્રી શીતલવાડી શ્રીમદ્દિનદત્તસૂરિ જ્ઞાનભંડાર.

શ્રીમદ્દિનદ્રુપાચન્દ્રસૂરીશ્વરના ઉપદેશથી સુરતવાસ્તવ્ય ઝવેરી લગુભાઈચુત પાનાચંદ
 તથા મોતીચંદ ભાઈઓએ સ્વદ્રવ્યવડે વિં સં ૧૯૭૫ ના વેશાળ શુદ્ધિ
 ૬ ના રોજે સ્થાપ્યો.

સંપાદકીય નિવેદન

અન્યનું કલેવર મોટું હોય કે નાનું હોય તોપણ પ્રસ્તાવના તો જરૂર અન્યની લખવી જોઈએ એવો વિદ્વજ્ઞોનો અભિપ્રાય છે તેમજ શિષ્યાચાર છે એ વાતને ધ્યાનમાં લઈને હું પણ આ કવિરાજ ધનપાલે રચેલી ઋષ્યભંપચારિકા આદિ મનોહર કૃતિઓની પ્રસ્તાવના લખવાનો પ્રારંભ કરું છું. તેમાં સૌથી પ્રથમ તો મારે એ નિવેદન કરવું જોઈએ કે લગભગ સાતેક વર્ષ ઉપર હું શ્રીઋષ્યભદ્રેવની સ્તુતિરૂપ આ ઋષ્યભંપચારિકા નામના કાવ્યનું કાવ્યમાલાના સમ્રમ ગુચ્છકમાં દર્શન કરવા ભાગ્યશાળી થયો હતો. તે સમયે આ અનુપમ કાવ્યનું મહત્ત્વ હું પૂરેપૂરું સમજી શક્યો હતો નહિ, પરંતુ સમય જતાં આ કાવ્યના કર્તાના સમ્પદમાં વિશેષ માહિતી મળવાથી અને ખાસ કરીને આ સ્તુતિ તરફ કલિકાલ-સર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રચરિ પણ બહુમાનથી જોતા હતા એ વાતથી કુમારપાલ-પ્રબંધ વાંચતાં વાંકેફાર થવાથી મને આ કાવ્યનું સાગોપાગ અધ્યયન કરવાનું વિશેષ મન થયું.

સમ્રમ ગુચ્છકમાં આપેલ આ કાવ્ય તેમજ તેની સસ્કૃત છાયા ઉપરથી કવિરાજનો પૂર્ણ આશય સમજી શકાયો. મુશ્કેલ જણાયાથી આ કાવ્યની ટીકા કે અવચૂરિ જેવું કોઈ સાધન હોય તો તે મેળવવા મેં પ્રયાસ કર્યો. આના પરિણામે મને ખબર પડી કે વિ. સ ૧૯૬૯ માં 'જૈનધર્મ પ્રસારક સભા' તરફથી આ કાવ્યની એક અવચૂરિ તેમજ તેનું ગુજરાતી ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ છે. એ પુસ્તક મને મળતાં કવિરાજની આ કૃતિની ખૂબી મને વિશેષ સમજાવા લાગી. છતાં પણ આવા અપૂર્વ કાવ્યના ઉપર કોઈ વિસ્તૃત ટીકા હોય તો તે જોવા મને સહજ જિજ્ઞાસા ઉદભવી. સાથે સાથે એવો પણ વિચાર સ્ફુરી આવ્યો કે જો એવી કોઈ ટીકા પ્રાપ્ત થાય તો તેના આધારે આ કાવ્યને અગે શબ્દાર્થ અને પદાર્થ તૈયાર કરવા ઉપરાંત તેનું સ્પષ્ટીકરણ પણ તૈયાર કરવું કે જોથી તેના અભ્યાસીને વિશેષ સુગમતા થઈ પડે.

જૈન અભ્યાસકીર્તિમાં આ કાવ્યને લગતી કંઈ કંઈ ટીકાઓ કે અવચૂરિઓ સમ્પત્તી ઉલ્લેખ છે તે જાણવા મેં એ અન્ય હાથમાં લીધો. એના ૨૮૧ માં પૃષ્ઠમાં નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ મારા જોવામાં આવ્યો:-

નામ	શ્લોક	કર્તા	રચ્યાનો સંવત્	ક્યાં છે ?
ધનપાલ પંચાશિકા		ધનપાલ		૫.
વૃત્તિ	૧૧૦૦	દેવલાદશિષ્ય પ્રભાનન્દ		૫. પા. ૨-૫
વૃત્તિ (સક્ષિસ)				૫.
અવચૂરિ		ધર્મશંખરોપાધ્યાય		પા. ૩
અવચૂરિ (ખીજ)	૩૩૬	નેમિચન્દ્ર		પા. ૪

આ પ્રમાણેની માહિતી મળતાં મેં શ્રીયુત જીવજીવંદ સાકરચંદ્ર એવરીને આ પુસ્તક શ્રીમતી આગમોદય સમિતિ તરફથી છપાવી બહાર પાડવા સૂચના કરી. તેમણે તે વાત આગમોદયરક જૈનાચાર્ય ધીઆનન્દમાગરચરિને લખી જણાવી તેમની સમતિ મળતાં શ્રીયુત જીવજીવંદની સૂચના મુજબ મેં આ અન્ય ધીરે ધીરે તૈયાર કરવા માથ્યો. આ અન્યના ભાષાન્તરાર્થિકનો પ્રારંભ મેં ઇ. સ.

૧-૨ સમ્રમ ગુચ્છકમાં છપાયેલા આ કાવ્યમા અને આની છાયામાં થયે રથળે અશુદ્ધિઓ જોવામાં આવે છે. પ્રભાવક-ચરિત્ર (નિર્ણયસાગર મુદ્રણાલયમાં ઇ સ ૧૯૦૯ માં છપાયેલી આવૃત્તિ)માં પણ આવી અનેક સ્પલનાઓ નજરે પડે છે. આથી ખીજ આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થતી વેળા એ તરફ વિશેષ ધ્યાન આપવા તેના સંપાદકને મારી નમ્ર વિરજિ છે.

૧૯૨૫ ના એપ્રિલ માસમાં કર્યો હતો. તે અરસામાં શ્રીયુત છવ્વણ્યંદ મને જૈનાનંદ પુસ્તકાલય (સુરત)માંથી આ કાવ્યની શ્રીપ્રભાનંદસૂરિકૃત ટીકાની એક પ્રતિ મળાવી આપી હતી. સમય જતાં તેમના દ્વારા મને ઉપર્યુક્ત ટીકાની બીજી બે પ્રતિઓ મળી. તેમાંની એક તો અમદાવાદના વિદ્યાશાળાના ભંડારની હતી, બીજી બીજી પ્રતિ મહોપાધ્યાય મુનિરાજ વીરવિજયજીના રાસ-સંગ્રહની (છાલુના ભંડારની) હતી. આ ઉપરાંત આ બંને સ્થળેથી મને શ્રીહિમચંદ્રગણિકૃત અવચૂરિની પણ એક એક પ્રતિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. વિશેષમાં શ્રીવિજયસિદ્ધિસૂરિ તરફથી કર્તાના નામ વિનાની આ કાવ્યની અવચૂરિની એક પ્રતિ મળી હતી. આ અવચૂરિની એક બીજી પ્રતિ મને અમદાવાદના વિદ્યાશાળાના ભંડારમાંથી મળી હતી. આ અવચૂરિનો શ્રીહિમચંદ્રગણિકૃત અવચૂરિમાં અત્યંત યથો હોવાથી આ અવચૂરિ અત્ર પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી નથી. આ સક્ષિપ્ત અવચૂરિ ઉપરથી શ્રીહિમચંદ્રગણિકૃત મોટી અવચૂરિ તૈયાર કરી હશે કે એમણે રચેલી અવચૂરિ ઉપરથી આ અવચૂરિ રચવામાં આવી હશે એનો નિર્ણય કરવા મેં યથાયોગ્ય સાધનના અભાવે પ્રયાગ કર્યો નથી.

આ બધી પ્રતિઓ ઉપરાંત શ્રીયુત છવ્વણ્યંદ મને ભાણુરકર ગ્રામ્યવિદ્યાસંશોધન મંદિર (પુના) માંથી ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મશેખરકૃત અવચૂરિની એક પ્રતિ મેળવી આપી હતી.^૧ એ પ્રતિના પત્રની સખ્યા સાતની છે અને એનું પ્રમાણ ૩૩૬ શ્લોક જેટલું છે. વિશેષમાં આ અવચૂરિમાં એ વિશેષતા છે કે આમાં સંસ્કૃત અવચૂરિ હોવા ઉપરાંત એ અવચૂરિનો ગૂર્જર ગિરામાં અનુવાદ પણ અવચૂરિકારે આપ્યો છે આ વાતની એ પ્રતિની અન્તમાં આપેલો અને ૧૬૮ માં પૃષ્ઠમાં છપાયેલો નીચે સુલબનો હેલેખ સાક્ષી પૂરે છે —

“इति धीधर्मशेखरमहोपाध्यायविरचिता चालावबोधाय कपभपञ्चाशिकासंस्कृत-
प्रारुतावचूरीः सम्पूर्णा ॥ प्रत्यसंख्या ॥ ३३६ ॥”

શ્રીનેમિચંદ્ર મુનિરાજે રચેલી અવચૂરિની પ્રતિ પ્રકાશક મહાશય મેળવી રાક્યા નહિ, પરંતુ મુકબલ-પંચાશિકાના લગભગ ૫૬૬૬ શ્લોકો છપાઈ ગયા હતા તેવામાં ઇતિહાસતત્ત્વમહોદધિ જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયેન્દ્રસૂરિ સુગ્રામીના ચાતુર્મસ્ય માટે આગમન થયું અને પ્રસંગવશાત્ આ અવચૂરિ વિષે વાત નીકળી તેમણે તરત જ ‘શ્રીવિજયધર્મલક્ષ્મીસાનભંડાર’ (આમા) થી એની પ્રતિ મળાવી આપી પોતાની સાહિત્યચરિત્રતાને સાક્ષ્યહાર કરાવ્યો.

આ પ્રતિઓમાંથી શ્રીપ્રભાનંદસૂરિકૃત રચેલી ટીકાની સુદૃષ્ટાલય-પુસ્તિકા (પ્રેસ-કોપી) તૈયાર કરવામાં જૈનાનંદપુસ્તકાલય તરફથી મળેલી પ્રતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો અને તેનું સંશોધન કરવામાં મેં અમદાવાદના વિદ્યાશાળાની પ્રતિનો આધાર લીધો હતો. એ બે પ્રતિઓને અત્ર અનુક્રમે ક અને ख સરખા આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત આ ટીકાની છાલુના ભંડારમાંથી મળેલી પ્રતિનો મેં સાકામસ્ત સ્પર્શોમાં જ ઉપયોગ કર્યો છે અને મેં તેને ग સરખા આપી છે.

આપી રીતે શ્રીહિમચંદ્રગણિકૃત અવચૂરિની પ્રેસ-કોપી છાલુના ભંડારમાંથી મળેલી પ્રતિ ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવી હતી, અને એના સંશોધન માટે અમદાવાદની વિદ્યાશાળાની પ્રતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. એ પ્રતિઓને અત્ર ક અને ख સરખા આપવામાં આવી છે.

મુકબલ-પંચાશિકાના બીજી વાર-ગ શોધન-પત્ર (મુદ્ર)ની એક નકલ શ્રીવિજયમેઘસૂરિ ઉપર મોકલવામાં આવતી અને તે તેઓ તપાસી મોકલવતા આ પ્રમાણે પાત્ર શ્લોકો છપાઈ ગયા એટલામાં વિહારદિ કારણને લઈને તેમના ઉપર મુકેલો મોકલવાનું માંડી વાળવામાં આવ્યું અને એ કાર્ય માટે દક્ષિણવિહારી મુનિવર્ય શ્રીઅમરવિજયના અતુર શિષ્ય-રત્ન શ્રીચતુરવિજયને વિનંતિ કરવામાં આવી.

૧ આ પ્રમાણે વિવિધ પ્રતિઓ મેળવી આપવામાં તેમને જે પરિશ્રમ ઊઠાવ્યો હતો તે તેમનો જન-સાહિત્ય તરફનો પ્રેમ દર્શાવે છે.

તેમણે તે સ્વીકારી. મને નિવેદન કરતાં આનંદ થાય છે કે લગભગ આ સંપૂર્ણ ગ્રંથ છપાયો ત્યાં સુધી પુસ્તક તપાસી મોકલવામાં તેમજ પ્રાસંગિક મૂલ્યાંકન કરવામાં તેમણે પરિશ્રમ મેળવ્યો છે. વિશેષમાં ૧૬૬ માં પૃથ્થમાં જે અવચૂરિણો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો છે તે પોતાની પ્રતિભા આધારે લખી મોકલવાવાળું શુભ કાર્ય આ મુનિવરે કર્યું હતું. આ પૃથ્થમાં ભૂવંમુનિવર્ગમૃતિતા અવચૂરિ' એ શીર્ષક દ્વારા જે અવચૂરિ આપવામાં આવી છે તે બીજી કોઈ નહિ, પણ "જૈન ધર્મ પ્રસાંગિક સભા" તરફથી બહાર પડેલી ધનપાલ-પંચાશિકામાં છપાયેલી અવચૂરિ છે. આની એક પ્રતિ બર્લિન (Berlin)માં હોવાનું મને માલુમ પડતાં પ્રો. નોબેલ સાથે મેં એ સંબંધમાં પત્ર-વ્યવહાર કર્યો હતો, પરંતુ પ્રતિની નકલ ઉતારવી લેવા નેટલી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઈ શકી હતી નહિ.

આ ઉપરાંત સંશોધનાર્થે પ્રકાશક તરફથી અમદાવાદનાં રહેલાના ભંડારની પાંચ પત્રની અને આથી પ્રાચીન જણાતી એક પ્રતિ અને પૂરી પાઠવામાં આવી હતી. એ વિશેષ શુદ્ધ હોવાથી પ્રથમ પ્રતિ ઉપરથી તૈયાર કરેલી સુદ્રણાલય-પુસ્તિકામાંના સહિત્ત સંચોળનું નિર્ગમન કરવામાં એ ઉપયોગી થઈ પડી હતી.

વિ. સં. ૧૫૨૨ માં રચાયેલી એક અવચૂરિની પ્રતિ મને પ્રવર્તક ક્રાંતિવિજયપણ તરફથી ભેગા મળી હતી. અત્ર છપાયેલી અવચૂરિ કે અવચૂરિ પૈકી કોઈ પણ સાથે એનું સર્વથા સામ્ય નથી એ વિશેષતા છે. આ ઉપરાંત એક બીજી પણ અવચૂરિની પ્રતિ પ્રવર્તકજીના ભંડારમાં છે, પરંતુ તે પણ છપાયેલી કોઈ પણ અવચૂરિ સાથે સર્વોચ્ચ મળતી આવતી નથી. આથી આવી છૂટીછવાઈ અનેક અવચૂરિઓ શિષ્યના અભ્યાસાર્થે તેમના ગુરુવર્યને હાથે રચાયાનું અનુમાન કરાય છે.

શ્રીવીર-સ્તુતિની સામગ્રી—

આ ગ્રન્થમાં મુદ્રિત શ્રીવીર-સ્તુતિની સામગ્રી મને કેમ પ્રાપ્ત થઈ તેનું પણ દિગ્દર્શન કરાવતું અસ્થાને નહિ ગણાય. આગમોદ્ધારક વિદ્વદ્વર જીઆનન્દસાગરસરિએ શ્રીશોભન-સ્તુતિના મારો ઉપોદ્ધાત તપાસતી વેળા આ સ્તુતિ સમંધી નિર્દેશ કર્યો. આ સ્તુતિ પણ શ્રીશોભન મુનીશ્વરના વડીલ મંધુ શ્રીધનપાલની છે કે અન્ય કોઈ ધનપાલની કૃતિ છે તે વાત મેં પ્રભાવકચરિત્ર (પૃ. ૨૩૮) ઉપરથી વિચારી લીધી. એની હસ્ત-લિખિત પ્રતિ મેળવવા માટે પ્રથમ મેં સૂરિજીને એ વિષે પ્રશ્નવ્યુત્તો તેમણે જૈનાનન્દ પુસ્તકાલય (સુરત)માં તે હોવાનું મને જણાવ્યું. ત્યાંના કાર્યવાહકોએ મને જે પ્રતિ મોકલવા કૃપા કરી તે અવચૂરિ સહિત હતી. એને આજ સુધી સજ્ઞા આપવામાં આવી છે. એની બીજી પ્રતિ મેળવી આપવા માટે મેં પ્રકાશક મહોદયને સૂચના કરી. તેમણે અન્યાન્ય ભણરોના કાર્યવાહકો ઉપર પત્ર લખ્યો, પરંતુ ફક્ત અમદાવાદના રહેલાના ભણરમાંથી તેની એક પ્રતિ માર મળી શકી. એ પ્રતિ પ્રાચીન હતી એટલું જ નહિ, પરંતુ એમાં જે અવચૂરિ આપેલી હતી તેમાં પાઠ-લિખ્તતાને સ્થાને પાઠ-અધિકતા મારા જોવામાં આવી. એટલે કે પ્રથમ પ્રતિગત સમગ્ર અવચૂરિના એમાં અન્તર્ભાવ થતો મેં જોયો. પાઠ-અધિક્ય મોટે ભાગે પર્યાયવાચી શબ્દોની અધિકતાને આભારી જણાયું. આ અધિકતા { } આવા કૌશી દ્વારા મેં સૂચન કરી છે. એ પ્રતિની સજ્ઞા ક સખવામાં આવી છે.

આ સ્તુતિની મૂળ તેમજ અવચૂરિ સહિતની પ્રેસ-કોપી પ્રથમ પ્રતિના આધારે તૈયાર કરી જે સાક્ષર-રત આચાર્યવર્યે જીઆનન્દસાગરસરિ ઉપર મોકલાવી. તેમણે મારી વિરક્તિ અનુસાર મૂળ ગાથાઓની હાથ લખી મોકલાવી તે પાછી મળી તે સ્વસ્થામાં મને અમદાવાદથી ઉપર સૂચનાયેલી એક પ્રતિ મળી. આટલી સામગ્રી પ્રાપ્ત થતાં મેં ઋષભપંચાશિકાદિની જેમ આ શ્રીવીર-સ્તુતિ માટે શબ્દાર્થ પદ્યાર્થ અને સ્પર્શીકરણ તૈયાર કરવા માટેનાં નિષ્ણેયસાગર સુદ્રણાલયમાં તે છપાવાની તૈયારી હતી તેવામાં મેંયેલ જ્ઞાણાટિક સોસાયટી (મુંબઈ)ના પુસ્તકાલયમાં આ સ્તુતિની સવચૂરિક પ્રતિ મારા જોવામાં આવી.

અત્ર ગ તરીકે નિર્દેશ એ પ્રતિ સાથે મુદ્રણાલય-પુસ્તિકા મેળવતાં મને માલૂમ પડ્યું કે લગભગ અક્ષરશઃ એ મુરતની પ્રતિ સાથે મળતી આવે છે. જ, ક અને આ પ્રતિ ઉપરાંત મને મુદ્રણ-સમયે જૈનાચાર્ય શ્રીવિજયવલ્લભસૂરિના વિનય-રત્ન શ્રીવિચક્ષણવિજય તરફથી એક પત્રની પ્રાચીન પ્રતિ પણ મળી હતી. એને મેં અત્ર જ તરીકે જાણાવાળી છે. એમાં કવચિત્ { } માં દર્શાવેલ અધિક પાઠ નજરે પડે છે. એનાથી પ્રાચીન પ્રતિ મારા જોવામાં આવી નથી.

આ શ્રીવીરસ્તુતિનું પહેલી વારનું મુદ્દું તપાસી રહ્યો હતો તેવામાં “જૈન સાહિત્ય સંશોધક” (અં. ૩, ખં. ૩) ત્રેમાસિક મારા વાંચવામાં આવ્યું. આમાં મૂળ કૃતિ ઉપરાંત વ્યાકરણતીર્થ પં. બેચરદાસ તરફથી તૈયાર કરાયેલું વિવેચન પણ મારા જોવામાં આવ્યું. જ અને જ તથા જ અને જ એના વિનિમય ઉપરાંત અનુસ્વારની ન્યૂનાધિક્તા તરફ મારી દૃષ્ટિ ગઈ, પરંતુ પાઠાન્તર તરીકે તેના નિર્દેશ લાગ્યે જ કરતાં વસ્તુતઃ પાઠ-ભિન્નતા તરફ મેં ધ્યાન આપ્યું, કેમકે પ્રાકૃત ભાષામાં ઉપર્યુક્ત વિશિષ્ટતાઓ સુપ્રસિદ્ધ છે.

ખાસ કરીને ૧૫ માથી ૧૭ મા પદોમાંનાં પાઠાન્તરો નોંધવા લાયક જણાયાં. આ ઉપરાંત પંડિત જીના વિવેચનમાં અવચુરિકારે નહિ સૂચવેલ એવા પણ કેટલાક અર્થો દૃષ્ટિગોચર થયા. વિશેષમાં તેમણે પ્રાકૃત શબ્દનું મૂળ સંસ્કૃત કેવી રીતે બને છે તે દર્શાવવા સૂચવેલ સિદ્ધ-હૈમ વ્યાકરણના આઠમા અધ્યાયનાં સૂત્રોના પ્રાકૃતના અલ્પ અભ્યાસીઓને માટે નિર્દેશ કરવો મને આવશ્યક લાગ્યો. આથી મુદ્રણાલયમાંથી પુસ્તિકા પાછી લાવી તેમાં મેં યથાયોગ્ય દેરફાર કર્યો. આવી પરિસ્થિતિમાં હું તેમના ઉપકાર માનું છું. વિશેષમાં તેમણે તૈયાર કરેલ વિવેચન માટે હું તેમને ધન્યવાદ આપું છું અને તેઓએ વિવેચન મારા કરતાં પ્રથમ પાઠક-વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરી શક્યા તે બદલ તેમને તેમજ જૈન સાહિત્ય સંશોધકના સંપાદક મહાશયને પણ અભિનન્દન આપું છું.

સદ્ભાગ્યે આ ગ્રન્થમાં એક જ કવિની ત્રીજી કૃતિના પણ સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પણ શ્રીવીર પરમાત્માની સ્તુતિ છે. તે અતિશય લઘુ છે, છતાં અર્થ-ગૌરવ અને વિષય-સૂચનની અપેક્ષાએ તો એ મહત્ત્વ-પૂર્ણ છે. આની એક પ્રતિ મને પ્રવર્તકજીના સાહિત્ય-વિભાગી શિષ્ય-રત્ન શ્રીચતુરવિજય દ્વારા મળી હતી. અન્યત્ર આ પ્રતિ માટે મેં તપાસ કરી, પરંતુ તેમાં મને સંદેહતા મળી નહિ.

આ પ્રમાણે જે વિવિધ વિષયોએ પ્રાચીન સાહિત્યોદ્ધારના પુણ્યમય કાર્યમાં પ્રતિ વગેરેની સહાયતા કરી મને ઝલ્લી કર્યો છે તે બદલ હું તેમને હાર્દિક ઉપકાર માનું છું.

અત્રમાં આ કાર્યમાં જે ત્રુટિઓ જણાતી હોય તે માટે સાક્ષર-સમૂદ્ધની ક્ષમા યાચતો તેમજ તેમની તરફથી તદ્દરે સૂચનાઓની આકાંક્ષા રાખતો હું બિરમું છું.

લગતવાડી, બૃહેશ્વર,
મુંબઈ,
આપાઠ કૃષ્ણ એકાદશી
વિ. સં. ૧૯૮૬.

ગુરુજી

હીરાલાલ સમિકદાસ કાપડિયા.

૧ ૩૫-સિદ્ધિના શીર્ષક દેખી મેં પડિતજીની જેમ ૩૩ સૂત્રાંકનો નિર્દેશ ન કરતાં તે સૂત્ર અર્થે સદિત સૂચવવા ઉપરાંત ૩૫ની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ માટે આવશ્યક અન્ય મૂલો પણ નિર્દેશ્યાં છે. આ કાર્યમાં મારી અલ્પજ્ઞતાને લઈને જે કોઈ કોઈ ઉપસ્થિત થયા હોય તો તે બદલ હું સાક્ષર-સમૂદ્ધની ક્ષમા માનું છું.

સેવાના નરેશ પ્રતિગોષ્ઠક
 આગમોદ્ધારક આગમગ્રંથાખ્યામસ
 આચાર્યમહારાજ ૧૦૦૮ શ્રીમાન્
 શ્રીઆનંદસાગર-સૂરીશ્વરજી

સંગૃહીત શાસ્ત્ર ગ્રંથોનું
 શ્રીજૈન-આનંદ-પુસ્તકાલય.

ગોપીપુરા, મુગ્ધા.

સ્થાપના—બીર સવત્ ૨૪૪૫ વિક્રમ સવત્ ૧૯૭૫ ક્રાઈસ્ટ સને ૧૯૧૯

પ્રસ્તાવના

આ પ્રસ્તાવના દ્વારા શ્રીકૃષ્ણ-પંચાંગિકાદિ હૃદયંગમ કાવ્યો રચનાસ કષીર ધનપાલના જીવન-વૃત્તાન્ત પરતે તેમજ તેમની અન્યાય કૃતિઓના સંબંધમાં સાધન અનુસાર યથામતિ ઉલ્લેખ કરવા પ્રવૃત્ત થાઉં છું. તેમાં પ્રથમ કવિરાજના ચરિત્ર ઉપર પ્રકાશ પાડનારાં સાધનોનો નીચે મુજબ નિર્દેશ કરું છું.

ગ્રન્થ	રચના-સમય
(૧) પાંચઅલક્ષીનામમાલા	વિ. સં. ૧૦૨૬
(૨) તિલકમંજરીની અવતરણિકા (શ્લો ૫૧-૫૩)	૧૧ મી શતાબ્દી
(૩) આવકવિધિ	" "
(૪) શ્રીધનપાલકૃત શોભન-સ્તુતિની ટીકા	" "
(૫) શ્રીપ્રભાચન્દ્રસંસ્કૃત પ્રભાવકચરિત્રગત શ્રીમહેન્દ્ર-પ્રબંધ	વિ. સં. ૧૩૩૪
(૬) શ્રીમેસ્તુંગસંસ્કૃત પ્રખ્યાધિન્તામણિ	વિ. સં. ૧૩૬૧
(૭) શ્રીજિનકુશલસંસ્કૃત ચૈલ્યવંદનકુલકવૃત્તિ (પત્રાંક ૬૩-૬૭)	વિ. સં. ૧૩૮૩
(૮) શ્રીસંઘતિલકસંસ્કૃત સમ્યક્વસત્તિટીકા	વિ. સં. ૧૪૨૨
(૯) શ્રીજિનમંડનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબન્ધ	વિ. સં. ૧૪૬૨
(૧૦) શ્રીરત્નમન્દિરગણિકૃત ભોજપ્રબંધ (લિ. ૩૬ થી ૪૦ અધિ. ૫)	વિ. સં. ૧૫૧૭
(૧૧) શ્રીધન્દ્રહંસગણિકૃત ઉપદેશ-કલ્પવૃક્ષી (પૃ ૧૬૬-૧૭૫)	વિ. સં. ૧૫૫૫
(૧૨) શ્રીહેમવિજયગણિકૃત કથારત્નાકર (તં ૫, કં ૩૭)	વિ. સં. ૧૬૫૭
(૧૩) શ્રીજિનલાભસંવિરચિત આત્મપ્રબોધ (પ્રં ૧)	વિ. સં. ૧૮૦૪
(૧૪) શ્રીજિનપલકમીસૂત્રિવિરચિત ઉપદેશપ્રાસાદ (ભા. ૧, વ્યા. ૨૩)	વિ. સં. ૧૮૪૩

ઉપર્યુક્ત સાધનો પૈકી જેટલાં હસ્તગત થયાં હતાં તે મુજબ કવિવર્ધ ધનપાલના જીવનની રૂપ-રેખા પ્રસંગવશાત્ શ્રીશોભન મુનીશ્વરનો જીવનવૃત્તાન્ત આલેખતી વેળા મેં રજૂ કરી છે. આથી એ સંબંધમાં વિશેષતારૂપે એક બે હકીકતોનો અગ્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

ધનપાલનો સત્તાસમય—

તિલકમંજરીના ૪૩ માથી ૪૬ મા મુદ્દાનાં પદોમાં ધનપાલે પોતાના આશ્રપદાતા ભોજ નરેશ્વરના પ્રભાવતું વર્ણન કર્યું છે એ ભોજનો સત્તાસમય ઇ. સ ૧૦૧૮ થી ઇ. સ ૧૦૬૦ નો મોટો ભાગે મનાય છે. આ ઉપરથી પણ ધનપાલ વિક્રમની અગ્યારમી શતાબ્દીમાં થઈ ગયા એ હકીકતને પુષ્ટિ મળે છે. વિશેષમાં પ્રભાવકચરિત્રમાં સૂચવાયું છે તેમ વાદિવેતાલ શ્રીશાંતિમૂર્તિએ તિલકમંજરીનું સંશોધન કરેલું છે.^૧

૧ શાહ હીરાચંદ કકલલાઈ તરફથી “અમલકારિ સાવચૂરિ સ્તોત્રસમૃદ્ધ તથા વંકચૂલિયા સૂત્ર-સારાંશ” નામે બે પુસ્તક વિ. સં. ૧૯૭૯ માં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે તેમાં વિદ્વદ્-ગોષ્ઠી પૃ. ૧૨-૧૪ માં આવેલ છે. એમાં ધનપાલના મુખે “વેયાં ન વિદ્યા” વાળું પદ બોલાયાનો ઉલ્લેખ કરાયો છે. મુમુદ્ધ ઇલાકાના સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી તૈયાર કરાવાયેલ “ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડી”માં “પશુઓના પંચમાં વાદવિવાદ” નામની બે કવિતા છે તેની સાથે એ વિદ્વદ્-ગોષ્ઠીની સંતુલના કરી શકાય તેમ છે.

૨ વિચારો નિમ્નલિખિત પદો:—

“અયાતૌ ગૂર્જરાષીદકોવિદેશચિરોમયિ: ।

વાદિવેતાલવિચદં શ્રીશાન્ત્યાપાર્વતમહાવત્ ॥ ૨૦ ॥

અગ્રોચયદિમાં વાસાકુલ્સુગ્રાણાં પ્રરૂપણાત્ ।

શન્દસાહિયદોપાત્નુ સિદ્ધસારસ્વતેષુ કિમ્? ॥ ૨૦૨ ॥”

એ આચાર્યનો અસ્તકાળ ત્યાં 'શ્રીશાન્તિમૃદિપ્રબન્ધમાં' વિ. સં. ૧૦૯૬ નો દર્શાવાયો છે. આથી પણ ઉપર્યુક્ત ઉલ્લેખનું વિશેષ સમર્થન થાય છે.

ઋષ્યભંધ્યાગિકા અને પ્રાકૃત ભાષાની વિશિષ્ટતાઓ—

કવીશ્વર ધનપાસકૃત શ્રીઋષ્યભ-પંચાગિકા પ્રાકૃત ભાષામાં રચાયેલી હોવાથી એ ભાષાની કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ આ સ્તુતિ-કાવ્યમાં નજરે પડે તે સ્વાભાવિક છે

પ્રાકૃતના અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે તેમ પ્રાકૃતમાં સંસ્કૃતની જેમ દ્વિવચનને માટે સ્થાન નથી. એથી કરીને તો દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે.^૧ આ વાતને સૂચવવા માટે સ્વાતંત્ર્ય પૃષ્ઠમાં "બહુવચને દુષ્વચનં" એવો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. આ પદ્ધતિ શ્રીગાંતિસૂરિકૃત ઔષધવંદણમહાભાસના નિમ્ન-વિખિત ૨૯૮ માં પદ્યના પ્રથમ પદ (૨૨૫)રૂપે નજરે પડે છે.—

"બહુવચને દુષ્વચનં, છટ્ઠિચિમતીદ મગ્નહ ચતરત્પી ।

જહ હત્થા તહ પાવા, નમુત્થુ દેવાહિદેવાણં ॥ ૨૯૮ ॥"

વિશેષમાં આ પદ્ય નવતત્ત્વપ્રકરણની નિમ્ન-વિખિત—

"સા ઉચ્ચગોચમણુદુગસુરુદુગર્પિંચિવિદ્યજાદપણદેહા ।

આદિતિતણુણુવંગા આદમસંચયણસંઠાણા ॥"

—માંથી શ્રીઠેવેન્દ્રસૂરિકૃત વૃત્તિમાં અવતરણરૂપે નજરે પડે છે (જુઓ નવતત્ત્વસાહિત્યસંમહર્ણવ ૧૭ સુ પૃષ્ઠ) નવતત્ત્વપ્રકરણના ભાષ્યની ૫૫ માં ગાથાના શ્રીયશોદેવ ઉપાધ્યાયકૃત વિવરણમાં "બહુવચનેન દુષ્વચનં" એવો ઉલ્લેખ છે.

દ્વિવચનને બદલે બહુવચન—

દ્વિતીય પદ્યમાના 'ચરનાણવંસણસિરીણં' એમાં દ્વિવચનને સ્થાને બહુવચનનો પ્રયોગ છે, બેકે એમ માન્યા વિના પણ ચકાવી શકાય તેમ છે, એ વાત શ્રીઠેમચન્દ્રગણિકૃત વિવરણ (૫૦ ૭) ઉપરથી બેઠ શકાય છે આઠમા પદ્યગત 'અટ્ટાવયસેલા સીસામેલા' એ પદમાં તો દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો જ પ્રયોગ છે એ વાતની ના પાડી શકાય તેમ નથી. ૨૫ માં પદ્ય (૫૦ ૮૨)માં 'હરિહરેર્હિ' એ પણ આવેા પ્રયોગ છે. ૨૭ માં પદ્યગત વિસમા૦ પણ આવા પ્રયોગનું ઉદાહરણ પૂરા પાડે છે. ૨૮ માં પદ્યમાં ચલણા વગેરેથી પણ આવા પ્રયોગના અસ્તિત્વનું સમર્થન થાય છે ૪૬ માં પદ્યમાં સહિઆ અને લોગશસ્તવા એ રૂપો પણ પ્રાકૃતમાં દ્વિવચનને બદલે બહુવચનનો પ્રયોગ કરાય છે એ હકીકતની પુષ્ટિ કરે છે.

પાંચમી વિભક્તિને બદલે છઠી—

અનુર્થ પદ્યમાં 'મચિન્નકમલાણ'માં પાંચમી વિભક્તિને બદલે છઠીનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રાકૃત ભાષામાં બહુનીહ સમાસમાં અન્તે ક પ્રત્યય આવતો નથી એ વાત અંગ્યારમાં પદ્યગત યંધુવિદત્તચસુમર્હે ઉપરથી બેઠ શકાય છે

૧.

"શ્રીવિદ્યમસવસરવો વર્ષસહસ્રે ગતે સપ્તણ્ણવતી ।

શુચિચિત્તવસીહુઝ્ઝત્તિકાસુ શાન્તિયમોરમુદસમ્ ॥ ૧૩૦ ॥"

૨ કવિકાવસર્વેશ શ્રીઠેમચન્દ્રસૂરિવર સિદ્ધિએ નામના શબ્દાનુશાસન (બ્યાકરણ)ના આઠમા અધ્યાયના તૃતીય પાદના ૧૩૦ માં સૂત્ર દ્વારા કહે છે કે "દ્વિવચનસ્ય બહુવચનમ્" અર્થાત્ પ્રાકૃતમાં દ્વિવચનને સ્થાને બહુવચન વપરાય છે આ હકીકત વૈદિક સંસ્કૃતમાં પણ બેવાય છે એવી અન્ય સમાનતાઓ માટે જુઓ "મગા-પુરાતત્ત્વાક" (૫ ૨૭૮)

દેશ્ય શબ્દો—

પંચમ પદ્યગત ‘લઘુત્ત્વ’ શબ્દનું લઘુત્વ એવું સંસ્કૃતમાં રૂપ થઇ શકે કે નહિ એ સંદેહાત્મક હકીકત જણાય છે. આ ગ્રન્થમાં સુદ્રિત સમસ્ત ટીકા, વિવરણ, અવચૂરિ અને અવચૂરિમાં તો આવું રૂપ સૂચનામાં આવ્યું છે, પરંતુ અભિધાન-ચિન્તામણિ કે અમરકોષમાં તો લઘુ કે લઘુત્વ શબ્દ નજરે પડતો નથી. વિશેષમાં પં. હરગોવિન્દદાસે રચેલા પાઠ્ય-સદ્-અહુષુવો (૫૦ ૮૬૬)માં લઘુને દેશીય શબ્દ તરીકે ઓળખાવ્યો છે.

છઠ્ઠા પદ્યમાંનો હિત્યા શબ્દ દેશ્ય હોવાનું ચિરંતન મુનિરત્નકૃત અવચૂરિ (૫૦ ૧૭૦)માં સૂચવવામાં આવ્યું છે, પરંતુ તે વાસ્તવિક હોય એમ લાગતું નથી.

દશમા પદ્યગત વજ્રરિચ શબ્દ દેશ્ય છે કે નહિ એ સંદેહાત્મક છે. એનું રૂપાન્તર વ્યાકૃત સમુચિત છે કે કચિત એ વિચારણીય છે. શ્રીપ્રભાચન્દ્રસંસ્કૃત વૃત્તિ (૫૦ ૫૨)માં તેમજ પૂર્વમુનિવર્ધ-સૂત્રિત અવચૂરિ (૫૦ ૧૭૩)માં પ્રથમ રૂપાન્તર સૂચવેલ છે, જ્યારે અન્યત્ર દ્વિતીય રૂપાન્તરનો નિર્દેશ છે. વિશેષમાં ઉપર્યુક્ત વૃત્તિ અને અવચૂરિ તેમજ શ્રીધર્મશૌખરગણિકૃત અવચૂરિ સિવાયની અન્ય ટીકાદિમાં વજ્રરિચને દેશ્ય શબ્દ તરીકે ઓળખાવેલ છે.

અન્ય અર્થો—

૧૮ મા પદ્યની શ્રીધર્મશૌખરગણિકૃત અવચૂરિ (૫. ૧૭૮) એતાં ત્વાં ‘કેવલ’ શબ્દનો અર્થ ‘માત્ર’ ન કરતાં કેવલજ્ઞાન કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ તે અર્થ ચિન્ત્ય જણાય છે, કેમકે કેવલજ્ઞાન વરે શું એકજ નિદિશા પ્રકાશિત થાય છે? અથવા તો શું અન્ય નિદિશાએને ઉપલક્ષણુથી ઘટાવી લેવાની છે એમ માની અર્થની સંગતિ કરવાની છે?

લિંગ-પરિવર્તન—

એવો ફોષ અકાઝા નિયમ નથી કે સંસ્કૃત શબ્દોનાં જે લિંગો હોય તેનાં તેજ તેના પ્રાકૃત રૂપાન્તરનાં હોવાંજ નોંધએ. આના સમર્થનાર્થે યોદ્ધાકે ઉદાહરણો રજુ કરાય છે. જેમકે દૈવ્ય (૫૦ ૭૩) પુલ્લિંગ છે, જ્યારે તેનું સંસ્કૃત દૈવત નપુંસકલિંગ છે. એવી રીતે મળ (૫. ૮૧) પ્રાકૃતમાં પુલ્લિંગ છે, જ્યારે તેનું સંસ્કૃત મનઃરૂપ નપુંસકલિંગ છે. ૧૩૪ મા પૃષ્ઠગત વયળ પુલ્લિંગમાં છે, ભેકે સંસ્કૃતમાં તો તે નપુંસકલિંગ છે.

શ્રીવીર-સ્તુતિ

પાઠ્ય કલેવર—

શ્રીવીર-સ્તુતિ ઋષભ-પંચાશિકાનાં પદ્યની સંખ્યાની અગેક્ષાએ લઘુ છે, પરંતુ અર્થ-ગૌરવની દૃષ્ટિએ એનાથી ઉતરે તેમ તો નથી જ. એનાં ત્રીસ પદ્યો પૈકી અન્તિમ પદ્ય સિવાયનાં સર્વ પદ્યો વિરોધાલંકારથી અલંકૃત છે. અન્તિમ પદ્ય ઉપસંહારરૂપ હોવાથી તેમાં વિરોધાલંકારરૂપ વિવૃત્તિની ખાસ આવશ્યકતા નહિ જણાયથી કવિવરે એને અલંકૃત નહીં કર્યું હોય. પ્રથમ પદ્ય દ્વારા વિરોધાલંકારમય સ્તુતિ કરવાની કવિજાને જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેના આવી સુંદર રીતે તેમણે નિર્વાહ કર્યો છે એ નોંધ કર્યો કેવિદ આનન્દિત નહિ થાય?

આ વીર-સ્તુતિમાં પદ્ય ઋષભ-પંચાશિકાની જેમ દેશીય શબ્દો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. જેમકે ૨૦-મા પદ્યમાં ‘વિદ્યોત્કિ’, ૨૧ મામાં ‘તત્તિ’ અને ૨૮ મામાં ‘પચ્ચહ’. ઉપાન્ત્ય પદ્યગત મજ્જત્તય શબ્દથી અને અન્ય પદ્યમાં રૂપ શબ્દના પ્રારંભથી શોભતી ઋષભપંચાશિકા તેમજ એ બંને શબ્દોથી વિગ્રહિત અન્ય પદ્યવાળી વીરસ્તુતિ પદ્ય કોમળ છતાં ગંભીર એવી પ્રાકૃત ગિરામાં નુથપેલી છે. ઋષભ-પંચાશિકામાં પ્રત્યેક પદ્ય અર્થ-દૃષ્ટિએ સ્વતંત્ર છે, જ્યારે અત્ર તો ૨૭ મા અને ૨૮ મા એ બે

પદો યુગ્મરૂપ છે. પ્રથમ સ્તુતિના પાંચમાથી એકવીસમા પદ ઉપરથી જાણી શકાય છે તેમ પ્રથમ સ્તુતિ આઠ તીર્થંકર શ્રીઋષભનાથને ઉદ્દેશીને રચવામાં આવી છે, જ્યારે આ દ્વિતીય સ્તુતિનાં પહેલા, ત્રીજા અને છઠ્ઠા પદના નિરીક્ષણથી સમજી શકાય છે તેમ આ અન્તિમ ત્રિનેશ્વર શ્રીમહાવીરસ્વામીને લક્ષ્યીને રચવામાં આવી છે. પરંતુ એ વિશેષતા છે કે જોરેલે અંશે ઋષભસ્વામીના જીવન-વૃત્તાન્ત ઉપર પ્રથમ સ્તુતિ પ્રકાશ પાડે છે તેટલે અંશે વીર પ્રભુના જીવન પરત્વે દ્વિતીય સ્તુતિ પ્રકાશ પાડતી નથી. આમાંથી તો માત્ર તેઓ 'જ્ઞાત' કુળના હતા અને સાત હાથની કાયાવાળા હતા એટલું જાણી શકાય છે.

સ્તુતિકાર—

શ્રીઋષભ-પંચાશિકા તેમજ શ્રીવીર-સ્તુતિ એ બેના અન્તિમ પદનું અવલોકન કરતાં 'ધનપાલ' એવું કર્તાનું નામ નજરે પડે છે. પરંતુ આ બન્ને એક જ વ્યક્તિની કૃતિ છે એ સિદ્ધ કરવું બાકી રહે છે, કેમકે 'ધનપાલ' નામના એક કરતાં વધારે કવિઓ થઈ ગયા છે. શ્રીપ્રભાચન્દ્રમૂર્તિપ્રણીત પ્રભાવકચરિત્રમાંના શ્રીમહેન્દ્રમૂર્તિપ્રબન્ધમાં તિલકમંજરીના પ્રણેતા શ્રીધનપાલને ઉદ્દેશીને નિમ્ન-લિખિત પદો છે:—

“પશ્ચિમાં દિશમાશ્રિત્ય, પરિસ્પન્દં વિનાઽચલત્ ।

પ્રાપ ‘સત્યપુરં’ નામ, પુરં પૌરજનોત્તરમ્ ॥ ૨૨૪ ॥

તત્ર શ્રીમન્મહાવીર-ચૈત્યે નિત્યે પદે દ્વ ।

દષ્ટે સ પરમાનન્દ-માસસાદ વિદ્વાંવરઃ ॥ ૨૨૫ ॥

નમસ્કૃત્ય સ્તુતિં તન, વિરોધામાસસંસ્કૃતામ્ ।

ચકાર પ્રાકૃતાં દેવ (૧) ‘નિમ્મલે’ત્યાદિ સ્થાસ્તિ ચ ॥ ૨૨૬ ॥”

આ ઉપરથી સત્યપુરમાં શ્રીમહાવીરના દર્શન કરી હરિત થયેલા કવિવરે ‘નિમ્મલ’ થી શરૂ થતી વિરોધાભાસથી મહિત એવી શ્રીવીરસ્તુતિ પ્રાકૃત ભાષામાં રચી એમ જાણી શકાય છે, પરંતુ ઋષભપંચાશિકા તેમજ વીરસ્તુતિના કર્તા એકજ છે એ વાત નિર્દિષ્ટ કાવ્યવામાં જોરેલેક અંશે શકા ઉપસ્થિત થાય છે; કેમકે અહીં તો દેવ નિમ્મલથી શરૂ થતી વીરસ્તુતિના ઉદ્દેશ છે, જ્યારે પ્રસ્તુતમાં નિમ્મલથી શરૂ થતી સ્તુતિ છે.

શ્રીધનપાલ કવિશ્વરનો કૃતિ-કલાપ

- (૧) પાદઅલક્ષીનામમાલા (પ્રાકૃત)
- (૨) તિલકમંજરી (ગ્રાં)
- (૩) ગ્ધવયવિદિપયરત્ન (આવક-વિધિપ્રકરણ) (ગ્રાં)
- (૪) શ્રીગોબલન-સ્તુતિની વૃત્તિ (મસ્કૃત)
- (૫) શ્રીવીરસ્તુતિ (વિરુદ્ધવચનીય) (ગ્રાં)
- (૬) ઋષભ-પંચાશિકા અને ધનપાવપચાતિકા (ગ્રાં)
- (૭) સત્યપુરીય મહાવીર-કેત્યાદ (અપભ્રંશ)
- (૮) વીરસ્તુતિ (મસ્કૃત-પ્રાકૃતમય)
- (૯) નામમાલા (સં)

આ પછી નામમાલા કોમાં પાત્રુ અંગે ઉપલબ્ધ નથી, પરંતુ તેના અસ્તિત્વના સંબંધમાં પુરાવા

(પુ. ૨, અં. ૪)માંનો સંસ્કૃતાદિ ભાષાના વ્યાકરણ, કોષ, હંદ, કાવ્ય અને અલંકારવિષયક ગ્રંથોની એક ટુંકી યાદી લેખ સાક્ષી પૂરે છે. આ સંગ્રહમાં એ લેખના યોગ્ય મહારાષ્ટ્રના રાષ્ટ્રો રજુ કરાય છે:—

‘કોષગ્રંથોમાં નં. ૬૪ માં નોંધેલી ધનપાલ પંડિતની નામમાલા (અને નં. ૬૫ માં નોંધેલી લાવણ્યવતીનામમાલા) ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. ધનપાલની રચેલી પાંચલચ્છી નામે પ્રાકૃત નામમાલા તો ઉપલબ્ધ છે પરંતુ તેની શ્લોકસંખ્યા જૂજ છે જ્યારે આમાં નોંધેલી નામમાલાની શ્લોકસંખ્યા ૧૮૦૦ છે તેથી પ્રાકૃત કરતાં આ નામમાલા જુદીજ હોવી જોઈએ; અને તે સંસ્કૃત નામમાલા હોય તેમ સંભવે છે. ધનપાલે સંસ્કૃતનો રાષ્ટ્ર-કોષ રચ્યો હતો તેનો પુરાવો તો ખુદ હેમચંદ્રાચાર્યના ગ્રંથો-માંથીજ મળી આવે છે: કારણ કે તેમણે પોતાના અભિધાનાચિંતામણિ નામે સંસ્કૃત કોષની ટીકાના પ્રારંભમાં “ક્યુત્તિર્ધનપાલતઃ” એવો ઉલ્લેખ કરી રાષ્ટ્રોની વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં ધનપાલના કોષને પ્રમાણુક્ત માન્યો છે. એવીજ રીતે દેશીનામમાલાની ટીકામાં પણ ધનપાલનો નામોલ્લેખ કરેલો મળી આવે છે. આ કોષ હાલમાં ક્યાંએ પણ મળી આવતો નથી. (આવી જ રીતે લાવણ્યવતીનામમાલા પણ ક્યાંએ લેવા જાણવામાં નથી. લાવણ્યવતી એ સ્ત્રીવાચક વિશેષણનો તાત્પર્ય શો હશે તે ખાસ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરે છે.)’

તિલકમંજરીનું વિષ્દર્શન—

તિલકમંજરી એ સિદ્ધચારવત મહાકવિ શ્રીધનપાલના કૃતિકલાપરૂપ લક્ષાટમાં તિલક સમાન છે. ગીવાંલુ ગિરાના કાવ્ય-સાહિત્યના અધવિભાગને વિભુષિત કરનારાં ગણ્યાં ગાંધ્યાં ‘કાવ્ય-રત્નો’માં આ અદ્વિતીય સ્થાન ભોગવે છે. કવિરાજ બાણની કાદમ્બરીનું આ સ્મરણ કરાવે છે. આને સંસ્કૃત સાહિત્યની અપૂર્વ નવલકથા તરીકે ઓળખાવવામાં આવે તો તે ખોટું નથી, કેમકે પાત્ર અને વસ્તુ એ બંને કવીશ્વરની કલ્પનાસૂત્રિનાં અંગો છે. આ કથા ભોજ (૧) રાજના વિનોદાદ્યે રચાયેલી છે.^૧ આતું નામ કવીશ્વરે પોતાની પુત્રીના નામ ઉપરથી પાછાની હકીકત અસત્ય હોવાનું દક્ષિણવિહારી શ્રીઅમર-વિજયના શિષ્ય શ્રીચતુરવિજય જણાવે છે. વિશેષમાં આ નામ તો કથાની નાયિકાના તિલકમંજરી નામને આભારી છે એમ તેઓ મૂલ્યે છે.

મહાકવિ ધનપાલની વિદ્વત્તા—

મહાકવિ ધનપાલની વિવિધ કૃતિઓના અવેષકને એમની વિદ્વત્તાનો ચોટો ઘણો પરિચય જરૂર જ થયો હશે. અત્ર તેમની કૃતિઓમાંથી જે પાઠ સાક્ષીરૂપે અન્યાન્ય ગ્રંથોમાં દક્ષિગોચર થાય છે તેની રૂપરેખા નીચે મુજબ આલેખુ છું:—

૧ સુખન્ધુ કવિરાજની વાસવદત્તા, દંડીનું દશકુમાર-ચરિત્ર, ત્રિવિક્રમ ભટ્ટની નલકથા, બાણની કાદમ્બરી અને હર્ષાપ્રયાયિકા, કાયસ્થ કવિ સોહલની ઉદયચુંદરી કથાદિ કાવ્યરત્નો ગીવાંલુ ગિરાના ગદ્યના જૈરવને ટકાવી રહ્યાં છે.

ગુણાકવની નરવાહનદત્તકથા (જૃહકથા), શ્રીપાદલિપ્તસૂરિકૃત તરંગવતી (તરંગભોલા) તેમજ અન્યાન્ય વિભુષીએ રચેલી મલયવતી, મગધસેના, ચેટકવતી; અશોકવતી વગેરે ઉચ્ચ કોટિની જેન કથાઓ આને નામરોપ થયેલી જણાય છે. (આ કેનો એદજનક પ્રસંગ !)

૨ “મિ.રોપવાક્યવિદોડપિ જિનાગમોષ્ઠા:

ધોતું કથા: સમુપજાવતુદ્દલસ .

સલાવદાવચરિતસ વિનોદહેતો

રાજ: સ્ફુટાદુત્તરસ રચિતા કયેચ્ચ ॥ ૫૭ ॥”

(૧) કવિકાવચરિત્ર શ્રીહિમચન્દ્રમૂર્તીશ્વરે સ્વેપત્ર દીક્રથી અલકૃત કાવ્યાનુશાસનના પાંચમા અધ્યાય (૫૦ ૨૩૨)મા વચન-સ્ત્રોપના અધિકારમાં તિલકમંજરીના મગલાચરણના નિમ્નવિખિત—

“પ્રોજ્યપ્રમાવઃ પ્રભવો ધર્મસ્યાસ્તરજસ્તમાઃ ।

દ્વદતાં નિર્વૃતાત્માન આયોડન્યેડપિ મુદં જિનાઃ ॥”

—દ્વિતીય શ્લોકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે વળી તેમણે સ્વેપત્ર વૃત્તિથી વિશ્લેષિત છન્દોડનુશાસનના પાંચ પાંચમા અધ્યાયમાં આશા હતીના ઉદાહરણ તરીકે તિલકમંજરી (૫૦ ૧૭૭)ના નિમ્નમંચિત શ્લોકનો નિર્દેશ કર્યો છે—

“ન્યુત્કસિપરિણિ કરપશાસ્ત્રીય નિધિરધનગ્રામ દ્વ

કમલચણ્ડ દ્વ મારયેડપ્પનિ ।

મવમી(વ)મારણ્ય દ્વ

ચીક્ષિતોડસિ મુત્રિનાય ! કથમપિ ॥”

(૨) વળી આ અનુપમ કથાનો નિમ્ન-વિખિત—

“દિશતુ ચિરતિલામાનન્તરં પાર્શ્વસર્પન્—

નમિવિનમિરપાળોત્સન્નદયાક્લક્ષ્મીઃ ।

ત્રિજગદપગતાપત્ કર્તુમાત્તાઘરૂપ—

દ્વય દ્વય મગવાન્ યઃ સમ્પદં નામિચ્છુઃ ॥”

—તૃતીય શ્લોક ઉપર્યુક્ત કાવ્યાનુશાસન (૫૦ ૨૪)મા ઉલ્લેખ અલકૃતના દ્વ નામના ઘોતકના ઉદાહરણમાં આપવામાં આવ્યો છે

(૩) સહસ્રાવધાની શ્રીમુનિમુંદરવચ્ચે ઉપદેશ-વાક્યના દ્વિતીય અગના પદમાં તરંગમાં શ્રીમદ્ધનપાલ-પંચાંગિકાની ૪૧ મા ગાથાનો નિર્દેશ કર્યો છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમ ક્રતા-ધનપાલ પદ્ધિન-રતને ઉદ્દેશીને નીચે સુખ પ્રગમ્યતઃ ઉદાસે પણ ક્રતા છે—

“તદુક્તં શ્રીજિનધર્માવાપ્ત્યન્તરં લઘ્યજૈનદૈવાદિસકલદર્શનસમયસ્વરૂપે ધનપાલ-પણ્ડિતેન શ્રીમદ્ધનપાલેવસ્તુતી—

‘પાર્યતિ જસં ધસમંજસા પિ વર્ષોર્દિ જોદિ પરસમયા ।

નુદ સમયમટોવદિણો તે મંદા તિદુનિસ્સંદા’ ॥”

(૪) તિલકમંજરીના ભાવમનવરૂપ તથા મુદ્ધ અને મગ્ધ નબોદોથી શુભિત એવો નિમ્નવિખિત—

“સ યઃ પાતુ જિન’ રક્ષામીઝને યઃ પ્રતિષ્ઠણમ્ ।

રૂપેરન્તરેકૈક-જન્તોવ્યાપ્તં જગત્રયમ્ ॥ ૧ ॥”

૧ કાવ્યાનુશાસનના પ્રારંભમાં “ન્યુત્કસિપરિણિ” એવો ઉલ્લેખ છે. આ ઉપરથી કવીશ્વર ધનપાલની વિદતા વિષે સૂરીશ્વર કેવો ઉચ્ચ અભિપ્રાય ધરાવે છે તે સમજાય છે

૨ શ્રીવાગ્દેવવિરચિત કાવ્યાનુશાસનમાં વચન-સ્ત્રોપના અધિકાર (૫૦ ૫૦)મા આ શ્લોક —૪૨ પૃ ૭

૩ માતાનું વશણ એમ આપવામાં આવ્યું છે કે—

“પાલદાશિસ્ત્રીયે પદમે ચો જો લીર્વો પદાશિષિપાત્ પૂર્વધાં મામા ॥”

—આથે શ્લોકે શ્રીવાઙ્મહકૃત કાવ્યાનુશાસન (પૃ. ૩)માં લોકના ત્રણ પ્રકારો સૂચવતી વેળાએ આપવામાં આવ્યો છે.^૧

(૫) શ્રીજિનેશ્વરસૂરિકૃત પંચલિંગીપ્રકરણની ટીકાના ૬૭ આ પત્રમાં તેના કર્તા શ્રીજિનપતિસૂરિએ નેમ્નલિખિત બે પદ્યોનો સાક્ષીરૂપે નિર્દેશ કર્યો છે:—

“સીડળ્હવાસધારાનિવાયદુક્ષ્ઠં સુતિષ્કામણુભૂયં ।

તિરિયત્તર્ણમિ નાળાવરણસમુચ્છાદણાવિ ॥ ૪૪ ॥

અંતો નિષ્કલંતેર્હિ પત્તેર્હિ પિયકલત્તપુત્તેર્હિ ।

સુન્ના મણુસ્સભવનાડણ્ણુ નિજ્ઞાદ્દા અંકા ॥ ૪૫ ॥”

કીર્તિકૌમુદી (સં. ૧)ના નિમ્નલિખિત પદ્યમાં આ કવિવરની પ્રશંસા કરાયેલી છે:—

“વચનં ધનપાલસ્ય, ચન્દનં મલયસ્ય ચ ।

સરસં હૃદિ વિન્યસ્ય, કોડમ્બુધામ ન નિર્વૃતઃ ॥ ૧૬ ॥”

દીકા રચનાનો હેતુ—

ધણે ભાગે-તો અન્યકારો જનતાને અર્થનો બોધ થાય તેટલા માટે નિજ સમયમાં પ્રચલિત ભાષામાં અન્યો રચે છે, પરંતુ ધીરે ધીરે કાળ વ્યતીત થતાં ભાષાપરિપાક્ષીમાં વિપર્યય થતાં કે દોહોની યુદ્ધિ કુંઠિત થતાં એ જ અન્યો દુર્ગમ થઈ પડે છે. આવી પરિસ્થિતિમાં તેને સુગમ બનાવવા માટે પાછળથી ટીકાકારો ટીકા રચે છે. કેટલીક વાર અન્યકારના સમયમાં કે સમીપ ઉત્તરવર્તી કાળમાં પણ ટીકાઓ રચાયેલી નજરે પડે છે. પ્રસ્તુત અન્યની ટીકા એની સક્ષિપ્ત કથન-શૈલી અને અર્થ-ગીરવને આભારી હોય એમ સમજે છે.

સુનિવર્થોની મનોદશા—

ઉપર્યુક્ત વિવેચન ઉપરથી બેઠ રાકાય છે તેમ શ્રીહેમચન્દ્રસૂરીશ્વર જેવા પ્રખર પ્રતિભાશાળી જૈન શ્રમણુવર્થે આદરણ ધનપાલની પ્રશંસા કરી છે વિશેષમાં આ સૂરિશેખરે પ્રસંગવશાત્ શ્રીઋષભપંચાશિકા દ્વારા જિનેશ્વરની સ્તુતિ કર્યાના નીચે સુજળનો ઉલ્લેખ શ્રીજિનમંડનગણિકૃત કુમારપાલપ્રબન્ધના ૧૦૨ આ પત્રમાં જોવાય છે:—

“અથ પ્રદક્ષિણાવસરે સરસાપૂર્વસ્તુતિકરણાર્થમમ્યર્થિતાઃ શ્રીહેમસૂરયઃ સકલજનપ્રસિદ્ધાં

‘જય જંતુકપ્પ’ इति धनपालपञ्चाशिकां पेषुः । राजादयः प्राहुः—भगवन् ! भवन्तः कलिकाल-सर्वथाः परकृतस्तुतिं कथं कथयन्ति ? । शुक्रमिरुच्चे—राजन् ! श्रीकुमारदेव ! एवंविधस्तद्धृत-भक्तिगर्मा स्तुतिरस्माभिः कर्तुं न शक्यते । एवं निरतिमानश्रीगुरुवाक्यामृतोल्लासितस्वान्ता नृपादयस्तामेव स्तुतिं भजन्तो राजादनीतस्तले प्राप्ताः श्रीशुक्रमिरिति ह्यापिताः ।”

આ ઉપરથી આધુનિક મુનિરત્નો પૈકી જે કોઈ ગૃહસ્થની વિદ્વતાનો અપભ્રાપ કરવા પ્રેરાતા હોય તેમને ધરો લેવો ઉચિત થઈ પડશે. આ સળધમાં શતાર્થિક શ્રીસોમપ્રભસૂરિએ લક્ષમણના મુખ્ય તથા ઓગણત્રીસ, ઓગણત્રીસ પદોવાળી યમકમય સ્તુતિના તેમજ ‘વડનગર પ્રકાર’ પ્રસારિતના કર્તા કવિચક્રવર્તી

૧ જુઓ Prof. P. V. Kāpe's Introduction to Śhītya Darpana. એમાં તિલક-મંજરીમાંથી અવતરણ અપાયેલું છે. .

‘શ્રીપાલની કુમારપાલપ્રતિબોધના અંતમાં આપેલી પ્રશસ્તિગત નિમ્નલિખિત પદ્ય દ્વારા જે સ્તુતિ કરી છે તેના પણ નિર્દેશ કરવો અનુચિત નહિ ગણાય:—

“પ્રાગ્વાટાન્વયસાગરેન્દુરસમગ્રજઃ કૃતજઃ ક્ષમી

ધામ્નો સૂક્તિસુધાનિધાનમજનિ શ્રીપાલનામા પુમાન્ ।

યં લોકોત્તરકાવ્યરક્ષિતમતિઃ સાહિત્યવિધારતિઃ

શ્રીસિદ્ધાધિપતિઃ ‘કવીન્દ્ર’ इति च आतेति च व्याहर्त् ॥”

સિન્દુરપ્રકાર, શૃંગારવૈરાગ્યતર્ંગિણી વગેરેના કર્તા આ શતાર્થક અરિવરે મુખતિનાથ-ચરિત્રની પ્રશસ્તિના નિમ્નલિખિત પદ્ય દ્વારા શ્રીપાલના પુત્ર સિદ્ધપાલની વિદ્વત્તાદિની ભૂરિ ભૂરિ પ્રશંસા કરી છે:—

“સુસ્તસ્ય કુમારપાલનૃપતિપ્રીતેઃ પદં ધીમતા—

મુસંસઃ કવિચક્રમસ્તકમણિઃ શ્રીસિદ્ધપાલોઽભવત્ ।

યં વ્યાલોખ્ય પરોપકારકરુણાસૌજન્યસત્યક્ષમા—

દાક્ષિણ્યૈઃ કલિતં કલૌ કૃતયુગારમ્મો જનૈર્મન્યતૈ ॥”^૧

જેન મુનિશ્વરોએ જેન શુદ્ધર કવિઓની સ્તુતિ કરી છે એટલું જ નહિ કિન્તુ અજેન કવિઓના પણ શુભુગાન ગાયા છે એ જાણી કંઈ સમૃદ્ધ હર્ષ નહિ પામે ?

ભગતવાડી, બૃહિશ્વર,
અંબક. }

શ્રમભોખાસક

હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા

૧ ગોર્કર દેશીય મહામાલ વસ્તુપાલ, રાજપુરાદિત ઐગ્રેયેર, સકુર અરિગિહ પ્રમુખ ઉત્તમ શુદ્ધર કવિઓમાં આ ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજે છે. એમના પુત્ર સિદ્ધપાલ તથા પાત્ર વિજયપાલ (દ્રોપદીસ્વયંવરના કર્તા) પણ સાદિત્ય-સેત્રમાં અમર થીતે સંપાદન કરી ગયા છે.

૨ કુમારપાલપ્રતિબોધની પ્રશસ્તિમાં પણ આનું એક પદ છે.

૩ ભુજો ‘દીપકપ્રચરણ’ની પાદપૂર્વરૂપ કાવ્યસંવેદના દ્વિતીય વિભાગની ચારી પ્રસ્તાવના (૫૦ ક્રમ).

THE LATE SHETH DEVCHAND LALBHAI JAVERI.

BORN 1838 A. D. SURAT.

DIED 13TH JANUARY 1906 A. D., BOMBAY.

श्रेष्ठी देवचन्द लालभाई जहवेरी.

जन्म १९०९ वैक्रमाब्दे
फात्तिकशुक्लकादश्यां (देवदोषाबलोदिने)
सूर्यपुरे.

निर्वाणम् १९६२ वैक्रमाब्दे
पाँचहृत्पञ्चमृत्यायाम् (मकरसंक्रान्तिपूर्वा)
मोहमयानमयाम्.

વિષયસૂચી

ઋપભ-પંચાશિકા

વિષય	પર્વાક	વિષય	પર્વાક
ઋપભદ્રેવને પ્રણામ	૧	પ્રભુના કેવળજ્ઞાનનો પ્રભાવ	૧૬
સંપ્રેમનો સંબંધી વિચાર, (વૈકલ્પિક લબ્ધિ),		વિમળ જ્ઞાન, અલંકાર-વિચાર.	
નમસ્કાર કરવાનું કારણ, પદ-વિચાર, અલંકાર-		કેવળજ્ઞાનનું પૂજન	૧૭
વિચાર, શોકનું સ્વરૂપ, રજજીની વ્યાખ્યા.		પદ-સંબંધ.	
પ્રભુની આશીર્વાદરૂપ સ્તુતિ	૨	પ્રભુના પ્રથમ સમયસરણનો દેખાવ	૧૮
સંપ્રેમનોની સાર્થકતા.		પદ-તાત્પર્ય.	
પ્રભુના દર્શનનો મહિમા	૩	પ્રભુ પાસે તાપસોનું આગમન	૧૯
શોકનું તાત્પર્ય, સમ્યક્ત્વ-મીમાંસા.		પદનો સાર.	
જગદ્ગુરુના દર્શનનું કૃપ	૪	તાપસોથી પરિવૃત્ત પ્રભુ	૨૦
પદનું તાત્પર્ય.		પ્રભુનું અનુપમ રૂપ	૨૧
પ્રભુનું અવનન-કલ્યાણશુક	૫	સર્વેશ્વરનાં હર્ષનો અભાવ, પદ-ધ્વનિ.	
હૃદયકર, સર્વાર્થસિદ્ધ.		પ્રભુના શુણ્ણનું ગૌરવ	૨૨
પ્રભુના અવતારનો પ્રભાવ	૬	(જગત્-કર્તૃત્વ-નિરસન).	
ઉત્પ્રેક્ષા.		પ્રભુના નિન્દકોની બાલિશતા	૨૩
પ્રભુના જન્મનું માહાત્મ્ય	૭	પ્રભુની અસાધારણ વીતરાગતા	૨૪
પદ-નિષ્કર્ષ, અવસર્પિણીનું દિગ્દર્શન, (અક્ષાનો		કુટિલ કંદર્પના કંપનું દલન	૨૫
દિવસ), જગદ્ગુરુનો વિચાર.		ધ્યાન-દિગ્દર્શન.	
પ્રભુનો જન્મભિષેક	૮	મદનની સેનાની છિન્નભિન્નતા	૨૬
શ્રીધર્મધોષસૂરિકૃત અણપદ-કલ્પ તેમજ તેનું		આ પદનો પૂર્વનાં મે પદો સાથે સંબંધ.	
ભાષાંતર.		જિન-શાસનનો પ્રભાવ	૨૭
પ્રભુનો રાજ્યાભિષેક	૯	ધર્મ-સારથિ, (પવચલુના અર્થો).	
પદનો સાર.		ભવારણ્યમાં પ્રભુના ચરણની શરણતા	૨૮
પ્રભુની રાજ્ય-રૂતિ	૧૦	ક્રમચની વ્યુત્પત્તિ.	
વિદ્યાઓ, શિક્ષ (કુંભારની કળા).		સિદ્ધાન્તથી અદ્ય થયેલાની ગતિ	૨૯
પ્રભુના દીક્ષા-પ્રસંગ	૧૧	(દશ પ્રાણોનાં નામો), પદ-વિચાર.	
(ધીર કહેવાનું કારણ).		જિન-સિદ્ધાન્તની આરાધના અને	
પ્રભુની કૃષ્ણ જટા	૧૨	વિરાધનાનું કૃપ	૩૦
ઋપભદ્રેવ કરેલી દેશ-લોચ.		પૂર્વ પદ સાથેનો સંબંધ, પદ-નિષ્કર્ષ.	
પ્રભુનો અનાયો ઉપર પ્રભાવ	૧૩	જૈન દર્શનનું ગૌરવ	૩૧
મીન, અનાય, (માલવ દેશ સંબંધી છાદાપોહ).		મોક્ષ-પ્રાપ્તિનું સાધન, (ચક્રસ્થ-દશામાં કેવળ-	
રૂની સેવાનો પ્રતાપ	૧૪	જ્ઞાન અને સાધુ-વેષ વિના મુક્તિ, વિદ્યાની	
પૂર્વ પદ સાથે સંબંધ, નમિ અને વિનમિ,		કલ્પ-સામ્યતા, ઇચ્છાનુસાર વર્તનથી મોક્ષ).	
ત્રેયાંસે કરાવેલું પારણક	૧૫	પ્રભુ-દર્શનનો પ્રભાવ	૩૨
ત્રેયાંસ-રૂતાન્ત, (તીર્થકરોનું કર-પાત્ર).			

વિષય	પાનાંક	વિષય	પાનાંક
પ્રભુના અનાદરનું કૃપા નિષેદ-વિચાર, (ભા.૨ નિષેદ)	૩૩	નરક-ગતિમાં આપત્તિ (અંતર્મુદતનો અર્થ), ત-દુષ્ટ-મનસ્ય (દિશાના ને પ્રકાશે), મન-ભેદ, અપ્રતિજ્ઞાન (નરક- વર્ણનવૃત્તાનિ અને તેનું ભાષાંતર), ૬૬ સામરો- પમની સ્થિતિ.	૪
સંકટ-ગમથે પ્રભુ-સેવા પદ-નિષ્કર્ષ, (પુણ્યાનુબંધી પાપ વગેરે).	૩૪		
કવિરાજની ભક્તિની અનિશયતા કેવળજ્ઞાન.	૩૫	નિર્ઘેય ભવમાં કૃપ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ (પ્રકૃતિ, સ્થિતિ વગેરેની સમજણ)	૪૪
પ્રભુ-સેવાથી વિમુખની અંપતિની હેયતા સાચી સંપત્તિ, પ્રથમ ગુણસ્થાનકના નામની સાધકતા.	૩૬	મનુષ્ય-ભવમાં પલ્લુ વિરંબના અર્થ-જોરવ, નાટકાદિ ચંત્રંધી વિચાર, (અભિનયના ચાર પ્રકારો), નાટકનું લક્ષણ, અંક-વિચાર, વિષ્ણુભક્ત.	૪૫
પ્રભુરૂપ દીપકની અપૂર્વતા	૩૭		
પ્રભુના વચનનો પ્રભાવ પદનું તાત્પર્ય, મંત્ર.	૩૮	દેવ-ગતિમાં પલ્લુ કંદર્પના ચતુર્ગતિના કુંઝની પરાકાષ્ઠા, (દેવગતિ અને મનુષ્ય-ગતિની સરખામણી), (જનમના ત્રણ પ્રકારો), (દ્રવ્ય-આયુષ્ય, અપ- વર્તનીય અને અનપવર્તનીય આયુષ્ય), (દેવોની અંતિમ અવસ્થા).	૪૬
જિન-મિદ્ધાન્તનું ઝોરવ. સારાંશ.	૩૯		
જૈન નયોની પ્રભુતા (સુનય, નય અને કુનંધ), નય-પર્યાલોચન- નય-જ્ઞાનથી લાભ, નયનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ તથા તેના પ્રકારરૂપ નૈમમ, સમઠ, વ્યવહાર, અનુસૂત્ર, શબ્દ, સમસિક્ષક અને એવંશૂનની સ્થૂલ વ્યાખ્યા, અર્જુન દર્શનોમાં નયાભાસો, દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય સબંધી મન-ભેદ, નય અને પ્રમાણની સિદ્ધતા, નય અને સ્વાધ્યાદનો સબંધ	૪૦	ભવ-ભ્રમભૂતો ડાળ ઉપમેય-ઉપમાન.	૪૭
અજૈન દર્શનોના ઝોરવનું કારણ પદ-નિષ્કર્ષ.	૪૧	કુંઝથી ભય તથા તેનો નિદાર અર્થ-ગવેષણ	૪૮
પ્રભુનો ત્યાગ કરનારાની વિરંબના	૪૨	કવિરાજની દર્શન આદે પ્રાર્થના બદુવચનાદિ પ્રયોગ (જૈન મુનિવર્યોની ગુણ- માહકતા), પ્રાર્થનાનો દેણ.	૪
		ઉપસંહાર	૫૬
		કવીશ્વરના નામની ગણિતતા, સ્તુતિ-રચનાનો દેણ, કવિ-રતની લગુતા.	૫૬

શ્રીવીરસ્તુતિના સ્પષ્ટીકરણગત વિષયો

વિષય	પાઠાંક	વિષય	પાઠાંક
પદાર્થની પુનરાવૃત્તિ	૧	વિશેષતાઓ	
અર્થનું આધિક્ય		વિરોધબળક સાધન	
વિરોધ-અલકાર		રૂપ-સિદ્ધિ	૧૬
રૂપ-સિદ્ધિ		પાઠાન્તર-વિચાર	
પદાર્થનું સ્ફુટીકરણ	૨	રૂપ-સિદ્ધિ	૧૭
નોકપાય		રૂપ-સિદ્ધિ	૧૮
નામ-કર્મ અને ગોત્ર-કર્મ		વેદ-ત્રય	
રૂપ-સિદ્ધિ	૩	રૂપ-સિદ્ધિ	૧૯
સંતુલન		‘રિછોદી’ શબ્દ	
(મયરાયના અર્થો)	૪	ભાવ-નિરૂપણ	
રૂપ-સિદ્ધિ		રૂપ-સિદ્ધિ	૨૦
રૂપ-સિદ્ધિ	૫	શબ્દ-પ્રયોગ	૨૧
પાઠાન્તર-વિચાર	૬	રૂપ-સિદ્ધિ	૨૨
વિરોધાત્મક સામગ્રી	૭	અભાક્ષણિક અનુસ્વાર	૨૩
રૂપ-સિદ્ધિ		નિર્મળ દયા	૨૪
પદ-શંકા		જિન-વાણીને સમુદ્રની ઉપમા	૨૫
પદ-ગૌરવ		અર્થ-સૂચન	૨૬
રૂપ-સિદ્ધિ	૮	રૂપ-સિદ્ધિ	
પાઠાન્તરોપર વિચાર		જિનવરેન્દ્ર	
રૂપ-સિદ્ધિ	૯	સમવસરણ	
ભાવ-પ્રતિબિંબ		પાઠાન્તર-વિચાર	
રજન અને તામન		દૃષ્ટિવાદ	૨૭-૨૮
રૂપ-સિદ્ધિ	૧૦	(અંગભાષ અને અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુત)	
અર્થ-સંતુલન		(ગમિક શ્રુતનો અર્થ)	
રૂપ-સિદ્ધિ	૧૧	(પૂર્વધરો)	
રૂપ-સિદ્ધિ	૧૨	પરિકર્મ	
વિરોધાત્મક સામગ્રી	૧૩	મૂલ	
રૂપ-સિદ્ધિ		પૂર્વ	
રૂપ-સિદ્ધિ	૧૪	અનુયોગ	
પાઠાન્તર-વિચાર		ગૂલિકાઓ	
રૂપ-સિદ્ધિ	૧૫	નિરુદ્ધિ	

ॐ नमः सर्वज्ञाय । श्रीगुरुभ्यो नमः ।

महाकविश्रीधनपालविरचिता

॥ ऋषभपञ्चाशिका ॥

श्रीप्रभानन्दचरित्रकृतवृत्ति-श्रीहेमचन्द्रगणिकृतविवरणसमलङ्कृता ।

जयजंतुकल्पपायव !, चंदायव ! रागपंकयवणस्स ।

सयलमुणिगामगामणि ! तिलोञ्जचूडामणि ! नमो ते ॥१॥-आर्या

[जगज्जन्तुकल्पपादप ! चन्द्रातप ! रागपङ्कजवनस्य ।

सकलमुनिग्रामग्रामणी-त्रिलोकचूडामणे ! नमस्ते ॥]

श्रीप्रभानन्दाचार्यविरचिता 'ललितोक्ति'नाम्नी वृत्तिः—

जयति । हे त्रिजगच्चूडामणे !-जगत्रयललाम ! भगवन् ! तुभ्यं नमोऽस्तु-त्रिकरण-
पद्मा त्वां प्रति प्रणतोऽस्मि । तत्राद्यपदं जगति-भारतावनौ जन्तवो-मनुष्या जगज्ज-
न्तवः तेषां कल्पपादप इव कल्पपादपः । युगलधर्मविच्छेदकल्पमहीरुहसमुच्छेदे तेषां
भगवानेव परमकारुणिकः शिल्पाद्युपदेशेन समस्तव्यापारेण कल्पद्रुमकार्यं निर्वर्तितवान् ।
एवंविधाय तुभ्यं नमोऽस्तु । तत्र राग एव पङ्कजवनं-सूर्यविकाशिकमलवनं रागपङ्कजवनं
तस्य चन्द्रातप इव-चन्द्रज्योत्स्नेव चन्द्रातपस्तस्य सम्बोधनम् । यथा भास्करकरव्यतिकरवि-
कस्वरमपि कमलवनं चन्द्रातपेन समील्यते, तथाऽनेकभवोपलभतापरिचयप्रचीयमानं
तद्विकारमपि रागं भगवानेव हेलयैव सङ्कोचितवान् । तत्र(धा) सह कलाभिर्वैक्रियादि-
(भिः) वा लब्ध्यादिमिर्वर्तन्ते इति सकलाः, ते च ते मुनयस्तेषां सकलमुनीनां ग्रामः-स-
मूहः सकलमुनिग्रामः, तत्र भगवान् ग्रामणीः-प्रधानतमः । प्रधानत्वं च अन्योऽपि यः किल
ग्रामणीर्भवति स ग्रामस्य नेता । भगवानपि मुनिग्रामस्य तद्वदिति । त्रिलोकचूडामणिः ।
श्रवणबो लोकत्रिलोकः स्वर्गमर्त्यपाताललक्षणः त्रिलोकः, तस्य चूडा-सिद्धिक्षेत्रं, तत्र
शाश्वतमण्डनत्वात् मणिरिव मणिः, तस्य सम्बोधनम् । साक्षाज्यसंयमच्छद्मस्यावस्था
कविता । केवली श्रीसङ्घसमवसरणस्थाऽवस्था स्थापिता श्रीवृषभजिनपतेः ॥ इति
प्रथमगाथायः ॥ १ ॥

શ્રીહેમચન્દ્રગણિકૃતં ચિવરણમ્—

નત્વા જિનેન્દ્રવીરં, સર્વનરામત્વપૂજિતં શિરસા ।

સદ્ભૂતાર્પણભવં, સામ્પ્રતતીર્થસ્ય કર્તારમ્ ॥ ૧ ॥—આર્યા

મુરઃ પ્રણતપાદસ્ય, નામેયસ્ય મહાત્મનઃ ।

સ્તુતેર્ગુરુપદેશેન, કિંચિદ્ વચ્મિ વિવેચનમ્ ॥ ૨ ॥—અનુષ્ટુપ

ભગવતિ ગુણાનુરાગઃ, સત્યઃ પ્રેરયતિ માં યતોડત્યન્તમ્ ।

તેનાહમત્ર સુજહો—ડપિ વિવરણં કર્તુમિચ્છામિ ॥ ૩ ॥—આર્યા

ક્ષિપ્તમપિ યયાડત્યન્તં, વચનં વાલસ્ય શ્લોભતે પિત્તરિ ।

એતદપિ તથા પ્રાપ્સ્યતિ, શ્લોભાં શિષ્ટપ્રભાવેણ ॥ ૪ ॥—આર્યા

ઈહ યદપિ ભગવતો ગુણસ્તુતિઃ સર્વાડપિ નમસ્કારપ્રભાવા, તથાપિ વિશેષતઃ શિષ્ટસમ
યસ્મારણાર્થં વિઘ્નવિનાયકોપશમનાર્થં ચ તથા ભક્ત્યતિશયપ્રતિપાદનાર્થં ચ તાવત્ તત્તૈ
વાદો નમસ્કારમાહ—નમસ્તુમ્યમ્ । અસ્તિવતિ ક્રિયાધ્યાહારઃ “યત્ર નાન્યા ક્રિયા વિઘ્ને
તન્નાસ્તિ ભવતીતિ પ્રયુજ્યતે” इति वचनात् । किंविशिष्ट ? ‘जगज्जन्तुकल्पपादप !’ जगति-
विष्टपे जायन्ते—प्रादुर्भवन्ति स्वोत्पत्तिस्थानेष्विति जन्तवो—जीवास्तेषां कल्पो—मनोरथस्त-
त्पूरकपादप इय कल्पपादपस्तस्य सम्बोधनं क्रियते । तथा चन्द्रातप इव—मृगाङ्कज्योत्स्नेव
चन्द्रातपस्तस्य सम्बोधनम् । कस्य इत्याह—‘रागपङ्कजवनस्य’ रज्यते—आसक्तेन भूयते—
सचेतनाचेतनेषु वस्तुषु जीवेन रागः, स एव पङ्कजवनं—सरोरुहकाननं तस्य । तथा स
छमुनिग्रामग्रामणीराराध्यत्वाद्, यद्वा सकलमुनय एव ग्रामः—कुटुम्बनिवासस्त-
ग्रामणीः—नायकस्तस्य सम्बोधनम् । तथा ‘त्रिलोकचूडामणे !’ त्रयाणां लोकानां समाह-
स्त्रिलोकं, तस्य चूडामणिरिव—मस्तकाभरणमिव त्रिलोकचूडामणिस्तस्य सम्बोधनम् ॥ इ-
माथार्यः ॥ १ ॥

શીલ્પ-દાર્થ

જેય (જગત્)=કુલિકા.

જંતુ (જન્તુ)=પ્રાણી, જીવ.

કલ્પ (કલ્પ)=કલ્પ.

નાયક (પાદપ)=વૃક્ષ.

ત્રિજંતુકલ્પપાદપ ! = હે વિશ્વના જીવો પ્રતિ કલ્પ-

વૃક્ષ (સમાન) !

ચંદ્ર (ચન્દ્ર)=ચન્દ્ર.

માયક (આતપ)=પ્રકાશ

ચંદાયક ! = હે ચન્દ્રના પ્રકાશ (૩૫) !

રાગ (રાગ) = રાગ.

પંકજ (પદ્મ) = કમળ.

વણ (વન) = વન.

રાગપંકજવણસ્સ = રાગપદ્મી કમળોના વનના

સૈયલ (સકલ) = કળાધી યુક્ત

મુણિ (મુને) = મુનિ, યતિ.

ગામ (ગ્રામ) = સમૂહ.

૧ ‘ગ્રાહિમંવન્તીપર.’ इति प्रतिभाति ।

૨ આ શબ્દનો અર્થ ‘હું જયપતિ વર્તે’ એમ પણ થઈ શકે છે, પરંતુ એ અર્થ કરવો ઠીક નથી.

૩ આ શબ્દનો અર્થ ‘સર્વ’ પણ થઈ શકે છે.

ગામળી (પ્રામળી)=નાયક.

સચ્ચલમુણિગામગામળી! = હે કળાથી યુક્ત મુનિ-
'સમૃદ્ધના નાયક!

તિ (ત્રિ)=ત્રણ.

લોક (લોક)=ભુવન.

ચૂડા (ચૂડા)=ટોચ, અથવા લાગ.

મણિ (મણિ)=રત્ન.

તિલોમચૂડામણિ! =હે ત્રિભુવનને વિષે ચૂડામણિ!

નમો (નમઃ)=નમસ્કાર.

તે (તે)=તને.

પદાર્થ

ઋષભદેવને પ્રણામ—

“ હે જગતના જીવો પ્રતિ (અને ખાસ કરીને 'યુગલિક જનોને વાંછિત કૃપ આપ-
તે હોવાથી તેમના પ્રતિ) 'કલ્પવૃક્ષ (સમાન યોગીશ્વર)! 'રાગરૂપી (સૂર્ય-વિકાસી) કમ-
ના વન પ્રતિ (તેને નિમ્નીલન કરનાર હોવાથી) ચન્દ્ર-પ્રભા (તુલ્ય પરમેશ્વર)! હે
પાથી યુક્ત એવા મુનિ-ગણના નાયક! હે સ્વર્ગ, મર્યં અને પાતાળરૂપી (અથવા 'અધો-લોક,
ધ્યમ-લોક અને બૌદ્ધ-લોકરૂપી) ત્રિભુવનની (સિદ્ધિ-શિલારૂપી) ચૂડાને વિષે (તેના શાશ્વત
રૂડનરૂપ હોવાને લીધે મણિ (સમાન ઋષભ-દેવ)! તને (મારો ત્રિકરણુદ્ધિપૂર્વક)
મસ્કાર હોજો”.—૧

સ્પષ્ટીકરણ

સંબોધનો સંબંધી વિચાર—

આ પદમાં ઋષભદેવના સંબંધમાં ચાર સંબોધનોનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં
પ્રથમ સંબોધનથી એ સૂચન કરવામાં આવે છે કે યુગલિક ધર્મનો વિચ્છેદ થતાં કલ્પવૃક્ષોનો
લાભ થતાં પરમ કૃપાળુ પ્રભુએ યુગલિક જનોને શિલ્પાદિકનો ઉપદેશ આપી સમસ્ત રીતે
દેવવૃક્ષના સમાન કાર્ય કરી બતાવ્યું. આ તેની સામ્રાજ્ય-અવસ્થા દરમ્યાનનું કાર્ય છે.

બીજા સંબોધનમાંથી એ ધ્વનિ નીકળે છે કે જેમ સૂર્યનાં સહસ્ર કિરણો વડે નિકસર બનેલાં
મળોનાં વનને ચન્દ્ર-પ્રભા જ્વલજ્વતામાં સંકુચિત કરી નાખે છે, તેમ અનેક ભવોથી એકત્રિત
થેલા અને એથી કરીને અતિશય ગાઢ બનેલા એવા રાગરૂપી કમલ-વનને પ્રભુરૂપી ચન્દ્ર-પ્રભા
પીલા-માત્રમાં સંકોચ પમાડે છે; અર્થાત્ પ્રભુ રાગનો સત્ત્વર વિચ્છેદ કરે છે. આ તેમની છદ્મસ્થ-
મવસ્થાનું ચિત્ર છે.

ત્રીજા સંબોધનનું એ તાત્પર્ય છે કે જેમ ગ્રામણી ગ્રામનો નાયક છે, તેમ પ્રભુ 'વૈદિકાદિક

૧ યુગલિક મનશ્ચોના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ચાર જુઓ જમ્બૂદ્વીપ-પ્રશસિ (પૃ. ૨૧).

૨ કલ્પવૃક્ષ સંબંધી રચૂલ માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૧૩૭).

૩ જુઓ ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૧૭).

૪ આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૪૧).

૫ જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ. ૪૨).

૬ 'વૈદિક' નામકર્મના ઉદયથી ઉત્પન્ન થયેલી લઘિ તે 'વૈદિક-લઘિ' છે. (લઘિનો સામાન્ય
ર્થ શક્તિ-વિશેષ છે.) આ લઘિવાળો જીવ પોતાના શરીરને મોંઘું, નાનું, ધીનું, કાનું એક, અનેક
ગેરે અનેક પ્રકારનું બનાવી શકે છે. અર્થ 'આદિ' શબ્દથી ચારણ-લઘિ પ્રમુખ બીજી લઘિઓ
મળવી. આના ત્રિશક્તિએ વિશેષાવરણકની ઝળટથી ૮૦૪ મુદીની ગાયાઓ બેવી.

લઘ્વિઓ વડે અલંકૃત એવા સુનિરૂપ ગ્રામના નાયક છે; અર્થાત્ તેઓ સુનીશ્વર છે. આ તેમની દેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા બાદની 'સમવસરણુ-અવસ્થા સૂચવે છે, કેમકે તેઓ સમવસરણુમાં બ્યારે ગિરાળે છે, ત્યારે ગણધરો તેમને નમે છે અને દેવલીઓ પણ તેમને પ્રદક્ષિણા દે છે.

એથી સંબોધનથી તેમની સુકૃત-અવસ્થા સૂચિત થાય છે. કેમકે જૈન સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે મનુષ્ય-લોકમાંથી જે જીવ અષ્ટ કર્મનો ક્ષય કરે છે તે સમશ્રેણિએ જીર્ણ ગમન કરે છે અને લોકના અગ્ર ભાગે જે તૃતીયાંશ અવગાહના ધારણ કરીને રહે છે. આથી આગળ 'અધર્મસ્તિકાય અને 'અધર્મસ્તિકાયના અભાવને લીધે તે જીવ વધી શકે તેમ નથી.

નમસ્કાર કરવાનું કારણ—

આ સંપૂર્ણ કાવ્ય પ્રભુના શુભોની સ્તુતિરૂપ અને એથી કરીને નમસ્કારરૂપ છે, તો પછી અત્ર તેમને કેમ ખાસ નમસ્કાર કર્યો છે એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આના ઉત્તરમાં નિવેદન કરવાનું કે શિષ્ટ-સમયનું સ્મરણ કરાવવાને, વિદ્યને શાન્ત કરવાને તેમજ ભક્તિની અધિકતા સૂચવવાને માટે અત્ર ખાસ નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

પદ્ય-વિચાર—

આ પ્રથમ જિનેશ્વર શ્રીઋષભદેવની સ્તુતિરૂપ સમગ્ર કાવ્ય મહાકવિ ધનપાલે 'આર્યા' છંદમાં રચ્યું છે. કવિરાજ કાલિદાસે રચેલા શ્રુતબોધમાં એનું નીચે સુજળનું લક્ષણ જોવામાં આવે છે:—

"યસ્યા: પાદે પ્રથમે, દ્વાદશ માત્રાસ્તપા તૃતીયેડપિ ।

અષ્ટાદશ દ્વિતીયે, ચતુર્થકે પચ્ચદશ સાડડર્યા ॥ ૧ ॥"

અર્થાત્ જે છંદના પ્રથમ તેમજ તૃતીય ચરણમાં ૧૨ માત્રાઓ હોય અને દ્વિતીય અને ચતુર્થ ચરણોમાં અનુક્રમે ૧૮ અને ૧૫ માત્રાઓ હોય તે 'આર્યા' કહેવાય છે.

અલંકાર-વિચાર—

સશુભ કાવ્ય પણ સુવતિની જેમ અલંકાર વિના ચોલે નહિ, તેથી કવિઓ અલંકારથી અલંકૃત કાવ્યો રચે છે. આ અલંકારના શબ્દાલંકાર અને અર્થાલંકાર એમ બે ભેદો છે. તેમાં શબ્દાલંકારના (૧) વક્રોક્તિ, (૨) અનુપ્રાસ, (૩) યમક, (૪) ચિત્ર અને (૫) શ્લેષ એમ પાંચ પ્રકારો છે, બ્યારે અર્થાલંકારના તો ઉપમા, રૂપક વિગેરે અનેક ભેદો છે. પ્રસ્તુતમાં આપણે 'ઉપમા' અલંકાર સાથે સંબંધ હોવાથી તેનું નીચે સુજળનું લક્ષણ વિચારી લઈએ:—

"ઉપમાનેન સાદસ્ય-સુપમેયસ્ય યત્ર સા ।

પ્રત્યયાવ્યયનુત્પાર્ય-સમાસૈરુપમા મતા ॥ ૧ ॥"

—વાગ્ભટાલંકાર, ચતુર્થ પરિચ્છેદ, શ્લોક ૫૦.

૧ સમવસરણુની ગાદિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકા (૫૦ ૨૯૧-૩૦૦).

૨ અષ્ટ કર્મના સ્વૃષ્ સ્વરૂપ સાદ જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકા (૫૦ ૬-૭)

૩-૪ આની સ્વૃષ રૂપરેખા ન્યાયકુસુમાંજલિ (૫૦ ૨૨૦-૨૨૧)માં આલેખવામાં આવી છે.

૫-૬ આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકા (૫૦ ૯-૧૦).

અર્થાત્ જ્યાં 'ઉપમાન' અને 'ઉપમેયની' પ્રત્યય, અવ્યય, તુલ્ય અર્થ અને સમાસ વડે સમાનતા હોય, તે 'ઉપમા' કહેવાય છે.

સાથે સાથે 'રૂપક' અલંકારનો પણ વિચાર કરી લઇએ. એનું લક્ષણ એ છે કે—

“રૂપકં યત્ર સાધર્મ્યા-દર્શયોરભિદા મવેત્ ।

સમસ્તં વાડસમસ્તં વા, રાજકં વાડરાજકમેવ વા ॥ ૧ ॥”

—વાગ્ભટ્ટાલંકાર, પા ૪, શ્લોક ૬૬.

અર્થાત્ જ્યાં એ અર્થોની સદૃશતાને લીધે અલેક હોય, ત્યાં 'રૂપક' અલંકાર છે. આ અલંકારના (૧) સમસ્ત, (૨) અસમસ્ત, (૩) ખણ્ડ અને (૪) અખણ્ડ એમ ચાર પ્રકારો છે.

લોકાંતર સ્વરૂપ—

લોક કહી કે જગત્ કહી એ એકજ છે. જૈન શાસ્ત્રમાં આ લોકના ઊર્ધ્વ-લોક, મધ્યમ-લોક અને અધો-લોક એમ ત્રણ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. આ સમસ્ત લોકનો આકાર કેડ ઉપર હાથ રાખી પગ પહોળા કરી જિભા રહેલા પુરૂષના જેવો છે. આ પુરૂષાકાર લોકની કેડની નીચે સાત પૃથ્વીઓ છે (અને તે ઘનોદધિ, ઘનવાત અને તનવાતથી વીંટળાયેલી છે). તેમાંની પ્રથમ પૃથ્વીનો ઉપરનો નવસો યોજન જેટલો ભાગ બાદ કરતાં આ પૃથ્વીનો બાકી રહેલો ભાગ તેમજ તેની નીચેની બાકીની છ પૃથ્વીઓ એટલા લોકના વિભાગને 'અધો-લોક' કહેવામાં આવે છે. સાત રૈનજુમાંથી નવસો યોજન બાદ કરતાં જેટલી જગ્યાઈ રહે એટલી આ અધો-લોકની જગ્યાઈ છે, જ્યારે એની આકૃતિ વેત્રાસનને મળતી આવે છે. અધો-લોક-માંની આ સાત પૃથ્વીઓમાં સાત નરકો આવેલી છે તેમજ તેની પ્રથમ પૃથ્વીમાં તો ચાર પ્રકારના દેવો પૈકી ભવનપતિ દેવોનાં પણ નિવાસ-સ્થાનો છે.

પુરૂષાકાર લોકના નાભિ-ભાગમાં મધ્યમ-લોક યાને તિર્યક્-લોક આવેલો છે. ઉપર્યુક્ત સાત પૃથ્વીઓમાંની પ્રથમ પૃથ્વીનો જે ઉપરનો નવસો યોજન જગ્યાઈવાળો ભાગ અધો-લોકમાં ગણવામાં આવ્યો નથી તેનો મધ્યમ-લોકમાં સમાવેશ થાય છે (આ ભાગમાં વ્યન્તરો વસે છે). સૂર્ય, ચન્દ્ર વિગેરે જ્યોતિષ્ક દેવોનાં વિમાનો મધ્યમ-લોકમાં આવેલાં છે, કેમકે આ લોક ૧૮૦૦ યોજન જેટલો જાંયો છે. આપણે જે પૃથ્વી ઉપર રહીએ છીએ તે પૃથ્વી ઉપરના સર્વે દ્વીપો તેમજ સમુદ્રોનો પણ મધ્યમ-લોકમાં અંતર્ભાવ થાય છે. આ મધ્યમ-લોકનો આકાર બાહર જેવો છે.

મધ્યમ-લોકની ઉપરનો ભાગ 'ઊર્ધ્વ-લોક' કહેવાય છે. એની જગ્યાઈ અધો-લોકના જેટલી છે અને તેનો આકાર સુરજના જેવો છે. ઊર્ધ્વ-લોકમાં વૈમાનિક દેવોનો નિવાસ છે. તેમાં પુરૂષાકાર લોકનું ઉદર અને ઉર સ્થાન તે બાર પ્રકારના કૃત્વોપપન્ન વૈમાનિક દેવોનું સ્થાન છે. કલ્પાતીત વૈમાનિકોમાંથી જે દેવોનાં વિમાનો લોકના ગ્રીવા (ડોક) સ્થાને છે, તે 'ઐવેયક' કહેવાય

૧-૨ સરખાપણાના જ્ઞાનનું સાધન તે 'ઉપમાન' કહેવાય છે, જ્યારે જે વસ્તુ સરખાવવા લાયક-સુકાળલો કરવા યોગ્ય હોય તે ઉપમેય 'કહેવાય' છે.

૩ જૈન શાસ્ત્રમાં લોકની જિંવાઈના ચૌદ વિભાગો કલ્પવામાં આવ્યા છે. આ દરેક વિભાગને 'રૈનજુ' કહેવામાં આવે છે. એક રૈનજુમાં અસખ્ય યોજનોનો અંતર્ભાવ થાય છે.

૪ જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકા (૫૦-૩૧)

છે. તેની ઉપરનાં પાંચ વિમાનોને તે સર્વોત્તમ હોવાથી 'અતુત્તર વિમાન' કહેવામાં આવે છે. તે લોકના મુખ-સ્થાનમાં છે. આ પાંચ વિમાનોમાંના સર્વોત્તમ વિમાનને 'સર્વર્થસિદ્ધ' કહેવામાં આવે છે. આ વિમાનથી ખાર યોજન ઊંચે સિદ્ધિ-શિલા આવેલી છે. આ પણ એક પ્રકારની પૃથ્વી છે. તેને 'ધૃવત્-પ્રાગ્ભારા' પણ કહેવામાં આવે છે. તે લોકના લલાટ-સ્થાને છે. એનો વિસ્તાર મનુષ્ય-લોકના જેટલો એટલે ૪૫ લાખ યોજન જેટલો છે. આ સિદ્ધિ-શિલાની ઉપર એક યોજન લોકનો અન્ત આવે છે. આ પ્રમાણે લોકની એકંદર ઊંચાઈ ચૌદ રાત્રી જેટલી છે.

વિશેષમાં આ લોકને કોઈએ બનાવ્યો નથી તેમ કોઈએ પકડી રાખ્યો નથી, પરંતુ તે સ્વયંસિદ્ધ અને નિરાધાર આકાશમાં રહેલો છે. કેમકે લોકની બહાર ચારે બાજુ આકાશ સિવાય કોઈ પણ પદાર્થ નથી. આ લોકની બહારના ભાગને 'અલોક' તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. આ અલોક અનન્ત છે, એથી કરીને લોક એ અનન્ત અલોકનું અત્યન્ત સૂક્ષ્મ મધ્ય બિન્દુ ગણી શકાય.

લોકના સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે તેના જિજ્ઞાસુએ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિ-કૃત યોગશાસ્ત્રના ચતુર્થ પ્રકાશના ૧૦૩થી ૧૦૭ સુધીના શ્લોકોની વૃત્તિ જોવી અને એથી પણ વધારે માહિતી માટે તો ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત લોકપ્રકાશમાંનો ક્ષેત્ર-લોક જોવો.

***

તથાઽઽશીઃસ્તુતિરૂપં દ્વિતીયગાધાર્થ(ર્થ?)માહ—

જય રોસજલનજલહર !, કુલહર ! વરનાણદંસણસિરીણં ।

મોહતિમિરોહદિણયર !, નયર ! ગુણગણાણ પડરાણં ॥ ૨ ॥

[જય રોપજ્વલનજલધર ! કુલગૃહ ! વરજ્ઞાનદર્શનત્રિયોઃ ।

મોહતિમિરૌઘદિનકર ! નગર ! ગુણગણાનાં પૌરાણામ્ ॥]

પ્ર૦ ૬૦—જયત્તિ ! હે ભગવન્ ! ત્વં જય-ઇતરકુતીર્થિતિરસ્કારેણ સર્વોત્કર્ષેણ વર્તસ્વ ! કિંવિશિષ્ટ ? 'રોપજ્વલનજલધર' ! રોપ ઇવ તદમિરામગુણગ્રામારામદાહકત્વેન સ્વપરયોરુ-પતાપકત્વેન ચ જ્વલન ઇવ જ્વલનસ્તસ્ય રોપદહનસ્ય જલં ધરતીતિ જલધર ! યથા પ્રલય-કાલકરાલનલજ્વાલાજટાલમપિ કૃપીટયોર્નિં સજલજલધરધારાધોરણીસમ્પાતઃ શમયતિ, તથા ભગવાનપિ પરેષાં (રોપમ્ ?) । તથાહિ-યોજન(સપાદ)શતાન્તશ્ચિરપ્રરુદ્ધા અપિ વૈરમત્સ-રાદયઃ પ્રશામ્યન્તીતિ । કુલહરેતિ । વરે-અપ્રતિપાતિનીં ચ તે જ્ઞાનદર્શને ચ વરજ્ઞાનદર્શને । તન્નારોપગત્તુ(વિશેષ)વિપયં જ્ઞાનં, સામાન્યવસ્તુગોચરં દર્શનં, તયોઃ (ત્રિયોઃ) કુલગૃહં-જન-કગૃહમ્ । યદ્વા ભગવતો મુક્ત્યવસ્થામધિકૃત્ય સ્તુતિપદમિદમ્ । તત્ર ચ કેવલયોર્જ્ઞાનદર્શનયો-રેવ સમ્ભવઃ । તત્ર મોહત્તિ । તત્ર મોહઃ-અજ્ઞાનં યથાવસ્થિતયસ્તુતત્ત્વવિલોકનપ્રતિબન્ધક-ત્વેન તિમિરૌઘઃ-તમઃસમૂહસ્તસ્ય દિનકર ઇવ દિનકરઃ, તસ્યાયમર્થઃ-યથા ભાસ્કરકરપ્રક-

रतिरस्कृतस्तिमिरनिकरः कान्दिशीकत्वमवाप्य गहनगिरिकन्दरोदरमधिश्चयति, एवं मोहोऽपि महामहिमभिः सुभटपेटकैरपि (रिव) च भवदुपदेशैः समन्ततस्त्रासितस्तेषामगम्यतममभव्यजनमनोदुर्गमध्यास्त इति । तथा नगर ! इति । न विद्यते करः—राजदेयविभागो यस्मिन् तन्नगरम्, संज्ञाशब्दात् कस्य गत्वं नालोपश्च, तस्य सम्बोधनम् । केपाम् ? 'गुणगणाण पडराण'ति गुणाः—तपःप्रशमादयस्तेषां गणाः—समूहा गुणगणास्त एव पुरे भवाः पौरास्तेपाम् । यथा कस्मिंश्चिद् राजन्यति नगरे नागरिकैरकुतोऽपि भयैः सुखमवस्थीयते, एवं भगवति निःशेषदोषसंश्लेषविसम्मुखे समग्राभिरामगुणग्रामैरिति ॥ इति द्वितीयगाथार्थः ॥ २ ॥ ,
हे० वि०—साम्प्रतं स्तुतिमाह—(जयति) ।

जय त्वं भगवन् !—सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । किंभूत ! ? 'रोपज्वलनजलहर !' क्रोधाग्नि-पयोद ! तथा 'कुलगृह !' विशिष्टकुलकल्प ! । कासामित्याह—'वरज्ञानदर्शनश्रियां' वरे च ते ज्ञानदर्शने च वरज्ञानदर्शने, तयोः श्रियः—समृद्धयस्तासाम् । यद्वा "बहुवचने दुद्ययणं" इत्यादिचचनात् वरे च ते ज्ञानदर्शनश्रियां च वरज्ञानदर्शनश्रियां तयोर्वा । तत्र विशेषपरिच्छेदकं ज्ञानं, दर्शनं च सामान्यगोचरम् । तथा 'मोहतिमिरौघ-दिनकर !' अज्ञानान्धकारसमूहतरणे ! तथा 'नगर !' न विद्यते करो—राजदेयभागो यत्र तन्नगरं, संज्ञाशब्दत्वात् ककारस्य गकारो नकारालोपश्च, नगरमिव नगरं तस्य सम्बोधनं हे नगर ! । केपामित्याह—'गुणगणानां' गुणगणाश्चारित्रादयो गृह्यन्ते तेषाम् । किंभूता-नामित्याह—पौरा इव—विशिष्टलोका इव पौरास्तेपाम् । यद्वा 'प्रचुराणां' प्रभूतानाम् । किमुक्तं भवति ? यथा नगरं गुणगणानां पौराणां प्रचुराणां वा स्थानं भवति, तथा भगवानपि ॥ इति गाथार्थः ॥ २ ॥

शुद्धार्थ

जय (जय)=तुं जययंतो वतं.
रोस (रोप)=क्षोभ, गुस्से.
जलण (ज्वलन)=अग्नि, आग.
जलहर (जलघर)=मेघ.
रोसजलणजलहर ! = हे क्षोभक्षी अग्नि प्रति मेघ.
कुल (कुल)=कुल, वंश
हर (हर)=घर.
कुलहर ! = हे पितानुं घर !
वर (वर)=उत्तम.
नाण (ज्ञान)=ज्ञान.
दंसण (दर्शन)=दर्शन.
सिरि (श्री)=वक्ष्मी.
वरनाणदंसणसिरिणं=उत्तम ज्ञान अने दर्शनक्षी वक्ष्मीना.

मोह (मोह)=भोह, अज्ञान.
तिमिर (तिमिर)=अंधकार, अंधांध.
ओह (ओप)=समूह.
दिणयर (दिनकर)=सूर्य.
मोहतिमिरौघदिणयर ! = हे भोहक्ष अंधकारना समूह प्रति सूर्य !
नयर ! (नगर) ! = हे नगर, हे शहर !
गुण (गुण)=गुण.
गण (गण)=समूहाय.
गुणगणाण=गुणानां समूहानां.
पडराण (पौराणा)=नागरिकानां.
पडराण (प्रचुराणा)=वृष्टानां.

પદ્યાર્થ

પ્રભુની આશીર્વાદરૂપ સ્તુતિ—

“હે ક્રોધરૂપી અગ્નિને (શાંત કરવામાં) મેઘ (સમાન) ! હે ઉત્તમ (અપ્રતિપાતી) જ્ઞાન અને દર્શનની [અથવા જ્ઞાન અને દર્શનરૂપી] લક્ષ્મીઓના (આનન્દ માટે) પિતૃ-ગૃહ (તુલ્ય) ! હે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના સમૂહનો (અંત આણવામાં) સૂર્ય (સમાન) ! હે (તપ, પ્રશમ ઇત્યાદિ) ગુણોના સમુદાયરૂપ નાગરિકોના [અથવા અનેક ગુણોના સમુદાયોના] (નિવાસ માટે) નગર (તુલ્ય) ! તું સર્વોત્કૃષ્ટ વર્ત.”—૨

સ્પષ્ટીકરણ

સંબોધનોની સાર્થકતા—

ક્રોધને અગ્નિની ઉપમા આપવી તે વ્યાજબી છે, કેમકે ક્રોધ અનેક ગુણરૂપી આમ અને આરામને બાળી નાખે છે તેમજ તે તેના જન્મ-દાતાને તેમજ અન્ય જનોને પણ સંતાપકારક છે. આવા ક્રોધને શાન્ત કરવામાં પ્રભુ મેઘ સમાન છે એ વાત પણ વાસ્તવિક છે, કેમકે પ્રભુ જ્યાં જ્યાં વિચરે, ત્યાં ત્યાં સવાસો યોજન મુધીમાં વસતા ગ્રાણીઓના લાંબા સમયના વૈર અને મત્સર નાશ પામે છે અને સમવસરણમાં બેઠેલા ગ્રાણીઓનો તો સ્વાભાવિક વૈર-ભાવ પણ શાંત થઈ જાય છે.

ભગવાન સર્વોત્તમ જ્ઞાન અને દર્શનરૂપી લક્ષ્મીના પિતૃ-ગૃહ છે એમ કહેવાની મતલબ એ છે કે જેમ બાળકો અને ખાસ કરીને લલનાઓ પિતૃ-ગૃહ (પિયરોમાં) નિઃશંકપણે લહેર કરે છે—આનંદપૂર્વક રહે છે, તેમ કેવલજ્ઞાનરૂપી અને કેવલદર્શનરૂપી લક્ષ્મીઓ પ્રભુરૂપ આનન્દ-ગૃહમાં લહેર ઉડાવે છે.

આ પદ્યમાં પ્રથમ જ્ઞાનનો અને ત્યાર બાદ દર્શનનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે એથી પ્રભુ કેવલજ્ઞાની છે એમ સૂચવવામાં આવ્યું છે, કેમકે સામાન્ય જીવોને તો પ્રથમ સામાન્ય ઉપયોગ યાને દર્શન હોય છે અને ત્યાર પછી વિશિષ્ટ ઉપયોગ યાને જ્ઞાન હોય છે.

અજ્ઞાનને અંધકાર સાથે સરખાવવો અને પ્રભુને સૂર્ય સાથે સરખાવવા તે વાત ન્યાય્ય છે; કેમકે સૂર્ય જેમ પશોનો વિકાસ કરે છે, તેમ પ્રભુ ભવ્ય જનોના જ્ઞાનનો વિકાસ કરે છે. વળી જેમ સૂર્ય ચન્દ્ર-કમલોનો સંકોચ કરે છે, તેમ પ્રભુ દેવી જનોનો પરિહાર કરે છે. સૂર્ય જેમ અંધકારનો નાશ કરે છે, તેમ પ્રભુ અજ્ઞાનનો નાશ કરે છે. સૂર્યનાં કિરણોથી લેદાયેલું અંધારું જેમ ગિરિ-ગુફાદિનો આશ્રય લે છે, તેમ પ્રભુએ મારી હઠાવેલ અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ મિથ્યાત્વીઓને—દુર્ભવ્યોને—અણબ્યોને શરણે લાય છે અને તેઓ તેનો આદર કરે છે. આ ઉપરાંત ધ્રુવડના ઉપર પ્રકાશ નહિ પાડવા છતાં જેમ સૂર્ય અસમર્થ ગણાતો નથી, તેમ પ્રભુ પણ અભવ્યને પ્રતિબોધ ન પમારતા હોવા છતાં તેઓ અસમર્થ ગણાતા નથી.

૧ આના સ્વરૂપ માટે જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકા (૫૦ ૧૬૧) તથા વીર-લક્ષ્મીમર (૫૦ ૩૨-૩૩).

૨ આ સત્રધમાં જુઓ અનુવિંશતિજિનનાનન્દસ્તુતિ (૫૦ ૨૧-૨૨).

વિશેષમાં શ્રીમાન્ માનતુંગસૂરિદ્વિત ભક્ત્રામર-સ્તોત્રના સત્તરમા પદમાં સૂચવ્યા મુજબ તો પ્રભુ સૂર્યથી પણ અધિક મહિમાવાળા છે અને તેથી કરીને તો તે અવ્યન્તર આંધકારને પણ દૂર કરી શકે છે.

જે નગરમાં રામ જેવા રાજા હોય, ત્યાં નગર-જનો મુજેથી-નિર્ભયપણે રહી શકે, તેવી રીતે પ્રભુશ્રી નગરમાં સમસ્ત દોષશ્રી દુર્જનોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી ત્યાં અનેક શુભોશ્રી નાગરિકો વસે એમાં કહેવું જ શું? આ ઉપરથી પ્રભુમાં અદ્વૈત કર્મના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા અનંતજ્ઞાનાદિક 'આઠ મહાશુભોના અને અનેક સામાન્ય શુભોના સંદર્ભાવનું સૂચન થાય છે.

૫ ૫ ૫ ૫

इदानीं यथा प्राप्तसम्यग्दर्शनानां प्राणिनां भगवद्दर्शनमुपपद्यते तथा स्तुतिकृद्द्वारे-
णैवोत्तरगाथया प्रतिपादयन्नाह—

दिद्वो कहवि विहडिण, गंठिम्मि कवाडसंपुडघणंमि ।

मोहंधयारचारय-गएण जिण ! दिणयरुव्व तुमं ॥ ३ ॥

[दृष्टः कथमपि विघटिते ग्रन्थौ कपाटसम्पुटयन् ।

मोहान्धकारचारकगतेन जिन ! दिनकर इव त्वम् ॥]

પ્ર० છ૦—દિદ્વોત્તિ । इह हि दुरवगाहगम्भीरापारसंसारपारावारान्तरालपरिवर्तितैः
समस्तसत्त्वंसङ्घतैस्तावदव्यवहारराशौ प्रथमं प्रमुक्षमत्तैरिवानन्ताः पुद्गलपरावर्ताः समतिवा-
हन्ते । तत्र ते तथाभवितव्यतानियोगाभिर्गत्य तस्मात् पृथिव्यसेजोवायुलक्षणेषु चतुर्व्यपि
कायेषु पृथक् पृथक्संख्याता उत्सर्पिण्यवसर्पिणीर्वनस्पतिकाये चानन्ताः समतिवाहन्ते,
निश्चिदधिकानि विंशतिसागरोपमशतानि त्रसत्ये ज्ञानावरणादिकर्मनिर्मथितमहिमभिरतिवा-
हन्ते । यदुक्तं अस्मदाराध्यचरणैः—“ज्ञानावरणादिकर्मणामेवमुत्कृष्टां स्थितिं वादमुप-
र्णयन्ति समयविदः । यदुक्तं ज्ञानावरणस्य दर्शनावरणस्य वेदनीयस्य चान्तरायस्य च प्रत्येकं
त्रिंशत् कोटिकोटयः सागरोपमाणां उत्कृष्टा स्थितिः । मोहनीयस्य सप्ततिर्नामगोत्रयोः प्रत्येकं
विंशतिः” । यदा च शरीरिणो गिरिसरिदुपलोपघोलनान्यायेनाकामनिर्जरया कर्मराशिं क्षप-
यन्तः सर्वकर्मणां तस्याः स्थितेरेकैकं सागरोपमकोटिकोटिं किञ्चिदूनामवशेषयन्ति तथा(दा)
यथाप्रवृत्तिकरणेन ग्रन्थिप्रदेशमवतार्यन्ते । स च कर्मग्रन्थिः कर्कशघनप्ररूढगूढरागद्वेष-
परिणामजनितः प्राणिभिरभिन्नपूर्वो दुर्भेद्यश्च भवति । तदाहुः परमर्षयः (कल्पभाष्ये)—

૧ આ આઠ મહાશુભોની માહિતી માટે જુઓ ન્યાયકુશુભાંજલિ (પૃ ૩૩૦-૩૩૨).

૨ 'પતિતૈઃ' હ્રતિ ચ-પાઠઃ ।

“गठितं सुदुष्मेओ, कक्खडघणरूढगूढगंठिष्ठ ।

जीवस्स कम्मजणिओ, घणरागहोसपरिणामो ॥ १ ॥”—आर्य

ग्रन्थिप्रदेशं यावदनन्तशोऽभ्यजन्तवोऽप्यवतार्यन्त एव । अस्मिंश्चावसरे कश्चिद्
भाविभद्रः प्राणी समुल्लसिततथाविधाचार्यवीर्यविस्फूर्तिस्तीक्ष्णतरकुठारधारासम्पातप्रतिभे
नापूर्वकरणेन तं तथाविधस्वरूपं ग्रन्थिमेदनमनुभूय (स्थितिद्वयं कुर्वन्ति) तत्राद्यस्थितौ
मिथ्यादृष्टिरेव । अतिक्रान्तायां (तस्यां) चान्तर्मुहूर्तम् औपशमिकं सम्यक्त्वं स्पृशति । एवं
कृतग्रन्थिमेदस्य समासादितसम्यक्त्वस्य भगवान् मनोविषयमनतरति । तत्र स्थितं च
जगद्गुरुं साक्षादिव पुरः स्फुरन्तमवलोक्य पुलकपुलकाश्चिततनुः स्तुतिं चाह—दिट्ठोत्ति । हे
जिन !—रागादिजनशील ! त्वं मया पुराकृतसुकृतसंयोगेन दृष्टोऽस्ति । तद्वद् (ततश्च) यथा-
वस्थितं धीतरागादिस्वरूपं मम मनसि साम्प्रतमवततारेति । क्व सति ? कथमपि, पूर्वोक्त-
रूपेण कर्मग्रन्थौ विघटिते—भिन्ने सति । किंविशिष्टेन मया ? मोहंधयारत्ति मोहो—ममेदमिति
सर्वत्र धन-धान्य-कलत्र-मित्र-पुत्रादिषु ममता—व्यामोहः स एवातत्त्वे तत्त्ववासनोत्पादक-
त्वादविवेकलोचनं मुकुलयन्नन्धकार इरान्धकारस्तद्वतेन—तदायत्तेन, यथा केनचिन्नरपतिप्र-
कोपापहृतसर्वस्वेन घोरान्धकारातिदुःसंस्वरविलीनकारागारगतेन देवाद् विघटिते—विसृष्टिदे
कपाटसम्पुटे तदेव देदीप्यमानो दिनमणिर्दृश्यते तद्वत् ॥ इति तृतीयगाथार्थः ॥ ३ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनदुर्लभतामाह—(दिट्ठोत्ति) ।

‘दृष्टः’ सम्यगलोकितो हे जिन ! त्वं मयेति गम्यते । कथम् ? ‘कथमपि’ महता
कृच्छ्रेण । क्व सति ? ‘विघटिते’ विगलिते ‘ग्रन्थौ’ मोहलक्षणे । किंविधे ? ‘कपाटसम्पुटपने’
कपाटयोः सम्पुटं—युगलं कपाटसम्पुटं तदिव घनो—गुपिलः, अनादिभवकर्मोपात्तत्वात् ।
किंविधेन मयेत्याह—‘मोहान्धकारचारकगतेन’ मोहः—अष्टाविंशतिमेदलक्षणः स एवा-
न्धकारेण युक्तश्चारको मोहान्धकारचारकस्तत्र गतस्तेन । क इवेत्याह—‘दिनकर इव’
भानुरिव । किमुक्तं भवति ? यथा केनचिदन्धकारचारकगतेन कपाटसम्पुटे कथञ्चिद्
(विघटिते) दिनकरो दृश्यते, तथा त्वमपि मया दृष्ट इति हृदयम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३ ॥

१७-६१४

दिट्ठो (दृष्ट) = लोको

किं कटवि (कथमपि) = म६। भदेने

ज्ञान-मिथ्यात्वे (विघटित) — (१) नाश पापयो (२) लोपः

दरे छे आ उपरत्त मु०६

तेभ प्रभु पक्ष अभवन्ने आ

कवाड (कपाट) = ६।२, ६।३, आर६

सम्पुट (सम्पुट) = युगल, लो०६

घण (घन) = ३।६

कवाडसम्पुटघणमि = ६।२ना युगलनी लेभ ३।६

मोह (मोह) = अज्ञान.

अपराधपञ्चाशिका ।
वैपरीणाम ॥

અંધચાર (અન્યકાર) = અંધારું.
 ચાર્ય (ચારક) = કારાગૃહ, કેદખાતું.
 ગત (ગત) = ગયેલ.
 મોહંધચારચાર્યગણન = મોહરૂપી અન્ધકારથી વ્યાપ્ત
 કેદખાનામાં રહેલાથી.

જિણ! (જિન!) = હે તીર્થંકર!
 દિણચર (દિનકર) = સૂર્ય.
 દિણચરસ્વ = સૂર્યની જેમ.
 તુમં (ત્વં) = તું.

પદાર્થ

પ્રભુના દર્શનનો મહિમા—

“(અનેક લવોથી એકત્રિત થયેલ હોવાથી) દ્વારના યુગલ જેવી ગાઠ (રાગ-દ્વેષના પરિણામ રૂપ) ગાંઠોના ન્યારે મહા મહેનતે નાશ થયો, સારે હે તીર્થંકર! (૨૮ પ્રકારના) મોહરૂપી અન્ધકારથી વ્યાપ્ત એવા કારાગૃહમાં રહેલા મને સૂર્યસમાન તારૂં દર્શન થયું.”—૩

સ્પષ્ટીકરણ

શ્લોકનું તાત્પર્ય—

જેમ કોઈક રાત્ર અમુક મનુષ્ય ઉપર કોપાયમાન થતાં તે તેનું સર્વસ્વ હરણ કરી લઇને તેને ઘોર અંધારી કોટડીમાં પૂરી દે અને સ્વપ્ને પણ તેને સૂર્યના દર્શન ન થવા દે, તેમ કર્મે-રાત્ર પણ આત્મા ઉપર કોષિત થતાં તે તેના જ્ઞાનાદિક ઉત્તમ અલંકારોને હરી લઇ તેને મોહ-રૂપી અંધારા કેદખાનામાં પૂરી દે છે અને તેને પ્રભુરૂપ સૂર્યના દર્શનથી વંચિત રાખવા પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ કારાગૃહનું દ્વાર-યુગલ દૈવ-યોગે ઊઘડી જતાં તેમાં પૂરાઈ રહેલા કેદીને સૂર્યનું દર્શન થાય, તેમ અપૂર્વકરણાદિકના યોગથી અનાદિ કાળના રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામવાળી ગાંઠ છેદાઈ જતાં મોહરૂપ કેદખાનામાં સડતો લલ્લ જનરૂપી કેદી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરી સર્વ જ્ઞાનાદિક સદૃશ્યોથી સુશોભિત પ્રભુના દર્શન કરવા લાગ્યથાળી ઘાને છે.

‘સમ્યક્ત્વ-મીમાંસા

સમ્યક્ત્વનો અર્થ—

સમ્યક્ત્વ કહો કે સમ્યગ્-દર્શન કહો એ બંને એકજ વાત છે. યદ્યર્થ શ્રદ્ધાન યાને વાસ્તવિક તત્ત્વ-દષ્ટિ એ એનો અર્થ છે. એ વાતની વાચકવર્થ શ્રીહિમાસ્વાતિ સુનીશ્વરકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસ્ત્રનું “તત્ત્વાર્થ્યદ્રશ્યનં સમ્યક્દર્શનમ્” એ (પ્રથમ અધ્યાયનું દ્વિતીય) સૂત્ર સાક્ષી પૂરે છે. વિશેષમાં સમ્યક્ત્વની વ્યાખ્યા કરતાં શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિ કહે છે કે—

“યા દેવે દેવતાબુદ્ધિ-શુરૈ ચ શુક્તમાતિઃ ।

ધર્મે ચ ધર્મઘીઃ શુદ્ધા, સમ્યક્ત્વમિદમુચ્યતે ॥”

—યોગશાસ્ત્ર પ્રાં ૨, શ્લોક ૨

૧ સમ્યક્ત્વ પરત્વે એક સ્વતત્ત્વ નિબંધ તૈયાર કરી તેને પ્રસિદ્ધ કરવાનો મારો મનોરથ અત્યાર સુધી ફળીભૂત નહિ થયેલો હોવાથી તેમજ સ્તુતિ-અભિવંશતિકાદિક અન્યોમાં વિવેચન કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થવા છતાં અન્ધ-ગૌરવના લક્ષથી તેમ કરવું મુલતવી રાખવું પડેલું હોવાથી અને વારંવાર તેમ કરવું તે ઈષ્ટ નહિ ગણાય તેમ હોવાથી તેમજ શ્રીપ્રભાનંદસૂરિકૃત ટીકાનો આશય જૈન દર્શનથી અપરિચિત પાઠક-વર્ગના ધ્યાનમાં નહિ ઉતરી શકે તેમ લાગવાથી અત્ર ગેં આ વિષયની સ્ફૂલ રૂપરેખા આલેખી છે.

અર્થાત્ દેવને વિષે દેવપણી શુદ્ધ બુદ્ધિ, શુદ્ધમાં શુદ્ધપણી શુદ્ધ બુદ્ધિ અને ધર્મમાં ધર્મની નિર્મળ બુદ્ધિ એ ‘સમ્યક્ત્વ’ કહેવાય છે.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે જેમને દેવ-ઇશ્વર-પરમેશ્વર તરીકે માનવા બ્યાજી હોય તેમને દેવ તરીકે સ્વીકારવા, જેમને શુદ્ધ એવી સંજ્ઞા આપવી યથાર્થ હોય તેમને શુદ્ધ તરીકે માનવા અને જે વાસ્તવિક રીતે ધર્મ એવા નામને લાયક હોય તેને ધર્મ માનવો એ ‘સમ્યક્ત્વ’ છે. આનાથી ઉલટી માન્યતા તે ‘મિથ્યાત્વ’ છે.

જૈન પ્રક્રિયા—

સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો સંખંધી વિચાર કરીએ તે પૂર્વે જૈન પ્રક્રિયા પ્રમાણે કર્મના જે આઠ વિભાગો પાડવામાં આવ્યા છે તે જોઇ લઇએ. (૧) જ્ઞાનાવરણીય, (૨) દર્શનાવરણીય, (૩) વેદનીય, (૪) મોહનીય, (૫) આયુષ્ય, (૬) નામ, (૭) ગોત્ર અને (૮) અન્તરાય એ આ આઠ વિભાગો છે. આ દરેક વિભાગના ધીમ્ અવાન્તર લેદો છે, પરંતુ તે સર્વનું અત્ર પ્રયોજન નહિ હોવાથી પ્રસ્તુતમાં મોહનીય કર્મના દર્શન-મોહનીય અને ચારિત્ર-મોહનીય એ જ સુખ્ય લેદોના અવાન્તર લેદો વિચારવામાં આવે છે.

દર્શન-મોહનીયના સમ્યક્ત્વ-મોહનીય, મિથ્ય-મોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીય એમ ત્રણ લેદો છે, જ્યારે ચારિત્ર-મોહનીયના ‘કષાય’ અને ‘નોકષાય’ એમ બે લેદો છે. વળી તેમાં કષાયના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો છે. આ દરેક કષાયના એક એકથી ઉતરતા ધનવાળા અનન્તાનુબન્ધી, અપ્રત્યાખ્યાન, પ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્વલન એમ ચાર ચાર લેદો છે. નોકષાયના (૧) હાસ્ય, (૨) રતિ, (૩) અરતિ, (૪) શોક, (૫) લય, (૬) જુગુપ્સા, (૭) પુરૂષ-વેદ, (૮) સ્ત્રી-વેદ અને (૯) નપુસક-વેદ એમ નવ લેદો છે. આ પ્રમાણે દર્શન-મોહનીયના ત્રણ, કષાયના સોળ અને નોકષાયના નવ લેદો મળીને મોહનીયના ૨૮ પ્રકારો પડે છે.

દર્શન-મોહનીયનો સામાન્ય અર્થ એ છે કે તત્ત્વના સંબંધમાં યથાર્થ માન્યતા થવા દેવામાં વિઘ્ન ઉત્પન્ન કરવું અર્થાત્ તેનું કાર્ય યથાર્થ દર્શનનું આચ્છાદન કરવાનું છે. દર્શનમોહનીય શબ્દ પણ સૂચવે છે કે દર્શન સાથે તેને કંઈ સંબંધ હોવો જોઈએ અને વસ્તુતઃ તેમજ છે અને તે એ છે કે દર્શન-મોહનીય કર્મનો અસ્ત થતાં સમ્યગ્દર્શનનો ઉદય થાય છે. સમ્યગ્દર્શન સંપાદન કરવામાં જોઇતાં સાધનો—

જેકે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રહેલી છે, તો પણ આ ક્ષયોપશમ કંઈ તેનું સુખ્ય કારણ નથી; કેમકે જેટલા ક્ષયોપશમની અપેક્ષા રહેલી છે, તેટલો ક્ષયોપશમ તો પચેન્દ્રિય જીવોને હોય છેજ. આથી સુખ્ય વાત તો એ છે કે અનાદિ-અનંત એવા ચતુર્ગતિભ્રમણરૂપ ઘોર અટવીમાં પ્રાણી જે મોહનીયાદિક આઠ કર્મની ઉત્ક્રુષ્ટ સ્થિતિના વિપાકને વશ થઈ પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે તે કર્મોનો સ્થિતિ-કાલ ઘટવો જોઈએ અને એમ થાય ત્યારેજ સમ્યગ્-દર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે તેમ છે. આથી પ્રથમ તો સ્થિતિ-કાલ અને કષા કર્મનો જેટલો સ્થિતિ-કાલ છે તે જાણવાની જરૂર રહે છે. એ જિજ્ઞાસાના સમાધાનમાં કહેવાનું કે કર્મ-પુદ્ગલ જેટલા વખત સુધી આત્મા સાથે જોડાયેલું રહે, તેટલો વખત તે કર્મનો તે ‘સ્થિતિ-કાલ’ કહેવાય છે. કર્મ-દ્રવ્ય વધારેમાં વધારે જેટલો વખત

રહે તે તેનો 'ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ' અને ઓછામાં ઓછો જેટલો વખત રહે તે તેનો 'જઘન્ય સ્થિતિ-કાલ' બાબતો. [તેમાં વેદનીય, નામ અને ગોત્ર એ સિવાયનાં બાકીનાં કર્મોનો જઘન્ય સ્થિતિ-કાલ અંતર્મુદૂર્તનો છે. તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર પ્રમાણે વેદનીયનો જઘન્ય સ્થિતિ-કાલ બાર મુદૂર્ત (એક મુદૂર્ત=એ ઘડી=૪૮ મિનિટ)નો છે, ન્યારે ઉત્તરાધ્યાયનસૂત્રના ૩૩મા અધ્યયન પ્રમાણે તો તે કાળ અંતર્મુદૂર્તનો છે; નામ તેમજ ગોત્ર એ બંને કર્મોનો જઘન્ય સ્થિતિ-કાલ તો આઠ મુદૂર્તનો છે.] જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદનીય, અને અન્તરાય એ ચાર કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ ત્રીસ 'કોડાકોડી સાગરોપમ' છે; નામ અને ગોત્ર કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ વીસ કોડાકોડી સાગરોપમ છે, ન્યારે મોહનીય અને આયુષ્ય કર્મોનો ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ અનુક્રમે સિત્તેર (સોથી વધારે) કોડાકોડી સાગરોપમ અને તેત્રીસ સાગરોપમ છે.

હવે આપણે પાછા પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવી જઈએ. તેમાં આપણે આગળ ઉપર જોઈ ગયા તેમ સંસાર-સમુદ્રમાં દૂબેલા આત્માનો ઉદ્ધાર કરવામાં અગ્ર લાગ લગવનારા સમ્યગ્-દર્શનને પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ સાધન તો કર્મોના સ્થિતિ-ગણનો ઘટાડો થવો જોઈએ એ છે, તો હવે કયા કર્મનો કેટલો ઘટાડો થવો જોઈએ અને તે પણ શાથી થાય છે તે વિચારવું બાકી રહે છે. આના સમાધાનમાં સમજવું કે—

આયુષ્ય-કર્મ સિવાયનાં બાકીનાં સાતે કર્મોની સ્થિતિ કિંચિત્ ન્યૂન એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી રહેવી જોઈએ. આમાં આત્માનો પરિણામ-વિશેષ કે જેને 'યથાપ્રવૃત્તિકરણ'ના નામથી ઓળખાવવામાં આવે છે તે કારણભૂત છે. અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો ત્રીસ કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળાં એવાં જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય અને અન્તરાય કર્મોની સ્થિતિ ધરીને છેવટે એક પદ્યોપમના અસંખ્યાતા ભાગથી ન્યૂન એવા એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી રહે તેમજ વીસ કોડાકોડી સાગરોપમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિવાળા નામ અને ગોત્ર કર્મની સ્થિતિ પણ આખરે એક પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા ભાગથી ન્યૂન એવા એક કોડાકોડી સાગરોપમ જેટલી રહે અર્થાત્ જ્ઞાનાવરણાદિક કર્મના જેટલીજ રહે અને સીત્તેર કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળા મોહનીય કર્મની સ્થિતિ પણ અંતે એટલીજ બાકી રહે એટલે કે આયુષ્ય

૧ એક કરોડને એક કરોડે ગુણવાથી જે સંખ્યા આવે છે, તેને (૧ ૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦૦ ૦૦ અર્થાત્ એકડા પર ચૈદ ઝીડાં ચડાવીએ ત્યારે એટલે કે એક 'શંકુ'ને) 'કોડાકોડી' કહેવામાં આવે છે.

૨ સાગરોપમ કાળનું માપ દર્શાવનાર પારિભાષિક શબ્દ છે. સાગરોપમના (૧) ઉદ્ધાર-સાગરોપમ, (૨) અદ્ધા-સાગરોપમ અને (૩) ક્ષેત્ર-સાગરોપમ એવા ત્રણ ભેદો છે અને આ દરેક પ્રકારના સાગરોપમના બળી સૂક્ષ્મ અને બાદર એમ બન્ને અર્વાતર ભેદો પડે છે. અહીં કંઈ આ બધા ભેદો સંબંધી વિશેષ માહિતીની જરૂર નથી, એથી પ્રસ્તુતમાં સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમનો વિચાર કરીશું.

ધારો કે એક યોજન (ચાર ગાઉ) લાંબો, એક યોજન પહોળો તેમજ તેટલોજ ઊંડો એક કુવો છે. હવે આ કુવાને તદતના જન્મેલ અનુષ્ઠના વધારેમાં વધારે સાત દિવસ સુધીમાં ઉગેલા વાળ વડે એવો દબાવીને ઠાંસી ઠાંસીને ભરવો કે જેથી અગ્નિ યા જળ વડે પણ જોગાંના એક પણ વાળને આંચ લાગે નહિ. આવા પ્રત્યેક વાળના અસંખ્ય ખંડો (ટુકડા) કદપવા અને તેમાંથી સો સો વર્ષે એક એક ખંડને તે કુવામાંથી ડાકવો. એમ કરતાં કરતાં બે કાળે આ કુવો તદ્દન ખાલી થઈ જાય, તેટલા કાળને 'સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-પદ્યોપમ' (પદ્યોપમના પણ સાગરોપમની જેમ એટલાજ ભેદો પડે છે) બાબતો. આવા દશ કોડાકોડી પદ્યોપમનો એક 'સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ' થાય છે.

સિવાયનાં બાકીનાં કર્મોની સ્થિતિ ઘટીને એકી વખતે ઉપર્યુક્ત પ્રમાણ જેટલી રહે, ત્યારેજ સમ્યગ્-દર્શન પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ દ્વાર પ્રાપ્ત થાય છે. આ દ્વાર સુધી આત્માને દોરી લાવનાર બીજું કોઈ નથી પણ તેનો પોતાનો પરિણામ યથાપ્રવૃત્તિકરણ છે. આટલેથીજ કાર્ય સરે તેમ નથી. આ ઉપરાંત અપૂર્વકરણ (અને અનિવૃત્તિકરણ)ની પ્રાપ્તિ થાય, તોજ સમ્યગ્-દર્શન સંપાદન કરી શકાય તેમ છે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિકં સ્વરૂપ—

આપણે જોઈ ગયા તેમ એકંદર કરણો ત્રણ છે—(૧) યથાપ્રવૃત્તિકરણ, (૨) અપૂર્વકરણ અને (૩) અનિવૃત્તિકરણ. તેમાં ‘કરણ’ શબ્દનો અર્થ પરિણામ-અધ્યવસાય છે. ‘યથાપ્રવૃત્તિકરણ’ એટલે સાધારણ રીતે ઉપયોગ વગર ઉત્પન્ન થનારો પરિણામ; ‘અપૂર્વકરણ’ એટલે પૂર્વે નહિ અનુભવેલો એવો પરિણામ, અને ‘અનિવૃત્તિકરણ’ એટલે સમ્યક્ત્વ (સમ્યગ્-દર્શન) ઉત્પન્ન કર્યા વિના નહિ ચાલ્યો જનારો પરિણામ. આ પ્રમાણેની ત્રણ કરણોની સ્થૂળ રૂપરેખા છે. હવે તેના વિશેષ સ્વરૂપ તરફ દૃષ્ટિ-પાત કરીએ. તેમાં પ્રથમ તો આ ત્રણે કરણોમાં પ્રથમ ભાગ ભજવનારા અર્થાત્ પ્રથમતઃ પ્રવર્તન કરનારા અને એથી કરીને ‘પૂર્વપ્રવૃત્ત’ એવા નામથી પણ ઓળખાતા યથાપ્રવૃત્તિકરણ તરફ ઉડતી નજર ફેંકીએ.

યથાપ્રવૃત્તિકરણ—

યથાપ્રવૃત્તિ એટલે આત્માની અનાદિ કાળથી કર્મ ખપાવવાની જેવી પ્રવૃત્તિ ચાલી આવે છે તેવીને તેવી પ્રવૃત્તિ. જોકે આત્માની અનાદિની ચાલ કાયમ છે, પરંતુ કારણ-પરિપાકને લઈને મિથ્યાત્વની મંદતા થાય છે—કર્મોનું સ્થિતિ-ભળ ઘટે છે. અહીં કોઈને શંકા થાય કે આ વાત કેમ સંભવી શકે, તો તેના સમાધાનાર્થે નીચેનાં બે ઉદાહરણો વિચારવામાં આવે છે.

ધારો કે આપણી પાસે એક ધાન્યનો ભંડાર છે. આમાંથી દરરોજ જેટલું ધાન્ય ખહાર કાઢવામાં આવે, તેનાથી ઓછું-અલગત ન્યૂન પ્રમાણમાંજ તેમાં ધાન્ય નાખવામાં આવે, તો શું કાલાન્તરે-અચૂક કાળ વીલ્યા બાદ તે ભંડાર અદ્ય ધાન્યવાળો નહિ થઈ જાય? તેવી રીતે પ્રસ્તુતમાં કર્મ એ ધાન્ય છે અને આત્મ-પ્રદેશ એ કર્મરૂપ ધાન્યને ભરવાનો ભંડાર છે. અકામ નિર્જરા દ્વારા—અનાભોગે આમાંથી ઘણાં કર્મોની નિર્જરા થાય અને સાથે સાથે અત્ય કર્મ ખંખાતાં જાય, તો પછી કર્મરૂપ ધાન્ય ઘટે એ શું સ્વાભાવિક નથી?

હવે બીજા ઉદાહરણ તરફ નજર કરીએ.

ધારો કે એક પર્વત છે અને તેમાંથી જળની ધારા વહે છે. તો પછી આ પર્વતની નીચે રહેલો કોઈક પાવાણુ આ જળના પ્રવાહમાં તણાઈ આમ તેમ અથડાઈ ઘસાતો ઘસાતો પોતાની એજે ગોળ અને સુંવાળો બની જાય, એમ કહેવામાં કોઈ પ્રમાણ આપવાની જરૂર રહે છે ખરી? પ્રસ્તુતમાં જીવ તે પાવાણુરૂપ છે અને ચતુર્ગતિરૂપ સંસાર તે જળનો પ્રવાહ છે; તેમાં તણાતો જીવરૂપી પાવાણુ અકામ-નિર્જારૂપ ધર્મણુ વડે ધર્મ-પ્રવૃત્તિરૂપ ચોચ ઘાટમાં આવે—યથાયોચ સંયોગી મળતાં કપાય-મદતાના યોગે અચૂક કર્મ-દ્રવ્યપુંજનું આપોઆપ શટન-પટન થતાં જીવ ટંક હલકો થાય, એ શું દેખીતી વાત નથી?

આ બે ઉદાહરણો ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જીવ પણ દીર્ઘ સ્થિતિવાળાં કર્મોને ખપાવતો જતો-ખેરવતો જતો અને અદ્ય સ્થિતિવાળાં નવીન કર્મ બાંધતો જતો કાલાન્તરે અના-લોગરૂપ યથાપ્રવૃત્તિકરણ વડે અદ્ય સ્થિતિવાળાં કર્મવાળો થાય-અર્થાત્ જરૂરજ તેનાં કર્મોનું સ્થિતિ-બળ ઘટે.

આ ઉપરથી ભેદ શકાય છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણ એ આત્માનો અનાલોગ-બુદ્ધિપૂર્વક વિનાનો પરિણામ છે. અર્થાત્ જીવ પહેલાં જેમ અતિશય દીર્ઘ સ્થિતિવાળાં કર્મો બાંધતો હતો તેને ગઢલે હવે અદ્ય સ્થિતિવાળાં કર્મ બાંધે, તેમાં આ પરિણામ કારણરૂપ છે. પરંતુ આવો પરિણામ તો અલ-બ્યોને અર્થાત્ જેઓમાં સુક્ષ્મતા જવાની યોગ્યતા પણ નથી તેઓને પણ ઉત્પન્ન થાય છે, એથી એ દૃષ્ટિએ આ મહત્વનો નથી, તોપણ આત્મોન્નતિના માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરનારાઓને માટે એ પહેલું સ્ટેશન છે. જેને પોતાના આત્માનું હિત સાધવું હોય, સુક્ષ્મ-પુરીમાં જવાની જેને તીવ્ર અભિલાષી ઉત્પન્ન થઈ હોય, તેને તો આહિંસા સુધીની ટિકિટ કઢાવવીજ ભેદ એ તેમજ આ સ્ટેશન સુધીની મુસાફરી પણ કરવીજ ભેદ એ, અહિંસા આબ્યાથીજ કાર્ય સરી શકે ખરું, પરંતુ એનો અર્થ એમ નથી કે આ સ્ટેશને આબ્યા કે કાર્ય સરીજ ગયું-યથેષ્ટ સિદ્ધિ થઈ ચૂકી, અર્થાત્ અહીં આવેથીજ આગળ વધી શકાય, પરંતુ આગળ વધીજ શકાય એમ નથી. વળી અહીં સુધી આવી પહોંચવું એ અશક્ય નથી, પરંતુ અહિં આ આબ્યા વિનાજ આગળ જવું એ તો જરૂર અશક્ય છે. આ દૃષ્ટિએ એમ કહી શકાય કે યથાપ્રવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ નિરર્થક નથી; તેમાં પણ ગૌરવ રહેલું છે. વળી તેમાં જે જીવના સંબંધમાં સંસારનો છેડો હવે આવીજ રહેલો હોય અને એથી કરીને જેના સંબંધમાં આ યથાપ્રવૃત્તિકરણ અંતિમજ હોય, તે જીવનું યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો ખરેખર પ્રસાંસાપાત્ર છે. કેમકે આવા યથાપ્રવૃત્તિકરણ વડે જીવ આત્મોન્નતિમાં આગળ વધી સુક્ષ્મતા સિદ્ધિરૂપ સમ્ય-શક્તિનનો અવશ્ય લાભ મેળવે છે. આવું અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થયા પછી અપૂર્વકરણ મેળવવાને બહુ ફાંફા મારવા પડે કે વધુ વખત રાહ ભેવી પડે તેમ પણ નથી. એક અંતર્મુ-હૂર્તમાં એની સમાગમ-ઉદય થાય છે. અર્થાત્ અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થયા પછી અપૂર્વ-કરણ પ્રાપ્ત કરવામાં એણેમાં એણે નવ 'સમયનો વિલંબ થાય છે અને વધારેમાં વધારે એક સુહૂર્તમાં એક સમય એણે એટલો વિલંબ થાય છે, બ્યારે સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણનો ઉલ્કૃષ્ટ સ્થિતિ-કાલ તો અસંખ્યાત સમયનો છે.

સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણ—

જે યથાપ્રવૃત્તિકરણ બાહ અપૂર્વકરણ તેમજ અનિવૃત્તિકરણ ઉત્પન્ન થાય છેજ, તે સિવાયના અર્થાત્ સાધારણ યથાપ્રવૃત્તિકરણના અધિકારી તો અલબ્યો પણ છે, પરંતુ તેઓ આ પ્રથમ કર-ણને પ્રાપ્ત કરી આત્મોન્નતિમાં આગળ વધી શકતા નથી. લબ્ય જીવો કે જેઓ મોડા વહેલા

૧ આવું યથાપ્રવૃત્તિકરણ તો જે પ્રાણી યોગની આઠ દૃષ્ટિઓ (મિત્રા, તારા, ખલા, દીપ્રા, સ્થિરા, કાન્તા, પ્રભા અને પરા) પૈકી પ્રથમ દૃષ્ટિમાં પ્રવર્તતો હોય, તેને હોય છે; વળી જોકે આ સ્થિતિમાં અપૂર્વકરણનો ઉદય નથી, છતાં આ દૃષ્ટિવાળાને તેની પ્રાપ્તિ અતિદૂર નહિ હોવાથી આ યથાપ્રવૃ-ત્તિકરણને ઉપચારથી 'અપૂર્વકરણ' કહેવામાં આવે છે. (દૃષ્ટિ એટલે સદ્ભાવનાગણિત આત્માનો પરિ-ણામ-વિશેષ, સુશ્લેષાયુક્ત બોધ.)

૨ જેન શાસ્ત્રમાં કાળના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગને 'સમય' કહેવામાં આવ્યો છે.

પણ મુક્તિ-રમણીને વરવાના છે, તેમાંથી પણ કેટલાક દીર્ઘસંસારી તો અહિંથી પાછા હોઈ છે. વળી કેટલાક અભવ્ય જીવોને આ સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત થતાં ચાર સામાયિકો પૈકી શ્રુતસામાયિકનો લાભ થાય છે, પરંતુ તેમને બાકીના ત્રણ સામાયિકોનો લાભ સંભવતો નથી. આ વાતને આવશ્યક-ટીકાનું નીચે મુજબનું વાક્ય ટેકો આપે છે:—

“અમવ્યસ્યાપિ કસ્યચિદ્ યથાપ્રવૃત્તિકરણતો પ્રત્યિમાસાદાર્હદાદિવિમૂતિદર્શનતઃ પ્રયોજનાન્તરતો વા પ્રવર્તમાનસ્ય શ્રુતસામાયિકલામો મવતિ, ન શેષલાભઃ ।”

સામાન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં વર્તતો જીવ (ભલે પછી તે ભવ્ય હોય કે અભવ્ય હોય) તેના તેજ પરિણામમાં સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત કાલ સુધી રહી શકે છે. તેટલો કાલ વીત્યા બાદ ભવ્ય જીવ ક્યાં તો ચક્રતા પરિણામવાળો જાને છે એટલે કે અપૂર્વકરણાદિ વડે સમ્યગ્-દર્શન પ્રાપ્ત કરે છે કે ક્યાં તો તેના પરિણામ મલિન થતા ભવ્ય છે. અભવ્યને માટે અધ્યાતા પરિણામનો સંભવ નહિ હોવાથી તે તદનંતર પતિત થાય એ દેખીતી વાત છે. યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં વર્તતો જીવ રાગ-દ્વેષરૂપી અન્યિ (ગાંઠ)ની સમીપ આવેલ છે, એટલે કે તે અન્યિ-દેશમાં રહેલો છે એમ શાસ્ત્રકારો કહે છે. આ અન્યિ-દેશમાં રહેલો અભવ્ય જીવ પણ ઉત્તમ સાધુઓનો સત્કાર થતો જોઈને કે તીર્થંકરની સમૃદ્ધિ જોઈને દ્રવ્ય-ચારિત્ર અંગીકાર કરી ક્રિયાના બળથી નવમા ગ્રંથેયકમાં પણ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. વળી એવો અભવ્ય જીવ (વધારેમાં વધારે) નવમા પૂર્વ સુધી સૂત્ર-પાઠ બાજી શકે છે. પરંતુ તે વાસ્તવિક અર્થ બાજીતો નથી. આ પ્રમાણે તે દ્રવ્ય-શ્રુત મેળવે છે.

કોઈ મિથ્યાત્વી ભવ્ય જીવ તો અન્યિ-દેશમાં રહીને દશ પૂર્વમાં કંઈક ન્યૂન એટલું દ્રવ્ય-શ્રુત પ્રાપ્ત કરી શકે છે. કંઈક ન્યૂન કહેવાનો હેતુ એ છે કે જેણે પૂરેપૂરા દશ પૂર્વનું અધ્યયન કર્યું હોય, તે તો સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત હોય છેજ. એથી ઓછા જ્ઞાનવાળાને સમ્યક્ત્વ હોઈ પણ શકે અને ન પણ હોઈ શકે. એ વાતની કદપ-સાધ્યનો નીચે મુજબનો ઉલ્લેખ સાક્ષી પૂરે છે:—

“વૈવેકસ દસ ય અમિશે, નિયમા સમ્મં તુ સેસપ મયણા”

૧ સામાયિકના ચાર પ્રકારો છે—(૧) સમ્યક્ત્વ-સામાયિક, (૨) શ્રુત-સામાયિક, (૩) દેશવિરતિ-સામાયિક અને (૪) સર્વવિરતિ-સામાયિક. તેમા ‘સામાયિક’થી ચોક્કસ ક્ષયોપશમાદિથી પ્રકટ થતો ગુણ સમજવો. સમ્યક્ત્વ-સામાયિક કહો કે સમ્યક્ત્વ કહો તે એકજ છે. વળી શિક્ષાત્વ પૈકી જે સામાયિક જાત છે, તે દેશ-વિરતિ સામાયિકનો અંશ છે. આનો શો અર્થ છે, એનો ઉત્તર તો શ્રીહિમચન્દ્રે રચેલા યોગશાસ્ત્રના નીચેના શ્લોક ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

“લક્ષ્મણેરોદ્ગમ્યાનસ, લક્ષ્મણાવચકર્મણઃ ।

સુહર્વ સમતા યા તાં, વિદુઃ સામાયિકવચમ્ ॥”

—પ્ર. ૩, શ્લો. ૮૨.

અર્થાત્ (ચાર ધ્યાનોમાના બે અશુભ) આત્મ અને રોદ્ધ ધ્યાનોનો ત્યાગ કરીને તેમજ પાપમય આચરણને જ્વાલંધિ આપીને એક સુહર્વ પર્યંત સમભાવમા રહેવું તે ‘સામાયિક’ છે. એટલે કે બે વડી સુધી રાગ-દ્વેષ રહિત શાન્ત સ્થિતિમાં રહેવું તે ‘સામાયિક’ છે.

૨ છાયા—

પરવંચસુ દગસુ વા જમિયેયુ (સમ્પૂર્ણ) નિયમાદ સમ્યક્ત્વં, તેવે (વતોઝાંતને ક્રુતે) મજના (સમ્યક્ત્વં સ્વાદ ન વા) ।

આ યથાપ્રવૃત્તિકરણ પરિણામથી આગળ વધવામાં રાગ-દ્વેષરૂપ અનિધિ વચ્ચે આવે છે અને તે હુલેંધ છે, તેથી તેનો અપૂર્વકરણરૂપ પરચુ દ્વારા લેદ કયાં વિના આત્મોદ્ગતિમાં આગળ વધી શકાય તેમ નથી, એટલે કે સમ્યક્ત્વ મળી શકે તેમ નથી. આથી આ અનિધિના સ્વરૂપ પરત્વે વિચાર કરીએ.

અનિધિ-સ્વરૂપ—

‘અનિધિ’ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ ‘ગાંઠ’ છે. અત્ર પ્રસ્તુતમાં આ અનિધિથી આત્માનો અતિ-મલિન રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ સમજવાનો છે. વિશેષાવશ્યકે (ગાં ૧૧૬૫)માં ‘પણ કહું છે કે—

“ગંઠિત્તિ સુદુન્મેજો, કમ્પદઘણરૂઢગૂઢમંદિવ્ય ।

જીવસ્સ કમ્મજણિઓ, ઘણરાગદોસપરિણામો ॥”

અર્થાત્ કઠોર, નિખિડ અને અતિશય મજબૂત કાષ્ઠિકની ગાંઠની પેઠે હુલેંધ એવો કર્મજનિત જીવનો ગાંઠ રાગ-દ્વેષરૂપ પરિણામ તે ‘અનિધિ’ છે. આ ‘અનિધિ’ આર અનન્તાનુ-બન્ધી કયાથોના સમુદાયરૂપ છે.

અનિધિની સમીપ આવેલા જીવોનું વર્તન—

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ આ અનિધિની સમીપ આવેલા જીવોનું વર્તન વિવિધ પ્રકારનું છે. જેમકે એમાંના કેટલાક જીવો રાગ-દ્વેષને વશ થઈને આ અનિધિથી પાછા હુટે છે એટલે કે તેઓ ફરીથી દીર્ઘ સ્થિતિવાળાં કર્મો બાંધે છે અને કેટલાક પ્રથમ કરણ ચુકત થઈને ત્યાંજ રહે છે અર્થાત્ તેઓ અચુક કાલ પર્યંત એક પદ્ધતિપમના અસંખ્યાતા ભાગથી ન્યૂન એવી એક કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળાં કર્મો બાંધે છે અર્થાત્ એનાથી ન્યૂનાધિક સ્થિતિવાળાં કર્મો તેઓ બાંધતા નથી. ‘અચુક કાલ પર્યંત’ એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે આ અનિધિ-દેશમાં આવેલો લવ્ય કે અલવ્ય જીવ ત્યાંને ત્યાં ઉત્કૃષ્ટ અસંખ્યાત કાલ સુધીજ રહે, પરંતુ હુમેશને માટે ત્યાંજ રહે નહિ. કેમકે આટલા કાલ દરમિયાનમાં જે લવ્ય જીવ હોય તે ક્યાં તો અનિધિ લેદે અથવા તો અલવ્યની માફક ત્યાંથી પાછો ફરે. આથી જોઈ શકાય છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ અસંખ્યાત કાલની છે, નહિ કે અનન્ત કાલની.

અનિધિ-દેશમાં રહેલા કેટલાક જીવો તીક્ષ્ણ ધારવાળા કુહાંડ સરખા આત્માના અપૂર્વ પરિણામની મદદથી તે હુલેંધ અનિધિને પણ લેદી નાખે છે. આ આત્માના અપૂર્વ પરિણામને ‘અપૂર્વ-કરણ’ કહેવામાં આવે છે. આ કરણને ‘અપૂર્વ’ એવું વિશેષણ લગાડવાનું કારણ એ છે કે આ-ત્માને આવી પરિણામ કદી પણ પૂર્વ થયો હતો નહિ.

આવી રીતના જીવોનાં ઉપયુક્ત ત્રણ પ્રકારનાં વર્તનોને સમજવાને સાડ નીચેનું દૃષ્ટાન્ત ઉપયોગી થઈ પડે તેમ હોવાથી તે અત્ર આપવામાં આવે છે.

ધારો કે કોઈ ત્રણ મનુષ્યો કોઈક નગર તરફ જવા નીકળ્યા છે અને માર્ગમાં અટવી આવતાં તેમાં થઈને આગળ પ્રયાણ કરવા માંડે છે. પરંતુ સૂર્યાસ્ત થવાનો સમય આવી પહોંચતાં

૧ પણ કહેવાનું કારણ એ છે કે આ ગાથા કલ્પ-ભાષ્યમાં પણ દ્રષ્ટિ-ઓચર થાય છે.

૨ સંસ્કૃત ધ્યાના સાડ જીવો ૫૦ ૧૦.

પણ તેઓ હજી તે ઘટવી ઓળંગી રહ્યા નથી, આથી તેઓ ભયભીત થાય છે અને તેમાં અધૂરામાં પૂરું ત્યાં બે ચોરોનું આગમન થાય છે. આ ત્રણ પુરૂષોમાંનો એક તો આ બે ચોરોને ભેટાંજ પકાવન કરી લાય છે, બીજાને ધીરજને તો આ બે ચોરો પકડી લે છે અને ત્રીજો તો આ ચોરોને પરાસ્ત કરીને પોતાને માર્ગે આગળ વધે છે, અર્થાત્ આ ભયાનક ઘટવીને ઓળંગીને ઇષ્ટ નગરમાં વળી પહોંચે છે.

આનો ઉપનય એ છે કે ભવભ્રમણુ યાને સંસાર તે ભયાનક ઘટવી છે અને ત્રણ મનુષ્યો તે ત્રણ પ્રકારના જીવો છે. કર્મસ્થિતિ તે માર્ગ છે અને અન્ધિ-દેશ તે ભયાનક સ્થાન છે, રાગ અને દેવ તે બે ચોરો છે અને ઇષ્ટ નગર તે સમ્યક્ત્વ છે. ત્રણ પુરૂષોમાંથી જે દુર્ભવ્ય કે અભવ્ય હોતો તે પોષારા ગણી ગયો અર્થાત્ અન્ધિ-દેશ સુધી આવ્યા છતાં પણ ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિના ગંધને લઈને તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો; જેને ચોરોએ પકડી રાખ્યો, તેને તેવી રીતના રાગ-દેવથી અસ્ત થયેલો ભણવો કે જે અન્ધિને લેહી પણ ચકતો નથી કે ત્યાંથી અમુક કાલ પર્યંત પાછો પણ ફરી ચકતો નથી; અને જે ચોરોને મારી હુકાવીને અલીપ્ત પુરમાં જઈ પહોંચ્યો તેથી એમ સમજવાનું કે તે અપૂર્વકરણુ વડે અન્ધિને લેહીને સમ્યક્ત્વ પામ્યો.

યથાપ્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણો પરત્વે કીડીનું દર્શન—

પૃથ્વી ઉપર ફરતી ફરતી કોઈ કીડી કોઈ ખીલા સુધી આવીને પાછી ફરે, કોઈ કીડી ત્યાં સુધી આવીને તે ખીલા ઉપર ચઢી જાય તથા કોઈ કીડી એ ખીલા ઉપર યઈને આગળ ઉડી જાય, એ આ ઉપર્યુક્ત દર્શન છે. એનો ઉપનય એ છે કે કીડીનું પૃથ્વી ઉપર ફરતાં ફરતાં ખીલા સુધી આવવું એ સંસારમાં અનાદિ કાલથી રખડતા રખડતાં જીવનું યથાપ્રવૃત્તિ-કરણુ પામી અન્ધિ-દેશ સુધી આવવા બરાબર છે, કોઈ કીડી ખીલા ઉપર ચઢી જાય એ અપૂર્વકરણુની પ્રાપ્તિ અર્થાત્ અન્ધિનું ભેદન છે, અને કોઈ કીડી એ ખીલા ઉપર ચઢીને આગળ ઉડી ગઈ, એ આ અન્ધિને ભેદવા બાદ અનિવૃત્તિકરણુની પ્રાપ્તિ છે.

અપૂર્વકરણુના અધિકારી—

એકેન્દ્રિયથી ચતુરિન્દ્રિય સુધીના જીવો આ અપૂર્વકરણુના અધિકારી મથી. વળી પંચેન્દ્રિય જીવોમાં પણ જેઓ પર્યાપ્ત સંતી પચેન્દ્રિય હોવા ઉપરાંત જેઓને બહુમાં બહુ સંસારમાં ક્રિયિ-રૂપે એવા અર્ધપુરુષાલ પરાવર્તન જેટલા કાલ પર્યંતજ રજળવાનું બાકી રહેલું હોય અર્થાત્ એટલા કાલ દરમિયાનમાં તો જેઓ જરૂરજ સુક્તિ-નગરે પહોંચવાનાજ હોય, તેજ જીવો આ અપૂર્વકરણુના અધિકારીઓ છે. વિશેષમાં આવા જીવોમાં ધર્મ્યા, દેવ, નિન્દા વિગેરે દોષો ઘણાજ મંદ પડી ગયેલા હોય છે. તેઓ આત્મ-કસ્યાણુની પ્રબળ અસિલાયા રાખે છે, આથી તેઓ સંસારના પ્રપચ (કપટ-ભ્રમ)થી ઉદ્વિગ્ન રહે છે. તેઓ સત્પુરૂષોના પક્ષપાતી છે તેમજ સુદેવ અને સુરૂરું બહુમાન બાળવવા તનતોડ મહેનત કરે છે. આવા જીવો અધ્યાત્મની પ્રથમ ભૂમિકા ઉપર પધ થતો ઘટકી જાય એવી અપુનર્ગ-ધક અવસ્થાએ પહોંચેલા છે. આ જીવો નીતિને માર્ગે ચાલે એ સ્વાભાવિકજ છે. આ પ્રમાણેની અવસ્થામાંથી પસાર થયા બાદજ તેઓ અન્ધિનો ભેદ કરી સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે છે.

હવે જે જીવને અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થયું હોય તેને જરૂરજ અનિવૃત્તિકરણ થાય એ પાત ઉપર આવીએ તે પૂર્વે એક એવો પ્રશ્ન ભેઠે છે કે જેમ (એકજ જીવ આત્મીને) યથાપ્રવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ અનેક વાર પણ થઈ શકે તેમ છે, તેવી રીતે આ અપૂર્વકરણ કે જે ભવ્ય જીવોનેજ થઈ શકે તેમ છે, તેની પ્રાપ્તિના સંબંધમાં પણ એમજ સમજવું કે કેમ? અર્થાત્ આ અપૂર્વકરણ ભવ્ય જીવને એકજ વાર પ્રાપ્ત થાય કે તેથી વધારે વાર પણ થઈ શકે? અને જે તે અપૂર્વકરણ એકથી વધારે વાર પ્રાપ્ત થઈ શકતું હોય, તો પછી અપૂર્વકરણશબ્દથી સૂચિત થતો અર્થ કેવી રીતે ઘટી શકશે વાડ?

આના સંબંધમાં સમજવું કે કેટલાક ભવ્ય જીવને એક કરતાં વધારે વાર પણ અપૂર્વકરણની પ્રાપ્તિ સંભવી શકે છે. કેમકે અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત કર્યા પાઠ અનિવૃત્તિકરણ પ્રાપ્ત કરવા પૂર્વક જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, તે કદી પણ શુભાવી નજ જેસાય તેવું નથી. પરંતુ જેને એક વખત અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થયું એટલે તે મોટે તો જરૂરજ જવાનો અર્થાત્ એક વખત સમ્યક્ત્વ શુભાવી જેસે તો પણ તેને સમ્યક્ત્વ ફરીથી મળવાનુંજ. જ્યારે વસ્તુસ્થિતિ આમ છે, તો હવે ખીજી, ત્રીજી વારના અપૂર્વકરણને અપૂર્વકરણ કહેવું યોગ્ય છે કે કેમ તે પ્રશ્નનો ઉત્તર વિચારવામાં આવે છે. આ અપૂર્વકરણ ‘અપૂર્વવત્’ હોવાથી ‘અપૂર્વ’ સમજવું. કારણ કે સંસાર-પરિભ્રમણ દરમિયાન જીવને અપૂર્વકરણ કંઈ બહુ વાર મળતું નથી. અર્થાત્ આવું કરણ કવચિત્ જ મળે છે, વાસ્તે આને અપૂર્વકરણ કહેવું યથાર્થ છે.

યથાપ્રવૃત્તિકરણ અને અપૂર્વકરણમાં રહેલી સિદ્ધતા—

આપણે જોઈ ગયા તેમ અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ સિવાયના અન્ય યથાપ્રવૃત્તિકરણો તો અંક વિનાના મીઠાં જેવાં છે, કેમકે આત્મોન્નતિ કરવામાં તે અસમર્થ છે; જ્યારે અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણ તેમજ અપૂર્વકરણ (પ્રથમ હો કે અંતિમ હો) એ બન્ને તો આત્માને ઉન્નતિના શિખર ઉપર લઈ જવાને સમર્થ છે. તેમાં પણ અપૂર્વકરણ અંતિમ યથાપ્રવૃત્તિકરણથી અડિયાતું છે. કારણ કે યથાપ્રવૃત્તિકરણમાં સ્થિતિ-ઘાત, રસ-ઘાત કે શુણ્ણ-શ્રેણિનું પ્રવર્તન નથી તેમજ વળી આ કરણને પ્રાપ્ત થયેલો જીવ જે અશુભ કર્મો બાંધે છે, તે અશુભ કર્મના અતુઃસ્થાનક અતુલાગને ન બાંધતાં દ્વિસ્થાનક અતુલાગને બાંધે છે અને જે શુભ કર્મ બાંધે છે, તેના દ્વિસ્થાનક અતુલાગને ન બાંધતાં અતુઃસ્થાનક અતુલાગને બાંધે છે (આ યથાપ્રવૃત્તિકરણની પૂર્વ અવસ્થા કરતાં મહત્તા સૂચવે છે). વળી સ્થિતિ-બંધ પણ પૂર્ણ થતાં પદ્યોપમના અસંખ્યેય કે સંખ્યેય ભાગે ન્યૂન એવો અન્ય સ્થિતિબંધ બાંધે છે.

અપૂર્વકરણના સંબંધમાં તો તે કરણમાં પ્રવેશ કરતાંની સાથેજ અર્થાત્ તે કરણના પ્રથમ સમયમાંજ જીવ સ્થિતિ-ઘાત, રસ-ઘાત, શુણ્ણ-શ્રેણિ, અને અન્ય (અપૂર્વ) સ્થિતિ-બંધનો સમગ્રદે પ્રારભ કરે છે.

અનિવૃત્તિ-કરણ—

અપૂર્વકરણ પ્રાપ્ત થયા પછી અંતર્યુદ્ધર્તમાં તેનાથી અધિક અંશે શુદ્ધ એવો અનિવૃત્તિકરણ નામનો અધ્યવસાય પ્રાપ્ત થાય છે. આ અધિક શુદ્ધતાને લઈને તો અપૂર્વકરણથી અનિવૃત્તિકરણને કિન્ન ગણવામાં આવે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણરૂપ

આત્માના અધ્યવસાય કરતાં અપૂર્વકરણ વિશેષ શુદ્ધ છે અને તેનાથી પણ અનિવૃત્તિકરણ અધિકારી શુદ્ધ છે આ 'શુદ્ધતા' શું છે તેના સંબંધમાં અત્ર એટલું જ કહેવું યમ છે કે યથાપ્રવૃત્તિકરણથી છુલ જેમ જેમ આગળ વધે છે, તેમ તેમ તેના કષાયોનો અનુભાગ મન્દ થતો જાય છે અને તેમ થવાથી ઉત્તમોત્તમ કાર્ય કરવા તરફ તે વધારે ને વધારે પ્રોત્સાહિત થને છે અનિવૃત્તિકરણ એ તૃતીય અર્થાત્ અતિમ કરણ છે અને જેવું આ કરણનું નામ છે તેવું જ તેનું કામ છે. અનિવૃત્તિકરણનો સાધારણ અર્થ તો એ છે કે 'કાર્ય કર્યા વિના નહિ પાછા વળનારું સાધન'; પ્રસ્તુતમાં તેનો અર્થ એવો જ થાય છે અને તે બીજો કોઈ નહિ પણ એ જ કે 'સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરાવ્યા વિના નહિ રહેનારો આત્માનો અધ્યવસાય. આ અનિવૃત્તિકરણના પ્રાણદયથી 'અન્તરકરણ' થને છે. આ 'અન્તરકરણ' એટલે શું તે હવે વિચારવામાં આવે છે.

અન્તર-કરણ—

આત્મા અનિવૃત્તિકરણના સામર્થ્યને લઈને અર્થાત્ આ વિશુદ્ધ પરિણામની મદદથી મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મનાં દ્રવ્યો કે જે બહુ લાખા કાળની (પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા લાગે ન્યૂન એવી એક કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળા) હતાં તેના બે વિભાગ પાડે છે. આ પ્રમાણે અતિદીર્ઘ કાળની સ્થિતિ ધરાવનારાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના પુંજમાંનો કેટલોક ભાગ અન્તર્મુદૂર્ત સુધીમાં ભોગવાઈ જાય-વેદાઈ જાય-ખપી જાય એવો બને છે, જ્યારે બાકીનો મોટો ભાગ અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળો (અર્થાત્ પૂર્વોક્ત પલ્લોપમના અસંખ્યેય લાગે ન્યૂન એવી એક કોડાકોડી સાગરોપમની સ્થિતિવાળો) કાયમ રહે છે. આ પ્રમાણે મિથ્યાત્વ-મોહનીય-કર્મનાં દ્રવ્યોનું બે વિભાગોમાં વિભક્ત થવું-બે વિભાગોમાં વિભક્ત થયેલ કર્મ-દ્રવ્યોની સ્થિતિમાં અંતર પડવું તે 'અન્તરકરણ' કહેવાય છે.

અન્તરકરણમાં પ્રવેશ—

અનિવૃત્તિકરણરૂપ અધ્યવસાયમાં પ્રવર્તતો આત્મા આ ઉપર્યુક્ત અન્તર્મુદૂર્તવેદ મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મ-દ્રવ્યોને વેદી નાંખે છે-અનુભવી નાખે છે-તેનો ક્ષય કરે છે; જ્યારે બાકીનાં અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મ-દ્રવ્યના મોટા વિભાગને ભસ્મચ્છન્નાશિવત્ (જેમ રાખ અગ્નિને દાદી રાખે છે તેમ) ઉદયમાં ન આવે-અન્તર્મુદૂર્ત સુધી તો ભોગવવા નજ પડે એવી રીતે દબાવી મૂકે છે. પેલાં અન્તર્મુદૂર્તવેદ કર્મ-દ્રવ્યો જ્યારે તમામ વેદી લેવાય છે કે તેજ કણ-તેજ સમયમાં અન્તર-કરણમાં પ્રવેશ થાય છે અર્થાત્ તે કણમાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મનો જરા પણ 'વિપાક-ઉદય' કે 'પ્રદેશ-ઉદય' એ બેમાંથી એક પણ જાતનો ઉદય નહિ હોવાથી સમ્યક્-દશન અર્થાત્ સમ્યક્ત્વનો પ્રાર્જલાવ થાય છે. આ સમ્યક્ત્વ અન્તર્મુદૂર્ત સુધી રહે છે. કેમકે અન્તરકરણનો કાળ અન્તર્મુદૂર્તનો જ છે. વિશેષમાં અંતરકરણમાં રહ્યો ચક્રો છવ દેશવિરતિ કે સર્વવિરતિને પણ પામી ચકે છે.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે અનિવૃત્તિકરણરૂપ અધ્યવસાયને પ્રાપ્ત થતાં પ્રાણી પ્રતિ સમય વિશુદ્ધ પરિણામને પામતો ચક્રો બહુ કમીને ખપાવે છે અને તેમાં ખાસ કરીને જે મિથ્યાત્વ-

૧-૨ ૨૪ સડિત પ્રદેશોનો ઉદય તે 'વિપાક ઉદય' અને માત્ર પ્રદેશોનો ઉદય તે 'પ્રદેશ ઉદય' કહેવાય છે.

મોહનીય કર્મો ઉદયમાં આપ્યાં હોય તેને વેદી નાખે છે, અને જે ઉદયમાં ન આપ્યાં હોય અર્થાત્ ઉદીરણાદિક 'કરણ દ્વારા પણ જેને (વિપાક-ઉદય કે પ્રવેશ-ઉદય એ બેમાંથી એક પણ) ઉદયાભિમુખ બનાવી શકાય તેમ ન હોય તેને દબાવી રાખે છે અર્થાત્ પારિભાષિક શબ્દમાં કહીએ તો તેને ઉપશમાવે છે. આ પ્રમાણે મિથ્યાત્વની સ્થિતિના બે વિભાગ પાડી અન્તરકરણ કરે છે અને એવી જ સ્થિતિમાં અન્તર્ગુહૂર્ત સુધી રહે છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ઉપર્યુક્ત અન્તર્ગુહૂર્તવેદ્ય મિથ્યાત્વ-દલિકનું બધાં સુધી જીવ વેદન કરતો હોય ત્યાં સુધી તો તે મિથ્યાદૃષ્ટિજ કહેવાય, પરંતુ આ દલિકોને વેદી નાખ્યા બાદ અર્થાત્ અનિવૃત્તિકરણની પ્રાપ્તિ થયા પછીનો અન્તર્ગુહૂર્તનો કાળ વીત્યા બાદજ અંતરકરણના પ્રથમ સમયમાં તે (ઉપશમ-) સમ્યક્ત્વ પામે છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે જેમ વનમાં દાવાનલ લાગ્યો હોય અને તે દાવાનલ પ્રસરતાં પ્રસરતાં જ્યારે ઉપર ભૂમિમાં આવે ત્યારે આપોઆપ તે ઓલવાઈ બચ છે-શાંત બની બચ છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ મિથ્યાત્વ-વેદનરૂપ દાવાનલ પણ અન્તરકરણરૂપ ઉપર ભૂમિને પ્રાપ્ત થતાં ઓલવાઈ બચ છે અર્થાત્ 'ઉપશમ સમ્યક્ત્વ'ની પ્રાપ્તિ થાય છે.

સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થતાં આનન્દની વૃદ્ધિ—

આપણે જોઈ ગયા તેમ અન્તરકરણની પ્રથમ ક્ષણમાં મિથ્યાત્વ-મોહનીયકર્મનો અદ્યપાંશિ પણ ઉદય નહિ હોવાને લીધે તેમજ અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળાં તાદૃશ કર્મને આત્માના અનિવૃત્તિ-કરણરૂપ શુલ્ક પરિણામને લઈને દબાવી રાખેલાં હોવાને લીધે અર્થાત્ રાગ-દ્વેષની ઉપશમ અવસ્થાને લઈને આત્માને ઐક્યશાન્તિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે. આ સમ્યક્ત્વનો પ્રાદુર્ભાવ થતાં આત્માને જે આહ્લાદ થાય છે તે ખરેખર અવર્ણનીય છે. ગ્રીષ્મ ઋતુમાં ખરે ખપોરે સૂર્યના પ્રખર તાપથી પીડિત થયેલા નિર્જળ વનમાં વાટકતા વટેમાર્ગને વૃક્ષની છાયારૂપ શીતળ સ્થાન નજરે પડે તો પણ તેને કેટલો આનંદ થાય? તો પછી આ વટેમાર્ગને આવા શીતળ સ્થાનમાં આરામ લેવાનું મળે એટલુંજ નહિ પરંતુ તે ઉપરાંત ત્યાં આવીને કોઈક તેને શીત જળનું પાન કરાવે તેમજ તેના આખા શરીરે અંદનાદિકનો લેપ કરે ત્યારે તેને કેટલો આહ્લાદ થાય વાડ? તેવીજ રીતે અનાદિકાલિક સંસારરૂપ ઉચ્ચ ગ્રીષ્મ ઋતુમાં જન્મ-મરણાદિક રૂપ નિર્જળ વનમાં કષાયરૂપ તાપથી દુઃખ થયેલા અને તૃષ્ણારૂપ તૃષ્ણાથી દુઃખિત થતા એવા ભવ્ય જીવરૂપ વટેમાર્ગને અંતરકરણરૂપ શીતળ છાયા દૃષ્ટિગોચર થાય, ત્યારે તે તે તરફ હર્ષધેલો થઈને દોડે એમાં શું નવાઈ? અને ત્યાં જતાંજ-અંતરકરણરૂપ સ્થાનમાં પ્રવેશ કરતાંજ અંદનથી પણ અનેકગણા

૧ કરણ એ જીવના વીર્ય-વિશેષનું નામ છે. આવાં કરણો આઠ છે—(૧) બધનકરણ, (૨) સક્રમણકરણ, (૩) ઉદર્તનાકરણ, (૪) અપવર્તનાકરણ, (૫) ઉદીરણાકરણ, (૬) ઉપશમકરણ, (૭) નિધત્તિકરણ અને (૮) નિકાચનાકરણ. આ આઠના સ્વરૂપ સાથે અત્ર આપણને સંબંધ નહિ હોવાથી તે વિશે ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો નથી. તેના જિજ્ઞાસુએ શ્રીશિવશર્માચાર્યકૃત દુઃખપૃથ્વી નામનો યાચ્ય જોવો. ઉદય-કાલને નહિ પ્રાપ્ત થયેલા એવા કર્મ-પુદ્ગલોનો ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ થવો તે ઉદીરણ છે. અને આ પ્રમાણે કાર્ય કરવામાં સાધનભૂત એવો આત્માનો પરિણામ તે ઉદીરણાકરણ છે. અર્થાત્ જે વીર્ય-વિશેષ પરિણતિ વડે ઉદયકાલને નહિ પ્રાપ્ત થયેલાં કર્મ-દલિકને ઉદયાવલિકામાં પ્રવેશ કરાવાય-તેને ઉદીરણ તે ઉદીરણાકરણ છે.

શીતળ એવા સમ્યક્ત્વરૂપ ધનમાર (અન્દન)થી તેનો આત્મા ચાચિત થાય, ત્યારે તો તેના હર્ષ વિષે પૂછવું- શું ? આવે સમયે અનંતાનુબંધી કૃપાઓ અને મિથ્યાત્વરૂપ પરિતાપ તેમજ તૃધ્યારૂપ તૃપ્તા તો તેના તરફ દૃષ્ટિ-પાત પણ કરી શકતાં નથી એ કહેવાનું ખાકી રહે છે ખરું કે ?

રણસંઘામમાં જય મળતાં વીર પુરૂષોને જે આનંદ થાય છે, તેનાથી કરોડ ગણો-અરે તેથી પણ વધારે આનંદ આત્મા આ સમ્યક્ત્વ મેળવતાં અનુભવે છે, એમ કહેવામાં જરાએ અતિશયોક્તિ નથી. કેમકે અનાદિકાલથી પ્રતિ સમય તીવ્ર દુઃખ દેવામાં અગ્રેસર અને કદાશત્રુરૂપ મિથ્યાત્વના ઉપર વિજય મેળવતાં કયો પ્રાણી ખુશી ખુશી ન થઈ જાય વાઝ ? જન્મથીજ જે અંધ હોય તેને એકાએક નેત્રની પ્રાપ્તિ થાય-આ સમગ્ર વિશ્વને અવલોકવાની તેને તક મળે, ત્યારે તે આનંદિત થઈ જાય, તો પછી અનાદિકાલથી મિથ્યાત્વરૂપ અંધતાથી દુઃખી થતા જીવને સમ્યક્-દર્શનરૂપ નેત્રો મળે; ત્યારે તેના હૃદયમાં કઈ કચ્ચાસ રહે ખરી કે ?

અંતરકરણમાં વર્તતા જીવની પ્રવૃત્તિ—

અંતરકરણમાં પ્રવેશ થતાં જ જીવ પ્રથમ તો સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યાર બાદ અનર્થહૂર્ત સુધી તે ત્યાં રહીને શું કાર્ય કરે છે તે હવે જોઈએ. આ સમય દરમિયાન જીવ પેલાં અત્યાર સુધી દાબી રાખેલાં-ઉપશમાવેલાં અતિદીર્ઘ સ્થિતિવાળાં મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મ-દ્રવ્યોને સ્વચ્છ બનાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આવો પ્રયત્ન કરવાથી ઉપર્યુક્ત કર્મ-દ્રવ્યોમાંથી જે કર્મ-દ્રવ્યો સર્વથા શુદ્ધ બની જાય છે, તેને ‘સમ્યક્ત્વ-મોહનીય’ એવું નામ આપવામાં આવે છે, જે અર્ધ-શુદ્ધ બને છે તેને ‘મિશ્ર-મોહનીય’ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે; અને જે અશુદ્ધને અશુદ્ધ જ રહી જાય છે તેને ‘મિથ્યાત્વ-મોહનીય’ કહેવામાં આવે છે (અને આમ કહેવું એ તો સ્વાભાવિક જ છે કેમકે એનું એ અસલ નામ જ છે).

જેમ અતિમલિન કાચ બહારથી આવતા પ્રકાશને રોકી રાખે છે, કિન્તુ તેજ કાચનો એલ દૂર કરી તેને સ્વચ્છ બનાવવામાં આવે, તો પછી તે આ પ્રકાશનો પ્રતિબિંબક રહેતો નથી, તેવી જ રીતે મિથ્યાત્વમોહનીયરૂપ કાચનો મિથ્યાત્વરૂપ એલ દૂર કરી તેને શુદ્ધ બનાવવામાં આવે, ત્યારે તે સમ્યક્ત્વરૂપ પ્રકાશને અંદર આવતાં નજ અટકાવે, એ દેખીતી વાત છે.

મિથ્યાત્વમોહનીયના ત્રણ વિભાગો—

ઉપર જોયું તેમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં વર્તતો આત્મા મિથ્યાત્વ-મોહનીય કર્મના શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ વિભાગો કરે છે. આ સંબંધમાં જૈન શાસ્ત્રોમાં જે વસ્ત્ર, જળ અને મદનદોષવાનાં એમ ત્રણ દુષ્ટાન્તો આપવામાં આવે છે, તે તરફ હવે દૃષ્ટિપાત કરીએ.

જેમ કોઈ મલિન વસ્ત્રને ધોવામાં આવે, તો તે નિર્મળ-સ્વચ્છ બની જાય, કોઈક એવું વસ્ત્ર ધોવાતાં તે અર્ધ શુદ્ધ બને; અને કોઈક વસ્ત્ર એવું પણ હોય કે ધોયા છતાં પણ તે મલિન જ રહે, તેમ પ્રસ્તુતમાં મમજી લેવું. એવી જ રીતે કેટલુંક મલિન જળ સ્વચ્છ થાય, કેટલુંક નિર્મળ તથા મલિન અર્થાત્ મિશ્ર રહે અને કેટલુંક જળ મલિન જ રહે, એ બીજું દુષ્ટાન્ત છે. મદન દોષવાને ધોવાથી તેમાના કેટલાક સંપૂર્ણ મયજા રહિત થાય, કેટલાક ઘોઠે ઘણે અશે મયજા સહિત રહે અને કેટલાક તો સર્વથા મયજા સહિત જ રહે, એ ત્રીજું છે.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ પછીના જીવનો પરિણામ—

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો અંતર્મુદૂર્તનો કાલ વીત્યા બાદ ઉપર્યુક્ત આ શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એ ત્રણ વિભાગોમાંથી જે દ્રવ્યનો ઉદય થાય, તે પ્રકારની જીવની સ્થિતિ થાય છે. અર્થાત્ જો શુદ્ધ દ્રવ્યનો ઉદય થાય, તો આત્મા ‘ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ’ પ્રાપ્ત કરે છે; જો મિશ્ર દ્રવ્યનો ઉદય થાય, તો તે ‘મિશ્રદષ્ટિ’ બને છે; અને જો અશુદ્ધ દ્રવ્ય ઉદયમાં આવે, તો તે તે ફરીથી ‘મિથ્યાદષ્ટિ’ થાય છે.

અત્ર ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી હકીકત તો એ છે કે ઉપશમ-સમ્યક્ત્વની મદદથી આત્મા જે મિથ્યાત્વમોહનીયતા ત્રણ વિભાગો બનાવે છે, તેમાંથી ગમે તે જોડે તો અંતર્મુદૂર્ત કાલ વીત્યા બાદ ઉદયમાં આવે છેજ અને તેમ થતાં તે તથાવિધ (અર્થાત્ ચોદા, ત્રીન કે પહેલા) ગુણસ્થાનને પ્રાપ્ત કરે છે.

કર્મચન્થકારો અને સિદ્ધાન્તકારો વચ્ચે સમ્યક્ત્વ પરત્વે મતભેદ—

(૧) અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે, અર્થાત્ અનાદિ કાલથી સંસારમાં જન્મણ કરતાં કરતાં જીવ પહેલી વારજ જે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે, તે તો ઔપશમિક સમ્યક્ત્વજ હોઈ શકે તેમજ વળી આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરી અંતર્મુદૂર્ત કાલ પૂર્ણ થયા બાદ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ દષ્ટિ, મિશ્ર દષ્ટિ તથા મિથ્યાદષ્ટિ એ ત્રણ સ્થિતિઓ પૈકી યથાસંભવ કોઈ પણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરે છેજ; કેમકે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના સમય દરમ્યાન તે ઉપર્યુક્ત ત્રણ વિભાગો જરૂર કરે છેજ, આ વાત તેમજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિનો જે પ્રકાર આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે હકીકતના સંબંધમાં મતભેદ છે; કેમકે આ હકીકત તો કર્મચન્થકારોનેજ માન્ય છે, જ્યારે સિદ્ધાન્તકારો એ બાબતમાં તેમનાથી જુદો અભિપ્રાય ધરાવે છે.

સિદ્ધાન્તકારોનું માનવું એમ છે કે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ પ્રાણી પ્રથમતઃ ઉપશમ-સમ્યક્ત્વનેજ પ્રાપ્ત કરે એવી કંઈ અચળ નિયમ નથી; અર્થાત્ કોઈક અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને તો કોઈક ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને પણ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. વિશેષમાં એ પણ અત્ર ધ્યાનમાં રાખવાનું કે જે પ્રાણી સિદ્ધાન્તકારોના મત મુજબ પ્રથમતઃ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે છે, તેનો પ્રકાર કર્મચન્થકારોએ બતાવેલ પ્રકારને મોટે ભાગે અર્થાત્ યથાત્રવૃત્તિકરણાદિ ત્રણ કરણની પ્રાપ્તિપૂર્વક અંતરકરણતા પ્રથમ સમયમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાં સુધી મળતો આવે છે; પરંતુ વિશેષતા એ છે કે આ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વના અનુભવ સમયમાં (કે તે પહેલાં પણ) તે જીવ મિથ્યાત્વમોહનીયતા શુદ્ધ, અર્ધ-શુદ્ધ અને અશુદ્ધ એમ ત્રણ વિભાગો-યુગ્મે કરતો નથી. આથી કરીને નિર્મળ ઔપશમિક ભાવને અંતર્મુદૂર્ત કાલ પર્યંત અનુભવીને તે પ્રાણી પાછો મિથ્યાદષ્ટિ અવસ્થાનેજ પ્રાપ્ત કરે છે અર્થાત્ તેને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ કે મિશ્ર-દષ્ટિ એ બેમાંથી એક પણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થતી નથી. આ સળખા સિદ્ધાન્તકારો ઈલ્લિકાનું દષ્ટાન્ત રજૂ કરે છે.

જે જીવ તથાવિધ સામગ્રીના સદ્ભાવને લઈને પ્રથમતઃ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વને બહે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે છે, તે સંબંધમાં સિદ્ધાન્તકારો જે વિધિ બતાવે

છે, તેનો ઉદ્દેશ કરવામાં આવે છે. આ વિધિ પ્રમાણે ગ્રાણી પ્રથમ તો યથાપ્રવૃત્તિકરણનો અધિકારી બને છે અને ત્યાર બાદ અપૂર્વકરણના સામર્થ્ય વડે રાગ-દ્વેષની પરિણતિરૂપ ગ્રન્થિને ભેદી નાખે છે અને એજ કરણને લઈને (નહિ કે અનિવૃત્તિકરણ દ્વારા) મિથ્યાત્વ મોહનીય દ્રવ્યના ત્રણ પુંખે બનાવે છે અને ત્યાર પછી અનિવૃત્તિકરણને પ્રાપ્ત કરી એ કરણની સહાયથી (નહિ કે અન્તરકરણની મદદથી) આ શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એવા ત્રણ પુંખેમાંથી શુદ્ધ પુંખનોજ અનુભવ કરે છે અર્થાત્ તે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે; અને આથી કરીને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનો અધિકારી થયા વિનાજ તે એકદમ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો સ્વામી બને છે.

આ પ્રમાણે આ મત-સિદ્ધતા પરત્વે વિચાર કરતાં એ પણ લક્ષ્યમાં રાખવું આવશ્યક છે કે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવજ શ્રેણિ વિનાનુંજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે એ વાત નિર્વિવાદ છે, કેમકે એ હકીકત તો સિદ્ધાન્તકારો તેમજ કર્મગ્રન્થકારો બન્નેને સંમત છે. આથી એમ પણ અનુમાન થઈ શકે છે કે જે અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિ જીવ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ પામે તે શ્રેણિ વિનાનુંજ હોવું જોઈએ.

કર્મગ્રન્થકારો અને સિદ્ધાન્તવાદીઓની વિચાર-સિદ્ધતાનું બીજું સ્થળ એ છે કે જે મનુષ્ય ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વયુક્ત મરણ પામે તે દેવ, નરક, મનુષ્ય અને 'તિર્યચ' એ ચાર ગતિઓમાંથી કઈ ગતિમાં જાય? આ સંબંધમાં કર્મગ્રન્થકારો તો એમજ કહે છે કે તે જીવ દેવગતિમાંજ જાય છે અને તેમાં પણ વળી વૈમાનિક દેવ તરીકેજ જન્મે છે. સિદ્ધાન્તકારો આ વાતથી નૂહો અભિપ્રાય ધરાવે છે. તેઓ તો કહે છે કે તે જીવે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પહેલાં જે ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તે ગતિમાંજ તે જાય છે, અને સમ્યક્ત્વ પણ તેની સાથે જાય છે; નરક ગતિમાં સાત નરકોમાંથી છૂટી નરક સુધી સમ્યક્ત્વને સાથે લઈને જવાય છે.

વિચાર-ભેદનું ત્રીજું સ્થળ એ છે કે ગ્રન્થિ ભેદા બાદ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી જે જીવ મિથ્યાત્વ દશામાં જાય અર્થાત્ મિથ્યાદષ્ટિ સ્થાને જઈ પડે તે જીવ ત્યારે મિથ્યાત્વ દશાને લગતાં જે કર્મો બાંધે તે ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિવાળાં હોય કે કેમ? આ સંબંધમાં સૈદ્ધાન્તિક સન્તો નકારમાં પ્રત્યુત્તર આપે છે અર્થાત્ એવી સ્થિતિવાળાં કર્મો ન બંધાય એમ તેઓ કહે છે; ત્યારે કર્મગ્રન્થકાર મહર્ષિઓ એમ કહે છે કે કર્મોની ઉત્કૃષ્ઠ સ્થિતિ બાંધે પરંતુ ઉત્કૃષ્ઠ રસવાળાં (પરમ ચિકાસવાળાં) કર્મો બાંધવાનો સંભવ નથી.

હવે આ ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પરત્વે જે વધુ વિચારો કરવાના છે, તેમાં કોઈ કોઈ સ્થલે આ બે સમ્યક્ત્વ ઉપરાંત ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને પણ તે વિચારો લાગુ પડે તેમ છે, તેથી પ્રથમ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વનું સિદ્ધાવલોકન કરવું આવશ્યક છે.

૧ જે જીવનો દેવ, નારડી કે મનુષ્ય તરીકે ઉદ્દેશ ન થઈ શકે તેને 'તિર્યચ' કહેવામાં આવે છે. જુઓ સરસ્વતી-ભક્ષામર (૫૦ ૭૩).

૨ આ 'પહેલાં' શબ્દ ઉપર ચાર મુકવાથી કદાચ એવો પ્રશ્ન ઊઠે ખરો કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પછી આયુષ્યનો ભય થાય, તો શું સમજવું? પરંતુ આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર દેખીતો છે કે જે ગતિનું આયુષ્ય જીવ બાંધે તે ગતિમાં તે જાય.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ—

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ એ ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વો કરતાં વધારે ઊંચા દર-
જાનું છે. તેનું કારણ એ છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વમાં મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો પ્રદેશ-
ઉદય રહેલો છે તેમજ વળી આ સમ્યક્ત્વ દર્શનમોહનીયનાં શુદ્ધ પુદ્ગલોના ઉદયરૂપ છે
(આથી આ સમ્યક્ત્વ યૌદ્ધલિક સમ્યક્ત્વ પણ કહેવાય છે), જ્યારે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વમાં
કે જે યૌદ્ધલિક-આત્મિક સમ્યક્ત્વ છે તેમાં તો મિથ્યાત્વ મોહનીય કર્મનો પ્રદેશ-ઉદય
પણ હોતો નથી; ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં તો મિથ્યાત્વ મોહનીયાદિ કર્મનો કોઈ પણ જાતનો
ઉદય નથી એટલું જ નહિ, પરંતુ તે કર્મ સત્તામાં પણ નથી; અર્થાત્ અનન્તાનુબંધી (સૌથી
ખરાબમાં ખરાબ) ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો તેમજ સમ્યક્ત્વ-મોહનીય,
મિથ્ર મોહનીય અને મિથ્યાત્વ-મોહનીયરૂપ દર્શનમોહનીયના શુદ્ધ, મિથ્ર અને અશુદ્ધ એવા
ત્રણે પુંજોનો સર્વથા ક્ષય છે.^૧ આ પ્રમાણે ઉપચુંકત સાતે પ્રકૃતિનો સમૂહ ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન
થતું સમ્યક્ત્વ ‘ક્ષાયિક’ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

વિશેષમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની મહત્તા સંબંધી એમ પણ કહી શકાય કે ક્ષાયોપશમિક
તેમજ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વો કઈ આત્માની સાથે સ્થાયી રહેતાં નથી; અર્થાત્ તેની પ્રાપ્તિ
થયા પછી તે જતાં પણ રહે છે અર્થાત્ આત્મા કુસંગતિ વિગેરે કારણોને લાઇને મિથ્યાત્વ
પણ બની જાય છે, જ્યારે આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો આત્માનો જાણે પરમ મિત્ર ન હોય તેમ
તેનાથી એક સહુને માટે પણ કવચિત્ બાંધું રહેતું નથી; પરંતુ સુક્તાવસ્થામાં પણ તે તેની
સાથે જાય છે. ઔપશમિક કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વો તો અહિં આ ખાછળ રહી જાય છે;
અર્થાત્ સુક્તાવસ્થામાં તેને સાડ સ્થાન નથી.

ઔપશમિક સમ્યક્ત્વથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ કેવી રીતે ચડિયાતું છે, તેનો બોધ થવામાં
‘ઉપશમ’ અને ‘ક્ષય’ એ બેમાં શું ભિન્નતા છે તે જાણવું જરૂરી હોવાથી હવે તે વિચારવામાં
આવે છે.

ઉપશમ અને ક્ષયમાં તફાવત—

ઉપશમ અને ક્ષયમાં શું ફરક છે એ સ્પષ્ટ સમજાય તેટલા માટે તેનો ઉદાહરણપૂર્વક
વિચાર કરવો ઇષ્ટ છે. ધારો કે આપણી પાસે એક મલિન જળનું પાત્ર છે. થોડા સમય પછી
આ તમામ મેલ જળની તળિયે ખેંસી જશે અને ત્યાર પછી આ જળ નિર્મળ દેખાશે, પરંતુ
આ નિર્મળતા ક્યાં સુધી રહેવાની? જ્યાં સુધી જળ આ સ્થિતિમાં રહે ત્યાં સુધીજ; કેમકે

૧ કેટલાક આચાર્યોનું આ સંબંધમાં એમ માનવું છે કે આ વાત તો ઉપશમ-ત્રેણિવાળા ઉપશમ-
સમ્યક્ત્વને જ લાગુ પડે છે; નહિ કે અન્યત્ર પણ; અર્થાત્ અન્યત્ર તો પ્રદેશ ઉદય સંભવે છે. જુઓ
અન્યત્ર-સારોદ્ધારની વૃત્તિ (પત્રાંક ૨૮૨).

૨ અત્ર એ કહેવું નિરર્થક નહિ ગણાય કે પ્રારંભિક ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાં અનન્તાનુબંધી ચારે
કષાયો અને મિથ્યાત્વ મોહનીય એ પાંચને જ ‘ઉપશમ’ છે, જ્યારે ઉપશમ-ત્રેણિના ઉપશમ-સમ્યક્ત્વમાં
ઉપચુંકત ચારે કષાયો તેમજ દર્શનમોહનીયના મિથ્યાત્વમોહનીય ઉપરાંત મિથ્ર મોહનીય તથા સમ્યક્ત્વ-
મોહનીય એનો પણ અર્થાત્ એકર સાતનો ‘ઉપશમ’ છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વમાં વિશેષતા એ છે કે
તેમાં આ સાતનો ‘ક્ષય’ છે.

જરા પણ આ જળની સ્થિતિમાં ખલેલ પહોંચતાં એ મેલના રજકણો પાછા મર્વત્ર પ્રસંગ જવાના અને જે જળ નિર્મળ દેખાતું હતું તે પાછું અસ્વચ્છ માલૂમ પડશે. પરંતુ જો આ જળ માંથી તેની અસ્વચ્છતાનો સર્વથા નાશ કરવામાં આવે, તો પછી આ જળ આઘાત, પ્રત્યાઘાત કે એવી કોઈ પણ ક્રિયાથી કદી પણ અસ્વચ્છ બને ખરું કે? તેવીજ રીતે પ્રસ્તુતમાં મોહનીય સંબંધમાં આ ઘાત ઘટાવવામાં આવે છે. મોહનીય કર્મના રજકણો આત્માના પ્રદેશમાં જ્યાં સ્થિર થઈ જાય છે, ત્યારે તે પ્રદેશો સ્વચ્છ લાગે છે. પરંતુ જેમ મેલાં જળની નીચે બેસી ગયેલા રજકણો જળને કિંચિત્માત્ર ક્રિયાની અસર થતાં અદ્ય સમયમાં તમામ જળમાં પ્રસરી જાય છે તેમ ઉપશાન્ત થયેલા મોહનીય કર્મના રજકણો કારણ મળતાં સમસ્ત આત્મપ્રદેશોમાં પ્રસરી જાય છે, અર્થાત્ તે અસુક કાળ વીત્યા બાદ જરૂરજ પાછા ઉદયમાં આવે છે. પરંતુ જો મોહનો સર્વથા ક્ષય કરવામાં આવ્યો હોય-આ મોહનીય કર્મોના રજકણોને આત્મપ્રદેશમાંથી હરેશને માટે હાકી કાઢવામાં આવ્યા હોય, તો તેનો કદી પણ પાછો ઉદય થાય ખરો કે? આ ઉપરથી એમ સમજી શકાય છે કે જેનો ઉપશમ થયો હોય તે તે સમયમાં કે ત્યાર બાદ પણ અસુક સમય સુધી જ ઉદયમાં આવે નહિ, પરંતુ અસુક કાળ પછી તે જરૂરજ ઉદયમાં આવે છે, જ્યારે ક્ષયના સંબંધમાં તો તે સત્તામાં પણ નહિ હોવાને લીધે તેનો કદાપિ પણ ઉદય થવાનો અવપાશો પણ સંભવ નથી.

ઉદયાદિતું સ્વરૂપ—

સાથે સાથે ‘ઉદય’ અને ‘ક્ષયોપશમ’નું સ્વરૂપ પણ વિચારી લઈએ, તેમજ ઉપશમ અને ક્ષયોપશમની ભિન્નતા પણ જોઈ લઈએ.

જે કર્મ આપણે બાંધ્યું હોય તે કર્મનું ક્ષણ ભોગવવું તે ‘ઉદય’ કહેવાય છે, અર્થાત્ તે કર્મ ઉદયમાં આવ્યું છે એમ સમજવું.

‘ક્ષયોપશમ’ શબ્દ ક્ષય અને ઉપશમ એ બેનો બનેલો છે. આ હકીકત ક્ષયોપશમ-અવસ્થા દરમ્યાન ઉદયમાં આવેલા કર્મનો ક્ષય થાય છે અને નહિ ઉદયમાં આવેલા કર્મનો ઉપશમ થાય છે એ ઉપરથી ચરિતાર્થ થાય છે. ઉદયમાં આવેલા કર્મનો ઘાત કરવા પૂર્વક અનુદિત કર્મનો સર્વથા વિષ્કંભ તે ઉપશમ છે. આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે ક્ષયોપશમમાં પ્રદેશ-ઉદય રહેલો છે, જ્યારે આ ઉદયનો પણ ઉપશમમાં અભાવ છે. આ કારણને લઈને પણ ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ ક્ષયોપશમિક કરતાં ઉચ્ચી કોટિનું ગણી શકાય છે.

‘ઉદય’ અને ‘ક્ષય’ તો આઠે કર્મોના થાય છે પરંતુ ‘ક્ષયોપશમ’ તો જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અન્તરાય એ ચાર ધાતિકર્મોનોજ હોઈ શકે છે અને તેમાં પણ વળી ‘ઉપશમ’ તો મોહનીય કર્મોનોજ હોઈ શકે છે.

હવે પાછા પ્રસ્તુત વિષય ઉપર આવી જઈએ અને તેમ કરીને મિથ્યાત્વ મોહનીયાદિના ઉપશમ, ક્ષયોપશમ અને ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા ઔપશમિક, ક્ષયોપશમિક અને સાચિક સમ્યક્ત્વ એ ત્રણના સબધમાં કેટલીક વિશેષતાનું અવલોકન કરીએ.

આ વર્તમાનકાલમાં (પંચમ આગમાં) દયા કયા સમ્યક્ત્વનો સંભવ છે?—

આ વર્તમાન પંચમ કાલમાં ઔપશમિક, ક્ષયોપશમિક અને સાચિક એ ત્રણે સમ્યક્ત્વનો સભવ છે. પરંતુ ઉત્પત્તિ તો પૂર્વના બેનીજ છે, કેમકે શાસ્ત્રમાં સાચિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ તો ચરમ તીર્થકર મહાવીરસ્વામીના સમકાલીન મનુષ્યોને માટે બતાવવામાં આવી છે.

અત્ર એ નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે પૂર્વ ભવમાં પ્રાપ્ત કરેલા ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વથી અલંકૃત દુઃખસહસૂરિ મહાત્મા આ પંચમ આરાના અંતમાં દેવગતિમાંથી વ્યવીને આ પૃથ્વી પર જન્મ લેનાર છે, એ વાતથી સિદ્ધ થાય છે કે આ પંચમ આરામાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વધારી વ્યક્તિનો સર્વથા અસંભવ નથી.

‘કેવું સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું પરભવનું કે ઉભય-સ્વરૂપી હોઈ શકે છે?—

આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં આવે તે પૂર્વે સ્વભવનું અને પરભવનું સમ્યક્ત્વથી શું સમજવું તે જોઈ લઈએ. ધારો કે કોઈ મનુષ્ય તેના તે મનુષ્ય-ભવમાં કોઈક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કરે છે તો આ તેનું સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું ગણાય છે અને જો તે પૂર્વ ભવના સમ્યક્ત્વ સહિત મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થયો હોય તો તેનું તે સમ્યક્ત્વ પરભવનું કહેવાય છે.

(૧) ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું હોય છે, કેમકે કોઈ પણ જીવ એક ગતિમાં ઉત્પન્ન કરેલા ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત બીજી ગતિમાં જઈ શકતો નથી.^૧

(૨) ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું હોય કે પરભવનું હોય કે સ્વભવનું તેમજ પરભવ એમ બન્ને પ્રકારનું હોય, એ બાબતસર સૈદ્ધાન્તિકો અને કર્મજન્યકારો વચ્ચે વિચાર-ભિન્નતા છે. સૈદ્ધાન્તિકોના મત પ્રમાણે સાત નરકોમાંની પ્રથમની છ નરકો સુધીના જીવોનું આ સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું આ પરભવનું પણ હોઈ શકે છે, ત્યારે સાતમી નરકના જીવોનું આ સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું હોઈ શકે છે.^૨ ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એ ચારે દેવગતિમાંના જીવોનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સ્વભવનું તેમજ પરભવનું એમ બન્ને પ્રકારે સંભવી શકે છે; અને આ વાત તો મનુષ્યો અને સંસારી તિર્યચોને પણ લાગૂ પડે છે.

કર્મજન્યકારોની આ પરત્વે શું વિચાર ભિન્નતા છે તે સમજવાં તેમના મતમાંના ચાર નિયમો તરફ ધ્યાન આપવું ઉચિત છે. (ક) તિર્યચ કે મનુષ્ય એ બેમાંથી કોઈ પણ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત તો વૈમાનિકગતિ સિવાય અન્યત્ર જતાજ નથી. (ખ) ‘અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો સ્વર્ગ કે નરક ગતિમાંથી આવેલા હોતા નથી, કિન્તુ તેવા મનુષ્યો મનુષ્ય અને તિર્યચ ગતિમાંથીજ આવેલા હોય છે. (ગ) નારક જીવો મરીને તર-

૧ આ નિયમ પ્રવચન-સારોદ્ધારના ૧૪૬ મા દ્વારની વૃત્તિમાં તેમજ પ્રશ્નોત્તર-સાર્થશતક અન્યમાં પણ જગદે પડે છે.

૨ ઉપશમ-શ્રેણિમાં મૃત્યુ પામીને અનુત્તર વિભાનમાં ઉત્પન્ન થયેલા દેવને અપર્યાપ્તાવસ્થામાં પરભવનું ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે એવો મતાન્તર છે.

૩ આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત જીવ મરીને સાતમી નરકમાં જઈ શકે નહિ.

૪ આ ચાર નિયમોમાંથી પ્રથમ તેમજ અન્તિમ એ બે નિયમો સૈદ્ધાન્તિકોને માન્ય નથી, પરંતુ વાછીના બે નિયમો માન્ય છે.

૫ જે મનુષ્ય કે તિર્યચનું આયુષ્ય પૂર્વ કોટિ યાને એક કરોડ પૂર્વ (૮૪ લાખને ૮૪ લાખે ગુણવાથી એક પૂર્વ થાય છે, અર્થાત્ પૂર્વ=૭૦૫૬૦૦૦૦૦૦૦૦૦૦) થી અધિક હોય તેને ‘સંખ્યેય’ વર્ષના આયુષ્યવાળા ન કહેતાં ‘અસંખ્યેય’ વર્ષના આયુષ્યવાળા કહેવામાં આવે છે.

તજ-નરક-ગતિ કે સ્વર્ગગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી અને તેવીજ રીતે દેવતાઓ વ્યવીને-મરીને તરતજ સ્વર્ગ-ગતિ કે નરક-ગતિમાં ઉત્પન્ન થતા નથી. (ધ) નારક, તિર્યચ, મનુષ્ય કે દેવ એમાંથી કોઈ પણ જીવ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વને સાધે લઈને તિર્યચ ગતિમાં ઉત્પન્ન થતો નથી. આ આર નિયમોને લક્ષ્યમાં રાખવાથી જોઈ શકાય છે કે વૈમાનિક દેવો તથા સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા સંસ્રી મનુષ્યો એ જોજ વર્ગોનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પરલવનું સંભવે છે; કારણ કે મનુષ્ય સમ્યક્ત્વયુક્ત મરીને વૈમાનિક દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે તેને—તે દેવને પરલવનું સમ્યક્ત્વ છે. તેવીજ રીતે જે દેવ સમ્યક્ત્વયુક્ત મરીને મનુષ્ય થાય ત્યારે તેને—તે મનુષ્યને પરલવનું સમ્યક્ત્વ છે. આ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેટલા માટે નીચેના શબ્દો ઉમેરવામાં આવે છે.

આપણે જોઈ ગયા તેમ ત્રીજા નિયમ ઉપરથી નરકમાં અને સ્વર્ગમાં જનારા તરીકે તો તિર્યચ-મનુષ્યોજ સિદ્ધ થાય છે આથી, તેમજ પહેલા નિયમને લઈને એટલે કે તિર્યચ-મનુષ્યો ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સહિત નરકમાં ઉત્પન્ન થાય નહિ, એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે નારક જીવોને પરલવનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય નહિ. તેજ પ્રમાણે પહેલા અને ત્રીજા નિયમોને લઈને ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક એ દેવતાઓને તેમજ ખીજા અને ચોથા નિયમોને લીધે અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યો અને તિર્યચોને પણ પરલવનું સમ્યક્ત્વ હોય નહિ, અર્થાત્ આ જીવોને સ્વભવનુંજ ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ સંભવી શકે છે. સંસ્રી તિર્યચોનું પણ સમ્યક્ત્વ પરલવનું હોઈ શકે નહિ એ વાત પહેલા અને ચોથા નિયમો વિચારવાથી સમજી શકાય છે.

(૩) ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મનુષ્યગતિ સિવાય અન્યત્ર કોઈ પણ ગતિમાં સ્વભવનું હોતુંજ નથી. વિશેષમાં સાત નરકો પૈકી છેલ્લી આર નરકના જીવોને તેમજ સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા તિર્યચોને તથા ભવનપતિ, વ્યન્તર અને જ્યોતિષ્ક એ ત્રણ પ્રકારના દેવતાઓને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોતું નથી એવો નિયમ છે, આથી કરીને પ્રથમની ત્રણ નરકભૂમિના જીવોનું તેમજ વૈમાનિક દેવોનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પર-ભવનું સમજવું. અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા મનુષ્યોને તેમજ તેવા તિર્યચોને પર-ભવનુંજ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ હોય છે એવો નિયમ છે. આથી સંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા (સંસ્રી) મનુષ્યોને સ્વ-ભવનું અને પર-ભવનું એમ બન્ને પ્રકારનું ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ સંભવે છે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની કઈ ગતિમાં જાય ?—

પ્રસંગોપાત્ત એ વાત વિચારવામાં આવે છે કે ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે મનુષ્ય કઈ ગતિમાં જાય છે. આ પ્રશ્નનો વિચાર કરતાં પહેલાં એ જાણવું આવશ્યક છે કે આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું તે પૂર્વે આગામિ ભવનું આયુષ્ય ગંધાર્થ ગર્યું છે કે નહિ ? ને

૧ આ વાત વિચારણીય છે. કેમકે અપર્યાપ્તવસ્થામાં તિર્યચને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે. જુઓ છઠા કર્મ-અંશની ૨૩ શી અને ૩૩ શી ગાથા.

૨ આનો દેવ મરીને મનુષ્યજ થાય, એ વાત ત્રીજા અને ચોથા નિયમો ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

૩ શું સંસ્રી તિર્યચો સંખ્યેય વર્ષનાજ આયુષ્યવાળા હોય છે એનો પ્રશ્ન અત્ર ઉદાવવાની કઈ જરૂર નથી. કેમકે તિર્યચ અનિર્માના કોઈ પણ ભવનના જીવને પરલવનું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ પશીજ મળે નહિ, એ વાત તો ચોથા નિયમ ઉપરથી સુતરાં સમજી શકાય છે.

આહું આયુધ્ય બંધાઇ ગયું હોય તો તો જે ગતિના આયુધ્ય સંબંધી બંધ થયો હોય, તે ગતિમાં જવું પડે; અને તે પણ બીજી કોઈ ગતિ નહિ પણ ત્રણ નરક, વૈભાનિક દેવગતિ અને અસંખ્યેયવર્ષાયુધ્યવાળી મનુષ્ય-તિર્યચ ગતિમાંનીજ કોઈ પણ ગતિ સમજવી. અને જો પરભવનું આયુધ્ય ન બંધાયું હોય, તો તો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વધારી નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચારે ગતિઓને સદાને માટે જલાંજલિ આપીને સર્વોત્કૃષ્ટ પંચમ ગતિને અર્થાત્ તેજ ભવમાં મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે.

ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની કેટલા ભવમાં મોક્ષે જાય?—

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ જો પરભવના આયુષ્યનો બંધ થયો ન હોય, તો તો તેજ ભવમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વધારી મોક્ષે જાય, નહિ તો જે ભવમાં આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય, તે ભવથી ઘણું ખર્ચે તો ત્રીજે ભવે કે ચોથે ભવે જરૂરજ મોક્ષે જાય અને ક્વચિત્ પાંચમે ભવે પણ જાય. પરંતુ આથી વિશેષ ભવો તો તેને નજ કરવા પડે એ નિઃસંદેહ વાત છે. છેક પાંચમે ભવે મુક્તિ-રમણીને વરનારા તરીકે શાસ્ત્રમાં શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવ અને દુઃપ્રસહસૂરિનાં બે ઉદાહરણો મોજુદ છે. ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી એ કર્મપ્રકૃતિની ડર મી ગાથાના નિવરણમાં બન્ને ઉદાહરણો વિષે ઉલ્લેખ કર્યો છે; તેમજ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહિમચન્દ્રાચાર્ય ત્રિપષ્ટિશાલાકાપુરુષચરિત્રમાં (આઠમા પર્વના અચ્ચારમા સર્ગના ૫૧-૫૨ શ્લોકો-માં) કૃષ્ણ વાસુદેવ સંબંધી એ વાતનો નિર્દેશ કર્યો છે. વિશેષમાં આ બાબત ઉપર વસુદેવ-હિરણ્મી પણ પ્રકાશ પાડે છે.

શ્રીદુઃપ્રસહસૂરિના પાંચ ભવો—

એ તો જાણીતી વાત છે કે દુઃપ્રસહસૂરિ પૂર્વભવીય ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વયુક્ત આ વર્તમાન પંચમ આરાના અંતમાં દેવલોકમાંથી ચ્યવીને અત્ર ઉત્પન્ન થનારા છે અને અહિંથી કાળ-ધર્મે પામીને સૌધર્મે દેવલોકમાં અને ત્યાંથી પાછા મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઈ મોક્ષે જનાર છે. વિશેષમાં આપણે જોઈ ગયા તેમ મનુષ્યભવમાંજ આ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ સંભવે છે, તો દેવલોકમાંથી ચ્યવીને દુઃપ્રસહસૂરિ તરીકે જન્મ લેનારા તે આચાર્ય, દેવલોકમાં ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની ઉત્પત્તિ નહિ હોવાને લીધે તે ભવની પૂર્વેના ભવમાં અને તે પણ મનુષ્ય તરીકેનાજ ભવમાં ઉપાર્જન કરેલું હોવું જોઈએ અર્થાત્ (૧) આ મનુષ્ય તરીકેનો ભવ, ત્યાર બાદ (૨) દેવ તરીકેનો, ત્યાર પછી (૩) મનુષ્યનો, (૪) પછીથી દેવનો અને અંતમાં (૫) મનુષ્યનો એમ તેમના પાંચ ભવો છે.

શ્રીકૃષ્ણ વાસુદેવના પાંચ ભવો—

કૃષ્ણ વાસુદેવ કૃષ્ણ વાસુદેવ તરીકેના ભવથી પાંચમે ભવે મોક્ષે જશે, એ વાત પણ સમજી શકાય તેમ છે. જેમકે કૃષ્ણ વાસુદેવ એના એ ભવમાંથી ત્રીજી નરકમાં અને ત્યાંથી

૧ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યા પૂર્વે જો દેવ કે નરક ગતિનું આયુષ્ય બાંધ્યું હોય તો તે જીવ ત્રીજે ભવે મોક્ષે જાય. અને જે જીવે અસંખ્યેય વર્ષના આયુષ્યવાળા યુગલિક મનુષ્ય-તિર્યચનું આયુષ્ય બાંધ્યા બાદ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે જીવ ચોથે ભવે મોક્ષે જાય, કેમકે યુગલિકો ત્રણ પામીને પ્રાયઃ દેવગતિજ પામે અને ત્યાંથી ચ્યવી મનુષ્ય થઈ મોક્ષે જાય.

મનુષ્યગતિમાં, 'ત્યાંથી વળી મરણ પામીને' વૈમાનિક દેવગતિમાં અને ત્યાંથી અધીને આ ભારતવર્ષમાં ગંગાદ્વાર પુરના સ્વામી 'જિતરાત્રુ સબનાં અમમ નામના પુત્ર તરીકે ઉત્પન્ન થશે અને તે ભવમાં તીથેકરનામકર્મના વિપાકોદયનો અનુભવ કરી મોક્ષે સિધાવશે.

સમ્યક્ત્વના પ્રકારો—

શાસ્ત્રમાં સમ્યક્ત્વના ઘણા પ્રકારો બતાવવામાં આવ્યા છે. જેમકે સમ્યક્ત્વ એક, બે, ત્રણ, ચાર અને પાંચ પ્રકારનું પણ સંભવે છે. જિનેશ્વરોએ પ્રચલિત કરેલાં તત્ત્વો પર જે શ્રદ્ધા કરવી તે એક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ છે. અર્થાત્ ભગવતીસૂત્રમાં કહ્યું છે તેમ “તેમજ સર્વ નિસ્સંકં જં જિણેહિં પવેદ્યં” એટલે કે સકલ દોષરહિત અને સમસ્ત શુભ સંપત્ત એવા જિનેશ્વરોએ જે તત્ત્વ પ્રકારનું છે તે સત્યજ છે, એવી રૂચિરૂપ સમ્યક્ત્વ તે આ એક પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ છે. સમ્યક્ત્વના બે પ્રકારો ત્રણ રીતે પડે છે:—(૧) દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અને ભાવ-સમ્યક્ત્વ, (૨) નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ અને વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ; અને (૩) નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ અને અધિગમ-સમ્યક્ત્વ.

દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અને ભાવ-સમ્યક્ત્વ—

જિનેશ્વરે પ્રચલેલાં તત્ત્વો સત્યજ છે એ વાતનો પરમાર્થ નહિ બાજુવા છતાં પણ શ્રદ્ધા કરનારાના સમ્યક્ત્વને ‘દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ’ સમજવું. પરંતુ પરમાર્થના બાજુકારના સંબંધમાં તો આવું સમ્યક્ત્વ ‘ભાવ-સમ્યક્ત્વ’ સમજવું, કેમકે આ ભાવ-સમ્યક્ત્વધારી પ્રાણી જીવાદિક સમ પદાર્થોને નય, નિષેધ, સ્વાદ્વાદ ઇત્યાદિ શૈલીપૂર્વક બાજુ છે અને ત્યાર પછી તેને વિશે શ્રદ્ધા રાખે છે.

અત્ર એ ધ્યાનમાં રાખવું કે ત્રણ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વમાંથી દ્વાયોપશમિક સમ્યક્ત્વનો દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વમાં સમાવેશ થાય છે જ્યારે ઔપશમિક અને ક્ષાયિકનો ભાવ-સમ્યક્ત્વમાં અંતર્ભાવ થાય છે, કેમકે પ્રથમ સમ્યક્ત્વ તો પૌદ્ગલિક છે, જ્યારે બાકીનાં બે તો આત્મિક છે એમ માનવું ભૂલ ભરેલું છે, કેમકે ‘દ્રવ્ય’ સમ્યક્ત્વમાના ‘દ્રવ્ય’ શબ્દથી અત્ર ‘પુદ્ગલ’ અર્થ કરવાનો નથી, વળી આ દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વ અપ્રમત નામના સાતમા શુભસ્થાનકમાં પણ સંભવે છે.

નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ અને વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ—

જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિક આત્માના શુદ્ધ પરિણામને ‘નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ’ બાજુવું. આત્મા અને તેના શુભો કંઈ જુદા નથી, પરિણામે અનન્ય છે, એક છે; કેમકે અલેહ પરિણામે પરિણત થયેલો આત્મા તે તદ્દશુભ રૂપજ કહી શકાય. જેવું બાજુવું તેવોજ ત્યાગભાવ જેને હોય અને શ્રદ્ધા પણ તદ્દતરૂપ હોય તેવા સ્વરૂપોપયોગી જીવનો આત્મા તેજ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર છે. આત્મા રત્નત્રયાત્મક અલેહલાભે શરીરમા રહ્યો છે, માટે રત્નત્રયના શુદ્ધ ઉપયોગે વર્તતા જીવને ‘નિશ્ચય-સમ્યક્ત્વ’ કહીએ. સાધુ-દર્શન, જિન-મહોત્સવ, તીર્થ-યાત્રાદિક હેતુથી ઉત્પન્ન થતાં સમ્યક્ત્વને ‘વ્યવહાર-સમ્યક્ત્વ’ કહેવામાં આવે છે.

બાકી રહેલાં નિસર્ગ અને અધિગમ સમ્યક્ત્વનો વિચાર કરતાં પૂર્વે નિસર્ગ અને અધિ-ગમના અર્થ વિચારી લઇએ

પરના ઉપદેશની નિરપેક્ષતાને 'નિસર્ગ' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે પરના ઉપદેશની અપેક્ષા તે 'અધિગમ' કહેવાય છે. 'નિસર્ગ' શબ્દનો અર્થ 'સ્વભાવ' થાય છે. તેથી નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વનો અર્થ સ્વાભાવિક સમ્યક્ત્વ અર્થાત્ સ્વાભાવિક રીતે પ્રાપ્ત થયેલ સમ્યક્ત્વ એમ થાય છે. આથી દોષને શંકા ઉત્પન્ન થાય કે સ્વાભાવિક રીતે વળી સમ્યક્ત્વ મળે ખરું કે? આના સમાધાનાર્થે ત્રણ દૃષ્ટાંતો વિચારીએ. ધારો કે કોઈ વટેમાર્ગે ભૂલો પડ્યો છે તો એ બનવા જોગ છે કે ભમતાં ભમતાં પણ અર્થાત્ દોષને પણ માર્ગ પૂછ્યા વિના પણ તે ખરા માર્ગ ઉપર આવી જાય. દોષકની બાબતમાં એમ પણ બને કે તે ગમે તેટલો પોતે પ્રયત્ન કરે તો પણ ખરો રસ્તો તેને જડેજ નહિ. જ્યારે ખરા માર્ગનો બાજુકાર કોઈ મળી આવે અને તે દ્વારા તેને યથાર્થ માર્ગનું જ્ઞાન થાય, ત્યારેજ તેનું કાર્ય સરે.

આ પ્રમાણે જ્વરથી પીડિત હોય એવા કોઈ પુરૂષનો જ્વર ઔષધિના સેવન વિના પણ જતો રહે અને કોઈક વખતે એમ પણ બને કે ઔષધિનું પાન કર્યાથીજ તેનો તે જ્વર જાય. એવી રીતે એમ પણ બનવા જોગ છે કે કોદ્રવ નામનું ધાન્ય ઘણા કાલે સ્વયમેવ નિર્મલન (મયણા રહિત) બની જાય અથવા તો છાણ વિગેરેના પ્રયોગથી તે તેવું બને. આ દૃષ્ટાંતો ઉપરથી જોઈ શકાય છે કે પરની અપેક્ષા વિના પણ કાર્યસિદ્ધિ થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણે સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ (૧) સ્વાભાવિક રીતે—અરે મુદ્ધ વીર્યકરની પણ સહાય લીધા વિના અથવા તો (૨) સદ્ગુરૂના ઉપદેશથી પણ થઈ શકે છે. અથમ પ્રકારથી પ્રાપ્ત થયેલ સમ્યક્ત્વને 'નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ' અને દ્વિતીય પ્રકારથી મળેલ સમ્યક્ત્વને 'અધિગમ-સમ્યક્ત્વ' સંબોધવામાં આવે છે. અર્થાત્ કોઈ શુક્લપક્ષી, કાલાદિક કારણ પરિપાકવંત, ચરમાવર્તિ, ચરમકરણી એવો ભવ્ય જીવ સહેજે આપોઆપ ઉઠાપોહ કરતાં જે સમ્યક્ત્વ સંપાદન કરે તે 'નિસર્ગ-સમ્યક્ત્વ' છે, જ્યારે પૂર્વોક્ત કાલાદિક યોગ્યતા હોવા છતાં પણ સદ્ગુરૂના ઉપદેશનું શ્રવણ કર્યાથીજ જે જીવ આનાદિકાલની પોતાની ભૂલ મટાડી દેવ, શુદ્ધ અને ધર્મના યથાર્થ સ્વરૂપને વિષે શ્રદ્ધાવાન બને, તેનું સમ્યક્ત્વ 'અધિગમ-સમ્યક્ત્વ' કહેવાય છે.

સમ્યક્ત્વના ત્રણ પ્રકારો—

કારક, રોચક અને દીપક તેમજ ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક એમ બે પ્રકારે સમ્યક્ત્વના ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે. જિનેશ્વરે જેવો વિધિ-માર્ગ પ્રકાશ્યો છે તે વિધિ-માર્ગને, જિનેશ્વરની આજ્ઞાના પરિપાલનપૂર્વકે અમલમાં મૂકનારનું સમ્યક્ત્વ 'કારક' સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અર્થાત્ યથાર્થ તત્ત્વ શ્રદ્ધાન પ્રમાણે આગમોક્ત શૈલીપૂર્વકે દાન, પૂજા, વ્રત વિગેરે યોગ્ય આચરણ હોય તો તે 'કારક' સમ્યક્ત્વ છે. આલું સમ્યક્ત્વ વિશુદ્ધ ચારિત્રવાનને હોય છે.

૧ નિસર્ગ, પરિણામ, સ્વભાવ, અપરોપદેશ એ બધા એકાર્થક શબ્દો છે.

૨ જેને સંસારમાં અર્ધ મુદ્ગલ-પરાવર્તન કરતાં જોયો કાળ પરિણામણ કરવાનું જાણી રહેલ હોય-તે જીવને 'શુક્લપક્ષી' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે એથી વિપરીત પ્રકારના જીવને 'કૃષ્ણપક્ષી' કહેવામાં આવે છે. શુક્લપક્ષીનું સ્વૈય સ્વરૂપ વીર-ભક્ષામર (પૃ. ૮૪-૮૫)માંથી મળી શકશે.

ધર્મને વિષે રૂચિમાત્ર કરે, શ્રીજિનોક્ત ધર્મ પ્રમાણે ક્રિયા કરવાની ઇચ્છા રાખે, પરંતુ હારે કર્મો હોવાથી તેવાં અનુક્રાંતો કરી ન શકે, તેને 'રોચક' સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયેલું નહીં. અર્થાત્ યમ-નિયમાદિ આચરણમાં ન મૂકી શકવાની સ્થિતિ સાથે સંબંધ ધરાવનારું સમ્યક્ત્વ 'રોચક' સમ્યક્ત્વ છે. આ સમ્યક્ત્વ અવિરત સમ્યગ્દષ્ટિ જીવોને હોય છે. શ્રેણિક નૃપતિને આલું સમ્યક્ત્વ હતું.

પોતે મિથ્યાદષ્ટિ અલબ્ધ કે દુર્લબ્ધ હોવા છતાં પણ અન્ય લબ્ધ જીવોને ઉપદેશાદિક દ્વારા યથાર્થ માર્ગ તરફ રૂચિવંત કરે-અન્ય જીવો ઉપર તત્ત્વનો યથાર્થ પ્રકાશ પાડે તે જીવો સમ્યક્ત્વ 'દીપક' સમ્યક્ત્વ છે. દીપક સમ્યક્ત્વધારીને અંતરંગ શ્રદ્ધા હોય નહિ; તે તો દાંડિ વૃત્તિએ કાર્ય કરે; પરંતુ તેમ છતાં પણ તે બીજાઓ ઉપર તત્ત્વનો યથાર્થ પ્રકાશ પાડે, એ તે જીવો છે. મિથ્યાત્વથી વાસિત દુઃસ્વવાળો હોઈ કરીને પણ અન્ય જીવોને યથાર્થ માર્ગ ઉપર પ્રીતિવાન બનાવે છે, વાસ્તે આવા જીવોને દીપક સમ્યક્ત્વવાળો કહેવામાં આવે છે. આવો જ અન્ય જીવની સમ્યક્ત્વ-પ્રાપ્તિનો હેતુ હોવાથી, તેને સમ્યક્ત્વધારી કહેવામાં આવે છે. આ કાલુષ્યમાં કાર્યના ઉપચારનું દહાનું છે. વિશેષમાં આ દીપક સમ્યક્ત્વથી સુક્ત પ્રાણીને 'મસાલચી' ઉપમા આપી શકાય તેમ છે, કેમકે જેમ મસાલચીના પોતાના હાથમાં બળતી-પ્રકાશક 'મસાલ' હોવા છતાં તે પોતે તો અંધારામાં જ રહે છે, અર્થાત્ તે મસાલથી તે અન્ય જીવો ઉપર જ નહિ કે પોતાના ઉપર પ્રકાશ પાડી શકે છે, તેવી રીતે આ પ્રાણી જિનપ્રરૂપિત તત્ત્વોને વિં અંતરંગ શ્રદ્ધા રહિત હોઈ કરીને પણ અન્ય જીવોના ઘટમાં પ્રકાશ પાડે છે એટલે કે તેમને 'આ તત્ત્વો તરફ રૂચિ-શ્રદ્ધાન ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રમાણે શાસનોત્તરિતું કાર્ય કરતો હોવાથી તે પ્રાણીને ઉપચારથી સમ્યક્ત્વસુક્ત કહેવામાં આવે છે. આલું સમ્યક્ત્વ અંગારમર્દકાચાર્યને હતું.

બીજી રીતે સમ્યક્ત્વના પઠતા ત્રણ વિભાગો પરત્વે આપણે ઉલ્લેખ કરી ગયા હોવાથી, અત્ર તે સંબંધમાં કંઈ વિચારવાનું બાકી રહેતું નથી છતાં પણ અત્ર એટલું કહેવું વધારે પડતું નહિ ગણાય કે ક્ષાયિકાદિક ત્રણ પ્રકારનું સમ્યક્ત્વ તેનાં આવરણરૂપ કર્મનાં ક્ષયાદિકથી થાય છે. અર્થાત્ યથાર્થ દર્શન આવૃત્ત કરનારા દર્શનમોહનીયની ત્રણ પ્રકૃતિઓનો તેમજ ચાર અનન્ટાનુબંધી કષાયોનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થતું સમ્યક્ત્વ 'ક્ષાયિક' કહેવાય છે, આ સાતે પ્રકૃતિઓના જ ઉપશમથી ઉદ્ભવતું સમ્યક્ત્વ 'ઔપશમિક' કહેવાય છે, જ્યારે એના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતું સમ્યક્ત્વ 'ક્ષાયોપશમિક' કહેવાય છે.

મમ્યક્ત્વના ચાર પ્રકારો—

ક્ષાયોપશમિક, ઔપશમિક અને ક્ષાયિક એ ત્રણ મમ્યક્ત્વમાં 'સારવાદન' સમ્યક્ત્વ ઉમેરતાં સમ્યક્ત્વના ચાર ભેદો થાય છે. ઉપશમ-મમ્યક્ત્વમાંથી પતિત થઈને મિથ્યાદષ્ટિરૂપ પ્રથમ શુદ્ધચાંદન પર જતા આ સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ કોઈ પુરૂષને ગોળ ખાધા પછી વમન થાય તોપણ તેને કંઈ ગળાયેલો પરંતુ અનિશ્ચિત સ્વાદ લાગે તેમ ઉપશમ-મમ્યક્ત્વથી પન્

મિથ્યાત્વે જતાં આ સમ્યક્ત્વનો કંઈક સ્વાદ રહી જાય. આવા સમ્યક્ત્વને 'સારવાદન' નામ આપવામાં આવ્યું છે.

સમ્યક્ત્વના પાંચ પ્રકારો—

આ ચાર સમ્યક્ત્વમાં 'વેદક' સમ્યક્ત્વ ઉમેરતાં સમ્યક્ત્વના પાંચ પ્રકારો થાય છે. અનન્તાનુબંધી ચાર કપાય, મિથ્યાત્વ-મોહનીય, મિથ્ય-મોહનીય અને સમ્યક્ત્વ-મોહનીય આ સાત પ્રકૃતિઓ પૈકી પૂર્વની છ પ્રકૃતિઓનો સર્વથા ક્ષય કર્યા બાદ સાતમી પ્રકૃતિને ખપાવતાં અપાવતાં અર્થાત્ તેનો ક્ષય કરતી વેળાએ, જ્યારે તે પ્રકૃતિમાંના છેલ્લા પુદ્ગલનો ક્ષય કરવાનો બાકી રહે, તે સમયનું સમ્યક્ત્વ 'વેદક' સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે. અન્ય શબ્દમાં કહીએ તો આગળ ખતાવી ગયેલા અશુદ્ધ, મિથ્ય અને શુદ્ધ એવા ત્રણ પુંજોમાંના પ્રથમના જે પુંજો ક્ષીણ કર્યા બાદ, શુદ્ધ પુંજના છેલ્લા આસને વેદતી વેળાના સમ્યક્ત્વને 'વેદક' કહેવામાં આવે છે. આનું સમ્યક્ત્વ આખા સંસારમાં એકજ વાર મળે છે અને તે પછી તો તરતજ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે.

લઘ્ય પ્રાણીને કયું સમ્યક્ત્વ વધારેમાં વધારે કેટલી વાર પ્રાપ્ત થઈ શકે?—

આપણે જોઈ ગયા છીએ તેમ અનાદિ કાળનો મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સમ્યક્ત્વ પામ્યા પછીથી મોઢે જાય, ત્યાં સુધીમાં વધારેમાં વધારે તેને અર્ધપુદ્ગલ-પરાવર્તનથી કંઈક ન્યૂન કાળ પર્યંત આ સંસારરૂપી કેદખાનામાં સંડા કરવું પડે. હવે આવી કોઈક જીવ ઉપર્યુક્ત પાંચ પ્રકારનાં સમ્યક્ત્વમાંથી કયું સમ્યક્ત્વ વધારેમાં વધારે કેટલી વાર પ્રાપ્ત કરે તે વિચારવામાં આવે છે. ઉપશમ તેમજ સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ તો વધારેમાં વધારે પાંચ વાર અર્થાત્ એક તો પ્રથમ સમ્યક્ત્વ મળવાના સમયે અને ત્યાર બાદ તો ચાર વાર ઉપશમ-શ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થાય ત્યારે ચાર વાર એક કેદર પાંચ વારજ પામી શકાય; જ્યારે વેદક અને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ તો એકજ વાર અને ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ તો અસંખ્ય વાર પ્રાપ્ત થઈ શકે.

કયું સમ્યક્ત્વ કયે ગુણસ્થાનકે હોય છે?—

સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વ સાસ્વાદન નામના બીજા ગુણસ્થાનકમાં જ હોય છે; પરંતુ ત્યાંથી આગળ કે પાછળના ગુણસ્થાનમાં નહિજ. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ અવિરત સમય-દષ્ટિ નામના

૧ ઉપશમ-સમ્યક્ત્વથી પછીને મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકમાં જતા બહુજ ઓછો સમય લાગે છે અને સાક્ષકારો આ સંબંધમાં 'માળ' ઉપરથી પડનારનું દુષાન્ત રણ કરે છે. અર્થાત્ માળ ઉપરથી પડેલાને બૂમ ઉપર પહોંચતાં જેટલી વાર લાગે તેના કરતાં પણ અતિશય ઓછા કાળમાં સમ્યક્ત્વનું વચન કરતો જીવ સાસ્વાદની થઈ મિથ્યાત્વ ગુણસ્થાનકે જાય, કેમકે સાસ્વાદનનો ઉત્કૃષ્ટ કાળ છ આવલિનો છે.

૨ 'સદ સાસ્વાદનેન ચત્તે દ્વિ સાસ્વાદનમ્' અર્થાત્ આસ્વાદન સહિત વર્તે તે સાસ્વાદન એટલે કે પ્રત્યુત્તમાં ઔપશમિક સમ્યક્ત્વનું વચન થવા છતાં ત્રણ તે જીવને કંઈક આસ્વાદ રહી જાય. આવા આસ્વાદન સહિત વર્તવું તે 'સાસ્વાદન' છે. પ્રાકૃત લાવામાં આ સમ્યક્ત્વને 'સાસાયણ' કહે છે અને તેનું સંસ્કૃત રૂપાન્તર 'સાશાતન' થાય છે. આનો અર્થ એ છે કે (આ=સમન્તાત્) સમસ્તપણે જ્ઞાતન કરે-પાતન કરે-મુક્તિ-માર્ગથી દ્રષ્ટ કરે તે આશાતન કહેવાય છે. જાદિ અનન્તાનુબંધી કપાયની સહાયથી સમ્યક્ત્વમાર્ગથી દ્રષ્ટ કરે તે 'આશાતન' છે. આવી આશાતનાથી જે યુકા હોય તે 'સાશાતન' યાને 'સાસાયણ' કહેવાય છે.

ચોથા શુભસ્થાનથી લઈને ઉપશાન્તમોહ નામના અગ્રારમા શુભસ્થાન પર્યંત એમ આઠ શુભસ્થાનકો સુધી હોય છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અવિરત સમ્યક્દૃષ્ટિનામક ચોથા શુભસ્થાનકથી લઈને તે છેક અયોગિ-કેવલિનામક ચૌદમા-અંતિમ શુભસ્થાનક સુધી અર્થાત્ એકદંદર અગ્રાર શુભસ્થાનકો પર્યંત હોય છે (અને ત્યાર પછી મુક્તાવસ્થામાં પણ વિદ્યમાન છે). ક્ષાયોપશમિ સમ્યક્ત્વ અવિરતસમ્યક્દૃષ્ટિ, દેશવિરતિ, પ્રમત્ત અને અપ્રમત્ત અર્થાત્ ચોથા, પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા એ ચાર શુભસ્થાનોમાંજ હોય છે, પરંતુ ત્યાંથી આગળનાં કે પાછળનાં શુભસ્થાનોમાં તેનો સંભવ નથીજ.

સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ—

‘સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ’નો અર્થ એ છે કે કયું સમ્યક્ત્વ કેટલા વખત સુધી રહેતાં છે. આ સ્થિતિના જઘન્ય (ઓછામાં ઓછા) અને ઉત્કૃષ્ટ (વધારેમાં વધારે) એમ બે પ્રકારો પડે છે. હવે તેમાં સાસ્વાદન સમ્યક્ત્વની જઘન્ય સ્થિતિ એક સમયની છે, ત્યારે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ તો છ ‘આવલિની’ છે. ઔપશમિક સમ્યક્ત્વની જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એમ બન્ને પ્રકારની સ્થિતિઓ અંતર્મુહૂર્તનીજ છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે, ત્યારે તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ભવસ્થિતિની અપેક્ષાએ તેનીમ (૩૩) સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે (આ સિવાયની અપેક્ષાએ અર્થાત્ મુક્તાવસ્થા આશ્રીને તો તેની સ્થિતિ અનંતકાલીની છે, કેમકે આ સમ્યક્ત્વ અવિનાશી છે). ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે અને તેની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ છાસઠ (૬૬) સાગરોપમથી કંઈક અધિક છે. વેદક સમ્યક્ત્વની તો જઘન્ય તેમજ ઉત્કૃષ્ટ એમ બન્ને સ્થિતિઓ એકજ સમયની છે.

દરેક વસ્તુનું અન્વેષણ નિર્દેશ, સ્વામિત્વ, સાધન, અધિકરણ, સ્થિતિ અને વિધાન એમ છ રીતે થઈ શકે છે, તે વાત આ સમ્યક્ત્વને પણ લાગુ પડે છે, પરંતુ એ સર્વ વાત ગ્રંથ-ગૌરવના ભયથી તેમજ આ સમ્યક્ત્વનું પ્રકરણ ઘણુંજ મોટું થઈ જવાની ભીતિથી અત્ર વિસ્તાર પૂર્વક વિચારવામાં આવી નથી. વિશેષમાં સમ્યક્ત્વના દશ ભેદો પરત્વે જે સ્થાનાં-ગમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તેનું પણ માત્ર દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવતું નથી. કદાચ હવે એકજ પ્રશ્ન નિચારી આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

૧ એક આવલિમાં અસંખ્યાત સમય પસાર થઈ જાય છે. છુઓ અનુયોગદ્વાર (સૂ. ૧૦૪)

૨ આ ઉત્કૃષ્ટ કાળ વૈમાનિક ગતિમાં ઉત્પન્ન થયેલા અનુત્તર વિમાનવાસી દેવોની અપેક્ષાએ સમજવાનો છે; કેમકે એ વિમાનમાં ગયેલા છાવનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તેનીસ સાગરોપમનું છે અને એથી ને કંઈક અધિક કાળ કહો છે તે મનુષ્યસવ આશ્રીને સમજવાનો છે.

૩ વૈમાનિક ગતિમાંના કદ્યોપપન્ન દેવતાઓમાંના બારમા દેવલોકના નિવાસીનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય બાવીસ (૨૨) સાગરોપમનું છે અને ત્યાં ત્રણ વાર ગમન થતાં છાસઠ (૬૬) સાગરોપમ વીતી જાય. અને જે સાગરોપમનું દેવવાસી છાસઠ (૬૬) સાગરોપમ થાય છે. આથી કંઈક અધિક ને કાળ કહેવામાં આવ્યો છે, તે મનુષ્યસવ આશ્રીને જાણવાનો છે.

શું ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને અટકાવનારૂં છે ?—

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર 'હા'કરમાં છે. પરંતુ આમ ઉત્તર આપવાથી એવી શંકા ઉદ્ભવે છે કે ક્ષાયોપશમિક સમ્યક્ત્વ તત્ત્વશ્રદ્ધાનને ઉત્પન્ન કરનારૂં હોઈ કરીને વિમ્બરૂપ કેમ બની શકે ? આના જવાબમાં બે એમ કહેવામાં આવે કે તે મિથ્યાત્વ બાતિનું હોવાથી તે વિમ્બરૂપ છે, તો તો એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે આવા મિથ્યાત્વ બાતીયથી આત્મ-શ્રદ્ધાનો સંભવ કેમ મનાય પણ ? આ સંબંધમાં નીચેનાં બે દૃષ્ટાન્તો વિચારવા આવશ્યક છે.

એ તો દેખીતી વાત છે કે સૂક્ષ્મ અગ્રકરૂપ આવરણથી આચ્છાદિત થયેલો દીપક પણ કાંઈક ન્યૂન પ્રકાશ આપે છે, પરંતુ આ આવરણ દૂર થતાં તેની કાંતિ વિશેષતઃ ઝળકી ઊઠે છે. એવીજ રીતે કિંચિત્ મહિન વચ્ચેમાં ઢંકાયેલા મણિનું તેજ પણ સહેજ ઓછું જણાય છે, પરંતુ સ્વચ્છ વસ્ત્રમાંથી તેની પ્રભા વિશેષ પડે છે. તેવીજ રીતે પ્રસ્તુતનાં મિથ્યાત્વનાં પુદ્ગલો ક્ષાયોપશમિક ભાવને પ્રાપ્ત થતાં આત્મધર્મરૂપ શ્રદ્ધાન કંઈક અસ્ફુટપણે પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે પુદ્ગલોનો ક્ષય થતાં આત્મ-સ્વરૂપ સર્વ પ્રકારે પ્રકટ થાય છે (આનુજ્ઞ નામ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ છે).

કેટલીક વાર એવો પ્રશ્ન ઉઠાવવામાં આવે છે કે સમ્યક્ત્વ મોહનીયનાં પુદ્ગલોનો ક્ષય થતાં કેમ સમ્યક્ત્વ ઉત્પન્ન થાય તેનું પણ એથી સમાધાન થઈ બાક્ય છે એ વાત હવે નિવેદન કરવાની જરૂર રહેતી નથી.

આ પ્રકરણ સમાપ્ત કરીએ તે પૂર્વે એટલું ઉમરેલું આવશ્યક સમભય છે કે સમ્યક્ત્વના વિશેષ જિજ્ઞાસુએ સમ્યક્ત્વના નિર્સર્ગરૂપિ ઇલાદિ દશ પ્રકારો માટે તથા 'શ્રમાદિક પાંચ લક્ષણો, 'સંક્રાદિક પાંચ દૂષણો અને 'કુશલતાદિક પાંચ ભૂષણો, તેના 'આઠ પ્રભાવકો તથા સમ્યક્ત્વના 'શબ્દભિયોગાદિક છ આગારો, 'અરિહંતાદિક સંબંધી દશ વિનયો, ત્રણ પ્રકારની શુદ્ધિ, ચાર શ્રદ્ધાન, સમ્યક્ત્વની છ ભાવનાઓ તથા છ ચતના તેમજ તેનાં છ સ્થાનકો તથા તેનાં ત્રણ લિંગો એ સમ્યક્ત્વના ૬૭ બોલો એ બધાના સ્વરૂપ માટે પ્રવચન-સારોદ્ધાર પ્રમુખ અન્થો બેવા.

૪ ૪ ૪ ૪

૧ નિર્સર્ગરૂપિ, ઉપદેશરૂપિ, આસારૂપિ, સૂતરૂપિ, ધીજરૂપિ, અધિગમરૂપિ, વિસ્તારરૂપિ, ક્રિયારૂપિ, સંક્ષિપ્તરૂપિ તથા ધર્મરૂપિ એ દશ પ્રકારો છે.

૨ શમ, સંવેગ, નિર્વેદ, અનુકમ્પા અને આસ્તિકતા એ આ પાંચ લક્ષણો છે.

૩ ચંકા, આકાંક્ષા, વિચિકિત્સા, મિચ્છાદૃષ્ટિની પ્રચંસા અને તેનો પરિચય એ પાંચ દૂષણો છે.

૪ જિનશાસનને વિષે કુશળતા, પ્રભાવના, તીર્થ-સેવા, સ્થિરતા તથા ભક્તિ એ પાંચ ભૂષણો છે.

૫ વર્તમાન કૃતના પારંગત, અસરકારક રીતે ધર્મ-કથા કહેનાર, ગ્રખર વાદી, અપૂર્વ નૈમિત્તિક, તાપસ્વી, વિદ્યા અને મંત્ર વડે પરાક્રમી, સિદ્ધિએથી ગર્વકૃત અને પ્રભાવશાળી કવિ એ આઠ પ્રભાવકો છે.

૬ રાત્રિભયોગ, ત્રણભયોગ, જલાભયોગ, સુરભયોગ, કાન્તારવૃત્તિ અને શુરનિવેદ એ છ આગાર છે.

૭ અરિહંત (તીર્થકર), સિદ્ધ, જિન-પ્રતિમા, સિદ્ધાન્ત, ચારિત્ર-ધર્મ, સાધુ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, ચતુર્વિધ સંઘ અને સમ્યક્ત્વ એ સંબંધી વિનય તે તેના દશ પ્રકાર છે.

जगद्गुरौ दृष्टे यद् भवति तदाह—

भविअकमलाण जिणरवि !, तुहदंसणपहरिसूससंताणं ।
दढवद्धा इव विहडंति, मोहतमभमरविंदाइं ॥ ४ ॥

[भव्यकमलेभ्यो जिनरवे ! त्वद्दर्शनप्रहर्षोच्छ्वसद्भ्यः ।
दढवद्धानीव विघटन्ते मोहतमोभ्रमरवृन्दानि ॥]

प्र० वृ०—भविअत्ति । भविअकमलाण जिणरवि ! मिथ्यात्पनिशीघिनीप्रान्तसमुदित-
त्वेन यथाऽऽस्थितसन्मार्गप्रकाशकत्वेन च जिन एव रविः—जिनादित्यस्तस्य सम्प्रोधनं हे
जिनरवे !—जिनभानो ! त्वद्दर्शनाद् भव्यकमलेभ्यो मोहतमोभ्रमरवृन्दानि विघटयन्ति ।
तत्र भव्याः—सिद्धिगमनयोग्याः प्राणिनः, तद्गुणवन्धुरत्वेन ज्ञानादिलक्ष्मीनिवासत्वेन च
कमलानीव कमलानि तेभ्यः । अत्र सूत्रस्य प्राकृतत्वात् पञ्चम्यां षष्ठी । त्वद्दर्शनं—त्वदा-
लोकनं तस्मात् प्रहर्षः—परमप्रमोदः तेनोच्छ्वसद्भ्यः—समुद्रुपितरोमकूपेभ्यः । पक्षे विक-
सद्भ्यः । किंविशिष्टानि मोहतमोभ्रमरवृन्दानि ? दढवद्धान्यपि—चिरप्ररूढान्यपि । पक्षे
कुशेशयकोशान्तर्निविडपीडितान्यपि । तत्र मोहः—अज्ञानम्, तमस्तु बध्यमानं कर्म, स
एव कलुषत्वेन सुकृततमोरूपाणि भ्रमरपटलानि । अयमाशयः—यथा तरुणतरणि-
किरणव्यतिकरविकस्वरेभ्यः कमलेभ्यः पुष्पन्धयाः पृथग् भवन्ति, एवं भव्यानामपि जग-
छोचनलोभने भगवति जिनेश्वरे साक्षात् कृते समुल्लसितातिशायिशुभभावनावशात् मोहत-
मांसि विलीयन्ते ॥ इति चतुर्थगाथायः ॥ ४ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं रविरूपकेण स्तुतिमाह—(भविअत्ति)

हे जिनरवे ! भव्यकमलानां दढवद्धान्यपि (अत्यर्थं मिलितान्यपि विघटन्ते—शिथिली-
भवन्ति । कानीत्याह—‘मोहतमोभ्रमरवृन्दानि’ मोह एव) यथास्थितवस्तुस्वरूपादर्शनाद्
तमांसि मोहतमांसि तान्येव भ्रमरवृन्दानि—अलिकदम्बकानि तानि । (भव्यानां) कीदृशा-
नामित्याह—त्वद्दर्शनप्रहर्षोच्छल(च्छ्वस ?) तां—भवदवलोकनानन्दोन्मिषताम् ॥ इति
गाथायः ॥ ४ ॥

श्लो०-दार्थ

भविअ (भविक) = सत्य, सुप्रि—योग्य.

कमल=उभय

भविअकमलाण=संयुक्त उभयोभावी

जिण (जिन) = जिन, धीतराज

रवि (रवि) = सूर्य.

जिणरवि ! = हे जिन-सूर्य !

तुह (त्वत्) = द्वितीयपुरुषवाचक सर्वनाम

दसण (दर्शन) = दर्शन

पहरिस (प्रहर्ष) = अत्यंत आनन्द, परम प्रमोद

ऊससत्त (उच्छ्वसत्त) = विसास पाभुत्त

१ आकृत बापाने दीपि ‘पयभी’ विशिजिने पढवे अत्र ‘पभी’ विशिजिनी प्रयोग करवाभा आण्यो छे

વિહ્વંતિ(વિઘટન્તે)=શિથિલ બને છે.

मोहतमभमरविदाइ=मोहान्धकारपी भ्रमरोना समु-
दाये।

“(મિથ્યાત્વરૂપી નિશાનો નાથ કરનારા અને સન્માર્ગના પ્રકાશક એવા) હે જિન-સૂર્ય! તારા દર્શનના પ્રકૃષ્ટ આનન્દથી વિકસિત થતાં સંન્ય-કર્મણોમાંથી દૃઢ બંધાયેલા એવા પણ મોહાન્યકારરૂપી ભ્રમરોના સમુદાયો છૂટા પડી જાય છે.”—૪

સૂર્યના ઉદયે કમળો વિકસ્વર થતાં તેના કોશમાં સત્રે સપડાઈ ગયેલા બ્રમરો જેમ હાર નીકળી આવે છે, તેમ ભવ્ય પ્રાણીઓને પ્રભુના દર્શન થવાથી તેમની શુભ ભાવના વિક-
સર થવાથી અનેક ભવોથી એકત્રિત થયેલા કિલ્લ કર્મરૂપ બ્રમરો તેમનાથી છૂટા પડી બાંધ છે
મર્થાત્ તેવા જીવોનું અજ્ઞાન નાશ પામે છે-તે જીવોને સદ્જ્ઞાન અને ચંતમાં સુક્તિ મળે છે.

त्वयि नाथ ! नाभिकुलकरगृहावतारोन्मुखे नष्टः ॥]

प्र० वृ०-लट्त्तणत्ति । हे नाथ !-हे स्वामिन् ! सर्वार्थाभिधानस्य सुरविमानस्य सम-
तोऽपि लट्त्वाभिमानः-प्रधानत्वाहङ्कारो नष्टः-क्षीणः । क सति ? त्वयि नाभिकुलकरगृ-
त्तारोन्मुखे सति । यदा त्वं प्राप्तभवे वज्रनाभः पद्मखण्डमेदिनीमण्डलाधिपत्यं तृणचदय-
स्य संयमसाध्याज्यमङ्गीकृत्य तान्यहंदादीनि विंशतिस्थानान्यासेन्य निबध्य सर्वोत्तमतीर्थ-
ज्ञान कर्मणा अनुत्तरसुरविमाने त्रयस्त्रिंशत्सागरोपमसुखस्थाने उत्पन्नः । यदा त्वं तादृग-
गुणगुणविभागज्ञोऽपि सुप्रभस्तथाभूतोऽद्भुतर्द्धिसम्बन्धवन्धुरं विमानमप्यपहाय गृहा-
वतारोन्मुखः स्यात्, तदाऽभिमानिनो मानभ्रंशः ॥ इति पञ्चमगाथाधः ॥ ५ ॥

હે૦ વિ૦-પ્રથમકલ્યાણકદ્વારેણ સ્તુતિમાહ—(લટ્ટત્તણત્તિ)

હે નાથ! ત્વયિ 'નામિકુલકરગૃહાવતારોન્મુલ્કે સતિ' નામિશ્ચાસૌ કુલકરશ્ચ નામિકુલકરસ્તસ્ય ગૃહં તન્નાવતારસ્તત્રોન્મુલ્કસ્તસ્મિન્ । કિં (જાતઃ)? નટઃ-પ્રલયં ગતઃ । કોડસૌ લો(લ)પ્ત્વાભિમાનઃ-શોભનત્વાહક્કારઃ । કસ્યેત્યાહ—'સર્વાર્થસુરવિમાનસ્ય' સર્વાર્થ ચ તત્ સુરવિમાનં ચ સર્વાર્થસુરવિમાનં તસ્ય । કિંવિધોડપિ? સર્વોડપિ, સમસ્તોડપીત્યર્થઃ ॥ ૫ ॥

શબ્દાર્થ

લટ્ટત્તણ (શોભનત્વ)=(૧) સુન્દરતા; (૨) પ્રધાનતા.

અહિમાણ (અભિમાન)=અર્વ.

લટ્ટત્તણાહિમાણો=ત્રેષ્ઠતાનો અર્વ.

સઘો (સર્વ)=સમસ્ત.

સઘટ્ટ (સર્વાર્થ)=સર્વાર્થ.

સુર (સુર)=દેવ.

વિમાણ (વિમાન)=વિમાન.

સઘટ્ટસુરવિમાણસ્ત=સર્વાર્થ નામના દિવ્ય વિમાનનો.

પદં (ત્વયિ)=તું.

નાહ ! (નાથ !)=હે નાથ !

નાહિ (નામિ)=નામિ.

કુલકર (કુલકર)=કુલકર.

ઘર (ગૃહ)=ગર, મહેલ.

અવતાર (અવતાર)=અવતાર.

ઉન્મુહ (ઉન્મુહ)=ઉન્મુહ, તત્પર.

નાહિકુલકરઘરાવતારકુન્મુહે=નામિ કુલકરના ગૃહમાં અવતાર માટે તત્પર.

નટો (નટ)=નાશ પામ્યો.

પદાર્થ

અણુતું અથવન—

“હે નાથ! જ્યારે તું નામિ (નામના સાતમા) કુલકરના ગૃહમાં અવતાર લેવા તૈયાર થયો (અર્થાત્ તું જ્યારે તેમના ઘરમાં અવતર્યો), ત્યારે સર્વાર્થ (સિદ્ધ નામના) દેવ વિમાનનો સુન્દરતા (અથવા પ્રધાનતા) સંબંધી સમસ્ત અર્વ ગળી ગયો.”—૫

સ્પષ્ટીકરણ.

કુલકર—

રાજ-ચિહ્નનો નહિ હોવા છતાં શુદ્ધિ વગેરેની અધિકતાને લઈને તે કાળના મનુષ્યોએ સ્વીકારેલ અધિપતિને 'કુલકર' કહેવામાં આવે છે. કુળ એટલે વંશ, તેની સ્થાપના કરનાર તે 'કુલકર' એ આ શબ્દનો ઋણપત્તિ-અર્થ છે. આથી સમગ્ર શક્ય છે કે યુગના પ્રારંભમાં નીતિ વગેરેની વ્યવસ્થા કરનારા મહાપુરુષને 'કુલકર' કહેવામાં આવે છે. એકદર રીતે આ અવસરિણી કાળમાં 'વિમળવાહન, ચણુમાન, યશસ્વી, અભિયન્દ્ર, પ્રસેનજિત્, મરુદેવ

૧ આ સંબંધમાં જુઓ સાતમા પદ્યું સ્પષ્ટીકરણ.

૨ સરખાવો—

“કુલાદિવીજ સર્વેર્વા, પ્રથમો વિમલવાહન ।

ચણુમાન્ પદાસ્તી ચા-મિષ્વરોઽય પ્રસેનજિત્ ॥

મરુદેવશ્ચ નામિદ્ર, મરત કુલસત્તમઃ ।”

આ શ્રોકો મનુસ્મૃતિમાં આવેલા છે એનો ઉદ્દેશ પડિત હીરાલાલ હંસરાજે રચેલા જૈન ધર્મનો પ્રાચીન ઇતિહાસ એ નામના પુસ્તકના દ્વિતીય વિભાગના ૧૩મા પૃષ્ઠમાં છે, પરંતુ આ વિચારણીય હશે છે, કેમકે (મુદ્રિત) મનુસ્મૃતિમાં તે દૃષ્ટિએ ચતા નથી.

અને નાભિ એમ સાત કુલકરો થયા છે. આ ઘઘાએ કુલકરો 'યુગલિક કર્મ'ને અનુસરનારા, વળગપણનારાય નારના સર્વોત્તમ 'સંહનનવાળા તેમજ સમચતુરસ્થ નામના ઉત્તમ 'સંસ્થાન-વાળા હતા.' અર્થ રાગ-દ્રેષવાળા હોઈ પ્રાયઃ યુગલિકો દેવગતિગામી હોવાથી તે સર્વે મૃત્યુ પામીને દેવ-લોકમાં ઉત્પન્ન થયા હતા.

પ્રથમ કુલકરના શરીરની ઊંચાઈ ૬૦૦ ધનુષ્ય જેટલી હતી. ધીબની એથી ઓછી, ત્રીબની એથી પણ ઓછી હતી, જ્યારે સાતમા કુલકર નાભિ રાજના શરીરની ઊંચાઈ તો પરપ ધનુષ્ય જેટલી હતી. એ પ્રમાણે આયુષ્ય પણ એક કુલકરનું તેની પહેલાના કુલકર કરતાં ઓછું હતું. પ્રથમ કુલકરનું આયુષ્ય 'પદ્યોપમના દશમા ભાગે હતું, જ્યારે સાતમા કુલકરનું આયુષ્ય તો સંખ્યાત પૂર્વનું હતું. જેટલું આયુષ્ય કુલકરનું હોય છે તેટલુંજ આયુષ્ય તેમની પત્નીનું પણ હોય છે એ નિયમ પ્રમાણે સાતમા કુલકરની પત્ની મરૂદેવીનું આયુષ્ય પણ સંખ્યાત પૂર્વનું હતું. તેમનાં સંહનન, સંસ્થાન અને ઊંચાઈ પણ પ્રાયઃ નાભિ રાજના જેટલાં હતાં. પ્રથમના છ કુલકરોની પત્નીઓ 'માગદુમાર નિકાયમાં ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારે સાતમા કુલકરના પત્ની અને તીર્થકર શ્રીમદ્ધણ્ડેવના જનની મરૂદેવી તો આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મોક્ષે ગયા. હાકાર, માકાર અને ધિક્કાર એ ત્રણ 'દંડ-નીતિઓ' પૈકી પ્રથમ નીતિનો ઉપયોગ પ્રથમના બે કુલકરોના સમ-યમાં, પહેલી અને ધીબનો ત્રીજા અને ચોથાના સમયમાં અને ત્રણનો ઉપયોગ પાંચમા, છઠ્ઠા અને સાતમા કુલકરના સમયમાં કરવામાં આવ્યો હતો.

આયુષ્યના સમયના દશ ભાગો કલ્પવામાં આવે તો તેમાંના પ્રથમ અને અન્તિમ ભાગ વિાપના મધ્યના આઠ ભાગ જેટલો સમય કુલકર પદવી ભોગવનારા નાભિ કુલકરને નક્ષત્રદેવ માના પુત્ર અને (તેમની સાથે ઉત્પન્ન થયેલી) સુમંગલા નામની પુત્રી એમ બે સંતાન હતા.

સર્વાર્થસિદ્ધ—

જેન શાસ્ત્રમાં ભવનપતિ, વ્યન્તર, જ્યોતિષ્ક અને વૈમાનિક એમ જે ચાર પ્રકારના દેવોના દો પાકવામાં આવ્યા છે તેમાં વૈમાનિક દેવો શ્રેષ્ઠ છે. આ દેવો બાર દેવલોક, નવ ઐવેયક અને ચ અનુસાર વિમાનોમાં રહે છે. આ સ્થાનો એક એકથી શ્રેષ્ઠ છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધ' એ વિજય, વૈજયન્ત, જયન્ત, અપરાજિત અને સર્વાર્થસિદ્ધ એ નામનાં માંચ અનુસાર વિમાનો પૈકી એક છે. આ સર્વોત્તમ વિમાન છે. એ સર્વ દેવ-સ્થાનોમાં શ્રેષ્ઠ છે. એ વિમાનમાં વસનારા દેવ પણ સર્વાર્થસિદ્ધના નામથી ઓળખાય છે અને તેના વ્યુત્પત્તિ-અર્થ ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ

૧ આની સ્વૂંચ રૂપરેખા સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૮)માંથી ગળશે.

૨ સંહનન એટલે શરીરનો મળો.

૩ આની માહિતી મળે લુઓ વીર-ભાક્તામર (૫૦ ૮૭-૮૮).

૪ લુઓ આવશ્યક-નિર્જુસ્તિની ૧૫૭ મી આથા.

૫ પદ્યોપમના સ્વરૂપ મળે લુઓ ઉપાધ્યાય ધીનિનયનિજ્યકૃત લોકપ્રકાશનો પ્રથમ સર્ગ.

૬ ભવનપતિના દશ ભેદો પૈકી એક.

૭ આ દંડ-નીતિઓની સ્વૂંચ રૂપરેખા સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૫૦ ૮)માં આલેખવામાં આવી છે.

શીખદાર્થ

(તવિ) = તું.

ત (ચિન્તા) = ચિન્તા, સંકટપ.

દ (દુર્લભ) = દુર્લભ.

જ (મોક્ષ) = મુક્તિ, સિદ્ધિ.

સ (સુખ) = મુખ.

અ (વલ્લભ) = કૃષ્ણને આપનાર.

દુર્લભમુક્તપલ્લભકલ્પ = ચિન્તા વડે દુર્લભ

એવા મોક્ષના સુખરૂપ કૃષ્ણને આપનાર.

ન (નિર્વૃત્ત) = અસાધારણ.

કલ્પદુમ (કલ્પદ્રુમ) = કલ્પવૃક્ષ.

અવવકલ્પદુમે = અપૂર્વ કલ્પવૃક્ષ.

અવદ્યે (અવતીર્ણ) = અવતર્યો.

કલ્પતરુ (કલ્પતરવઃ) = કલ્પવૃક્ષો.

જયગુરુ! (જગદ્ગુરો!) = હે જગદ્ગુરુ, હે વિશ્વના ગુરુ!

હિત્યા (હિત્યાઃ) = શરમાઈ ગયેલા.

હવ (હવઃ) = હેમ.

પ્રજોત્યા (પ્રોપિતાઃ) = પ્રવાસે ગયા, દૂર થયા.

પદાર્થ

ભુના અવતારને! પ્રભાવ—

“સંકલ્પ વડે દુર્લભ એવા મોક્ષના સુખરૂપ કૃષ્ણને આપનારો એવો તું અપૂર્વ કલ્પવૃક્ષ
! પૃથ્વી ઉપર) અવતર્યો એટલે હે વિશ્વના ગુરુ! કલ્પવૃક્ષો બાણે શરમાઈ ગયાં હોય
તેઓ અદૃશ્ય થઈ ગયાં.”—૬

સ્પષ્ટીકરણ

જગદ્ગુરો વિચાર—

જગદ્ગુરુ થવું એ કંઈ બાળકનો ખેલ નથી, કેમકે જેણે ગુરુ થવાની પૂર્ણ ઓચિતતા
કરી હોય તેજ આ બિરુદને લીધાની શકે. વળી પોતે પોતાની જાતને જગદ્ગુરુ તરીકે
આપે તેમાં કંઈ મહત્તા નથી. પરંતુ તેવા ગુણો જે વ્યક્તિમાં દૃષ્ટિગોચર થતા હોય તેને
તે રૂપે સ્વીકારે એમાં ખરું મહત્ત્વ રહેલું છે. જગદ્ગુરુ બનનારે જગતના કલ્યાણાર્થે
તે જીવન વ્યતીત કરવું જોઈએ. કોઈ પણ જીવનું અહિત ન થાય એ એનું લક્ષ્ય બિન્દુ
જોઈએ. પોતાનું આરિત્ર આદર્શરૂપ હોવું જોઈએ કે જેથી અન્ય તેનું અનુકરણ કરી શકે.
ગુરુની વાણીમાં કડવાશ, કઠોરતા કે તુચ્છતાને માટે સ્થાન હોઈ શકે નહિ, છતાં તેમનો
સંચોટ હોય એમાં નવાઈ જેવું નથી; કેમકે તેઓ પદાર્થની પ્રરૂપણા કરતાં પ્રતિપાદન
નો ઉપયોગ કરે એ સ્વાભાવિક છે, કેમકે યથાર્થ સ્વરૂપ રજુ કરવું એજ તેમના ઉપદેશનો
હોય શકે. વળી જેવો ઉપદેશ તેઓ અન્યને આપે તદ્દનરૂપ તેમનું વર્તન હોય એમાં
કેલુંજ શું? અર્થાત્ “મનસ્યેકં વચસ્યેકં કર્મણ્યેકં દિ મહાત્મનામ્” એ રૂપ તેમનામાં સંપૂ-
રિતાર્થ થાયજ. પક્ષપાતનો તો તેમનામાં સર્વથા અભાવ હોય એ દેખીતું છે, કેમકે
અને દેખને જલાંબલિ આપ્યા વિના જગદ્ગુરુત્વ પ્રાપ્ત થતું નથી. આ પ્રમાણેના અનેક
થી વિશિષ્ટ જગદ્ગુરુનું યથાર્થ સ્વરૂપ આલેખવા આ લેખિની સમર્થ નથી, તેથી કરીને

૧ ખરી રીતે કાળના પ્રભાવને લઈને કલ્પવૃક્ષોનો ઉચ્છેદ થવાનો સમય આવી રહેલો હતો અને
તે પ્રથમ તીર્થકરનો જન્મ થયો એટલે તેમણે બાણે જન્મ લીધો તેથી આ બનાવ બન્નો એમ કવિરાજ
કરે છે.

સુશુરનાં લક્ષણોની સ્થૂલ રૂપરેખા આલેખી, ચંતોપ માનવામાં આવે છે. આ સંબંધમાં શ્રીદેવ
ચન્દ્રાચાર્યે કહ્યું છે કે—

“મહામતઘરા ધીરા, મૈદમાગ્રોપજીવિનઃ ।

સામાયિકસ્યા ધર્મોપ-દેશકા શુરવો મતાઃ ॥”

—યોગશાસ્ત્ર (સં ૨, શ્લો ૮)

અર્થાત્ (અહિસાદિક) મહામતોને ધારણ કરનારા, (અનુકૂળ તેમજ પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો
સહન કરવામાં) ધીર, (મધુકરી વૃત્તિથી ‘સર્વસમ્પત્કરી’) ભિક્ષા કરી જીવન ગુજારનારા, સમ
ભાવમાં રહેનારા તેમજ ધર્મોપદેશ આપનારા જોવા (મહાત્માઓ)ને શુર્યો માનેલા છે.^૧

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે બ્રહ્મચર્ય પાળનારા, પરિવ્રહ્મથી વિમુખ, યત્નુ તેમજ
મિત્ર તરફ સમાન દૃષ્ટિએ જોનારા, ધર્મોપદેશ આપવામાં પોતાનો સમય ગાળનારા જોવા જન
શુરૂપદને લાયક ગણાય છે. આ શુણ્ણો જોનામાં સંપૂર્ણ રીતે જગહળી રહ્યા હોય તે મહાત્મા
‘જગદ્શુર’ કહેવામાં જરાએ વાંધો નથી. બાકી લાડી, વાડી અને ગાડીમાં મથગૂળ, નાટક
ચેટક જોવામાં ભાગ લેનારા, દુશ્મનોનું નિકન્દન કાઢવામાં રસ લેનારા, ઠાંભિક વૃત્તિએ જીવ
ગાળનારા, માર્મિક વચનો ઉચ્ચારનારા, પોતાના ભક્તોને પણ ધાર્મિક ઉપદેશ આપવામાં પાકી
પાની કરનારા જોવાને સુશુર ન કહી શકાય, તો જગદ્શુર તો કેમજ કહેવાય ?

ઉત્પ્રેક્ષા—

આ પદ ‘ઉત્પ્રેક્ષા’ અલંકારથી શોભી રહ્યું છે. ‘ઉત્પ્રેક્ષા’ અલંકારનું લક્ષણ એ છે કે

“કલ્પના કાચિદૌચિત્યાદ્, યત્રાર્યસ્ય સતોડ્યયથા ।

દ્યોતિતેવાદિમિઃ શન્દૈ-રત્પ્રેક્ષા સા સ્મૃતા યથા ॥”

—વાલ્મીકીય (૫૦ ૪, શ્લો ૬૦)

અર્થાત્ વિદ્યમાન અર્થની યોગ્યતાથી અન્ય કોઈ ‘ઇવ’ (જાણે) વગેરે શબ્દથી દ્યોતિ
કલ્પના તે ‘ઉત્પ્રેક્ષા’ છે.

૫ ૫ ૫ ૫

૧ ભિક્ષા ત્રણ પ્રકારની છે—(૧) સર્વસમ્પત્કરી, (૨) પૌરુષમ્ત્રી અને (૩) વૃત્તિ-ભિક્ષા. આ વાત
શ્રીહરિભદ્રસંસ્કૃત ભિક્ષાષ્ટકનો નિમ્નલિખિત પ્રથમ શ્લોક સાક્ષી પૂરે છે. કેમકે તેમાં કહ્યું છે કે—

“સર્વસમ્પત્કરી ચૈવા, પૌરુષમ્ત્રી તથાગ્વરા ।

વૃત્તિભિક્ષા ચ તત્ત્વજૈ-રિતિ ભિક્ષા ત્રિવિદિતા ॥”

જોના દ્વિતીય શ્લોકમાં સર્વસમ્પત્કરી ભિક્ષાનું સ્વરૂપ આલેખેલું હોવાથી તે અત્ર નીચે ગુજ
આપવામાં આવે છે.—

“વતિપ્યાનાદિયુક્તો યો, ગુર્વાજ્ઞાયાં ધ્યવસ્થિતઃ ।

સદાગ્નાતિમિગ્નસસ, સર્વસમ્પત્કરી મતા ॥”

૨ આ સંબંધમાં વિશેષ માહિતી માટે છુટ્ટો યોગશાસ્ત્રની વૃત્તિ તેમજ શુરૂતત્ત્વવિનિશ્ચય, ત્રી
ઉપરાંત દર્શનૈકાલિક, ઉત્તરાધ્યયન, આચારાંગ, સૂત્રકૃતાંગ, ધર્મસંબંધ, ધર્મબિન્દુ, ધર્મરત્નપ્રકરણ
પંચમસ્કંધ વિગેરે ગ્રંથોમાં પણ આનું સ્વરૂપ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સામ્પ્રતં ભગવતો નાભિનન્દનસ્ય જન્મકલ્યાણકમધિકૃત્ય ગાથાદ્વયમાહ—

અરણં તદ્દણં, इमाइ उस्सप्पिणीइ तुह जस्मे ।

फुरिअं कणगमणं, व कालचक्रैकपासंमि ॥ ७ ॥

[अरकेण तृतीयेनास्यामवसर्पिण्यां तव जन्मनि ।

स्फुरितं कनकमयेनेव कालचक्रैकપાર્શ્વે ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—અરણન્તિ । હે જગદુરો ! અસ્યામવસર્પિણ્યાં ત્વજન્મનિ કાલચક્રૈકદેશવર્તિના ત્રીયારકેણ સ્ફુરિતમિતિ । તાવદ્ દ્વાદશભિરરકૈઃ કાલચક્રમભિધીયતે વિંશતિસાગરો-મકોટિકોટીપ્રમાણમ્ । શ્વસર્પિણ્યામસિન્ સુપમદુષ્પમાભિધતૃતીયારકે પ્રાન્તે ભગવાદ્વા-ભેસન્ભવઃ સમુત્પન્નસ્તદેવાહ—તવ જન્મનિ તૃતીયારકેણ કાશ્ચનનિર્મિતેનેવ સ્ફુરિતમિતિ । ધાવિધતીર્યકૃત્કલ્યાણકાણુત્સવવિકલં તુ શેષં કાલચક્રમ્ ॥ इति सप्तमगाथार्थः ॥ ७ ॥

हे० वि०—भगवतो जन्ममाहात्म्यद्वारेण स्तुतिमाह—(अरणन्ति)—

हे नाथ ! तव जन्मनि अरकेण—कालसंज्ञितेन तृतीयकेनास्यामवसर्पिण्यां स्फुरितं—वेलसितम् । क ? 'कालचक्रैकपार्श्वे' कालचक्रं—द्वादशारकं तस्यैकश्चासौ पार्श्वश्च काल-चक्रैकपार्श्वस्तस्मिन् । उत्प्रेक्षते—कनकमयेनेव । अयमर्थः—यथा कृष्णचक्रे कनकमयोऽरकः शोभते तथा काललक्षणेऽपि ॥ इति गार्थार्थः ॥ ७ ॥

શબ્દાર્થ

અરણં (અરકેણ)=આરાથી.

તદ્દણં (તૃતીયેન)=ત્રીજા.

इमाइ (अस्यां)=આ.

उस्सप्पिणीइ (श्वसर्पिण्या)=શ્વસર્પિણીમાં.

तुह (तव)=તારા.

जस्मे (जन्मनि)=જન્મને વિષે.

फुरिअं (स्फुरितं)=પ્રકાશાનું.

कणग (कनक)=સુવર્ણ, સોનું.

मइअ (मय)=પ્રચુરતાવાચક પ્રત્યય.

कणगमणं=સુવર્ણમય.

व (इव)=એવ.

कालचक्र (कालचक्र)='કાલ-ચક્ર.

इक (एक)=એક.

पास (पार्श्व)=પાર્શ્વ, પડખું.

कालचक्रैकपासंमि=કાલ-ચક્રના એક પડખે.

પદાર્થ

પ્રભુના જન્મનું માહાત્મ્ય—

“કાલ-ચક્રના એક પડખે આ અવસર્પિણી (કાલ)માં આપના જન્મને વિષે ત્રીજો આરો સુવર્ણમય હોય તેમ શોધી રહ્યો.”—૭

સ્પષ્ટીકરણ

પદ-નિષ્કર્ષ—

કહેવાની મતલબ એ છે કે જિનેશ્વરોનાં પાંચ કલ્યાણકો વખતે હુંક સમયને માટે સર્વત્ર

૧ 'કાલ' શબ્દનો એક અર્થ સમય, વખત છે, બ્યારે તેનો બીજો અર્થ સ્થાન, દાખો પણ થાય છે.

૨ આની સ્પષ્ટ માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ત્રયવિંશતિકા (પૃ. ૩૦-૩૩).

ઉદ્યોત (પ્રકાશ) થઈ રહે છે. આ પ્રમાણે પ્રથમ તીર્થકરનો જન્મ અર્ધ કાલ-અઠરૂપ આ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરામાં થતાં આ આરો કૃષ્ણ ચક્રના સુવર્ણમય આરાની જેમ હીપી રહ્યો, જ્યારે તેની પૂર્વેના બે અને છેવટના બે એમ ચાર આરાઓ તો નિસ્તેજ રહ્યા.

અવસર્પિણીનું દિગ્દર્શન—

જેમ હિંદુ શાસ્ત્રમાં કાળના નિમેષ, કાષ્ઠા, કલા, સુહૃત, દિવસ, માસ, વર્ષ, યુગ, 'પ્રજ્ઞાનો દિવસ તેમજ તેનો અહોરાત્ર ઇત્યાદિ અનેક વિભાગો કલ્પવામાં આવ્યા છે, તેમ જૈન શાસ્ત્રમાં પણ તેના અનેક વિભાગો નજરે પડે છે. આ પૈકી કાળના સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ વિભાગને 'સમય' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે તેના મોટામાં મોટા વિભાગને 'પુદ્ગલપરાવર્ત' કહેવામાં આવે છે. બાકીના વિભાગોનાં આવલિ, સુહૃત, પ્રહર, દિવસ, અહોરાત્ર, માસ, ઋતુ, 'અયન, વર્ષ, 'યુગ, 'પદ્યો-પમ, સાગરોપમ ઇત્યાદિ નામો છે. દશ કોડાકોડી 'સાગરોપમ જેટલા કાલ-વિભાગને 'અર્ધ કાલ-અઠ' કહેવામાં આવે છે. આવા જે કાલ-વિભાગ દરમ્યાન રૂપ, રસ, ગંધ, શરીર, આ-શુધ્ધ, બળ ઇત્યાદિમાં વધારો થતો જાય, તે કાલ-વિભાગને 'ઉત્સર્પિણી' કહેવામાં આવે છે, જ્યારે જે દરમ્યાન રૂપાદિકમાં ઘટાડો થતો જાય, તે 'અવસર્પિણી' કહેવાય છે. આ વાતની પ્રવચન-સારોહારના ૧૬૦મા અને ૧૬૨મા દ્વારની વૃત્તિની નીચે સુલબની પંક્તિઓ સાક્ષી પૂરે છે:-

“અવસર્પતિ દ્વીપમાનારકતયા અવસર્પયતિ વાડ્ડયુક્કશરીરતવિમાવાન હ્રાપયતીત્યવસર્પિણી”, તથા ઉત્સર્પતિ-વર્ધતેસ્સકાપેક્ષયા ઉત્સર્પયતિ વા માયાનાયુક્કાવીન વર્ધયતીત્યુત્સર્પિણી.”

આ પ્રમાણે કાલ-અઠના ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણી એમ બે વિભાગો પડે છે અને કાળની અપેક્ષાએ આ દરેકનું માપ દશ કોડાકોડી સાગરોપમ છે. એક ઉત્સર્પિણી પૂર્ણ થાય કે તરતજ અવસર્પિણીનો પ્રારંભ થાય છે અને તે પૂર્ણ થતાં ઉત્સર્પિણીની શરૂઆત થાય છે. વળી આનો અનંત આવતાં અવસર્પિણીની શરૂઆત થાય છે.” આ પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં અનંત ઉત્સ-

૧ આપણાં ચાર અજબ અને જત્રીસ કરોડ વર્ષ જેટલો જ્ઞાનો દિવસ છે. આને 'કલ્પ' પણ કહેવામાં આવે છે. આટલા કાળમાં દેવોના એક હજાર યુગ પૂરા થાય છે. દેસેના ચાર હજાર વર્ષ તે દેવોનો એક યુગ કહેવાય છે, જ્યારે દેવોનું એક વર્ષ તે મનુષ્યના ૩૬૦ વર્ષો બરાબર છે.

૨ હિંદુ શાસ્ત્રમાં કાળના એક મોટા વિભાગને જ્ઞાનાના અહોરાત્ર તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે તે પણ આની આગળ કશી ગણતરીમાં નથી, કેમકે તેનું માપ તો આઠ અજબ ચોસેઠ કરોડ વર્ષ જેટલું છે. આનું સ્થૂળ સ્વરૂપ 'શ્રીલક્ષ્મીમર-સ્તોત્રની પાદપ્રતિરૂપ કાલસંગ્રહ'ના પ્રથમ વિભાગના ૮૪ માં તથા ૮૫ માં પૃષ્ઠમાં આપેલું છે.

૩ ત્રણ ઋતુ અથવા છ માસ જેટલા કાળને 'અયન' કહેવામાં આવે છે.

૪ પાંચ વર્ષ જેટલા કાળને 'યુગ' કહેવામાં આવે છે. તેમાં જે ૧૪ માસવાળાં વાને અલિવાર્ધિત વર્ષો કહેવાય છે.

૫ આની સ્થૂળ રૂપરેખા ૧૩મા પૃષ્ઠમાં આલેખવામાં આવી છે.

૬ સાગરોપમના સૂક્ષ્મ અને બાદર એવા બન્ને પેટા વિભાગોવાળા જે ઉદ્ધાર, અદ્ધા અને ક્ષેત્ર એમ ત્રણ પ્રકારો પડે છે તે પૈકી પ્રસ્તુતમાં સાગરોપમથી 'સૂક્ષ્મ-અદ્ધા-સાગરોપમ' સમજવાનો છે. આ વાતનું તત્ત્વાર્થધિગમસ્વરૂપ (અં ૪, સૂં ૧૫)નું લાખ્ય સમર્થન કરે છે.

૭ હિંદુ શાસ્ત્રમાં કાળના કૃત, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એમ ચતુરેક એમ ચાર વિભાગો પાડ્યા છે (આ પ્રત્યેક વિભાગને 'યુગ' કહેવામાં આવે છે) આ ચાર યુગો પૂર્ણ થતાં યુગ-કૃતાદિકનો, નહિ કે કલિ પ્રમુખનો પ્રારંભ થાય છે એ મ્થાનમાં રાજવા બેવી હકીકત છે.

પિંછીઓ અને અવસર્પિણીઓ પસાર થઈ ગઈ છે અને હવે પછી પણ એવી અનન્ત પસાર થશે, કેમકે કાળનો કંઈ અવધિ નથી.

અત્યારે કાલ-અકુનો 'હુંડા અવસર્પિણી' નામનો વિલાગ પ્રવર્તે છે અને તેમાં પણ વળી તેના ઉત્સર્પિણીની જેમ પાકવામાં આવતા છ પેટા-વિલાગો કે જેને આરા (સં. અર) કહેવામાં આવે છે, તે પૈકી આરા બ્યતીત થઈ ગયા છે. અત્યારે પાંચમો આરા પ્રવર્તે છે.^૧

ઉત્સર્પિણીના છ આરાઓને અનુક્રમે (૧) 'દુઃપમ-દુઃપમ, (૨) 'દુઃપમ, (૩) 'દુઃપમ-સુપમ, (૪) 'સુપમ-દુઃપમ, (૫) 'સુપમ અને (૬) 'સુપમ-સુપમ એ નામથી ઓળખવામાં આવે છે, જ્યારે ઉત્સર્પિણીથી અવસર્પિણી વિપરીત લક્ષણવાળી હોવાથી એના પ્રથમ આરાને સુપમ-સુપમ, બીજા આરાને સુપમ એમ છઠ્ઠા આરાને દુઃપમ-દુઃપમ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે.

(૧) આરા કોડાકોડી સાગરોપમ, (૨) ત્રણ કોડાકોડી સાગરોપમ, (૩) બે કોડાકોડી સાગરોપમ, (૪) એક કોડાકોડી સાગરોપમમાં ૪૨૦૦૦ વર્ષ ન્યૂન, (૫) ૨૧૦૦૦ વર્ષ અને (૬) ૨૧૦૦૦ વર્ષ એ અવસર્પિણીના છ આરાઓનું અનુક્રમે માપ છે.

અવસર્પિણીના પ્રથમ આરામાં અસ્તિત્વ ધરાવનારા મનુષ્યોનું આયુષ્ય ત્રણ પદ્યોપમનું હોય છે, જ્યારે તેની ઊંચાઈ ત્રણ ગાઉની હોય છે અને તેઓ ત્રણ ત્રણ દિવસને અન્તરે ભોજન કરે છે. બીજા આરામાંના જીવોનું આયુષ્ય બે પદ્યોપમનું હોય છે, તેમની ઊંચાઈ બે ગાઉની હોય છે અને તેઓ બપોળે દિવસને અન્તરે ભોજન કરે છે. એ પ્રમાણે ત્રીજા આરા (ના ત્રણ ભાગો કદવવામાં આવે તો તેના પ્રથમના બે તૃતીયાંશ)માં એક પદ્યોપમના 'આયુષ્યવાળા, એક ગાઉની ઊંચાઈવાળા અને એકેક દિવસને અન્તરે ભોજન કરનારા મનુષ્યો હોય છે. (અન્તિમ તૃતીયાંશમાં તો અવસર્પિણી કાળના પ્રભાવને લઈને આયુષ્યાદિક ધટતું જતું હોવાથી તેમના સંબંધમાં કંઈ ચોક્કસ નિયમ નથી. આ અન્તિમ તૃતીયાંશમાં કુલ-કરો ઉત્પન્ન થયા હતા એ વાતની જન્મદ્વીપ-અક્ષસિનું ૨૮ મું સૂત્ર સાક્ષી પૂરે છે.^૨)

આ જન્મદ્વીપના હિમવાન પ્રમુખ છ પર્વતોને લઈને બે ભરત વિગેરે સાત વિલાગો કે જેને 'ક્ષેત્ર' કહેવામાં આવે છે તે પૈકી 'કુક્ષેત્રમાં સર્વદા પ્રથમ આરા, હરિવર્ષ અને રમ્યકમાં દ્વિતીય, હૈમવત અને હૈરણ્યવતમાં તૃતીય અને 'અંતર્દ્વીપ તથા મહાવિદેહમાં ચોથો આરા પ્રવર્તે છે (અર્થાત્ આ ક્ષેત્રોમાં આવા આરાના જેવો પ્રભાવ હોય છે), જ્યારે ભરત અને ઐરાવત ક્ષેત્રમાં તો અનુક્રમે છઠ્ઠે આરા પ્રવર્તે છે (આથી કરીને અવસર્પિણીના તેમજ ઉત્સર્પિણીના 'ત્રીજા ચોથા આરામાંજ ચોવીસ ચોવીસ તીર્થકરો આ બે ક્ષેત્રમાં થાય છે; બાકી

૧ અત્યારે કળિયુગ પ્રવર્તે છે એમ હિન્દુઓ કહે છે.

૨ અતિશય દુઃખમય. (૩) દુઃખમય. (૪) દુઃખ વણું અને સુખ ધોડું. (૫) સુખ વણું અને દુઃખ ધોડું. (૬) સુખમય. (૭) અતિશય સુખમય.

૩ આ સૂત્રમાં પંદર ફલકરો ગણાયા છે, જ્યારે જે ૩૬માં પૃષ્ઠમાં તો સાત ગણાયા છે તેનું શું એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કરનારે આ સૂત્ર ઉપરની ટિપ્પણી એવી (પત્રાંક ૧૩૨).

૪ કુક્ષેત્ર એ મહાવિદેહનો એક વિલાગ છે. દેવકુર અને ઉત્તરકુર એમ એના બે ભેદો છે.

૫ ૧૦ બધા મળીને અંતર્દ્વીપો પદ છે. એની માહિતી માટે જુઓ અવન્યન-સારોદ્ધારના ૨૬૨મા દ્વારની વૃત્તિ.

૬ અવસર્પિણીના ત્રીજા આરાના અન્તર્માં પ્રથમ તીર્થકર (તેમજ પ્રથમ ચક્રવર્તી)નો જન્મ થાય છે, જ્યારે ચોથા આરામાં બાકીના ચોવીસ તીર્થકરો (તેમજ અન્ય શલાકાપુરુષો) સંભવે છે.

મહાવિદેહમાં તો સર્વદા તીર્થકર હોય છે. પ્રથમના ત્રણ આરામાં યુગલિકો હોય છે અને કલ્પવૃક્ષો તેમને સર્વ વસ્તુઓ પૂરી પાડે છે. ચોથા આરામાં હુન્મનો પ્રારંભ થાય છે. ત્રીજા આરાના પ્રાન્ત લાગથી સુદો થયેલો સોલમાર્ગ આ પાંચમા આરામાં થોડા વર્ષો વીસા બાદ શ્રંધ થાય છે પણ, ધર્મ રહે છે. છઠ્ઠા આરામાં તો તેનો પણ નાશ થાય છે).

આ પદમાં જે ત્રીજા આરા વિષે હિત્તેષ કહ્યો છે, તે આ અવસર્પિણીનો સુપમ-હુન્મ નામનો ત્રીજો આરા છે અને તેના ૮૪ લાખ પૂર્વ અને ૮૯ પશ્ચ બાકી રહ્યા ત્યારે ઋષભ નાથનો જન્મ થયો હતો.

૪ ૪ ૪ ૪

જન્મિ ભુમં અહિસિત્તો, જત્ય ય શિવસુખસંપદં પત્તો ।

તે અદ્યાવયસેલા, સીસામેલા ગિરિકુલસ્ત ॥ ૮ ॥

[યત્ર ત્વમભિપિત્તો યત્ર ચ શિવસુખસંપદં પ્રાપ્તઃ ।

તાવદ્વાપદશૈલૌ શીર્ષાપીઢૌ ગિરિકુલસ્ય ॥]

પ્ર૦ છ૦—જન્મિત્તિ । હે ભુવનભત્તઃ ! તૌ હમાવપિ અદ્યાપદશૈલૌ સકલસ્યાપિ ગિરિકુલસ્ય શીર્ષામેલૌ—સકલગિરિકુલસ્ય શિરઃશેરરૌ । તૌ કૌ અદ્યાપદૌ ? તત્ર ઇકો યસિન્ જન્મસમયે આત્મનપ્રકમ્પાત્ ઘટનાનાદેન સમકાલં સકલસુરપરિવૃત્તૈઃ ચતુઃપદીન્દ્રઃ ક્ષીરો દ્વારિસમ્ભૂતયોજસપ્રમાણવદનાનેકકલશકોટિભિઃ ત્વમભિપિત્તઃ સ સૌવર્ણશૈલઃ, અપરો ચિનીતાપુરીપરિસરસ્યઃ ક્રીડાશૈલઃ અદ્યસોપાનોઽદ્યાપદાભિધાનઃ યસિન્ જગ(ભૂમૃ?)તિ ત્વં શિવસૌખ્યસંપદં પ્રાપ્તઃ ॥ ઇતિ અષ્ટમગાથાર્ચઃ ॥ ૮ ॥

દે૦ વિ૦—અભિપેકવિધિમુરીકૃત્ય સ્તુતિમાહ (જન્મિત્તિ)—

યત્ર ત્વમભિપિત્તઃ—સ્નાપિતઃ । સુરરિતિ ગમ્યતે । યત્ર ચ શિવસૌખ્યસંપદં પ્રાપ્તઃ, તૌ દ્વાપિ [કિમ્] અદ્યાપદશૈલૌ વર્તેતે । ઇકત્રાદ્યાપદં—સુવર્ણ તન્મયઃ શૈલઃ, અન્યત્રાંદ્રૌ પદાનિ યત્ર સ તથોક્તઃ । કિંવિશિષ્ટાવિત્યાહ—શીર્ષામેલૌ—શિરઃશેરરકૌ । કસ્ય? ગિરિકુલસ્ય—પર્વતસમાજસ્ય । નિર્વાણગમનસ્તુતિરવસાને દ્રષ્ટવ્યા પરપ્રસન્નેનાત્રોક્તાઽપીતિ ગુરુવચ્ચઃ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ

જન્મિ (યત્ર)=જન્મ
ભુમં (ત્વં)=તું
અહિસિત્તો (અભિપિત્ત) =અભિરેક કરાયો
જત્ય (યત્ર)=જન્મ.
ય (ય)=અને
શિવ (દિવ)=મોક્ષ, શિવ.
યુદ્યમ્ (યુગ્મ)=યુગ્મ
સંપદ (કમ્પદ)=સંપત્તિ.
શિવસુખસંપદં=શિવ-યુગ્મની સંપત્તિ.
પત્તો (પ્રાપ્ત)=પ્રાપ્ત થયો, પામ્યો.

તે (તૌ)=તે
અદ્યાવય (અદ્યવર)=અદ્યાવદ.
સેલ (શેલ)=પર્વત.
અદ્યાવયસેલા=અદ્યાવદ પર્વતો.
સીસ (ક્ષીષ)=મરતક.
આમેલ (આપીર)=સુપુટ.
સીસામેલા=મરતકને લિપે સુપુટ.
ગિરિ=પર્વત.
યુગ્મ=યુગ્મ.
શિવિષ્ટુટસ્ત=પર્વતોના સમૂહના.

૪ “સંતૈકવપદે નિલામ” એ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ હોવા છતાં અત્ર સંધિ કરવામાં આવી નથી તેનું શું એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, પરંતુ ‘ક્લત્તિ દ્વયો વા’ (સિદ્ધ ૧-૨-૨) સૂત્રથી સમાધાન થઇ બચ છે. વળી આવી હકીકત શ્રીદેવાનન્દસૂત્રિય ગૌતમાષ્ટકના પ્રારંભમાં ‘શ્રોહન્દનૃતિ વસુમૃતિપુત્ર’, શ્રીસુભતિકલ્લોલ મુનિરાજકૃત ઋષ્યભ-સ્તવનની શરૂઆતમાં ‘ધીશાદિનાયં નતમાકિનાય’ ઇત્યાદિ રચયો પણ દિષ્ટિ-ગોચર થાય છે એ વાત પણ સાથે સાથે ધ્યાનમાં લેવી ભેદબેદ.

“જે ‘અષ્ટાપદ’ને વિષે ‘અષ્ટાપદ’ પ્રમુખ લાખો દોષોને દૂર કરનારા તેમજ સુવર્ણ સમાન (કાન્તિવાળા) ઋષભ (દેવ) (નિવૃત્ત) થયા, તે ‘અષ્ટાપદ’ ગિરિરાજ ન્યવંતો વર્તે છે.”—૨

‘ક્રપમ’મુક્તા નવનવતિ—‘વાંદુવલિ’પ્રમૃત્યયઃ પ્રવચ્યતયઃ । યસિન્નમવજનમૃતં, સં ॥ ૩ ॥

“મુનિઓને વિષે ઉત્તમ એવા ઋષભ(દેવ)ના બાહુબલિ પ્રમુખ ૯૯ પુત્રો ન્યાં અમૃદ (પદ)ને પામ્યા, તે અષ્ટાપદો” —૩

અયુક્તિનિવૃત્તિયોગં, વિયોગમીરવ ઇવ પ્રમોઃ સમકમ્ । યત્રપિંદશસદ્ગત્તાઃ, સં ॥ ૪ ॥

“બલે પ્રભુના વિયોગથી ભયભીત બન્યા હોય તેમ પ્રભુની સાથે જ દશ હજાર મુનિઓ ન્યાં નિર્વાણ-યોગથી યુક્ત થયા (અર્થાત્ મોક્ષ-પદને પામ્યા), તે અષ્ટાપદો” —૪

યનાષ્ટ પુત્રપુત્રા, પુનપદ્ ‘કૃપમે’જ નવનવતિપુત્રાઃ । સમયૈકેન શિવમગુઃ, સં ॥ ૫ ॥

“ન્યાં ‘કૃપભ(દેવ)’ની સાથે તેમના ૯૯ પુત્રો તેમજ આઠ પૌત્રો સમકાલે એક જ સમયમાં મોક્ષે ગયા, તે અષ્ટાપદો” —૫

રક્તત્રયમિષ્ઠ મૂર્તે, સ્તૂપન્નિતયં ચિત્તિત્રયસ્થાને । યનાસ્થાપયદિન્દ્રઃ, સં ॥ ૬ ॥

“(ઋષભ દેવની, ગણધરની અને અન્ય સુનીશ્વરોની એમ) ત્રણ ચિતાના સ્થાનમાં બાંધે મૂર્તિમતી રક્તત્રયી હોય તેવા ત્રણ સ્તૂપો ન્યાં ઇન્દ્રે સ્થાપન કર્યા (રચ્યા), તે અષ્ટાપદો” —૬

સિદ્ધાયતનપ્રતિમં, ‘સિદ્ધનિપદો’તિ યત્ર સુચતુર્દશઃ । ‘મરતો’ઽચ્ચયચૈત્યં, સં ॥ ૭ ॥

“સિદ્ધાયતન (શાશ્વત જિન-મંદિર) જેવું તથા સુંદર ચાર દારવાળું એવું ‘સિદ્ધનિપદ’ એ (નામનું) ચૈત્ય ન્યાં (ઋષભનાથના પુત્ર) ભરતે રચાવ્યું, તે અષ્ટાપદો” —૭

યત્ર વિરાજતિ ચૈત્યં, યોજનદીર્ઘં તદર્ધપૃથુમાનમ્ । ક્રોશત્રયોષ્ઠમુષ્ઠૈઃ, સં ॥ ૮ ॥

“ન્યાં એક યોજન લાંબું અને તેનાથી અડધા પહોળા માપવાળું (અર્થાત્ અડધો યોજન પહોળું) તેમજ ત્રણ કોશ લાંબુ એવું ચૈત્ય ઉચ્ચ પ્રકારે શોભે છે, તે અષ્ટાપદો” —૮

યત્ર ધ્વાત્પ્રતિમા, વ્યધાચતુર્વિંશતિં જિનપ્રતિમાઃ । ‘મરત.’ સાત્મપ્રતિમાઃ, સં ॥ ૯ ॥

“ન્યાં ભરતે પોતાની પ્રતિમાની સાથે સાથે પોતાના (૯૯) ગંધુઓની પ્રતિમાઓ તેમજ (આ અવસરિંદ્રીના) ચોવીસ વીર્યકરોની પ્રતિમાઓ રચાવી, તે અષ્ટાપદો” —૯

સ્વસ્વારવિમિત્તિવર્ણા—ફળર્ણિતાન્ વર્તમાનજિનવિમ્યાન્ । ‘મરતો’ વર્ણિતવાનિદ્, સં ॥ ૧૦ ॥

“પોતપોતાના આકાર, (રહેતું) પ્રમાણ, વર્ણ અને લાંબનથી વર્ણિત (યુક્ત) એવી વર્તમાન વીર્યકરોની પ્રતિમાઓને ન્યાં ભરતે સ્થાપન કરી સ્તુતિ કરી, તે અષ્ટાપદો” —૧૦

૧ એકે રાષ્ટ્ર-ચિન્તામણિ કીર્તમાં ‘અષ્ટાપદ’નો અર્થ ચેતરજ વિરેરનો પદ એમ કરવામાં આવ્યો છે, પરંતુ જન અષ્ટાપદનો અર્થ પૂત કરવો કેમકે દર્શનકાલિકની દારિભદ્રીય વૃત્તિના ૧૧૭મા પાઠકમાં ‘અષ્ટાપદ’ વૃત્ત એવો રચક ઉલ્લેખ છે એટલે આ અર્થ કરવામાં વધી જવાતો નથી.

૨ પ્રથમ વીર્યકર નાભિ-નન્દનના ઋષભ અને કૃપભ એમ બે નામો છે એ વાતની અવિધાન-ચિન્તામણિના પ્રથમ કાણ્ડનો ૨૯નો શ્લોક સાબી પડે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“ક્રપમો કૃપમઃ ક્રેવાન્, ક્રેવાંસઃ શ્વાદન્તરિદન્તન્” ।

મુનિમિત્ર પુત્રદન્તો, મુનિમુવર્ગમુવર્ગો મુવર્ગો ॥”

૩ સમકાલે ૧૦૮ ભરતે ગયા એ જન સમકાલે મહાવિદ્યા દશ આયતો પેટી એક છે.

સપ્રતિમાન્ નવનવર્તિ, વન્ધુસ્ત્પાંસ્તયાર્જ્જતઃ સ્તૂપમ્ । યત્રારંચયચક્રી, સ૦ ॥ ૧૧ ॥

“ત્યાં પ્રતિમા સહિત ૯૯ બાંધવોના ૯૯ સ્તૂપો તથા (પોતાના પિતાશ્રી નકપભદ્રેવ) ધંધરનો સ્તૂપ (ભરત) ચક્રીએ નિર્માણ કર્યો, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૧

‘મરતે’ન મોહસિદ્ધં, હન્તુમિવાષ્ટાપદઃ કૃતાષ્ટપદઃ । શુશ્રુમેષ્ટયોજનો યઃ, સ૦ ॥ ૧૨ ॥

“મોહરૂપ સિંહને હણવાને માટે (બાણે સાક્ષાત્) ‘અષ્ટાપદ જેવો અને (એક એક બંને એકેક પગથિયાવાળો એમ) આઠ પગથિયાવાળો એવો બંને ભરતે કરાવ્યો અને એથી કરીને તો) જે આઠ યોજન (હાથો) શોભી રહ્યો, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૨

યસિન્નનેકકોટ્યો, મહર્ષયો ‘મરત’ચક્રવર્ત્યાઘાઃ । સિદ્ધિ સાધિતવન્તઃ, સ૦ ॥ ૧૩ ॥

“ત્યાં ભરત ચક્રવર્તી પ્રમુખ અનેક કોટી યોગીશ્વરોએ સિદ્ધિને સાધી, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૩

‘સગર’સુતાગ્રે ‘સર્વા’ર્થશિવગતાન્ ‘મરત’વંશરાજર્પન્ । યત્ર ‘સુવુદ્ધિ’રકથયત્, સ૦ ॥ ૧૪ ॥

“ત્યાં સુવુદ્ધિ (મંત્રીએ) સગર (ચક્રવર્તી)ના પુત્રોની આગળ ‘સર્વાર્થ(સિદ્ધિ)’ ભના વિમાનમાં (ઉત્પન્ન થયેલા) તેમજ મોક્ષે ગયેલા ભરતના વંશના (અનેક) રાજર્ષિઓની તા કહી, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૪

પરિણાસાગરમકરન્, ‘સાગરાઃ’ સાંગરાશયા યત્ર । પરિતો રક્ષિતિકૃતયે, સ૦ ॥ ૧૫ ॥

“(આનું માહાત્મ્ય સાંભળીને) સસુદ્રના જેવા (ગંભીર) આશયવાળા સગરના પુત્રોએ જેની આરે બાલુએ રક્ષણ કરવાને માટે ખાઇરૂપ સસુદ્ર (અર્થાત્ સસુદ્રના જેવી ૧૦૦૦ યોજન ઊંડી ખાઇ) ખનાવી, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૫

ક્ષાલયિતુમિવ સ્વૈનો, જૈનો યો ગદ્ગયા ધિતઃ પરિતઃ । સન્તતમુલ્લોલકરૈઃ, સ૦ ॥ ૧૬ ॥

“નિરન્તર ઉંચા ઉછળતા અપળ (તરંગરૂપી) હસ્તો વડે બાણે પોતાના પાપનું પ્રક્ષાલન કરવાને માટે (ઇન્દ્રા રાખતી) હોય તેમ ગંગા (નદી)એ જે જિન-સંખંધી ગિરિરાજનો આરે બાલુથી આશ્રય લીધો, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૬

યત્ર જિનતિલકદાનાદ્, ‘દમયન્ત્યા’ડપે કૃતાનુરૂપફલમ્ । માલસ્વભાવતિલકં, સ૦ ॥ ૧૭ ॥

“ત્યાં (ઓવીસે) જિનેશ્વરોને (મણિમય) તિલક અર્પણ કરવાથી (અસાધવાથી) દમ-યન્તી તે કાર્યના યથાર્થ કૃણ તરીકે પોતાનાજ લલાટમાં સ્વાભાવિક તિલકને પામી, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૭

યમકૂપારે કોપાત્, ક્ષિપન્નલં ‘વાલિ’નાંડહિણાડકમ્ય । આરાવિ ‘રાવળો’ડરં, સ૦ ॥ ૧૮ ॥

“જે ગિરિરાજને ક્રોધથી સસુદ્રમાં ફેંકવા તૈયાર થયેલા રાવણને વાલિ (યુનીશ્વર) ચરણ વડે (પર્વતને) દબાવીને અતિશય ઝૂમ પડાવી, તે અષ્ટાપદ૦”—૧૮

સુજતન્વ્યા જિનમહદ્—હદ્દેન્દ્રોઞ્વાપ યત્ર ‘ધરણેન્દ્રાત્ । વિજયામોઘાં શક્તિ, સ૦ ॥ ૧૯ ॥

“હાથરૂપી વીણા વડે (અર્થાત્ વીણાનો તાર તૃતી જતાં તે સ્થળે પોતાના હાથની નસ

૧ સિંહને પણ હણનાર આઠ પગવાળું બનવર.

૨ મકૂપારોદવ્યર્ણવાઃ (અભિ૦ કા૦ ૪, સ્ક૦ ૧૩૨.) ।

આંધીને તેને આપી બનાવી) તીર્થદરનો ઉત્સવ કરનારો લંકાપતિ (રાવણ) ત્યાં ધરણેના પાસેથી અમોઘવિજયા શક્તિ પામ્યો, તે આપાપદ૦”—૧૯

યત્રારિમપિ વસન્તં, તીર્થે પ્રદરન્ મુરોચરોઽપિ સ્યાત્ । ‘વસુદેવ’મિવાચિઃ, સ૦ ॥ ૨૦ ॥

“વસુદેવની જેમ જે તીર્થ ઉપર વસતા દુશ્મન ઉપર પણ પ્રહાર કરનારો શુભ ખેચર પણ વિદ્યાહીન થાય, તે આપાપદ૦”—૨૦

અચલેઽન્નોદયમચલં, સ્વશક્તિવન્દિતજિનો જનો લમતે । ‘ધીરો’ઽર્ણવદિતિ યં, સ૦ ॥ ૨૧ ॥

“આ પર્વત ઉપર પોતાની શક્તિ વટે (આપીને) જે જિનોને વન્દન કરે છે, તે મનુષ્ય (તેજ સ્વભાવ) અચળ (શાશ્વત) ઉદય (મોક્ષ)ને પામે છે એમ વીર (પ્રભુએ) જેનું વર્ણન કર્યું, તે આપાપદ૦”—૨૧

ચેતુરશ્ચતુરોઽષ્ટ દશ, દ્વૈ ચાપાઞ્ચાદિદિશુ જિનચિમ્બાન્ । યત્રાવન્દત ગણમૃત્, સ૦ ॥ ૨૨ ॥

“દક્ષિણાદિક ચાર દિશામાં (અનુક્રમે) ચાર, આઠ, દશ અને બે એમ ત્યાંની (ચોવીસે) જિન-પ્રતિમાઓને ચતુર ગણધર (ગૌતમ સ્વામીએ) વન્દન કર્યું છે, તે આપાપદ૦”—૨૨

પ્રમુખાનિતપુણ્ડરીકા—ધ્યયનાધ્યયનાત્ મુરોઽન્ન દશમોઽમૃત્ । દશપૂર્વિપુણ્ડરીકઃ, સ૦ ૨૩

“(જે પર્વત ઉપર) (ગૌતમ) પ્રભુએ કહેલા પુણ્ડરીક અધ્યયનના અધ્યયનથી (તીર્થ—ભૂમણ) દેવ દશ પૂર્વધારીમાં ઉત્તમ એવા દશમા (વજ્રપિ નામના દશપૂર્વધર) થયા, તે આપાપદ૦”—૨૩

યત્ર સ્તુતજિનનાયો—ઝ્ઞાક્ષત તાપસશતાનિ પઞ્ચદશ । ધી‘ગૌતમ’ગણનાયઃ, સ૦ ॥ ૨૪ ॥

“જેના (શિખર) ઉપર (જિગ્ષિતામણિ નામના ચૈત્યવન્દનરૂપ સ્તોત્ર વટે) જેણે (ઋપભંધારનાથાદિ ચોવીસ) જિનેશ્વરોની સ્તુતિ કરી છે એવા ગૌતમ ગણપતિએ ત્યાં પંદરસો (૧૫૦૦) તાપસોને દીક્ષા આપી, તે આપાપદ૦”—૨૪

સ્વપાપદપર્વત, હવ યોઽપાપદમયઞ્ચિરસ્વાયી ।

આશર્ણ મહાતીર્થ, સ જયસ્વપાપદમિર્તિનઃ ॥ ૨૫ ॥

“(આઠ પગધિયાંવાળા અને દીર્ઘ કાળ પર્વત સ્થાયી રહેવાવાળા) આપાપદ પર્વતની જેમ સુવર્ણમય અને ચિરસ્થાયી જે (પ્રભુએ) આ પ્રમાણે મહાતીર્થનું વર્ણન કર્યું, તે આપાપદ પર્વતના નામક શ્રીઋપભંધારે (અથવા આપાપદ ગિરીશ્વર) વિજયી થતો છે.”—૨૫

૫ ૫ ૫ ૫

૧ સિદ્ધાર્થ બુદ્ધાવેશ અનેક અર્થવાળા નિમ્ન-ચિહ્ન પંચમ માથાના પૂર્ણે સામે આને સંપ્રદેષ છે સદેવાદયી સમજાય તેમ છે:—

“જ્યારે જાદુ દાસ દો, જ વંદિયા ત્રિજગત જડગીર્તન”

૨ આ સમય ચૈત્યવન્દન પ્રથમ મળુપર ગૌતમસ્વામીએ રચ્યું નથી એ વાતનું શીલેતારાધ્યયનસૂત્રની નિર્ણયવાચકતા વૃત્તિમાં ‘મળવિહયસાધન’ મુખીએ આપેલો ઉલ્લેખ સમર્થન કરે છે એમ કહેવું હું નહીં

અથ રાજ્યાવસ્થામધિકૃત્ય ગાથાદ્વયમાહ—

ધન્ના સવિસ્મયં જેહિં, ક્ષતિ કયરજ્મજ્જનો હરિણા ।

ચિરધરિઅનલિણપત્તા—મિસેઅસલિલેહિં દિટ્ઠો સિ ॥ ૧ ॥

[ધન્યા: સવિસ્મયં ચૈર્જ્ઞદિતિ કૃતરાજ્યમજ્જનો હરિણા ।

ચિરધૃતનલિનપત્રામિપેકસલિલૈર્દષ્ટોઽસિ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—ધન્નસિ । હે ભુવનવાન્ધવ ! તે યુગલધર્મિણોઽપિ ધન્યા: ચૈ: ત્વં દૃષ્ટ: સવિ-
મ્હયં—સવિસ્મયમ્ । કથંભૂતો ભવાન્ ? ક્ષતિતિ શીઘ્રં કૃતરાજ્યમજ્જનો—વિહિતનરપતિ-
પદામિપેક: । કેન ? હરિણા—ઇન્દ્રેણ । કિંવિશિષ્ટૈ: મિથુનકનરૈ: ત્વં દૃષ્ટ: ? ચિરં—ચિરકાલં
ધૃતમ્—અવસ્થાપિતં નલિનીપત્રૈ:—પદ્મિનીપત્રપુટકૈ: અમિપેકસલિલમ્—અમિપેકોદકં ચૈ: ।
ધન્યત્વં ચ તેષામનિમેષાક્ષિભિર્ભગવદ્વલોકનાદેવ ॥ ઇતિ નવમગાથાર્થ: ॥ ૧ ॥

હે૦ વિ૦—રાજ્યામિપેકવિધિમજ્ઞીકૃત્યાહ (ધન્નસિ)—

ધન્યા:—પુણ્યભાજસ્તે ચૈ: । ચૈ: કિમ્ ? દૃષ્ટોઽસિ—અવલોકિતો ભવસિ । કથમ્ ? સવિસ્મયં—
સકૌતુકં સહર્ષં વા । કિંવિધ: ? કૃતરાજ્યમજ્જનો—વિહિતરાજ્યામિપેક: । કેન ? હરિણા—
શક્રેણ । કથમ્ ? ક્ષતિતિ શીઘ્રમ્ । ક્ષીદૃશૈરિત્યાહ—“ચિરધૃતનલિનીપત્રામિપેકસલિલૈ:”
અમિપેકાય જલમમિપેકજલં, ચિરં—પ્રભૂતકાલં ધૃતં નલિનીપત્રેષ્વમિપેકજલં ચૈસ્તે તથો-
પ્કાર્તૈ: ॥ ઇતિ ગાથાર્થ: ॥ ૧ ॥

શબ્દાર્થ

ધન્ના (ધન્યા) = ધન્ય, યુદ્ધશાળી.
વિસ્મય (વિસ્મય) = (૧) આશ્ચર્ય; (૨) હર્ષ.
સવિસ્મયં (સવિસ્મય) = વિસ્મયપૂર્વક.
જેહિં (ચૈ) = હે ભગવાન.
ક્ષતિ (ક્ષતિ) = નુકસાન.
કય (કૃત) = કરાયેલ.
રજ્ઞ (રાજ્ય) = રાજ્ય.
મજ્જન (મજ્જન) = ભાગ, જગ્યામિપેક.
કયરજ્મજ્જનો = કરાયેલ છે રાજ્યામિપેક જેનો એવા.
હરિણા (હરિણા) = ઇન્દ્ર દ્વારા.
ચિર (ચિર) = લાંબા કાળ સુધી.

ધરિઅ (ધૃત) = ધારણ કરેલ.
નલિણ (નલિન) = રાહ કમળ.
પત્તા (પત્ર) = પત્ર, પાંદડું.
અમિસેઅ (અમિપેક) = અમિપેક.
સલિલ (સલિલ) = જળ, પાણી.
ચિરધરિઅનલિણપત્તામિસેઅસલિલેહિં = લાંબા કાળ
સુધી ધારણ કર્યું છે કમળનાં પત્રો વડે અમિપેક—
જળ જેમણે એવા વડે.
દિટ્ઠો (દૃષ્ટ) = દેખાયો.
સિ (સવિ) = તું છે.

પદ્યાર્થ

પ્રભુને રાજ્યામિપેક—

“ હે જગન્નાથ ! ઇન્દ્ર દ્વારા જલદી રાજ્યામિપેક કરાયેલા એવા આપને વિસ્મયપૂર્વક
લાંબા કાળ સુધી કમળનાં પત્રો વડે અમિપેક—જલ ધારણ કરવા પૂર્વક જે (યુગલિકાંત્રે)
એવા, તેમને ધન્ય છે.”—૯

૧ આ રાજ્યામિપેકની વિશેષ માહિતી માટે જુઓ આનંદચક્ર-સૂચિ.

સ્પષ્ટીકરણ

પદનો સાર—

આ પ્રલોકમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે ઋષભ દેવનો રાત્ર્યાભિષેક ઔદ્યર્મ દેવલોક-
 ઇન્દ્રે કર્યો હતો. એ દાર્ય ઇન્દ્ર કરી રહ્યા તે પછી કમળનાં પત્રોમાં રાત્ર્યાભિષેકનું જળ લઈ
 આવેલા યુગલિકો પ્રભુને વશાલંકારથી વિભૂષિત બોધ કેવી રીતે અભિષેક કરવો એ વિચાર-
 ને વિચારમાં તેમને નિર્ભય દષ્ટિએ નિહાળી રહ્યા હતા. અંતમાં પ્રભુનાં ચરણ-કમળમાં તેમાં
 જળાભિષેક કર્યો. આ પ્રભાતે પ્રભુનું દર્શન કરવાનું તેમજ તેમના રાત્ર્યાભિષેકમાં ભાગ લેવા
 યુગલિકોને સહસ્રાબ્દ પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી તેઓને ધન્ય છે.

૫ ૫ ૫ ૫

દાવિઅવિજ્ઞાસિપ્પો, વજ્જરિઆસેસલોઅવવહારો ।

જાઓ સિ જાણ સામિઅ, પયાઓ તાઓ કયત્થાઓ ॥ ૧૦ ॥

[દર્શિતવિદ્યાશિલ્પો વ્યાકૃતાશેપલોકવ્યવહારઃ ।

જાતોઽસિ યાસાં સ્વામી પ્રજાસ્તાઃ કૃતાર્થાઃ ॥]

પ્ર૦ છ૦—દાવિઅત્તિ । સુરપતિવિહિતરાજ્યાભિષેકઃ ત્વં યાસાં પ્રજાનાં સ્વામી જાતઃ સા-
 કૃતાર્થા । કિંવિશિષ્ટઃ ત્વં તાસાં સ્વામી જાતઃ ? દર્શિતવિદ્યાશિલ્પઃ । તત્ર વિદ્યાઃ શબ્દવિ-
 દ્યાદિકા લિખિત-ગણિત-ગીતાદિકાશ્ચ । શિલ્પાનિ કુમ્ભકારાદીનિ પદ્મ મહાશિલ્પાનિ યેષા-
 મૈકૈકર્વિશ્વશિલ્પાનિ તથા વ્યાકૃતઃ અશેપજનવ્યવહારિઃ—વ્યવહારઃ કૃષિપાણ્યપાલ્યજલસ્યલ-
 માર્ગવણિજ્યાદિસર્વકાર્યેષુ સ્વયં પન્થા નીતઃ ॥ इति दशमगाथायः ॥ ૧૦ ॥

હે૦ વિ૦—અધુના રાજ્યપાલનવિધિ કક્ષીકૃત્ય સ્તુતિમાહ (દાવિઅત્તિ)—

જાતઃ—સમ્પન્નસ્ત્વં યાસાં પ્રજાનાં—લોકાનાં સ્વામી—પ્રમુક્તાઃ પ્રજાઃ કૃતાર્થાઃ—કૃતકૃ-
 ત્યાઃ । કિંવિધઃ ? દર્શિતવિદ્યાશિલ્પઃ । શિલ્પાનિ ચાવશ્યકે વોદ્યવ્યાનિ । તથા વજ્જરિ-
 અત્તિ દેશીભાષયા કવિતાશેપલોકવ્યવહારઃ કવિતો—દર્શિતોઽશેપો લોકવ્યવહારઃ પરિણ-
 યનાદિકો એન સ તવાવિધ इति ॥ ૧૦ ॥

૧૦-દાર્થ

દાવિઅ (દર્શિત) = દેખાડેલ.

વિજ્ઞ (વિદ્યા) = વિદ્યા.

સિપ્પ (શિલ્પ) = શિલ્પ.

દાવિઅવિજ્ઞાસિપ્પો = દેખાડ્યાં છે વિદ્યા અને શિલ્પો
 નેલું એવો.

વજ્જરિઅ (વ્યાકૃત) = વિશેષ સમબંધેલ.

અસેસ (અશેપ) = નિ શેષ, સમસ્ત.

લોઅ (લોક) = જમત, દુનિયા.

અવહાર (વ્યવહાર) = અવહાર.

વજ્જરિઆસેસલોઅવવહારો = સારી રીતે સમબંધે
 છે બધી લોક-અવહાર નેલું એવો.

જાઓ (જાતઃ) = મધો, બન્ધો.

સિ (અત્તિ) = પુ છે.

જાણ (યાસાં) = તેમનો.

સામિઅ (સામી) = નાથ.

પયાઓ (પ્રજા) = પ્રજાઓ.

તાઓ (તાઃ) = તો.

કય (ક્વ) = કયેલ.

અત્થ (અર્થ) = અર્થ.

કયત્થાઓ = સાથેક થયેલ.

પદાર્થ

મુની રાજ્ય-રીતિ—

“જેમણે (શબ્દ-વિદ્યા, લેખન, ગણિત, ગીત ઇત્યાદિ) વિદ્યાઓ અને- (કુંભારાદિ-
શિલ્પો દેખાડ્યાં છે તેમજ જેમણે (ખેતી, પશુ-પાલન, વાણિજ્ય, લક્ષ ઇત્યાદિ)
ત (પ્રકારનો) લોક-વ્યવહાર (પણ) સારી રીતે સમજાવ્યો છે, એવા આપ જ પ્રજા-
સ્વામી થયા છો, તે પ્રજા કૃતાર્થ છે.”—૧૦

સ્પષ્ટીકરણ

ધ્યાઓ—

વિદ્યાઓમાં લેખન, ગણિત ઇત્યાદિનો સમાવેશ થાય છે એ વાત આપણે ટીકા ઉપરથી
શકીએ છીએ. તો તે સંબંધમાં થોડું વિવેચન કરવું અનુચિત નહિ ગણાય. પ્રથમ તીર્થકર
પદ્યદેવે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભરતને બહેતેર (૭૨) કળાઓ શીખવી અને ભરતે પણ
તા ભાઈઓને તેમજ પુત્રોને એ કળાનો અભ્યાસ કરાવ્યો. પ્રભુએ પોતાના બીજા પુત્ર
અક્ષિને હાથી, ઘોડા તેમજ સ્ત્રી અને પુરૂષનાં અનેક લક્ષણો બતાવ્યાં. વળી તેમણે
ની એક પુત્રી પ્રાહ્લીને જમણા હાથ વડે અઢાર લિપિઓ બતાવી અને બીજી પુત્રી
રીને હાથા હાથથી ગણિત બતાવ્યું. આ ઉપરાંત પ્રભુએ વસ્તુઓનાં માન, ઉન્માન,
પાન તેમજ પ્રતિમાન પણ બતાવ્યાં. વિશેષમાં તેમણે મણિ વિગેરે પરોવવાની કળા પણ
દીધી.

પદ્ય—

શિલ્પના પાંચ મુખ્ય લેહો છે અને વળી તે પ્રત્યેકના વીસ અવાન્તર લેહો છે. આ
ના સમર્થનમાં નીચેની ગાથા રજુ કરવામાં આવે છે.

“પંચેય ય સિપ્પાદ્, ઘટ ૧ લોહે ૨ ચિત્ત ૩ જંત ૪ કાસવય ૫ ।

દક્ષિણ્ય ય દત્તો, વીલં વીલં ભવે મેયા ॥

—આપર્યક-નિર્ણય, ગાથાંક ૨૦૭.

આ ઉપરથી જોઈ શકાય છે તેમ કુંભાર, હુહાર, ચિતારો, વણકર અને નાપિત (હબમ)ના
પાંચ શિલ્પો મુખ્ય છે. પ્રત્યેકના અવાન્તર લેહોનું સ્વરૂપ કોઈ સ્થળે મારા જોવામાં આવ્યું
છે, એટલે એ વાત ન છૂટકે પડતી મૂકવામાં આવે છે.

૫ ૫ ૫ ૫

૧ અઢાર લિપિના સંશ્લિષ્ટ વર્ણન માટે જુઓ સરસ્વતી-લક્ષ્મીભર (૫૦ ૫-૭).

૨ છાયા—

પ્રમૈય ચ શિલ્પાનિ ઘટલોહિવિવચ્ચકાશ્વપાનિ ।

પૃથ્વ્ય ૩ દત્તો વિંતિતિર્વિનિર્મયન્તિ મેદાઃ ॥

૩ કુંભારની કળા પ્રથમ તીર્થકરે બતાવી હતી (હિંદુ યાજ્ઞમાં પ્રદાન એ આવું કાર્ય કર્યું હતું જેમ
વામાં આવે છે). પ્રસંગ એમ જાણ્યો હતો કે કટપત્તસોનો વિચ્છેદ થવાથી લોકો કંદ-મૂળ અને ક્વાદિક
ના હતા અને વડ, યોજા ઇત્યાદિ અનાજ કાચું ને કાચુ ખાતા હતા. તે તેમને પચવું હતું નહિ. તે

અથ ભગવતો નિષ્ક્રમણકલ્યાણકમધિકૃત્ય સ્તુતિગાથાદ્વયમાહ—

વંધુવિહત્તવસુમર્દ, વચ્છરમચ્છિન્નદિન્નધનનિવહો ॥

જહ તં તહ કો અન્નો, નિઅમધુરં ધીર ! પઢિવન્નો ? ॥ ૧૧ ॥

[વંધુવિભક્તવસુમતિઃ વત્સરમચ્છિન્નદત્તધનનિવહઃ ।

યથા ત્વં તથા કોઽન્યો નિયમધુરં ધીર ! પ્રતિપન્નઃ ? ॥]

પ્ર૦ છ૦—વંધુત્તિ । હે ધીર ! યથા ત્વં નિયમધુરં પ્રતિપન્નઃ તથા કોઽન્યઃ પ્રતિપદ્યતે ? ।
કિંવિશિષ્ટઃ ત્વમ્ ? વંધૂનાં સુતસામન્તાદીનાં વિભક્તા-વિભાગેનાર્પિતા વસુમતી-મળ્ડલાધિ-
પત્યં યેન સ ભરતવાહુચલિપ્રભૃતીનામ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટઃ ? વત્સરં-વર્ષં યાવદચ્છિન્નો દત્ત-
ધનનિવહો-(દત્ત)દ્રવ્યસહાયો યેન સ તથા, સ્થિતેશ્ચાયં કલ્પો યતઃ સર્વેઽપિ તીર્થકૃતઃ પ્ર-
જ્યાસમયે સંવત્સરમચ્છિન્નં દાનં દદતિ । એવંવિધશ્ચ ભુવનગુરો ! યથા ત્વં નિયમધુરં સર્વસા-
વદ્યપ્રભૃતિ ન કરણીયમેવંલક્ષણમઙ્ગીકૃતવાન્ તથા કોઽન્યઃ-ત્યદ્વિધાદપરઃ પ્રતિપદ્યતે ? ॥
इत्येकादशगाथायार्थः ॥ ११ ॥

હે૦ વિ૦—દીક્ષામઙ્ગીકૃત્યાહ (વંધુત્તિ)—

હે ધીર !—મહાપ્રભાવ ! યથા ત્વં નિયમધુરં—પ્રજ્યાગ્રહણપરિણામં પ્રતિપન્નઃ—પ્રતિપન્ન
વાન્ તથા કોઽન્યો જીવઃ ? ન કશ્ચિદિત્યભિપ્રાયઃ । કીદશઃ ? વંધુવિભક્તવસુમતિઃ, પ્રાદ્ય

સંબંધમાં તેઓએ પ્રભુને વિશ્વસિ કરી ત્યારે હાથથી ઘસીને પાણીમાં પલાળીને અને પાદડાના પડીઆમાં
બાંધને ખાવું એમ તેમણે ઉપદેશ આપ્યો એમ કહેવા છતાં પણ તેમનું હૃદય દૂર થયું નહિ એટલે ફરીથી
તેઓએ પ્રભુને વિનંતિ કરી એટલે પ્રભુએ કહ્યું કે મેં સૂચવ્યા મુજબ પૂર્વોક્ત વિધિ કર્યા બાદ ઘઉં વિગેરેને
મુદિમાં બાંધવા બગલમાં લોટી વખત રાખ્યા બાદ બક્ષણ કરી આથી પણ તેમનો શુદ્ધવાર વળ્યો નહિ. તેવામાં
પરસ્પર વૃક્ષની શાખાઓ ઘસાતાં અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો. આના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી અત્યપ્રથમ એવા તે સમયના
લોકો તેને રત્ન જાણીને પકડવા ગયા પરંતુ તેથી તેમના હાથ બળી જવા લાગ્યા. આ અગ્નિને કોઈક અદ્ભુત
શૂત છે એમ માનતા અને તેથી ત્રાસ પામતા લોકો પ્રભુ સમક્ષ આગ્રહ ત્યારે પ્રભુએ તેમને કહ્યું કે સ્નિ-
ધ અને રૂઢ કાળનો દોષ થવાથી-તેનું મિલન થવાથી આ તો અગ્નિ ઉત્પન્ન થયો છે. એવો અગ્નિ
અત્યાર મુદ્ધી એકાન્ત સ્થિત કાળ હોવાથી ઉત્પન્ન થયો હતો નહિ (એકાન્ત રૂઢ કાળમાં પણ અગ્નિ
સંભવતો નથી). વાસ્તે તમારે તેની પાસે જવું અને તેની સમીપમાં રહેવા તૃણાદિકને દૂર કરી તેને
મહણ કરવો ત્યાર બાદ પૂર્વોક્ત વિધિ પ્રમાણે તૈયાર કરેલ ઘઉં વિગેરેને તેમાં નાખી પકવ કરી તેનો
આહાર કરવો. તે મુગ્ધ લોકોએ તેમ કર્યું એટલે ઘઉં વિગેરેને તો અગ્નિ દેવ સ્વાદા કરી જવા લાગ્યો,
આ વાત તેઓએ પ્રભુ સમક્ષ રજૂ કરી. આ સમયે પ્રભુ હાથી ઉપર બેઠેલા હતા તેથી ત્યાજ તેઓની
પાસે લીલી માટીનો પિંડ મંગાવી તેને ઢૂંઢ-સ્થલ ઉપર મૂકી પ્રભુએ તેનું એક પાત્ર બનાવ્યું અને
પ્રમાણે પાત્ર બનાવી તેમાં ઘઉં વિગેરે રાખી તેને અગ્નિની મદદથી પકવ બનાવી તે ખાવાની પ્રભુએ
તેમને સૂચના કરી. આ પ્રમાણે પ્રભુએ પ્રથમ દુષ્કારના શિદ્ધાન્તે વિધિ બતાવ્યો.

તત્વાત્ કપત્યયો ન ભવતિ । વન્ધૂનાં-ભરતાદીનાં તેમ્નો વિભક્તા-વિભાગીકૃતા વ-
સુમતી-ક્ષિતિર્યેન સ તથોક્તઃ । તથા વત્સરં-વર્ષ યાવત્ અચ્છિન્નો-નિરન્તરો દત્તો
લોકેભ્ય ઇતિ ગમ્યતે ધનનિવહો-દ્રવ્યસમૂહો યેન સ તથાવિધઃ । (વર્ષ યાવન્નૈરન્તર્યેણ
દત્તઃ પ્રસ્તાવાત્ વનીપકેભ્યો ધનનિવહો યેન । ધીર ! ઇતિ સમ્બોધનેન વ્રતગ્રહણાદારમ્બ
વર્ષ યાવત્ ક્ષુત્પરીપહસહનં વર્ષસહસ્રં , ચ યાવત્ વાક્સંયમસાહસં સૂચિતવાન્ । ન
સલ્વાહારચ્યાહારવિરહિતૈરતદ્વિધૈર્દિનમપ્યવસ્થાતું શક્યતે ॥) ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૧૧ ॥

શબ્દાર્થ

યંત્રુ (વન્ધુ)=બાંધવ.	ચિન્નપણે અર્પણ કર્યાં છે ધનનો સમૂહ એણે
વિહત્ત (વિનક્ત)=વહેંચેલ.	એવો
વસુમદ (વસુમતી)=પૃથ્વી.	જહ (યજા)=જેવી રીતે, જેમ.
યંત્રુવિહત્તવસુમદ્=બાંધવોમાં વહેંચી આપી છે પૃથ્વી	તં (તં)=તું.
એણે એવો	તહ (તથા)=તેવી રીતે, તેમ.
વચ્ચરં (વત્સરમ્)=એક વર્ષ સુધી.	કો (ક)=કયો.
અચ્છિન્ન (અચ્છિન્ન)=નિરન્તર.	અન્નો (અન્ય)=અપર, ધીએ.
દિન્ન (દત્ત)=અર્પણ કરેલ.	નિયમ (નિયમ)=નિયમ, પ્રતિજ્ઞા.
ધન (ધન)=પૈસો.	ધુરા (ધુરા)=ધોસરી.
નિવહ (નિવહ)=સમૂહ.	નિયમધુરાં=નિયમની ધોસરીને.
વચ્ચરમચ્છિન્નદિન્નધનનિવહો=એક વર્ષ સુધી અવિ-	ધીર ! (ધીર !)=હે ધૈર્યવાન !
	પરિવચ્ચો (પ્રતિવચ્ચઃ)=ધારણ કરેલ.

પદાર્થ

પ્રભુના દીક્ષા-પ્રસંગ—

“ જણે (ભરતાદિક સુતો અને સામન્તોરૂપી) બાંધવોમાં પૃથ્વી વહેંચી આપી છે
એવા તથા જણે એક વર્ષ પર્યંત નિરન્તર ધનના સમૂહનું દાન દીધું છે એવા તે જેવી રીતે
(દીક્ષા-સમયે) સમસ્ત પાપમય આચરણના સાગરૂપી) નિયમ-ધુરાને ધારણ કરી, તેવી
રીતે હે ધીર ! તે ધુરાને અન્ય કાણુ ધારણ કરી શકે ? ”—૧૧

૫ ૫ ૫ ૫

૧ સાવતરિક દાન સંબંધી માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (પૃ૦ ૮૩) તેમજ વીર-
ભક્તોત્તર (પૃ૦ ૫૦).

૨ દરેક તીર્થંકર સિદ્ધ પરમાત્માઓને હિદેશીને તેમની સાક્ષીએ કરેલિ સામાજ્યં સાવજં જોગં પચક્ષામિ
એવી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક દીક્ષા ગ્રહણ કરે છે. જુઓ આચારાંગ-સૂત્રનો દ્વિતીય શ્રુત-સ્કન્ધ.

૩ અન ‘ધીર’ શબ્દથી એ સૂચન કરવામાં આવ્યું છે કે પ્રભુએ દીક્ષા લીધી ત્યાર પછી તેમને
એક વર્ષ સુધી આહાર ન મળ્યો છતાં પણ તેમણે તેમની સાથે દીક્ષા લીધેલા એવા દેટલાક તાપસીની
તેમ કદ-મુદાદિકનો આહાર ન કર્યો, પરંતુ ક્ષુધારૂપ ઉપસર્ગે ધૈર્ય અને શાન્તિપૂર્વક સહન કર્યો. વિશેષમાં
એક હજાર વર્ષ સુધી તેમણે વાણી-સંયમનું પપ્તુ સેવન કર્યું.

સોહસિ પસાહિઅંસો, કજ્જલકસિનાહિં જયગુરુ ! જડાહિં ।

ઉવગૂઢવિસજ્જિઅરા-ચલચ્છિવાહચ્છડાહિં વ ॥ ૧૨ ॥

[શોભસે પ્રસાધિતાંસઃ કજ્જલકૃષ્ણાભિર્જગદ્ગુરો ! જડાભિઃ ।

ઉપગૂઢવિસર્જિતરાજલક્ષ્મીવાપ્પચ્છડાભિરિવ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦-સોહસિત્તિ । પીનોત્તતયોરંસપીઠયોઃ તાવત્ સંયમસામ્રાજ્યાનન્તરં શોભામપ્રાદુર્ભૂતમાહ । હે જગદ્ગુરો ! ત્વં પ્રવિભૂષિતસ્કન્ધઃ શોભસે-શોભાવૈભવં ધારયસિ । કામિઃ કજ્જલકૃષ્ણાભિઃ-અજ્ઞનપુજ્ઞચ્યામામિર્જડાભિઃ । एनमेवार्थं कविरुत्प्रेक्षते-उवगूढत्ति । પ્રથમ રાજ્યસમયે ઉપગૂઢા-આલિંગિતા પશ્ચાદ્ દીક્ષાકક્ષીકારક્ષણે વિસૃષ્ટા-પરિત્યક્તા યા રાજ્યલક્ષ્મીસ્તસ્યા વાપ્પચ્છડાભિરિવ-સકજ્જલાભિરશ્રુપરમ્પરાભિરિવ ॥ इति द्वादशगाथायः ॥ ૧૨ ॥

દ્વે૦ વિ૦-દીક્ષાનન્તરં ગુણનાશ્રિત્ય સ્તુતિમાહ-(સોહસિત્તિ) ।

હે જગદ્ગુરો !-ભુવનત્રયીનાથ ! શોભસે ત્વમ્ । કિંવિધઃ ? પ્રસાધિતાંસઃ-મણ્ડિતાંસઃ કામિરિત્યાહ-જડાભિઃ । તામિઃ કીદૃશીભિઃ ? ‘કજ્જલકૃષ્ણાભિઃ’ કજ્જલમ્-અજ્ઞનં તદ્વત્ કૃષ્ણાઃ-સિતેતરાસ્તામિઃ । અધુનોત્પ્રેક્ષ્યતે । ઉપગૂઢવિસર્જિતરાજ્યલક્ષ્મીવાપ્પચ્છડાભિઃ । પૂર્વે રાજ્યાવસ્યાયાં ઉપગૂઢા-આલિંગિતા પશ્ચાદ્ દીક્ષાસમયે વિસૃષ્ટા-પરિત્યક્તા યા રાજ્યલક્ષ્મીસ્તસ્યાઃ શીકરશ્રેણીભિસ્તાભિરિવ इत्यर्थः ॥ ૧૨ ॥

શી૦દા૦

સોહસિ (શોભસે) = સું શોભે છે
પસાહિઅ (પ્રસાધિત) = અલકૃત, મણિકૃત
અંસ (અસ) = રક્ત, ખભો
પસાહિઅસો = અલકૃત યથા છે અભાગ્યો લેના એવો
કજ્જલ (કજ્જલ) = કાચળ, અંગૂઠ
કસિના (કૃષ્ણા) = કાળી
કજ્જલકસિનાહિં = કાચળના લેવી કાળી
જય (જગત્) = જગત્, દુનિયા
ગુરુ (ગુરુ) = ગુરુ, આચાર્ય
જયગુરુ = હે જગતના ગુરુ !
જડાહિં (જડાભિ) = જડાઓ વડે

ઉવગૂઢ (ઉપગૂઢ) = આશ્રિયન કરેલ
વિસજ્જિઅ (વિસર્જિત) = લાઇ દીધેલ

રાય (રાજન્) = રાજ

લચ્છિ (લક્ષ્મી) = લક્ષ્મી, વૈશવ

વાહ (વાપ્) = અશ્રુ, આશ્રુ

છડા (છટા) = છટા

ઉવગૂઢવિસજ્જિઅરાયલચ્છિવાહચ્છડાહિં = આશ્રિયન કરેલી તેમજ ત્યાજ કરેલી રાજ્ય-લક્ષ્મીની આશ્રુની છટાઓ વડે

વ (રવ) = જેમ

પદાર્થ

પ્રભુની કૃપા જરા-

“ હે જગદ્ગુરુ ! (રાજ્ય-સમયે) આશ્રિયન કરેલી અને (દીક્ષા-સમયે) ત્યાજ કરેલી એવી રાજ્ય-લક્ષ્મીની બધે અશ્રુ-ધારાજ દોષ તેવી કાચળના લેવી કાળી જડા વડે અર્પદૃત રક્તવાગે તું રોલે છે.”-૧૨

रूपप्रतीकः

ऋषभदेवे केश-लोच-—

दरेक तीर्थेक दीक्षा द्वे ते व्रजते पञ्च-मुष्टि-लोच केशे छे अर्थात् प्रथम मुष्टि वडे हादी-मूछना वाणनो लोच केशे छे, व्यारे णाडीनी चार मुष्टिनी माथा उपरना वाणनो लोच केशे छे, परतु श्रीऋषभदेव चार मुष्टि लोच कर्या णाढ माथा उपरना णाडीना केशनो पञ्चम मुष्टि वडे लोच करवा जता हुता, तेवाभां धन्द्रे तेभने अटला केश रडेवा देवा निनति करी, तेथी तेभञ्जे ते रडेवा दीधा. आ वातनी नीचिनां पचो साक्षी पूरे छे:—

“मुष्टिना पञ्चमेनाथ, शेषान् केशान् जगत्पतिः ।

समुच्चिपनिपक्षेवं, ययाचे नमुच्चिपिपा ॥

नाथ ! त्वदंशयोः स्वर्ण-दुर्चोर्मरकतोपमा ।

वातानीता विमात्येपा, तदास्तां केशवल्लरी ॥

तथैव धारयामास, तामीशः केशवल्लरीम् ।

याच्ञामेकान्तभक्तानां, स्वामिनः खण्डयन्ति न ॥”

—त्रिपष्टिशलाकापुत्रपथरिन् (५० १, २० ३, श्लो० ६६-७१)

ॐ ॐ ॐ ॐ

साम्प्रतं भगवत्तच्छब्दस्थविहारमधिकृत्याह—

उवसामिआ अणज्जा, देसेसु तए पवन्नमोणेणं ।

अभणंतं च्चिअ कज्जं, परस्स साहंति सत्पुुरिसा ॥ १३ ॥

[उपशमिता अनार्या देशेषु त्वया प्रपन्नमौनेन ।

अभणन्त एव कार्यं परस्य साधयन्ति सत्पुरुषाः ॥]

प्र० वृ०—उवसामिअत्ति । हे भुवनभर्तः ! त्वया देशेषु विहरता अनार्या जीवा उपशमं पीता इति तन्नानार्यदेशेषु । तथा न विद्यते आर्यत्वं धर्माधर्महेयोपादेयभक्ष्याभक्ष्यपेयापेगम्यागम्यादिविचारलक्षणं येषां ते अनार्याः तान् तथाविधान् पशुप्रायान् लोकान् त्वमुपशमं नीतवान्—किञ्चित् कपायकालुष्यं त्याजितवान् । किं धर्मोपदेशेन शमं प्रापिता इत्याह—“प्रपन्नमौनेन” अङ्गीकृतवाक्संयमेन । यद्येवं तत् कथं उपकारः सम्भवति इत्याह—सत्पुरुषाः—पुरुषपुण्डरीकाः परस्यापि—आत्मन्यतिरिक्तस्यापि कार्यं समीहितं साधयन्ति—निष्पत्तिं प्रापयन्ति, तत् किं वाग्दम्बरेण ? अभाषमाणा एव । स्वभावश्च तेषामीदृशः ॥ इति त्रयोदशगाथार्थः ॥ १३ ॥

हे० वि०—विहारमुद्दिश्य स्तुतिमाह—(उवसामिअत्ति) ।

हे भगवन् ! त्वयोपशमिता-उपशमं ग्राहिताः । के ? अनार्याः—स्तेच्छाः । केचित्त्याह—

દેશેષુ “વહલી અડંવદ્વજા” इत्याद्यावश्यकोक्तेषु । किंविधेन त्वया इत्याह—प्रपन्नमौनेन-
विहिततूष्णींभावेन । किमुक्तं भवति? यो हि किल मौनी भवति सोऽन्यस्योपशमविधा-
नेऽसमर्थः । त्वया पुनरित्थंभूतेनाप्युपशमिताः । अथवा किमत्र चित्रम्? सत्पुरुषाः—सज्जना-
अभणन्त एव—चचनमकुर्वन्त एव । चियश्चदोऽवधारणे प्राकृतलक्षणात् । भणितं च—

“चियंचेव खुर(रि)वयारे वहारणेति निच्छएण मण्णंति ।

हंहो हो हे आमंतणंमि तह किंचि पण्हंमि ॥ १ ॥”

કાર્ય-સમીહિતં સાધયન્તિ-નિષ્પાદયન્તિ પરસ્ય-આત્મવ્યતિરિક્તસ્ય इति भावः ॥ ११ ॥

શબ્દાર્થ

ઉવસામિજા (ઉપશમિતાઃ)=શાંત કરાયા.

અણજ્ઞા (અનાયોઃ)=અનાયો, મૂઢામૂઢો.

વેસેસુ (દેશેષુ)=દેશેશમાં.

તપ (ત્વયા)=તારાથી.

પવન્ન (પ્રવન્ન)=અગીકાર કરેલ.

મોળ (મૌન)=મુગા રહેવું તે.

પવન્નમણેજં=અગીકાર કર્યો છે ઓનનો બેલે એવા.

અમળંત (અમળન્તઃ)=નહિ બોલતા.

ચિઅ (એવ)=અ.

કજં (કાર્ય)=કાર્ય.

પરસ્સ (પરસ)=અન્યનું.

સાહંતિ (સાધયન્તિ)=સાધે છે.

સત્પુરિસા (મૂ• સપુરિસ)=સત્પુરુષો, સજ્જનો.

પદાર્થ

પ્રભુનો અનાયો ઉપર પ્રભાવ—

“ (હે નાથ !) તે (બહલી, અડમ્બ, ઇલાયોનક ઇલાદિ અનાય) દેશોમાં અનાયોને
મૌન ધારણ કરીને શાંત કર્યો (તે ખરેખર નવાઈ બેવું છે. કેમકે કાઢને પણ ઉપશામત
કરવાનો ઉપાય તો વાક—ચાતુર્ય છે; અથવા એ વાત ન્યાયસંગત છે, કેમકે) સત્પુરુષો નહિ
બોલવા છતાં પણ અન્ય (જોવા)નું કાર્ય સાધી આપે છે.”—૧૩

સ્પષ્ટીકરણ

મૌન—

કરેક વીર્યકર દીક્ષા-અહણુના સમયથી માંડીને તે કેવલ-જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પર્યંત પ્રાયઃ મૌન-
મત ધારણ કરે છે. ધર્મનો પણ ઉપદેશ આપવાનું કાર્ય તેઓ કરતા નથી, કેમકે જ્યાં સુધી
સર્વજ્ઞતા ન હોય, ત્યાં સુધી તેઓએ ઉપદેશ ન આપવો એવી તેમની મર્યાદા છે. પરંતુ એ
ધ્યાનમાં રાખવું કે તેમના દર્શન કરવાને ભાવ્યશાળી બનતા એવા અનાયોના પણ કષાયો શાંત
પડી જાય એ બનવા ભોગ છે, કારણ કે મહાત્માના દર્શનનો પ્રભાવ કંઈ ઓરજ છે.

૧ આય૦ પા• ૨૩૬ ।

૨ ચિય ચેવ સુરિવકારે અવધારણે નિશ્ચયેન મન્યન્તે ।

હંદો હો દે આમણે તયા ચિત્તિનુ પ્રસે ॥

અનાર્ય—

ધર્મ અને અધર્મ, હેય અને ઉપાદેય, લક્ષ્ય અને અલક્ષ્ય, પેય અને અપેય, ગમ્ય અને અગમ્ય ઇત્યાદિ વિવેકથી રહિત જીવો ‘અનાર્ય’ યાને ‘મ્લેચ્છ’ કહેવાય છે. આથી વિપરીત લક્ષણવાળા જીવો ‘આર્ય’ કહેવાય છે એમ આ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સૂત્ર ઉપરથી જોઈ શકાય છે.

સૂત્રકૃતાંગ-વૃત્તિમાં અનાર્યનું લક્ષણ એ આપવામાં આવ્યું છે કે—

“ધર્મોત્તિ અવસરાદં જેસુ વિ સુમણે ન સુવંતિ”

અર્થાત્ ધર્મ એ અક્ષર જે જીવોએ સ્વપ્નમાં સાંભળ્યો નથી તે જીવો ‘અનાર્ય’ છે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સૂત્રના પ્રથમ પદના ૩૭મા સૂત્રની વૃત્તિમાં આ સંબંધમાં એ ઉલ્લેખ કરે છે કે—

“ભારાદ્ દેયધર્મેભ્યો યાતાઃ—પ્રાપ્તા ઉપાદેયધર્મેતિત્યાર્યાઃ, “શૃણોદરાદયઃ” इति रूपनि-
पत्तिः, स्लेच्छाः अव्यक्तभाषासमाचाराः “स्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि” इति वचनात्, भाषाप्रहणं
ओपलक्षणं, तेन शिष्टाऽसंततसकलव्यवहारा स्लेच्छा इति प्रतिपत्तव्यम्”

અર્થાત્ ભજવા યોગ્ય ધર્મોથી વિરુદ્ધ અને અહુષ્ય કરવા યોગ્ય ધર્મોથી યુક્ત તે ‘આર્ય’ હોવાય છે, બ્યારે અવ્યક્ત ભાષા બોલનાર ‘મ્લેચ્છ’ છે. અત્ર ભાષાનું અહુષ્ય ઉપલક્ષણથી કરેલું જોવાથી શિષ્ટ વ્યવહારથી રહિત તે ‘મ્લેચ્છ’ છે એમ સમજવું.^૧

આ મ્લેચ્છોના અનેક પ્રકારો છે એ વાત પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર (૫૦ ૧, સૂ. ૩૭)માં નીચે મુજબ દર્શાવી છે:—

“मिलिफखू अणेगविहा पन्नत्ता, तं जहा—सगा जवणा चिलाया सवर यच्चर मुरंडोह
मडग निण्णग पक्कणिया कुलपस गोंड सिंहल पारस गोधा कौच अंयडइ दमिल चिल्लल
डुलिंद हारोस दोच वोक्काण गन्धा हारवा पहलिय अज्झल रोम पास पउसा मलया य वंधुया
य सुयलि कौकणग मेय पल्लव मालव भगार आमासिआ कणवीर ल्हसीय खसा खासिय
मेदुर मौंड डोंयिल गलओस पओस ककेय अक्खाग हण रोमग हूण रोमग भरु मवय चिलाय
वियवासी य एवमाइ, सेचं मिलिफखू.”

૧ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા પ્રવચન-સારોદ્ધારમાં ૨૭૪મા દ્વારમાં અનાર્ય દેશનું સ્વરૂપ નિવેદન કરવામાં આવ્યું છે; ત્યાં નીચે મુજબની ૧૫૮૬ મી ગાથામાં આગો ઉલ્લેખ નજરે પડે છે.—

“पावा य चंडकम्मा अणारिवा निमिण्णा निरुत्तावी ।

धर्मोत्ति अवसरादं सुमिणेवि न नब्बए जाणं ॥”

[पावाः य चण्डकर्मणः अनार्याः निर्घृणाः निरुत्तापिनः ।

धर्मेति अवसरानि समोऽपि न ज्ञायते वेपया ॥]

૨ આ પંક્તિઓનો મોટે ભાગે પ્રવચન-સારોદ્ધારની શ્રીચિદ્ધસેનસૂરિકૃત ટીકા (૫૧૩ક ૪૪૫) —
માં પણ દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે.

૩ આર્ય અને મ્લેચ્છના સંબંધમાં વાચકવર્ગે શ્રીઉમાસ્વામિકૃત તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના તૃતીય અધ્યાયન પંદરમા સૂત્ર ઉપરના ભાષ્યમાં જે ઉલ્લેખ છે તે પણ મનન કરવા જેવો છે.

આમાં જે અનાર્થ દેશોનાં નામો નજરે પડે છે તેનાથી કેટલાંક ભિન્ન નામો પ્રવચન-સારોદ્ધારના ૨૭૪મા દ્વારમાં દ્રષ્ટિ-ગોચર થાય છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“સગ જયણ સવર વચ્ચર ફાય મુરંડોદ્દ ગોણ પકળયા ।

અરવાગ હોણ રોમય પારસ પસ ચાસિયા ચેવ ॥ ૧૫૮૩ ॥

હુંવલિય લડસ ઘોફસ મિહુંધ પુલિદ કુંચ મમરદના ।

ફોવાય ચીણ ચંચુય માલવ દમિલા ફુલગ્ધા યા ॥ ૧૫૮૪ ॥

ફેફાય ફિરાય હયમુદ્દ ચરમુદ્દ ગયનુરયમિંદયમુદ્દા ય ।

હયફત્તા ગયફત્તા અન્નેવિ અનારિયા વહવે ॥ ૧૫૮૫ ॥”

અર્થાત્ ‘શક, યવન, શબર, ઝર્બર, કાય, મુરુવડ, ઉટ્ટ, ગૌણ, પછણગ, અરણાગ, હૂણ, રોમક, પારસ, ખસ, ખાસિક, દુબલિક, લકુશ, ઘોઘશ, ભિલ, અન્ન, પુલિન્દ્ર, કુંચ, ખમર-હય, કોર્પક, ચીન, ચયુક, માલવ, દ્રાવિક, કુલાર્ધ, કેકય, ફિરાત, હયમુખ, ખરમુખ, ગમમુખ, તુરગમુખ, મેદમુખ, હયકર્ણ, ગજકર્ણ ઇત્યાદિ અનેક અનાર્થ દેશો છે.

જે પ્રમાણે અનાર્થ દેશોનાં નામોનો પ્રજ્ઞાપનાસૂત્ર વિગેરે અન્યોમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેમ તેમાં આર્થ દેશોનાં નામો તેમજ તેની રાજધાનીઓનાં નામોનો પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. અન્ય-ગૌરવના ભયથી તે વિષે અત્ર વિચાર કરવામાં આવતો નથી. પરંતુ આર્યના જે પ્રકારે પાઠવામાં આવ્યા છે તેની સ્થૂલ રૂપરેખા નીચે સુજળ આલેખવામાં આવે છે:—

આર્યોના ઋદ્ધિ-પ્રાસ-આર્થ અને ઋદ્ધિ-અપ્રાસ-આર્થ એમ બે ભેદો છે. તેમાં ઋદ્ધિ-પ્રાસ-આર્થના તીર્થકર, ચક્રવર્તી, બળદેવ, વાસુદેવ, ચારણ અને વિદ્યાધર એમ છ અવાતર ભેદો છે, જ્યારે ઋદ્ધિને નહિ પામેલા એવા આર્યોના શેત્ર-આર્થ, ભતિ-આર્થ, કુલ-આર્થ, મુર્મ-આર્થ, શિલ્પ-આર્થ, ભાષા-આર્થ, જ્ઞાન-આર્થ, દર્શન-આર્થ અને ચારિત્ર-આર્થ એમ નવ ભેદો છે. વળી એ પ્રત્યેકના પાછા ઘણા ભેદો છે. આના જિજ્ઞાસુએ પ્રજ્ઞાપના-સૂત્રનું પ્રથમ પદ ભેળું.

૪ ૪ ૪ ૪

૧ આ શક વિગેરે દેશોથી તેમજ સાડા પચવીસ આર્થ દેશોથી આધુનિક સમયમા કયા કયા દેશો સમજવા એ પ્રશ્ન મનન કરવા જેવો છે, તો એના અભ્યાસીઓને આ દિશામાં વિશેષ પ્રયાસ કરવા હું વિનંતિ કરું છું. અત્ર એ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે જે દેશો વિષે અત્ર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે દેશોની સીમા નક્કી કરતી વેળાએ તેના આ પ્રમાણેના ઉલ્લેખ કર્યા પછી વ્યતીત થયેલા વર્ષોમાં થયેલા ભૌગોલિક પરિવર્તનો તરફ લક્ષ્ય રાખવું ખાસ આવશ્યક છે.

૨ જે અંભારે માવવ દેશ તરીકે ઓળખાય છે તેજ દેશને અત્ર અનાર્થ દેશ તરીકે ઓળખાવ્યો છે એવો તે આર્થ દેશ તરીકે ગણવાને લાયક છે. પૂર્વ કાળમા તેને એ પ્રમાણે કેમ ગણ્યો હશે એ પ્રશ્નનું કેટલેક અંશે સમાધાન થયાસ વર્ષ પૂર્વેની આ મુજાબની સીમા, ધન, પ્રજા ઇત્યાદિની પરિસ્થિતિ તેમજ તેની આધુનિક સ્થિતિ તરફ નજર કરવાથી યદ્ય શકે એમ સૂચવવું વધારે પડતું નહિ ગણાય.

૩ પ્રશ્નવ્યાકરણમાં તેમજ આવશ્યક-સૂત્રમા પણ અનાર્થ દેશોના નામો સૂચવવામાં આવ્યા છે. ૪-૫ આ ભેળું સ્વરૂપ દુકમાં ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે ઉપાધ્યાય શ્રીવિનયવિજયકૃત લોક-પ્રકાશના સાતમા સર્ગનો નીચે સુજળનો સાંડતીસમો શ્લોક રજુ કરવામા આવે છે —

“કર્મણ્યો વાચિકાઃ સૌમિ-કાષ્ઠા કાર્પાસિકાદયઃ ।

શિષ્યાર્પાસુ મુજ્જકારા-સન્નવાયાદયોઽપિ ચ ॥”

मुणिणो वि तुहल्लीणा, नमिविनमी खेअराहिवा जाया ।

गुरुआण चलणसेवा, न निष्फला होइ कइआ वि ॥ १४ ॥

[मुनेरपि तवालीनौ नमिविनमी खेचराधिपौ जातौ ।

गुरुकाणां चरणसेवा न निष्फला भवति कदापि ॥]

प्र० वृ०-मुणिणो वित्ति । हे विश्वजनीन ! तव मुनेरपि-लोकोत्तरमार्गं प्रतिपन्नस्यापि आलीनौ-समाश्रितौ नमिविनमी खेचरचक्रवर्तिनौ जाताविति । काविमौ नमिविनमी ? उच्यते-भगवता सह प्रतिपन्नव्रतयोः कच्छमहाकच्छसामन्तयोः सुतौ । तौ च जगद्गुरुणा साक्षाज्यावस्थास्थितेन कस्मिंश्चिदनन्यसाध्यकार्ये प्रहितावभूताम् । प्रव्रजिते च भुवनभर्तारि तौ ततः प्राच्यजनिविवृत्तौ(?) निशम्य भद्रपीठप्रतिष्ठितं भरतं छद्मस्थावस्थाविहारिणः स्वामिनः समीपमुपगतौ । यत्र च जगद्गुरुः प्रतिमयाऽवतिष्ठते तं प्रदेशं अपनीततृणकाष्ठकण्टकमलं सलिलच्छोटितमुन्मुक्तपद्मवर्णप्रसूनपटलमुपप्रातरेवावनिगतललुठितमस्तकौ स्वामिन् । राज्यप्रदो भवेति । एवं चातिक्रामति अन्यदा पातालपतिः तौ वीक्ष्य प्रभुदृढभक्तिभरौ रोहिणी-प्रज्ञ-सी-पुरस्तराः षोडशापि महाविद्याः ससम्प्रदायं प्रदाय रजतभूधरं च निवासवसुमतीं सन्दिश्य प्रणम्य च स्वामिनमुरगपतिस्तिरोवभूव । सफलीभूतभगवदुपासी युगादिजिनं प्रणम्य विमानस्यौ स्वजनमण्डलपरिकलितौ वैताड्यं जग्मतुः । तत्र प्रथमविद्याधराधिपौ जातौ । मुनेरपि तवालीनौ एवंविधां श्रियमशिश्रियतुः इति न चित्रं, गुरुणां-त्रिभुवनमहनीयचरितानां चरणसेवा-निश्छद्ममुपासना कदाचिदपि-कस्मिन्नपि काले निष्फला-फलविकला न भवति ॥ इति चतुर्दशगाथार्थः ॥ १४ ॥

द्वे० वि०-महच्चरणसेवायाः फलदर्शनद्वारेण स्तुतिमाह—(मुणिणो वित्ति) ।

मुनेरपि-प्रतिनोपि तवाश्रितौ-भवदाश्रितौ नमिविनमी भरततनयकच्छमहाकच्छपुत्रौ खेचराधिपौ-विद्याधरनायकौ जातौ-सम्पन्नौ । यद्वा किमाश्चर्यं ? गुरुकाणां-महतां चरणसेवा-पादपर्युपासना नैव निष्फला-फलरहिता भवति कदापि-कस्मिन्नपि काले इति भावार्थः ॥ १४ ॥

श०-६।३

मुणिणो (मुनेः)=मुनिना.

वि (अपि)=पक्षे.

तुह (तव)=तारा.

लीणा (लीनो)=लीन, आसक्त.

तुहल्लीणा=तारे विषे लीन षनेद्या.

नमि (नमि)=नमि, कच्छ सामन्तना पुत्र.

विनमि (विनमि)=विनमि, भद्राकच्छ सामन्तना पुत्र.

નમિવિનમી=નમિ અને વિનમિ,
 ચેઅર (ચેચર)=ખેચર.
 અદિવ (અધિવ)=સ્વામી, પતિ.
 ચેઅરાદિવા=ખેચર-પતિઓ.
 જાયા (જાતી)=થયા.
 ગુરુમાળ (ગુરુકાળ)=ગુરુઓની.
 ચલ્ણ (ચરણ)=ચરણ, પગ.

સેવા (સેવા)=ઉપાસના, શાકા.
 ચલણસેવા=ચરણ-મેવા.
 ન (ન)=નહિ.
 નિષ્ફલા (નિષ્ફલા)=નિષ્ફલ, નિરર્થક.
 હોડ (મરતિ)=થાય છે.
 કદા (કદા)=કોઇ કાળે

પદાર્થ

શુદ્ધની સેવાના પ્રતાપ—

" સુનિ ખનેલા (અર્થાત્ લોકાત્તર માર્ગને ધારણ કરેલા એવા) તારા ચરણમાં અત્યંત લીન થયેલા નમિ અને વિનમિ ખેચરપતિઓ થયા, (તે વાસ્તવિક છે, ટમકે) શુદ્ધોની (પ્રશા અંતઃકરણપૂર્વક કરેલી) ચરણસેવા કદાપિ નિષ્ફળ જતી નથી."—૧૪

સ્પષ્ટીકરણ

પૂર્વ પદ્ય સાથે સંબંધ—

જ્યાંકે મૌન-મત ધારણ કરેલાં પ્રભુના દર્શનમાત્રથી પણ મન-પ્રસન્નતાદિ લાભ મળે, તો પછી તેની ભક્તિ કરવાથી વિશેષ ફળ મળે કે એટલુંજ એના ઉત્તર રૂપે આ પદ્ય રચવામાં આવ્યું છે. નમિ અને વિનમિ—

ઋષભ પ્રભુના જ્યેષ્ઠ પુત્ર ભરતને કન્ધ છ અને મહાકન્ધ તામના જે પુત્રો હતા. વળી આ બેને નમિ અને વિનમિ એમ એક એક પુત્ર હતા. આ બે પુત્રો પ્રથમ તીર્થકરે દીક્ષા લીધી તે પૂર્વે તેમની આજ્ઞાનુસાર દ્વર દેશમાં ગયા હતા ત્યાંથી પાછા વળતાં તેઓએ તેમના પિતાશ્રીઓને વનમાં 'વિચિત્ર સ્વરૂપે બેઠા એટલે તેઓએ તેમને તેનું કારણ પૂછ્યું. તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેમણે કહ્યું કે તમારા ગયા બાદ ઋષભ પ્રભુએ શન્યનો ત્યાગ કરી ભર-તાદિકને સમસ્ત પૃથ્વી વહેંચી આપી થોડે સમયમરૂપ સામ્રાજ્યનો સ્વીકાર કર્યો. તેમની સાથે અમે પણ 'સાહસથી દીક્ષા-ગ્રહણ કરી, પરંતુ ભૂખ, તરસ, ટાઢ, તડકો ઇલાદિથી ખેદ પામી અમે તો લીધેલું મત મૂકી દીધું. ગૃહસ્થાવાસનો સ્વીકાર તો અમારાથી હવે થાય તેમ નથી, તેથી અમે આ તપોવનમાં વસીએ છીએ

૧ ઝીણા વસ્ત્રને બદલે વહકલ વસ્ત્ર, શરીર ઉપર અંગરાગને બદલે પશુને યોગ્ય પૃથ્વીની રજ, પુષ્પ વડે ગુથેલ કેશ-પાશને બદલે વડના ઝાડના જેવી લાંબી જટા, હાથી ઉપર આરોહણ કરવાને સઠ ૩, શ્લોક ૧૨૭-૧૨૮.)

૨ શુધાને છતનારા પ્રજા અને અમે તો અજના ક્ષીડા, તૃધાને તિલાંજલિ આપનારા તે નાથ અને અમે તો જળના દેડકા જેવા, તાપને સહન કરનારા તે સ્વામી અને અમે તો છાયાના માફક જેવા, ટાઢથી નહિ પરાસવ પામનારા તે પ્રજા અને અમે તો વાંદરાની માફક ટાઢથી મુગ્ધનારા, નિદ્રા-રહિત પ્રજા અને અમે તો કુન્દભક્ષણના જેવી નિદ્રા લેનારા, નિત્ય નહિ બેસનારા પ્રજા અને અમે તો આસનમાં પાંગળા જેવા એવા અમે વિવેક રહિત કાર્ય કર્યું તેથી આ સાહસ કહેવાય જુઓ ત્રિપદિશવાકાપુરૂષચરિત્ર (૫૦ ૧, સઠ ૩, શ્લોક ૧૧૨-૧૧૫)

આ પ્રમાણેની હુકીકત સાંભળીને અમે પણ પ્રભુ પાસે પૃથ્વીનો ભાગ યાચીશું, એમ કહી નમિ અને વિનમિ પ્રભુના ચરણ સમીપે આવી પહોંચ્યા. ત્યાં જઈને પ્રભુને વન્દન કરીને તેમણે પોતાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. પ્રભુ તો મૌન ધારણ કરી રહ્યા, તોપણ આપજ અમારી ગતિ છે એમ નિશ્ચય કરી તેઓ તેમની પ્રતિદિન સેવા કરવા લાગ્યા. પ્રભુ જ્યાં પ્રતિમા ધારીને રહ્યા હતા, તે સ્થળમાંથી તેઓ ધાસ, કાંટા વિગેરે દૂર કરી તે સ્થળને સાફ બનાવવા લાગ્યા. વિશેષમાં તેમના સમીપે ભાગમાંની રજને શાંત કરવા જલાશયમાંથી કમલ-પત્રમાં જળ લાવી ત્યાં છાંટવા લાગ્યા. વળી તેઓ ત્યાં સુગંધથી મદોન્મત બનેલા મધુકરોથી યુક્ત એવાં પંચવર્ણી પુષ્પો વેરવાં લાગ્યા. વિશેષમાં જેમ સૂર્ય અને ચન્દ્ર મેઝ પર્વતની સેવામાં પ્રતિદિન હાજર રહે છે, તેમ પ્રભુના પાર્શ્વે ભાગમાં તે બંને ખડ્ગ ખેંચીને સેવા કરવા લાગ્યા અને અહોરાત્ર ત્રિકાલ અંબલિ જોડી તેઓ પ્રભુ પાસે હે નાથ! અમને રાત્ર્ય આપો એમ યાચના કરવા લાગ્યા.

આ પ્રમાણે તેઓ અનન્ય ભાવથી દરરોજ પ્રભુની ભક્તિ કરતા હતા. એવામાં એક દિવસ પ્રભુને વન્દન કરવા માટે ત્યાં નાગકુમારોનો અધિપતિ ધરણેન્દ્ર આવી પહોંચ્યો. તે આ બેને રાત્ર્ય-લક્ષ્મીની યાચના કરતાં અને પ્રભુની સેવા કરવામાં તહીન રહેલા જોઈને આશ્ચર્ય પામી ગયો. તેણે તેમને કહ્યું કે તમારો આ શો આગ્રહ છે? પ્રભુ તો નિઃસંગી, નિઃપરિગ્રહી, નેષ્ઠામ છે, તો પછી તેમની પાસે રાત્ર્યની માંગણી કરવાથી શું? વળી પ્રભુએ એક વર્ષ પર્વત રથેષ્ઠ દાન દીધું, ત્યારે તમે કેમ માંગણી કરી નહિ?

તેના પ્રત્યુત્તરમાં તેઓએ કહ્યું કે પ્રભુના આદેશથી અમે દૂર દેશાંતર ગયા હતા. વળી જોકે તેમણે સમસ્ત રાત્ર્ય ભરતાડિકને આપી દીધું છે, છતાં પણ તેઓ અમને રાત્ર્ય આપશે એવી અમારી ખાત્રી છે. તેમની પાસે તે છે કે નહિ તેની સેવકે શા સાઝ ચિન્તા કરવી? સેવકે તો સેવાજ કરવી જોઈએ.

આ સાંભળીને ધરણેન્દ્રે તેમને કહ્યું કે ભરત રાત્ર્યેથી પાસે જઈને યાચના કરો; તે પ્રભુનો પુત્ર હોવાથી પ્રભુના સમાન છે. આના પ્રત્યુત્તરમાં નમિ અને વિનમિ બોલ્યા કે સમસ્ત બ્રહ્માણ્ડના સ્વામીને પ્રાપ્ત કર્યા બાદ અન્ય સ્વામીનું અમારે શું કામ છે? કલ્પવૃક્ષને મૂલીને કેવડાનાં વૃક્ષનો આધાર કોણ લે? વાસ્તે અમને રાત્ર્ય મળનાર હશે તો અમારા બાળ સ્વામી પાસેથી મળશે, વાસ્તે એ સંબંધમાં તમારે ચિન્તા કરવી નહિ.

આ પ્રમાણેની તેમની દૃઢતા જોઈને ધરણેન્દ્ર ખુશી થયો અને તેણે તેમને કહ્યું કે હું પણ આ પ્રભુનો દામ છું અને તમે પણ તેમનાજ કંકર છો, વાસ્તે હું તમને તેમની સેવાના ફળ

૧ આ પ્રસંગને અનુસરીને મહાકવિ ધનપાલ કહે છે કે—

“વિરાટ વિરલિલામાવન્તર પાર્થસર્વ—

અમિવિનમિકૃપાળોલસદ્વ્યાજ્જલ્મી. ।

ત્રિજગદપક્ષાપત્ત કર્તુમાપાન્વરૂપ—

દ્વય દ્વય મગવાન્ વ. સમ્પદં નામિસ્યુ. ॥”

—તિલકમંજરી શ્લોક ૩

રૂપે વૈતાલદય ગિરિનું રાજ્ય આપું છું. આ રાજ્ય તમને પ્રભુ પાસેથીજ મળ્યું છે એમ માન્યો કેમકે પૃથ્વી ઉપર અરુણનો પ્રકાશ થાય છે, તે સૂર્યથીજ થયેલો છે. એ પ્રમાણે કહીને તે ઇન્દ્રે પાઠ માત્ર કરવાથી સિદ્ધ થતી એવી ગૌરી પ્રમુખ ૪૮૦૦૦ વિદ્યાઓ પણ તેમને આપી. આ વિદ્યાઓ ગ્રહણ કરી પ્રભુને પ્રણામ કરી તેઓ વૈતાલદય પર્વત ઉપર ગયા અને ત્યાં મુખે રાજ્ય કરવા લાગ્યા. ધન્ય છે અપૂર્વ સેવા કરનારા નમિ અને વિનમિ વિદ્યાધરોને.

આ ઉપરથી સાર એ નીકળે છે કે વીતરાગની પણ સેવા ફળે છે એ નિઃસંદેહ વાત છે. ખરી વાત તો એ છે કે સરાગની સેવાથી બહુ તો સ્વર્ગ મળી શકે, જ્યારે વીતરાગની સરાગ સેવા પણ મોક્ષ-પ્રાપ્તિનું સાધન છે એ વાત શ્રીગૌતમસ્વામીના અસ્તિ ઉપરથી અસ્તિત્વ ધાય છે.

અ અ અ અ

અથ ભગવતો વિહરતઃ પ્રથમપારણકવિધિમધિકૃત્યાહ—

ભદ્રં સે સેઅંસસ્ત, જેણ તવસોસિઓ નિરાહારો ।

વરિસંતે નિર્વાવિઓ, મેહેણ વ વણદુમો તં સિ ॥ ૧૫ ॥

[ભદ્રં તસ્ય શ્રેયાંસસ્ય યેન તપઃશોપિતો નિરાહારઃ ।

વર્પાન્તે નિર્વાપિતો મેધેનેવ વનદ્રુમસ્ત્વમસિ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—ભદ્રં સેત્તિ । અત એવ સે—તસ્ય શ્રેયાંસસ્ય ભદ્રં—કલ્યાણમસ્તુ । યેન જગદુરો । ત્વં વર્પાન્તે—સંવત્સરપર્યન્તે નિર્વાપિતઃ—સન્તર્પિતઃ । કૈઃ ? સમ્પ્રદાયવશાદિધુરસઃ । કિંવિશિષ્ટઃ ત્વમ્ ? નિરાહારઃ—આહારરહિતોઽત એવ તપસા—અનશનેન શોપિતઃ—સુતરાં ક્લામિતઃ । યથા કેન કઃ સન્તર્પ્યત ઇત્યાહ—યથા મેધેન—ઘનાઘનેન તપઃશોપિતો—મીષ્મ-ગ્રીષ્મોષ્મસન્તાપકદર્થિતો વનદ્રુમઃ—કાન્તારપાદપઃ સન્તર્પ્યતે । ક્વ ? ‘વર્પાન્તે’ વર્ષણ વર્ષસ્તસ્યાન્તે ॥ ઇતિ પદ્યદશગાધાર્યઃ ॥ ૧૫ ॥

દે૦ વિ૦—(આદ્ય)પારણકવિધિમધીકૃત્યાહ—(ભદ્રન્તિ)

ભદ્રં—કલ્યાણમભૂત સે—તસ્ય શ્રેયાંસસ્ય યેન કિમ્ ? ત્વં નિર્વાપિતઃ—શીતલીકૃતઃ વર્પાન્તે—સંવત્સરાવસાને । કિંવિધઃ સન્ ? તપઃશોપિતઃ તથા નિરાહારો—ભોજનવિકલઃ । કેનેવ ક ઇત્યાહ—મેધેનેવ વનદ્રુમઃ—અરણ્યદ્રુમઃ । કિમુકં ભવતિ ? યથા મેધેન વનદ્રુમસ્તાપેન—ગ્રીષ્મેણ શોપિતો નિરાહારો—જલાદિપાનવિકલો વર્પાન્તે—વર્ષપર્યન્તે શીતલઃ ક્રિયતે તથા ભગવાનપિ યેનેતિ માત્રાર્યઃ ॥ ૧૫ ॥

૧ આ સર્વ વિદ્યાઓનાં નામો કે તેના સ્વરૂપ પરત્વે માહિતી કોઇ પણ જાન અન્યમાથી અત્યારે મળતી નથી.

શબ્દાર્થ

મહં (મહં)=શ્રેય, કટપાણુ.

સે (તસ્ય)=તેનું

સેઅંસસ્સ (ધેયાસસ્ય)=શ્રેયાંસનું.

જેણ (જેન)=જેનાથી.

તત્વ (તપ)=તપશ્ચર્યા.

સોસિઅ (ધોયિત)=સૂકાઈ ગયેલ.

વસોસિઓ=તપશ્ચર્યાથી સૂકાઈ ગયેલો.

નિરાહારો (નિરાહાર.)=આહાર રહિત.

રિસ્ત (વર્ષ)=વર્ષ.

ત (જનત)=છેડો.

વરિસંતે=એક વર્ષને અનંત.

નિબ્ધવિઓ (નિર્બોધિત)=શીતળ કરાવો.

મેદેણ (મેપેન)=મેદથી.

વ (ફત)=જેમ.

ઘણ (વત)=જગલ.

દુમ (દુમ)=ઝાડ.

ઘણદુમો=જંગલનું ઝાડ.

ત્વં (ત્વં)=તું.

સિ (અભિ)=છે.

પદ્યાર્થ

શ્રેયાંસે કરાવેલું 'પારણક'—

“જેમ (શ્રીમ્મ જ્ઞાતુના પ્રખર તાપથી સૂકાઈ ગયેલા અને જળદૃષ્ટિ આહાર વિનાના પેવા) વન-વૃક્ષને (વર્ષા જ્ઞાતુમાં) એક વૃક્ષ કરે તેમ જોણે (અનશનરૂપ) તપશ્ચર્યા કરવાથી સૂકાઈ ગયેલા (એટલે કે પાતળા પડી ગયેલા) એવા આપને એક વર્ષના અનંતે ધક્કુ-રસથી) શીતળ કર્યા તે શ્રેયાંસનું શ્રેય થશે.”—૧૫

સ્પષ્ટીકરણ

શ્રેયાંસ-વૃત્તાન્ત—

શ્રીજ્ઞપદ્મ પ્રભુ દીક્ષા લીધા બાદ આર્ય તેમજ અનાર્ય દેશોમાં મૌનપણે વિચરતા હતા. એક વર્ષ સુધી નિરાહારપણે રહેલા પ્રભુએ વિચાર્યું કે જેમ દીપક તેલથી બળે છે અને વૃક્ષ જળથી ટકે છે તેમ આ દેહ આહારથી ટકી રહે છે. વિશેષમાં માઈ શરીર તો આહાર વિના પણ ટકી શકશે, પરંતુ તેમ કરવા જતાં જેમ ચાર હબર મુનિઓ આહાર નહિ મળવાથી લક્ષ ચેતવાળા થયા તેમ બીજાઓ પણ થશે, વાસ્તે મારે શિક્ષા ગ્રહણ કરવી. આ પ્રમાણે વિચારી તેઓ ગજપુર (હસ્તિનાપુર) નામના નગરમાં આવી પહોંચ્યા.

આ નગરમાં તેમનો પૌત્ર અને બાહુબલિનો પુત્ર સોમપ્રભ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજાને શ્રેયાંસ નામનો પુત્ર હતો. આ શ્રેયાંસને તે સમયે એવું સ્વપ્ન આવ્યું કે ચારે તરફથી કંઈક કૃષ્ણવર્ણી જાનેલા એવા મેડૂને મેં દૂધના ઘડાથી અભિષેક કરી ઉત્તરવળ કર્યો. તેના પિતા સોમયજે સ્વપ્નમાં એવું જોયું કે ઘણા દુઃસ્ખનોથી ઘેરાયેલા એવા કોઈ રાજાએ શ્રેયાંસની સહાયથી વિજય પ્રાપ્ત કર્યો, ન્યારે આ નગરમાં વસતા મુખ્યદ્વિ રોકે એવું સ્વપ્ન જોયું કે સૂર્યમાંથી નીકળેલાં હબર કિરણોને શ્રેયાંસે પાછા સૂર્યમાં આરોપણ કર્યો.

૧ તીર્થકરના મારણના સંબંધમાં યોદ્ધક આદિતી શ્રીભક્ષામર-સ્તોત્રની પાદપૂર્તિરૂપ કાવ્ય-સં-અહુના દ્વિતીય વિભાગ (૫૦ ૧૬૫-૧૬૭)માં આપવામાં આવી છે.
અવલોક

આ ત્રણે જણાએ પોતપોતાનો વૃત્તાન્ત પરસ્પર નિવેદન કર્યો, પરંતુ તેનો તેમણે કળી શક્યા નહિ. એવામાં ઋષભ (બળદ)ની લીલાએ ગમન કરતા ઋષભ પ્રભુ નગર-જનોની દૃષ્ટિએ પડ્યા. તેમને જોતાં કોઇ તેમને સ્નાન-જલ માટે, તો કોઇક અંગરાગ માં તો કોઇક અલંકાર માટે તો કોઇક વસ્ત્ર માટે વિનવવા લાગ્યા. કોઇક તેમને કન્યા અર્પણ કરવા તૈયાર થયા, તો કોઇક તેમને હાથી, ઘોડા પ્રમુખ વાહનો આપવા અધીરા બન્યા. કોઇક તેને પાંદેરી આપવા લાગ્યા તો કોઇક પાન-સોપારી આપવા લલચાયા. પ્રભુએ આમાંથી કંઈ મ નહિ સ્વીકારતાં માધુકરી વૃત્તિ અનુસાર ઘેરે ઘેર ફરવા માંડ્યું.

આથી નગરમાં ઘણો કોલાહલ મચી ગયો. એમાંથી તેની તપાસ કરાવી તો તેને માદ્રમ પડ્યું કે પોતાના પ્રણિતામહુ ઋષભદેવ નગરને પાવન કરી રહ્યા છે. આ જાણતાં જ તે ઉઘાડે પગે તેમને વન્દન કરવાને સાડાં દોડ્યો. તેમની સમીપ જઈ તેણે તેમને પ્રણામ કર્યો અને તેમના વેષ વિશે ઊઠાપોહ કરવા લાગ્યો. તેમ કરતાં તેને જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાન થયું. આથી પૂર્વ ભવમાં ઋષભદેવ વજ્રનાભ નામે ચક્રવર્તી થયા હતા, ત્યારે પોતે તેનો સારથિ હતો તેમજ તે બંનેએ વજ્રનાભના પિતા શ્રીવજ્રસેન તીર્થંકર પાસે દીક્ષા લીધી હતી, એ વાત તેના જાણવામાં આવી.

એવામાં કોઇક મનુષ્યે ત્યાં આવીને એમાંસને નવીન ઇંદુ-રસથી પરિપૂર્ણ ઘડાઓ લેટ કર્યા. આ આહાર પ્રભુને ઉચિત છે એમ જાતિ-સ્મરણ જ્ઞાનથી જાણીને તેણે તે બ્રહ્મણ કરવા પ્રભુને વિજ્ઞાપિત કરી. તદનુસાર પ્રભુએ તે બ્રહ્મણ કરવા હસ્તશ્રી માત્ર આગળ ધર્યું. તેમાં તે ઘડાઓ ખાલી કરતો ગયો. પ્રભુના હસ્તમાં તે રસ તો સમાઈ ગયો, પરંતુ તદંગે ઉદ્ભવતો આનન્દ તો એમાંસના હૃદયમાં સમાયો નહિ.

પ્રભુએ આ પ્રમાણે પ્રથમ પારણું કર્યું, તેથી દેવતાઓએ ત્યાં અહો દાન અહો દાન એવી ઉદ્ઘોષણા કરી, ડિંચ વાળંત્રો વગાડ્યાં તથા વસુધારાની વૃદ્ધિ કરી. જુઓ આવશ્યક-નિર્ચુક્તિ (ગા. ૩૨૦-૩૨૧).

એમાંસે ઇંદુ-રસનું દાન વૈશાખ માસની શુક્લ તૃતીયાને દિવસે આપેલું હોવાથી તે દિવસ અક્ષય-તૃતીયાના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો.

આ ઉપરથી જોઇ શકાય છે તેમ દાન-ધર્મ એમાંસથી પ્રવર્ત્યો, ત્યારે સર્વ વ્યવહાર અને નીતિનો ક્રમ પ્રભુથી પ્રવર્ત્યો. પ્રસંગોપાત્ત એટલું નિવેદન કરી એમાંસે દીધેલા દાનની વારંવાર પ્રશંસા કરતો હું આ પ્રકરણ પૂર્ણ કરું છું.

***

૧ તીર્થંકરો પાન રાજતા નથી. તેઓ આહારને હસ્તશ્રી પાત્રમાં જ ધારણ કરે છે. દયેશ્વરીમાંથી રસમય પદાર્થ પલ્લુ ટપકી પડતો નથી એ તેમની વિશેષતા છે. આ વાતનું લગવતીસૂત્ર (૨૦ ૧૫) સમર્થન કરે છે.

સામ્પ્રતં જગદ્ગુરોર્જ્ઞાનકલ્યાણકમધિકૃત્યાહ—

ઉપ્પન્નવિમલનાળે, તુમંમિ ભુવનસ્સ વિઅલિઓ મોહો ।

સયલુગ્ગયસૂરે વા—સરંમિ ગયણસ્સ વ તમોહો ॥ ૧૬ ॥

[ઉત્પન્નવિમલજ્ઞાને ત્વયિ ભુવનસ્ય વિગલિતો મોહઃ ।

સકલોદ્ગતસૂર્યે વાસરે ગગનસ્યેવ તમૌઘઃ ॥]

પ્ર૦ ઘ૦—ઉપ્પન્નત્તિ । હે ભુવનભર્તા ! ત્વયિ ઉત્પન્નવિમલજ્ઞાને ભુવનસ્ય મોહો વિગલિત ઇતિ । ઉત્પન્ન—સકલકર્મપટલમલવિગલનાદાત્મસ્યેવ પ્રાદુર્ભૂતં વિમલં—નિરાવરણં લોકાલોકપ્રકાશકં કેવલજ્ઞાનં યસ્ય સ તથા તસ્મિન્, एवंविधे त्वयि भुवनस्य—ભુવનાન્તર્વર્તિભવ્ય-જન્નુજાતસ્ય સંસારમોહો વિગલિતઃ । યથા સકલોદ્ગતસૂર્યે—પરિપૂર્ણપ્રકાશભાસ્વતિ વાસરે—દિવસે સતિ ગગનસ્ય તમૌઘઃ—તમઃસમૂહો વિગલયતિ—વિલીયતે ॥ ઇતિ પોઢશગાથાર્થઃ ॥ ૧૬ ॥

હે૦ યિ૦—કેવલમુદિશ્ય સ્તુતિમાહ—(ઉપ્પન્નત્તિ)

હે નાથ ! ત્વયિ ઉત્પન્નવિમલજ્ઞાને—સજ્ઞાતપ્રધાનસંવેદને સતિ, કિમ્ ? વિગલિતઃ—વિનષ્ટઃ । કોઽસાવિત્યાહ—મોહઃ અજ્ઞાનરૂપઃ । કસ્યેત્યાહ—ભુવનસ્ય—જગત્રયસ્ય । અધુનોપસીયતે—કસ્મિન્ કસ્યેવ ક્વ ઇત્યાહ—સકલોદ્ગતસૂર્યે વાસરે—દિવસે ગગનસ્યેવ તમઝોઘઃ, સકલઃ—પરિપૂર્ણઃ ઉદ્ગતઃ—ઉદયં પ્રાપ્તઃ સૂર્યો ખાનુર્યન્ન યસ્મિન્ વાસરે—દિને ગગનસ્યેવ—નભસ ઇવ તમઃ(ઝોઘઃ)—અન્ધકારસમૂહઃ ॥ ઇતિ ગર્ભાર્થઃ ॥ ૧૬ ॥

શીખ દાર્થ

ઉપ્પન્ન (ઉત્પન્ન) = ઉત્પન્ન થયેલ.

વિમલ (વિમલ) = વિમળ, નિર્મળ.

નાળ (જ્ઞાન) = જ્ઞાન, ઝોધ

ઉપ્પન્નવિમલનાળે = ઉત્પન્ન થયું છે વિમળ જ્ઞાન ઝેને

(વિધે એવા.

તુમંમિ (ત્વમિ) = તું.

ભુવનસ્સ (ભુવનસ્ય) = વિશ્વનો.

વિઅલિઓ (વિગલિત) = ખળી ગયો.

મોહો (મોહ) = મોહ, અજ્ઞાન.

સયલ (સકલ) = પરિપૂર્ણ.

ઉગ્ગય (ઉદ્ગત) = ઉગેલ.

સૂર (સૂર્ય) = સૂર્ય

સયલુગ્ગયસૂરે = પરિપૂર્ણ ઉદય પામ્યો છે સૂર્ય ઝેને વિધે એવા.

વાસરંમિ (વાસરે) = દિવસ.

ગયણસ્સ (ગગનસ્ય) = આકાશનો

વ (ઇવ) = જેમ

તમ (તમ) = અન્ધકાર.

ઓહ (ઝોપ) = સમુદાય, સમૂહ.

તમોહો = અન્ધકારનો સમૂહ.

પદાર્થ

પ્રભુના કેવળજ્ઞાનનો પ્રભાવ—

“ જેમ સંપૂર્ણ સૂર્યોદયવાળો દિવસ હોય ત્યારે આકાશમાં (પ્રસરતા) અન્ધકારનો સમૂહ નાશ પામે છે, તેમ હે નાથ ! તને જ્યારે (સમસ્ત જ્ઞાનાવરણીય ઠર્મના ક્ષયથી લોક

૧ તમ અને તમસ એમ બંને શબ્દો છે. ભુઓ શ્રીગૃહ્યજાકર (કાં ૨, શ્લોક ૩૮)

અને અલોકના પ્રકાશરૂપ, આવરણ-વિનાનું એવું) નિર્મળ (કેવલ-)-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, સારે જગત્માં (વસતા લબ્ધ પ્રાણીઓનો સાંસારિક) મોહ ગૂળી ગયો.”—૧૬

સ્પષ્ટીકરણ

વિમળ જ્ઞાન—

વિમળ જ્ઞાનનો અર્થ કેવલ-જ્ઞાન થાય છે, કેમકે આ સિવાયના બાકીનાં મતિ, શ્રુત, અવધિ અને મનઃપર્યય એ ચાર જ્ઞાનો તો મલિન છે. આનું કારણ એ છે કે એ ચાર જ્ઞાનોનો પ્રાદુર્ભાવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમ ઉપર રહેલો છે, જ્યારે કેવલ-જ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ તો પ્રથમ મોહનીય કર્મનો ક્ષય થયા બાદ અંતર્મુદ્ધત પછી જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય અને અન્તરાય એ ત્રણ કર્મનો એકી સાથે ક્ષય થતાં અર્થાત્ આ ચારે (સમસ્ત) ઘાતિ-કર્મરૂપ મલનો નાશ થવાથી થાય છે.

કેવલ-જ્ઞાન એ સર્વોત્તમ જ્ઞાન છે. આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ અન્ય જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું બાકી રહેતું નથી, અર્થાત્ એ અન્તિમ તેમજ અનન્ય જ્ઞાન છે. વિશેષમાં આની પૂર્વેનાં જે ચાર જ્ઞાનો છે તેનો લાભ પહેલાંજ થાય અને ત્યાર બાદજ આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ આ કેવલ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં તેની પૂર્વેનાં ચાર મલિન જ્ઞાનો નાશ પામે છે. એ વાતની કેવલ શબ્દનો વ્યુત્પત્તિ-અર્થ પણ સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ‘કેવલ’ એટલે ‘અન્યની અપેક્ષા વિનાનું.’ આ જ્ઞાન સમસ્ત જીવાત્મિક પદાર્થોના (યથાયોગ્ય પ્રયોગ અને સ્વભાવ તેમજ તેના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતા ઉત્પાદ, બંધ ઇત્યાદિ) સર્વ પર્યાયોના (લક્ષણ, સત્તા ઇત્યાદિ) ઉપર પ્રકાશ પાડે છે, અર્થાત્ આ અનુપમ જ્ઞાન સર્વ પદાર્થોનું સમસ્ત પ્રકારે સર્વ પર્યાયથી બોધક છે. વિશેષમાં આ સર્વ આવરણોથી મુક્ત છે. જાણવા યોગ્ય વિષયો અનન્ત હોવાથી તેમજ દ્રવ્ય અનન્ત પર્યાયવાળું હોવાથી આ અનન્ત (અન્ત રહિત) છે. વળી આ નિરન્તર ઉપયોગમય હોવાથી શાશ્વત છે. નાશ નહિ પામતું હોવાથી આ અબ્યય (અપ્રતિપાતી) છે અને સંપૂર્ણતઃ શુદ્ધ હોવાથી-લેહ-રહિત હોવાથી આ એકજ છે.

વિશેષમાં એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું કે કેવલજ્ઞાનની સાથેજ સમકાલે કેવલદર્શનનો પણ પ્રાદુર્ભાવ થાય છે, કિન્તુ એકજ સમયમાં આ બંનેનો ઉપયોગ હોઈ શકતો નથી. પરંતુ પ્રથમ સમયમાં કેવલજ્ઞાનનો ઉપયોગ અને દ્વિતીય સમયમાં કેવલદર્શનનો ઉપયોગ હોય છે એમ સૈદ્ધાન્તિકો માને છે, જ્યારે તાર્કિક-ચક્ર-ચૂડામણિ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકર તો એકજ સમયમાં બંને ઉપયોગો માને છે.

અલંકાર-વિચાર—

આ પદ્યમાં ઉપમા અલંકાર નજરે પડે છે. તેમાં ઉપમાનું લક્ષણ આપણે ચોથા પૃષ્ઠમાં જોઈ ગયા છીએ. ઉપમાના ઉપમાન અને ઉપમેય એ બે અંગો હોવા જોઈએ તે પ્રમાણે

૧ જ્ઞાનાવરણીય કર્મ એ કર્મના પાડવામાં આવતા આક નિભાજો પેછી એક છે. જીવની જ્ઞાન-શક્તિને આરંભાદિત નરવામાં જેવું યશસ્વત સમાયેલું છે. આ કર્મના ઉદય દરમિયાન સસારી જીવ વરતુને ભરાવર બહુ શકતો નથી. આ આવરણનો સર્વથા ઉત્તેજ થતાં તે સર્વજ બને છે.

૨ આ સંબંધમાં મત-ભેદ છે. એની સ્વૃષ્ટ રૂપરેખા સાદ જીવો શીખરપદ્મદિશરૂપ અત્યંતિગ-તિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (પૃ. ૧૫૯),

આ પદ્યમાં ઉત્પત્તિ અને ઉદય, જ્ઞાન અને સૂર્ય, વિનેશ્વર અને દિવસ, ભુવન અને ગગન અને મોહ અને અંધકાર એ ઉપમાન-ઉપમેયનાં યુગલો છે.

વિશેષમાં અત્ર અસંગતિ અલંકાર પણ છે કેમકે એક સ્થળે કારણ છે ત્યારે અન્ય સ્થળે કાર્યોત્પત્તિ છે. એને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું હોય તેનો મોહ નાશ પામે એ સુવિદિત હકીકત છે. છતાં અત્રે તો જ્ઞાન પ્રભુને ઉદ્ભવ્યું અને જગતના મોહનો નાશ થયો.

૫ ૫ ૫ ૫

કેવલોત્પત્તેરનન્તરં પૂજામાહ—

પૂઆવસરે સરિસો, દિટ્ટો ચક્કસ્સ તં 'પિ ભરહેળં ।

વિસમા હુ વિસર્યેતિળ્હા, ગરુઆળ વિ કુળઇ મઙ્ગમોહં ॥ ૧૭ ॥

[પૂજાવસરે સદૃશો દૃષ્ટશ્ચક્રસ્ય ત્વમપિ ભરતેન ।

વિપમા શ્લુ વિપયતૃષ્ણા ગુરુકાળામપિ કરોતિ મતિમોહમ્ ॥]

પ્ર૦ ઘૃ૦—પૂઆવસરત્તિ । હે ભુવનભાનો ! ભગવન્ ! ત્વં કેવલમહિમપ્રસ્તાવે ભરત-
ક્રિયા ચક્રેણ તુલ્યો દૃષ્ટોઽસીતિ । અયોધ્યાપુરિમતાલપુરપરિસરે ભુવનભર્તુઃ કેવલોત્પત્તિ-
રભૂત । તદૈવ પ્રહરણશાલાયાં ચક્ષુસહસ્રાધિષ્ઠિતં ચક્રરત્નમુદપદ્યત । તતઃ પ્રદર્શોત્તાલગત્તયઃ
સત્ત્વરમુદાનપાલકાઃ પ્રહરણશાલાનિયુક્તાશ્ચ યુગપદેત્ય ચક્રવર્તિનં વિજ્ઞપયામાસુઃ । તતઃ
સમકાલં શ્રુતિયુગલં હપગતે તસ્મિન્ ગુરુણિ કાર્યે (મહો)દ્વયોઃ કસ્યાનયોર્વિધેય इति મર્નાગ્
દોલાયમાનં મનો વિધાય ચક્રવર્તીં ચિન્તિતવાન્—અહો મે મહામોહઃ ! ક રુધિરધૌતધારં
ચક્રરત્નમ્, ક ચાયં ચરાચરજગજ્જન્તુજાતહિતકૃતઃ પૂજનં પૂજા તસ્યા અવસરઃ પૂજાવસરઃ,
તસ્મિન્ સદૃશઃ—સમાનઃ કેન ! ચક્રેણ ચક્રગણનયા ભરતેન ચેતસિ ચિન્તિતઃ,
વિપયાઃ શબ્દાદયસ્તેષુ તૃષ્ણા—અત્યન્તાસક્તિઃ સા વિપમા એવ—દુર્જયૈવ । યતો ગુરુ-
ળામપિ—ભુવનમહનીયમહિન્નામપિ મોહં—વિપર્યયેણાન્યથાભાવં કરોતિ ॥ इति સસદૃશ-
ગાધાર્યઃ ॥ ૧૭ ॥

હે૦ વિ૦—તતઃ કિમિત્યાહ—(પૂઆવસરત્તિ)

પૂજાવસરે—પૂજાપ્રસ્તાવે પ્રાપ્તેસદૃશઃ—તુલ્યો યથા ભવસિ એવં દૃષ્ટઃ—પરિકલ્પિતઃ ત્વમપિ—
ભગવાનપિ । આસ્તાં તાવદન્યઃ । કસ્યેત્યાહ—ચક્રસ્ય—પ્રહરણવિશેષસ્ય । કેન ? ભરતેન નરપ-
તિના । અથવા વિપવગ્રહગ્રસ્તાનાં કિમત્રાન્નુતમિત્યાહ—વિપમા—વૈપમ્યધર્મા હુરિતિ સ્ફુટં
વિપયતૃષ્ણા—વિપયવાચ્યા યતો ગુરુકાળામપિ—મહતામપિ કરોતિ—વિદધાતિ મોહં—બુદ્ધેર-
વિચિત્ત્વાત્મમ્ ॥ इति ગાથાઽક્ષરાર્યઃ ॥ ૧૭ ॥

શબ્દાર્થ

પૂજા (પૂજા) = પૂજન, અર્ચન.
 અવસર (અવસર) = પ્રસંગ.
 પૂજાવસરે = પૂજના પ્રસંગે.
 સરિસો (સરસઃ) = સમાન, સરખો.
 દિદ્ધો (દદ્ધ) = જોવાયો.
 વક્કસ્સ (વક્કસ) = ચક્રના.
 તં (ત્વ) = તું.
 પિ (અપિ) = પણ.
 મરહેણ (મરતેન) = ભરતથી.
 વિસમા (વિપમા) = વિષમ, દુર્બલ્ય.

હુ (રહુ) = ખરેખર.
 વિસય (વિવય) = વિષય.
 તિણ્હા (તુણ્ણ) = તૃષ્ણા, લાલસા.
 વિસયતિણ્હા = વિષયની તૃષ્ણા.
 ગરુઆણ (ગુરુકાણાં) = મોટાઓની.
 વિ (અપિ) = પણ.
 કુણ્ઠ (કરોતિ) = કરે છે.
 મહ (મતિ) = શુદ્ધિ.
 મોહ (મોહ) = વિશ્રમ.
 મહમોહં = મતિના વિશ્રમને.

પદાર્થ

કેવલજ્ઞાનનું પૂજન—

“(હે જીવન-પ્રદીપા કેવલ-જ્ઞાનની) પૂજના પ્રસંગે ‘ભરતે (પ્રસિદ્ધ પ્રભાવવાળાં) એવા) તને પણ ‘ચક્ર (રત્ન) ના સમાન જોયો. (તેનું કારણ એ છે કે) વિષમ એવી ‘વિષય-તૃષ્ણા ‘મોટાને (એટલે કે જગત્-પૂજ્ય જનોને) પણ મતિ-વિશ્રમ કરાવે છે.”—૧૭

સ્પષ્ટીકરણ

પદ-સંબંધ—

અર્થોદ્યા દેશમાં આવેલા પુરિમતાલ નગરના શકટાયન ઉદ્યાનમાં શ્રીનકપદભવ કેવલ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું તેજ સમયે ભરત નરેશ્વરની આયુધ-શાલામાં ચક્ર-રત્ન ઉત્પન્ન થા કેવલ-જ્ઞાનની વધામણી આપવાને ઉદ્યાન-પાલક ચમકે ભરત રાજા પાસે ઉતાવળે આ પહોંચ્યો. તેજ સમયે આયુધશાલામાંથી ચક્ર-રત્નની વધામણી આપવા માટે શમકે પણ આવી ચડ્યો. તે બંનેએ અહર આવવાની રજા છડીદાર દ્વારા માંગી. ભરતે તે આપી એટલે

૧ શ્રીનકપદ પ્રભુના પુત્ર ભરત ચક્રવર્તીની સ્વૃષ્ઠ રૂપરેખા ઉપાધ્યાય શ્રીધર્મવર્ધનગણિકૃત વીર ભક્ષામરના સ્પષ્ટીકરણ (૪૦ ૬-૭) માં આલેખવામાં આવી છે.

૨ આ ચક્રવર્તીના ચૌદ રત્નો પૈકી એક છે. તે પ્રથમ તેમજ અનુપમ છે, એના એક હબર યશ અધિષ્ઠાતા છે. ચૌદ રત્નો સંજોડી માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-અતુલિશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (૪૦ ૨૧૦ ૨૧૩).

૩ વિષય તેમજ તેના જેવો સાર જુઓ શ્રીમેદ્ધિગયગણિકૃત અતુલિશતિકાનાનન્દસ્તુતિ: સ્પષ્ટીકરણ (૪૦ ૧૪૮-૧૫૦)

૪ આ અવયર્પિણી કાળમાં ચંદ્ર ગયેલા પ્રથમ તીર્થંકર નકપદદિવના ત્રયેષ પુત્ર હોવાથી, આ કાળમાં પ્રથમ ચક્રવર્તી થયેલા હોવાથી, સૌધર્મ દેવલોકના ઇન્દ્રે તેમને અર્ધાસને બેસાડેલા હોવાથી ચક્રસ્થાપનમાં પણ રત્નને સર્વજ્ઞ જન્યા હોવાથી અને તેજ સવમાં ધરમ પદને પામેલા હોવાથી ભરત રાજાને મોટા કહેવા તે યોગ્ય છે.

યમકે ભરત રાજાને નમન કરી વિનંતિ કરી કે આપના પિતાશ્રીને કેવલ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું છે અને એ કૃત્યાણુકારી વાર્તા નિવેદન કરતાં મને અતિશય આનંદ થાય છે, ખરેખર આપ ભાગ્યોદય વડે વૃદ્ધિ પામો છો.

આ સમયે શમકે પણ વધામણી ખાધી કે આપની આયુધ-શાલામાં ચક્ર-રત્ન ઉત્પન્ન થયું છે. આ સાંભળીને ક્ષણ વાર ભરત નૃપતિ વિચારમાં પડ્યા કે મારે પ્રથમ કોનું અર્ચન કરવું? આ પ્રસંગને ઉદ્દેશીને કવિ ટકોર કરે છે કે ભરત રાજાએ કેવલ-જ્ઞાનના મહિમા અને ચક્ર-રત્નની પૂજાને સમાન ગણ્યાં. આથી જોકે મોટાનો પણ મતિ-ભ્રમ થાય છે એમ જોઈ શકાય છે, છતાં પણ તેવા મહાત્માઓના સંબંધમાં તે વધારે વાર ટકતો નથી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. કેમકે અનેક છવોના જન લેનાઈ અને તેના રૂધિરથી લિપ્ત જન-નાઈ આ ચક્ર-રત્ન ક્યાં અને વિશ્વને અભય આપનારા કેવલ-જ્ઞાનથી અલંકૃત પિતાશ્રી ક્યાં એમ વિચારી ભરતે પ્રથમ પોતાના પિતાશ્રીના કેવલ-જ્ઞાનના અર્ચનાયે જવા તૈયારી કરવા સેવકોને આજ્ઞા કરી અને તે કાર્યમાંથી મુક્ત થયા પછીજ ચક્ર-રત્નનું અર્ચન કર્યું. આ પ્રમાણે તેમનો મતિ-મોહ ઉદ્ભવતાંની સાથેજ નષ્ટ થયો એ પણ એમની મહત્તા સૂચવે છે,

૫ ૫ ૫ ૫

પદમસમોસરણમુદે, તુહ કેવલસુરવધૂકઓજોઆ ।

જાયા અગ્ગેઈ દિસા, સેવાસયમાગયસિહિવ ॥ ૧૮ ॥

[પ્રથમસમવસરણમુદે તવ કેવલસુરવધૂકૃતોદયોતા ।

જાતા આગ્રેયી દિશા સેવાસ્વપમાગતશિલ્પીવ ॥]

પ્ર૦ ઘૃ૦—પદમસમોસરણસિ । હે જગદ્ગુરો ! તવ પ્રથમસમવસરણમહોત્સવે આગ્રેયી દિક્ સાક્ષાત્ ત્વત્સેવોપનતવૈશ્વાનરેવ જાતેતિ । તત્ર પ્રથમં કેવલોત્પત્તેરનન્તરમાદ્યં યત્ સમવસરણં ચતુર્વિધદેવનિકાયવિરચિતં અષ્ટપ્રાતિહાર્યજનિતચમત્કારં તસ્મિન્ (તત્સ ?) પ્રારમ્ભે । કિંવિશિષ્ટા આગ્રેયી દિક્ ? 'કેવલસુરવધૂકૃતોદયોતા' કેવલા-ઇતરનરાદિજાતિવ્યતિરિક્ષા યાઃ સુરવધ્વઃ-વૈમાનિકાપ્સરસઃ તામિઃ કૃતોદયોતા-દેહદીપિતિભિર્જનિતપ્રકાશા । તસ્યાં વિદિશિ પર્યત્રયં ભવિષ્યતિ । તત્ર પ્રથમપરિપદિ પુરસ્તરાઃ સાધવઃ, દ્વિતીયસ્યાં વૈમાનિક-દેવ્યઃ, તૃતીયાયાં પ્રવર્તિનીસાધ્વ્યઃ । તદાનીં ચ તીર્થસ્યાપ્રવૃત્તત્વેન સાધુસાધ્વીવિરહિતાસ્તા એવ નાકિનિતસ્વિન્યઃ સન્તિ । અત એવ કેવલપદોપાદાનમ્ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટા ? સ્વયં સેવોપનતદહનદેવતેવ । કેન ? સુરસીમન્તિનીજનિતતતુતેજઃપુણ્ણ્યાજેન ॥ इति अष्टाद-शगाधार्यः ॥ ૧૮ ॥

હે૦ વિ૦—સમવસૃતિમઙ્ગીકૃત્ય સ્તુતિમાહ—(પદમસમોસરણસિ)

પ્રથમસમવસરણમુલે—આદ્યસમવસૃત્યારમ્ભે સતિ તંવ-ભવતો જાતા-સમ્પન્ના । કાઝૌ કાષ્ઠા-દિક્ । કીદૃશી ? આગ્રેયી । કિંવિધા જાતેત્યાહ—‘કેવલસુરવધૂકૃતોદયોતઃ કેવલા યાઃ સુરવધ્વો-દેવાઙ્ગનાસ્તાભિઃ કૃત ઉદયોતો યસ્યાઃ સા તથાવિધા । સામ્પ્રતમુ ત્પેક્ષતે—સેવાસ્વયમાગતશિખીચ સેવયા-પર્યુપાસનયા સ્વયમ્-આત્મના આગતો યોઝૌ શિખી સ ઇવ । યદ્વા સેવાઙ્ગમેન-આરાધનવુદ્ધ્યા આગતશ્ચાસૌ શિખી ચ તદ્વત્ ઇત્યર્થઃ ૧૮

શીખી

મદમ (પ્રથમ) = પહેલું.

સંમોસરણ (સમવસરણ) = સમવસરણ, ધર્મ-દેશનાનો મપડપ.

સુહ (સુલ) = પ્રારંભ, શરૂઆત.

પદમસમોસરણમુદ્ધે = પ્રથમ સમવસરણના પ્રારંભમાં.

મહ = ઉત્સવ.

પદમસમોસરણમદ્ધે = પ્રથમ સમવસરણના ઉત્સવને વિષે.

સુહ (તવ) = તારા.

કેવલ (કેવલ) = એકલી.

સુર (સુર) = સુર, દેવ.

ચદ્ધ (વધુ) = સુન્દરી, સ્ત્રી.

કઝ (કૃત) = કરેલ.

ઝજોઝ (હાલો) = પ્રકાશ

કેવલસુરવધૂકૃતોદયોતઃ = કેવલ સુર-સુન્દરીઓને કયો છે પ્રકાશ તેનો એવી.

જાઆ (જાતા) = થઈ.

અગ્ગેઝ (આગ્રેયી) = અગ્રિ દોલ સંબંધી.

દિસા (દિશા) = દિશા.

સેવા (સેવા) = ભક્તિ.

સયં (સ્વય) = પોતાની મેળે.

આગય (આગત) = આવેલ

આસય (આશય) = ઉદ્દેશ, ધરાદા.

સિહિ (શિખી) = અગ્રિ

સેવાસયમાગયસિહિવ = (૧) ભક્તિથી પોતાની મેળે આવેલા અગ્રિની જેમ; (૨) સેવાના ધરાદાથી આવેલા અગ્રિની જેમ.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના પ્રથમ સમવસરણનો દેખાવ—

“ (હે નાથ ! તે કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્તિ કર્યું સાર બાદ સ્વયમાં આવેલા) તારા પ્રથમ સમવસરણના મહોત્સવમાં [અથવા પ્રારંભમાં] કેવલ સુર-સુન્દરીઓના (દેહની છુતિ વડે) પ્રકાશ પામેલી અગ્રિ-દિશા ભક્તિથી (આકર્ષાઈને) પોતાની મેળે આવેલા [અથવા સેવા કરવાના અભિપ્રાયથી આવેલા] અગ્રિ-દેવતા જેવી બની ગઈ. ” —૧૮

૧ સમવસરણ સંબંધી માહિતી માટે જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકાનું સ્પષ્ટીકરણ (૫૦ ૨૬૧-૨૬૭).

૨ સમવસરણમાંની બાર પર્વદાઓ (આ સંબંધમાં જુઓ સ્તુતિ-અનુવિંશતિકાના ૫૪ ૨૬૮-૨૬૯) પૈકી અગ્રિ દોલમાં વળુ પર્વદાઓ હોય છે. તેમાં સૌથી આગળ સાધુઓ, ત્યાર બાદ વેમાનિક નિકાયની દેવીઓ અને તેની પાછળ સાધ્વીઓ હોય છે; પરંતુ પ્રથમ સમવસરણના પ્રારંભમાં તીર્થ પ્રવર્તેલું નહિ હોવાથી અને એથી કરીને સાધુ-સાધ્વીનો સહભાવ નહિ હોવાથી કેટલા વેમાનિક દેવીઓનીય પર્વદા એ દોલમાં સહભવતી હોવાથી અને ‘કેવલ’ શબ્દનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

२५श्रीकण्ठ

पद्य-तात्पर्य—

‘उत्प्रेक्षा’ अलङ्कारधी अलङ्कृत आ श्लोकमांथी जेवो भाव पद्य नीकणे छे के अनेक देव-
दानवोना छन्दोने प्रभुना केवलज्ञाननो मछोत्सव करवा जता जेधने अशि दिशानो स्वामी
पद्य सेवार्थे त्यां आपी पहुँच्यो.

॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अधुना भगवतः सहस्रव्रजितानां सामन्तानां समवसरणोपगतानां वक्तव्यमाह—

गहिअवयभंगमलिणो, नूनं दूरोणएहिं मुहराओ ।

ठविओ पढमिल्लुअता-वसेहिं तुह दंसणे पढमे ॥ १९ ॥

[गृहीतव्रतभङ्गमलिनो नूनं दूरावनतैर्मुखरागः ।

स्थगितः प्रथमोत्पन्नतापसैस्तव दर्शने प्रथमे ॥]

प्र० वृ०—गहिअत्ति । हे भगवन् ! तव प्रथमदर्शने दूरम्—अत्यर्धमवनतैर्नूनं—निश्चितं
तस्य मुखरागः—मुखच्छाया स्थगितः—अन्तरितः । कैः ? तापसैः कच्छमहाकच्छवर्जैः ।
स्थगने हेतुमाह—यतो गृहीतम्—अङ्गीकृतं भगवद्ब्रतापसरे यद् व्रतं—विरतिरूपं तस्य भङ्गः—
अन्तराल एव परित्यागः तेन मलिनः—कलुषः । अयमत्राशयः—किल न खलु तैर्भक्त्यति-
क्रयेन भगवतः प्रणतिर्विहिता, किन्तु भुवनगुरुणा समं संयममादायास्माभिः सत्त्वविकलैः
प्रतिहत्यं अङ्गीकृतमिति त्रपाभरमन्थरैः स्वमुखमुपदर्शयितुमसमर्थैः प्रणामव्याजेनायनति-
एङ्गीकृता ॥ इति एकोनविंशतितमगाथायः ॥ १९ ॥

हे० चि०—अधुना तापससमागममुद्दिश्य भगवतः स्तुतिमाह—(गहिअत्ति) ।

प्रथमतापसैः—आद्यजटाधारिभिर्मुखरागो—वक्त्रौज्ज्वल्यलक्षणः स्थगितः—आच्छादितः ।
किंविशिष्टः ? ‘गृहीतव्रतभङ्गमलिनः’ गृहीतं व्रतं यद् भगवता सह तस्य भङ्गः—अनासेवाल-
क्षणस्तेन मलिनः—कलुषितः । नूनं—निश्चितम् । किंविधैरित्याह—दूरावनतैः । क्व सति ? तव
दर्शने—भयद्वयलोकने । किंविधे ? प्रथमे—आद्ये ॥ इति गाथासारायः ॥ १९ ॥

शेषार्थ

गहिअ (गृहीत) = ३६ लु करेव

वय (मा) = मत

भंग (मङ्ग) = भंग.

मलिन (मलिन) = मलिन.

गहिअवयभंगमलिणो = ३६ लु करेव मतना भंगधी
मलिन

नूनं (नून) = परेपर.

मु (दा) = अत्यन्त.

दूरोण (अवनत) = नम्र, नमनशील

दूरोणएहिं = अत्यन्त नम्र.

मुह (मुह) = मुह, वदन.

३५५ = १०

राअ (राग) = राग.

मुहराओ = मुह-राग, वदननी भाषा

ठविओ (स्थगित) = दांष्ट्री देवायो.

पढम (प्रथम) = पदेव

इल्लुअ (उत्पन्न) = उत्पन्न भयेव.

तापस (तापस) = तापस.

पढमिल्लुअतावसेहिं = प्रथम उत्पन्न भयेव तापसो
वरे

तुह (तव) = तारा.

दंसणे (दर्शने) = दर्शनने विरे.

पढमे (प्रथमे) = प्रथम, पदेव.

૧) પદાર્થ

પ્રભુ પાસે તાપસોનું આગમન—

"(હે નાથ!) તારા પ્રથમ દર્શનને વિષે (અર્થાત્ તને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું બાદ સંભવસરણમાં તારું પ્રથમ દર્શન થતાં) પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા (કચ્છ અને મહા-
'સિવાયના) અત્યંત નમ્ર તાપસોએ (તારી સાથે દીક્ષા-સમયે) ગ્રહણ કરેલા (સંયમરૂપ તના લંગથી મલિન (બનેલો) એવો પોતાનો મુખ-રાગ (નમસ્કારના મિષ્ટી) ખાઈ દીધો."—૧૯

સ્પષ્ટીકરણ

પદનો સાર—

સ્વામીની સાથે દીક્ષા લઈ પછીથી પતિત થયેલા તાપસો સ્વામીને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત તેમને વન્દન કરવા આવે એ સ્વાભાવિક હકીકત છે. આ પ્રસંગે કવિરાજ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે તેઓએ લીધેલું ત્રીજું પાળ્યું હતું નહિ તેથી તેઓ શું મુખ લઈને પ્રભુ પાસે આવે? એટલે આ તેમનું વન્દન ભક્તિપૂર્વકનું હતું નહિ; પરંતુ પોતાના મુખની મલિનતા નાટકે ન પડી તેથી કરીને બલ્કે સ્વામીના દર્શન થતાંજ મસ્તક નમાવી તેમણે પોતાનું મુખ ધૂપાંચું.

***

સામ્પ્રતં તૈરલઙ્કૃતપાર્શ્વેન સ્વામિના યઃ શોભાભરો વિભરામ્યભૂવેતિ તમાહ—

તેહિં પરિવેદિણ ય, વૂઢા તુમણ સ્વળં કુલવડ્ડસ્સ ।

સોહા વિઝડંસત્થલ-ધોલંતજઢાકલાવેણ ॥ ૨૦ ॥

[તૈઃ પરિવેદિતેન ચ વ્યૂઢા ત્વયા ક્ષણં કુલપતેઃ ।

શોભા વિકટાંસસ્થલપ્રેક્ષજઢાકલાપેન ॥]

પ્ર૦ ૫૦—તેહિન્તિ । હે જગદ્ગુરુભા! ત્વયા ક્ષણં કુલપતેઃ શોભા વ્યૂઢા-પ્રાપ્તા ।
શિષ્ટેન ત્વયા ? તૈર્જટામુકુટવિટક્રિતશિરોમિરુદ્ધૃતિગાત્રેઃ અમિનચતપસ્વિભિઃ પરિ-
ન્તાત્ યેષ્ટિતેન [વ્યૂઢા-પ્રાપ્તા] । કા ? શોભા-સાદૃશ્યમ્ । કસ્ય ? કુલપતેઃ-તપસ્વિના
ધાર્યસ્ય । કિંવિશિષ્ટેન ત્વયા ? વિકટાં-વિલીનાં સમદૃષ્ટકન્ધવન્ધુરો યો અમસ્યલૌ-સ્ક
પ્રદેશો તયોઃ આધારભૂતયોઃ ધોલંતજઢાકલાવેણ-પ્રેક્ષત્સુશ્ચિદ્દ્યુન્તલકલાપેન । યંવંચિ
તાપસેઃ કૃતપરિવેપસ્ય સમુચિતં કુલપતિત્વમ્ । અથ કિયત્ કાલમ્ ? ક્ષણં
પથાત્ ત્વે પ્રમગ્ધ્યાં જગૃહિત્યર્થઃ ॥ इति विंशतितमगाधार्यः ॥ ૨૦ ॥

દે૦ ચિ૦—તત્સમાગમે ભગવાન્ કિંચિદ્ યાત કલ્યાદ—(તેહિન્તિ) ।

૧ 'સિવાયના' એમ કહેવડું કરણ એ છે કે કચ્છ અને મહાકચ્છ એ બે તાપસોએ ૨૦
માર્ગ મુખ્યો નહિ, એટલે તેઓ પ્રભુ પાસે આવ્યા નહિ

अस्या गमनिका—तैस्तापसैः परिवेष्टितेन—परिवारितेन च—पुनरर्थे त्वया—भगवता ब्रूता—
 वृता । काऽसावित्याह—शोभा—श्रीः । कस्य? कुलपतेः । कथम्? क्षणं—स्तोककालम् ।
 आत् ते प्रव्रज्यां प्रजगृहुरित्यभिप्रायः । किंविधेन त्वया? 'विकटांसस्थलघोलमानजटा-
 कलापेन' विकटौ—विस्तीर्णौ यौ अंसस्थलौ तयोर्घोलायमानो जटाप्राग्भारो यस्य स घोल-
 तजटाकलापः तथाविधः तेन ॥ इति गाथार्थः ॥ २० ॥

श्लोकार्थ

हिं (तैः)=तेभ्यो वडे.
 परिवेष्टिपण (परिवेष्टितेन)=वीटायेव.
 र (च)=वणी.
 ब्रूता (ब्रूता)=प्राप्त शब्द.
 पुनर्य (त्वया)=ताराधी.
 क्षणं (क्षणं)=एक पण वार.
 कुल (कुल)=कुण.
 वर (पति)=पति.
 कुलवस्त्रस्त्र=कुणपतिनी, तापसाचार्यनी.

सोहा (शोभा)=शोभा.
 विकट (विकट)=विशाण
 अंस (अंस)=रुंध, पांशु.
 स्थल (स्थल)=स्थण, प्रदेश.
 घोलंत (घोलंत)=स्पर्श करतो, अडकतो.
 जटा (जटा)=जटा.
 कलाप (कलाप)=कलाप, समूह.
 विअडंसस्थलघोलंतजटाकलापेण=विशाण रुंध-
 प्रदेशने स्पर्श करतो जटा-समूह जेवना जेवा.

पदार्थ

तापसोधी परिवृता प्रभु—

“वणी (हे नाथ! आ प्रभाषे वन्दन करवा आवेवा) ते तापसो वडे वीटायेव
 जेवा अने विशाण रुंध-प्रदेशने स्पर्श करता जटा-समूहवाणा जेवा ते 'क्षण वार कुण-
 पतिनी शोभा प्राप्त करी.’—२०

***

तुह रूपं पिच्छंता, न हुंति जे नाह ! हरिसपडिहत्था ।

समणा वि गयमण च्चिय, ते केवलिनो जइ न हुंति ॥ २१ ॥

[तय रूपं पश्यन्तो न भवन्ति ये नाथ! हर्षपरिपूर्णाः ।

समनस्का अपि गतमनस्का एव ते केवलिनो यदि न भवन्ति ॥]

प्र० वृ०—तुहत्ति । हे नाथ!—स्वामिन् ! ये त्वद्रूपमवलोकयन्तः प्रीतिं न विभ्रति
 ते समनस्का अपि गतमनस्का एव भवन्ति—असंज्ञिन एव । तत्र रूपं—नैसर्गिकमाद्विक-
 शोभावेभवं, तच्च तथाविधश्रुभसंसारशुभभावनावशनिविडनिकाचितान्दुततीर्यकृन्नामकर्म-
 विनिर्मितं सर्वोत्तममेव भवति । एवंविधं च तय रूपं प्रेक्षमाणाः—साक्षात्कुर्वाणा ये प्राणिनः
 रूपभरनिर्भरा भवन्ति न, ते समनस्का अपि—संज्ञिनोऽपि गतमनस्का—असंज्ञिन एव,

१ क्षण वार उदेवानुं करवु जे छे छे त्वार पछी तो तरतव ते तापसो जे प्रभुना उपदेशयी दीक्षा
 भद्रपु करवा भाटे मुष्टि वडे केशनी खोच कर्यो; जेठले तेजो तापस महीने मुनि गया.

સમનસ્કાઃ તે કથમ્? અમનસ્કા इति न?, किं सर्वेषामियमेव गतिरित्याह—यदि ते केवलज्ञानिनो न भवेयुः । केवलिनस्तु श्रमणलिङ्गधारिणोऽपि तथा स्थितेरेव भावमनोवैकल्यामनस्का एव भवन्ति । इत्येकविंशतितमगाथायः ॥ २१ ॥

हे० वि०—रूपातिशयमुररीकृत्य स्तुतिमाह—(तुहत्ति) ।

તવ રૂપં-ભવતો રૂપં-વિશ્વં પદ્યન્તઃ-અવલોકયન્તો (યે) ન ભવન્તિ-ન જાયન્તે પ્રક્રમાત્ પ્રાણિનો ગમ્યન્તે । કિંવિધાઃ? હર્ષપરિપૂર્ણાઃ । તે કિમ્? સમનસ્કા અપિ સ્થાવરા એવ-એકેન્દ્રિયા એવેત્યર્થઃ । પરં તે યદિ દ્રષ્ટારઃ કેવલિનો ન ભવન્તિ ॥ નનુ કિં સમનસ્કાઃ કેવલિનો અણ્યન્તે યેનેદમુચ્યતે? “અમનસ્કાઃ કેવલિનઃ” इत्यागमः । सत्यम् किन्तु समणत्ति प्राकृतशब्देन उच्यन्ते । अतस्तेषां व्युदासः इति हृदयम् ॥ २१ ॥

શબ્દાર્થ

તુહ (તવ)=તારા.
રૂપં (રૂપ)=રૂપને.
પિચ્છંતા (પદ્યન્તઃ)=ભોનારા.
ન (ન)=નહિ.
હંતિ (ભવન્તિ)=થાય છે.
જે (યે)=જેઓ.
નાહ! (નાપ!)=હે પ્રભુ!
હરિસ (હર્ષ)=હર્ષ, આનન્દ.
પહિહત્ય (પરિપૂર્ણ)=ભરપૂર.
હરિસપહિહત્યા=હર્ષથી ભરપૂર.

સમણા (સમનસ્કાઃ)=સંસારીઓ.
શ્રમણા (શ્રમણા)=સાધુઓ.
નિ (અપિ)=પણ.
ગય (ગત)=ગયેલું.
મણ (મનસ્)=મન, ચિત્ત.
ગયમણ=ગયું રહ્યું છે મન જેનું જોવા, અસતી
ચિય (એવ)=અ.
તે (તે)=તેઓ.
કેવલિણો (કેવલિન)=કેવલકીઓ, સર્વજ્ઞ.
જદ્ (યદિ)=જો.

પદ્યાર્થ

પ્રભુનું અનુપમ રૂપ—

“હે નાથ! તારું (સર્વોત્તમ) રૂપ ભોનારા (જીવો) જો હર્ષથી પરિપૂર્ણ થતા નથી, જો તેઓ સર્વજ્ઞ ન હોય તો પછી તેઓ સંસારી હોવા છતાં પણ ખરેખર અસંસારી છે.”—૨

સ્પષ્ટીકરણ

સર્વજ્ઞમાં હર્ષનો અભાવ—

જો અનુપમ સર્વજ્ઞ હોય, તેને હર્ષ કે શોક સંભવતા નથી, કેમકે જો તો અજ્ઞાનજ્ઞ થોડા છે. પૂર્વે નહિ દષ્ટિ-ગોચર કે અવણુ-ગોચર થયેલી દષ્ટીકર્તાનો અનુભવ થવાથી પ્રાપ્ત હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. સર્વજ્ઞને તો પ્રતિષ્ઠા ભૂત, વર્તમાન અને ભાવિ પદાર્થોનું જ્ઞાન હોવાથી તેના સંબંધમાં આ દષ્ટીકર્તા થતી શકતી નથી.

પદ્ય-અર્થ—

આ પદ્યમાંથી જોવો સામાન્ય અર્થ નીકળે છે કે સર્વજ્ઞ સમનસ્ક છે, કેમકે જો તેવો ભાવાધારી નહિ નીકળતો હોય, તો ‘સર્વજ્ઞ ન હોય તો’ એમ ઉલ્લેખ કરવાની જરૂર રહેતે નહિ. પરંતુ

૧ જુઓ સ્થાનાંગ (સ્થા. ૪), પ્રજ્ઞાપના તથા ભગવતીસૂત્ર.

જે સમનસ્ક નથી કિન્તુ અમનસ્ક છે એમ આગમ કહે છે એવો ઉદ્દેશ શ્રીહિમચન્દ્રગણિ-
ટીકામાં છે તેનું શું? આ સંબંધમાં નિવેદન કરવાનું કે કેવલીને દ્રવ્ય-મનજ છે પરંતુ તેમને
વ-મન નથી એટલે દ્રવ્ય-મનની અપેક્ષા પ્રમાણે સર્વજ્ઞો સમનસ્ક છે, કેમકે જરૂર પડે અતુત્તર
માનવાસી દેવ વિગેરેને તેમના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપવા માટે તેઓ દ્રવ્ય-મનનો ઉપયોગ
છે; બ્યારે ભાવ-મનની અપેક્ષાએ તો તેઓ અમનસ્ક છે.

વિરોધમાં 'સમણુ' શબ્દનો અર્થ શ્રમણો (સાધુઓ) થાય છે અને સર્વજ્ઞો પણ સાધુઓ
પરંતુ તેઓ સર્વજ્ઞ હોવાથી તેમનામાં હુષાદિકનો અભાવ છે એટલે તેમનો આ કોટિમાં
તર્જાવ કરવો નહિ એમ સૂચવવા 'સર્વજ્ઞ ન હોય તો' એવો ઉદ્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

૫ ૫ ૫ ૫

ઇદાનીં સ્વામિનો ગુણાનુગુણાં સ્તુતિં સ્તુતિકૃદાહ—

પત્તાણિ અસામન્નં, સમુન્નદં જેહિં દેવયા અન્ને ।

તે દિંતિ તુમ્હ ગુણસં—કહાસુ હાસં ગુણા મજ્જ ॥ ૨૨ ॥

[પ્રાસાન્યસામાન્યાં સમુન્નતિં ચૈદૈવતાન્યન્યાનિ ।

તે દદતે તવ ગુણસદ્ધકથાસુ હાસં ગુણા મહ્યમ્ ॥]

પ્ર૦ છ૦—પત્તાણિત્તિ । ઇહ હિ પ્રેક્ષાપૂર્વકારિણઃ પ્રધાનતમં કિમપિ પળ્યં વિચાર્યાઙ્ગીકુ-
ન્તિ તદ્વદત્તપિ વિવેચકૈઃ કૈશ્ચિત્ સકલદોષકાલુષ્યકલકુલિકલં જગદ્ગુરો ! ભવન્તં
ત્વતં મનસિ કૃત્ય ત્વદ્ગુણસદ્ધકથાસુ ક્રિયમાણાસુ પરદેવાનાં વિચાર્યમાણા ગુણા મમ
હાસ્યં દદતીતિ । અથ કાનિ તાનિ દૈવતાનિ સમુન્નતિં પ્રાપ્તાનિ અત આહ—અન્યાનિ ચ-
પ્રીતરાગત્વેન ત્વદ્ધતિરિક્તાનિ । તવ ગુણગણાશ્ચ તદીયેતિવૃત્તાદેવ સર્વાત્મનાઽવસેયાઃ ।
તેષામવિચારિતચારુ ચરિતં તતો હરિહરવ્રહ્માદીનામ્ અત ઇત્યથાવિધાભિરામગુણસદ્ધકથાસુ
ક્રિયમાણાસુ કથમેપામેયંવિધા ગુણગણા મમ હાસ્યં ન દદતિ ? યદેવંવિધૈરપિ દૈવતગુણ-
ગણેસ્તાનિ જગતિ 'નિઃસામાન્યાં—અનન્યસદૃશીં સમુન્નતિં પ્રાપ્તાનિ, સ ચ તદારાધકાનામેવ
વિચારચાતુરીપ્રપદ્ધઃ ॥ ઇતિ દ્વાવિંશતિતમગાથાર્થઃ ॥ ૨૨ ॥

હે૦ વિ૦—સામ્પ્રતં ભગવદ્ગુણમાહાત્મ્યદ્વારેણ સ્તવમાહ—(પત્તાણિત્તિ) ।

યૈર્ગુરૈરન્યે દેવતા હરિહરાદયઃ સમુન્નતિં—સમૃદ્ધિં પ્રાપ્તાઃ । કિંવિધામ્ ? 'નિઃસામા-
ન્યામ્—અસાધારણામ્ । તે ગુણાઃ કિં દદતિ—જનયન્તિ ? હાસં—અવજ્ઞારૂપમ્ । કસ્ય ? મમ-
પ્રે । કાસુ સતીપુ ? 'ગુણસદ્ધકથાસુ' ગુણાનાં ભગવદાચરણરૂપાણાં સમ્યક્ધાવર્ણનાસુ ।
કસ્ય સમ્બન્ધિનીપુ ? તવ—ભવતઃ ॥ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૨૨ ॥

શીખદાર્ય

પત્તાણિ (પ્રાણાણિ) = મેળવેલ.
 અસામન્નં (અસામાન્યા) = અસાધારણ.
 સમુન્નં (સમુન્નતિ) = ઉચ્ચતિને, મોટાધને.
 જેહિં (યે) = જેમનાથી.
 દેવયા (દૈવતાણિ) = દેવોએ
 અન્ને (અન્યાણિ) = અન્ય, બીજા.
 તે (તે) = તેઓ.
 દિતિ (દદતે) = આપે છે.

તુમ્હ (તવ) = તારા.
 ગુણ (ગુણ) = ગુણ.
 સંકહા (સંકહ્યા) = સંકથા, ક્ષીર્તન.
 ગુણસંકહાસુ = ગુણોની સંકથાઓને વિષે.
 હાસં (હાસં) = હાસ્યને, તિરસ્કારને.
 ગુણા (ગુણાઃ) = ગુણો.
 મજ્જા (મજ્જા) = મને.

પદ્યાર્થ

પ્રભુના 'શુણોનું ગૌરવ—

“જે ('જગત્કર્તૃત્વાદિક) શુણો વડે (હરિ, હર પ્રમુખ) અન્ય દેવોએ અસાધારણ પ્રભુતાને પ્રાપ્ત કરી, તે (કલ્પિત) શુણો (હે નાય) તારા (સદ્ભૂત) શુણોના સંકીર્તનો થતાં હોય સારે અને હાસ્ય ઉત્પન્ન કરે છે (કેમકે હરિહરાદિકની મોટાઈ મિથ્યા આહંબરવાળી છે, કારણકે એ મોટાઈનો આધાર તો કલ્પિત શુણો છે અને તેનો તેમનામાં ખોટા આરોપ કરવામાં આવ્યો છે, જ્યારે તારી મોટાઈનો આધાર સાચા સદ્ભૂત શુણો અવલંબીને છે).”—૨૨

***

૧ 'જગત્કર્તૃત્વ' એ કલ્પિત વસ્તુ છે અને તેથી ઈશ્વર જગત્કર્તા છે એમ કહેવું તે ન્યાય-વિરૂદ્ધ છે. કોઈ પણ વસ્તુ સર્વથા ઉત્પન્ન થતી નથી કે સર્વથા તેનો નાશ થતો નથી, તો પછી ઈશ્વરે જગત્ ક્યારે, ક્યાંથી (કઈ વસ્તુમાંથી તેમજ કયે સ્થળેથી) અને કેમ ઉત્પન્ન કર્યું તે વિચારવું બોધ્યું. જુઓ શ્રીકૃમાદિલક્ષ્મીનો શ્લોક-વાર્તિક (શ્લોક ૪૪-૪૭ સમ્બંધ). વિચાર કરતા એ જરૂર માલુમ પડશે કે જગત્કર્તૃત્વ એ વખ્યા-પુત્ર જેવું છે.

વગી કેટલાક અન્ય દર્શનીયો પણ ઈશ્વરને જગત્કર્તા માનતા નથી, એ વાત સાંખ્ય-તાર્કિકોમુદીની પણ મી કારિકાના વાયરૂપતિમિત્ર મહારાણે કરેલા વિવેચન ઉપરથી તેમજ લગવડ-ગીતાના પચમ અધ્યાયના ૧૪ માં શ્લોક ઉપરથી પણ બેઠ સકાય છે.

અતઃ આ સંતંધર્મા વિશેષ જોડાણેદ ન કરતાં એ વિષયના ત્રીજા જિજ્ઞાસુને મુખકૃતાંગિ (મુ. ૧, અ. ૧, ઉ. ૩; મુ. ૨, અ. ૧), નન્દીમુત્ર (મુ. ૪૭), શ્રીદરિદ્રાદ્રસુદિષ્ટ શાસ્ત્રવાતા-સમુદય (તૃતીય સ્ત્રાજ) નેમજ શ્રીરેમચન્દ્રાચાર્યે રચેલી અન્યયોગઅન્યવચ્ચેદિકા દ્વારિકાના ૭૧૧ શ્લોક-પુનરાજી શ્રીમદ્વિષ્ણુજીન વિવરણ એક જગા વિનિર્મિત કરે છે, જ્યારે આનું રૂઝ દિન્દસેન કરવાની અનિવાર્ય પ્રયત્નરને તો ન્યાયકૃમુખાંજલિના દ્વિતીય સ્ત્રાજના ૧ થી ૮ સુધીના શ્લોકો ઉપરનું મતીવ સ્પષ્ટીકરણ એવા ૮ અવાજુ કરે છે.

દોસરહિઅસ્સ તુહ જિણ!, નિંદાવસરંમિ ભગ્ગપસરાણ્.

વાયાઈ વચ્ચણકુસલા વિ, વાલિસાયંતિ મચ્છરિણો ॥ ૨૩ ॥

[દોપરહિતસ્ય તવ જિન! નિન્દાવસરે ભગ્નપ્રસરયા ।

વાચા વચનકુશલા અપિ વાલિશાયન્તે મત્સરિણઃ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—દોસત્તિ । હે જિતાન્તરારે ! જિન ! તવ નિન્દાવસરે મત્સરિણો વાલિશાયન્તે
[તિ । તત્ર મત્સરિણો—વિદ્યમાનામિરામપરગુણગ્રામાસહિષ્ણવસ્તે ‘વાલિશાયન્તે’ વાલિશા-
ન્દાસ્તદ્વદાચરન્તિ, મુગ્ધમૂર્ધાભિષિક્તાયન્તે इत्यर्थः । વચનકુશલા અપિ—વાક્પ્રપન્નચતુરા
પ્રપિ । વાચા—ગિરા । કિંવિશિષ્ટયા ? યતઃ કારણાત્ ભગ્નપ્રસરયા—મુકુલિતવિસ્તારયા । કસ્મિ-
ન્નવસરે ? તવ નિન્દાવસરે—અશ્લાઘાવાદાવસરે પ્રસ્તાવે । કિંવિશિષ્ટસ્ય તવ ? દોપરહિતસ્ય—
તેલતુપત્રિભાગમાત્રેણાપિ દોપેણાસ્પૃષ્ટસ્ય । અયમાશયઃ—દુર્જનાઃ સૂચીરન્ધ્રમાત્રમપિ દૂષણં
હાત્વાઽસત્યાન્યપિ વચનીયાન્યારોપયિતુનુપક્રમન્તે । ત્વયિ તુ પરમાણુપ્રમાણમપિ દોષમની-
માણાઃ સર્વથૈવ હતાશા એવ તપસ્વિનસ્તે સજ્જાતાઃ ॥ इति त्रयोविंशतितमगाधार्यः ॥ ૨૩ ॥

દ્વ૦ વિ૦—ભગવન્નિર્દોષતાકથનમુખેન શ્લાઘામાહ—(દોસત્તિ) ।

અસ્યા ગમનિકા—હે જિન ! દોપરહિતસ્ય તવ—કલઙ્કવર્જિતસ્ય ભવતો નિન્દાવસરે-
પરિભવપ્રસ્તાવે વાલિશાયન્તે—મૂર્ખા ઇવાચરન્તિ । કે ? મત્સરિણઃ—પરપરિવાદિનઃ । કયા ?
વાચા—ગિરા । કિંવિધયા ? ‘ભગ્નપ્રસરયા’ મન્નો નિર્દોષત્વાત્ ભગવતઃ પ્રસરઃ—પ્રવેશો
યસ્યાઃ સા તથોક્તા તયા । કિંવિશિષ્ટા અપિ ત ઇત્યાહ—વચનકુશલા અપિ—સ્થાનાન્ત-
રેષુ ડકિનિપુણા અપિ ઇતિ પરમાર્થઃ ॥ ૨૩ ॥

૨૧૦-૬૧થ

દોસ (દોષ)=દોષ, અવશુભ.
રહિઅ (રહિત)=રહિત, વિનાના.
દોસરહિઅસ્સ=અવશુભ વિનાના.
તુહ (તવ)=તારા.
જિણ! (જિન!)=હે તીર્થંકર!
નિંદા (નિન્દા)=નિન્દા.
અવસર (અવસર)=પ્રસંગ.
નિંદાવસરંમિ=નિન્દાના પ્રસંગે.
ભગ્ગ (મમ)=શાંતી ગયેલ.

પસર (પ્રસર)=પ્રસાર, વિસ્તાર.
ભગ્ગપસરાણ્=શાંતી ગયે છે પ્રસાર જેનો એવી.
વાયાઈ (વાચા)=વચન વડે, વાણી દ્વારા.
વચ્ચણ (વચન)=વચન.
કુસલ (કુશલ)=કુશળ, સુખ.
વચ્ચણકુસલા=વચનમાં કુશળ.
વિ (અપિ)=પણ.
વાલિસાયંતિ (વાલિશાયન્તે)=જાળક જેવી થેણા કરે છે.
મચ્છરિણો (મત્સરિણઃ)=‘મત્સરી.

૧ ‘જિન !—જિતાન્તરારે !’ ઇતિ પ્રતિભાતિ ।

૨ આવા બનો પારકાના સદ્ગુણોને સહન કરતા નથી એટલુંજ નહિ, પરંતુ એક તલ નેટલો
પણ અન્યમાં દોષ હોય તો તેની નિન્દા કરવા મંડી બેસે છે; કિન્તુ સર્વજ્ઞમાં દોષનો સર્વથા અભાવ

પદાર્થ

પ્રભુના નિન્દકોની બાલિશતા—

“હે તીર્થેકર! વચન (વદવા) માં કુશળ (એવા) મત્સરી (લોકો) પણ (સર્વથા) દોષ—રહિત એવા તારી નિંદા કરવાને પ્રસંગે લાગી ગયેલા પ્રસારવાળી વાણી (વદવા) વડે (જેમ તેમ બોલવાથી) બાળકના જેવી ચેષ્ટા કરે છે.”—૨૩

૫ ૫ ૫ ૫

અનુરાયપલ્લવિલ્લે, રઝવલ્લિફુરંતહાસકુસુમંમિ ।

તવતાવિઓ વિ ન મળો, સિંગારવળે લુહલ્લીળો ॥ ૨૪ ॥

[અનુરાગપલ્લવવતિ રતિવલ્લિસ્ફુરદ્વાસકુસુમે ।

તપસ્તાપિતમપિ ન મનઃ શૃંગારવને તવ લીનમ્ ॥]

પ્ર૦ છ૦—અનુરાયત્તિ । હે ભુવનભૂષણ ! વિભો ! તવ મનઃ શૃંગારવને ન સમાશ્રિતમિતિ । કથમ્ભૂતે શૃંગારવને ? ‘અનુરાયપલ્લવિલ્લે’ દર્શનસ્ય શ્રવણસ્ય ચાનુ—પશ્ચાત્ જાયત इत्यનુ-
રાગઃ સ એવ પલ્લવૌઘસ્તેન પલ્લવવતિ । વનં હિ પલ્લવપેશલં ભવતિ । શૃંગારવનં જાગે મળે
નવનવાં મઙ્ગીમઙ્ગીકુર્વાણસ્યાનુરાગસ્યેવ તૈસ્તૈરુત્કલિકાપ્રકારૈઃ પલ્લવિતં તસ્મિન્ ।
વિશિષ્ટે ? ‘રઝવલ્લિફુરંતહાસકુસુમંમિ’ તત્ર રતિઃ—અનુરાગસ્યેવ નૈરન્તર્યેણ પ્ર
સન્તતિઃ, સા ચ યૂનોઃ પરસ્પરાવલોકનમાત્રાત્ સમ્ભોગાદિભિઃ પ્રરોહૈર્નિરન્તર
વલ્લિરિવ વલ્લિઃ તસ્યાં લલિતં સિતમેવ કુસુમં યત્ર તસ્મિન્ । તવ મનઃ કથમ્ભૂતમ્
મિરનશનાદિભિસ્તાપિતમપિ—વાદં તપિતમપિ । તથા ચોક્તમ્—

“સન્તાપિતાતિસસારે યદિ વત વિશ્રામભૂમયો રામાઃ ।

નતુ કુપિતમોગિભોગચ્છાયાભિઃ કિ કૃતં તર્હિ ? ॥ ૧ ॥”—આર્યા

અતઃ સ્થાને શાશ્વતસુખાભિલાપિણો ભુવનવાન્ધવસ્ય મનઃ શૃંગારવને ન લીનમ્
ચતુર્વિંશતિતમગાથાર્થઃ ॥ ૨૪ ॥

એવાથી તેમની નિન્દા તો તેઓ અદૃષ્ટિ પણ કરી શકતા નથી આવા જનોના સખધર્મા થીહિ
સૂરિના નીચે મુજબના ઉદ્દેશાસે મનન કરવા જેવા છે

“ગુણેષ્વસ્યાં વચત પરેઝમી

મા શિશિયન્ નામ અપન્તમીશમ્ ।

તથાપિ સમીક્ષ્ય વિલોચનામિ

વિચારવન્તાં નયવર્ત્તં સત્યમ્ ॥”—ઉપનિતિ

—અન્યથેગાઘ્યવધેદિકા દ્વાત્રિંશિકા, શ્લો ૩

અર્થાત્ પ્રેમર ગુણોને વિષે અદૃષ્ટાદ રાખનારા આ અન્ય (દાર્શનિકોએ) આપનો ઉશ્વર
આશ્રય લીધો નહિ, તોપણ મેત્રને મીઠીને (કબી) નીતિ—માર્ગે સત્ય (છે તે) તેમણે વિચાર્યું નોંધ

हे० वि०-भगवतो वीतरागतामुररीकृत्य स्तवमाह—(अणुरायत्ति) ।

हे भगवन् ! त्वन्मनः तपस्तापितमपि शृङ्गारवने-भोगकानने नाश्रितं—(तेन) न निवासः । किम्भूते ? 'अनुरागपल्लववति' अनुराग एव पल्लवो विद्यते यस्य तत् तथा तस्मिन् नुरागपल्लववति । “मञ्जवत्थम्भि मुणिज्जह आणा-इल्लं मणंतं च” इति प्राकृतलक्षणा-त्वर्थीयः । तथा रतिर्वल्लीव यत्र तत् तथा तच्च तत् स्फुरद्भासकुसुमं च रतिवल्लीस्फुरद्भा-सुसुमं तस्मिन् । यद्वा रतिरेव वल्ली तस्यां स्फुरद्भासकुसुमं यत्र तत् तथा तत्र । किमुक्तं रति ? यः किल तापेन-ग्रीष्मेण तापितो भवति स घनमाश्रयति । त्वन्मनस्तु तपसा पित्तमपि शृङ्गारवने नाश्रितम् ॥ इति गर्भार्थः ॥ २४ ॥

शब्दार्थ

गुराय (अनुराग) = अनुराग, ओढ.

इपिल्ल (पल्लववत्) = पल्लववाणा.

गुरायपल्लविल्ले = ओढइपी पल्लववाणा.

(रति) = रति.

ल्ले (वल्ली) = वत्ता, वेल.

तंत (स्फुरत्) = विकसता, शोभता.

स (हास) = हास्य.

सुसुम (कुसुम) = पुष्प, कुल.

वलिस्फुरंतहासकुसुमम्भि = (१) रतिइपी वेल तथा

शोभता हास्यइपी कुलवाणा; (२) रतिइपी वत्ता

उपर रडुरी रडेल्ला हास्यइपी पुष्पवाणा.

तय (तप) = तपश्चर्या.

ताविअ (तापित) = तप्त थयेल.

तयताविओ = तपश्चर्यांशी तप्त थयेलुं.

वि (अपि) = पल्लु.

न (न) = नहि.

मणो (मनः) = मन, चित्त.

सिंगार (शङ्कार) = शृंगार.

घन (घन) = घन, गङ्गल.

सिंगारवने = शृंगारइपी वनभां.

तुह (तव) = ताइ.

लीणो (लीन) = आसक्त थयेल.

पदार्थ

अनुनी असाधारण वीतरागता—

“(हे नाथ !) अनुरागइपी पल्लववाणा अने रतिइपी वत्ताना उपर विकसता इत्यइपी पुष्पवाणा अेवा शृंगारइपी वनभां (अनशनादिक) तपश्चर्या(इपी ताप)थी तप्त थेलुं पल्लु ताइ चित्त ओटयुं नहि (अे आर्थ्य छे, डेभडे श्रीभ भक्तुना तापथी तपेला नो तो वननो आश्रय ले छे).”—२४

५५ ५५ ५५ ५५

१ छाया—

मनुष्ये जानीत १

२ अनुदं श्यमिदमिति प्रतिभाति, सिद्धहेमे (८-२-१५९) मित्रलिखितोद्धेतमेक्षणाय—

“भालु-इल्ल-वल्-भाल-वन्त-मन्त-इल्ल-इल्ल-गणा मतोः”

३ दर्शन तेभज अवलु पछी उत्पन्न यतो राज.

४ अनुरागनी निरंतर वधनारी संतति.

अपभ्रं ११

સામ્પ્રતં ભુવનનાથસ્ય પ્રસ્તુતમેવ મન્મથપ્રત્યર્થિતામાહ—

આળા જસ્ત ચિલહ્યા, સીસે સેસ વ હરિહરોહિં પિ ।

સો વિ તુહ જ્ઞાણજલણે, મયણો મયણં વિઅ વિલીણો ॥ ૨૪ ॥

[આજ્ઞા યસ્ય ચિલગિતા શીર્ષે શેપેવ હરિહરાભ્યામપિ ।

સોઽપિ તવ ધ્યાનજ્વલને મદનો મદનમિવ ચિલીનઃ ॥]

પ્ર૦ જુ૦-આણત્તિ । હે ભગવન્ ! સોઽપિ મદનસ્તવ ધ્યાનજ્વલને મદનમિવ ચિલીન ઇતિ યસ્ય મદનસ્ય-રતિપતેરાજ્ઞા-શાસનં હરિહરાભ્યામપિ શીર્ષે-શિરસિ ચિર-રોપિતા । કેવ ? શેપેવ-સમુચિતેષ્ટદેવતાનિર્માલ્યમિવ । હરિર્લક્ષ્મીપતિત્વેન પ્રતીત હરોઽપિ પાર્વતીપ્રાણનાથત્વેન । તદ્દેવાભ્યાં સકલસુરાસુરનમસ્કૃતાભ્યાં હરિહરાભ્યાં મદનશાસનં શિરસા ધૃતં, તતોઽપ્રતિહતપરાક્રમઃ કામસ્તવ ધ્યાનજ્વલને સ્મીકરણાક્ષીણશક્તૌ શુક્લધ્યાનધૂમધ્વજે જ્ઞાટિતિ મદનમિવ ચિલીનઃ ઇતિ અહો તવ વાતિશય ઇતિ । ઇતિ પચ્ચવિંશતિતમગાથાર્થઃ ॥ ૨૫ ॥

દે૦ વિ૦-ઈદાનીં મદનનિરાકરણદ્વારેણ ભગવતઃ સ્તવમાહ—(આણત્તિ) ।

આજ્ઞા-શાસનં યસ્ય મદનસ્યાવલમ્બિતા-ધૃતા । કેત્યાહ—શિરસિ-મૂર્ધ્નિ । કામ્યમપિ ? હરિહરાભ્યામપિ । કેવ ? શેપેવ-પૂજ્યમસ્તકસ્થાનારોપણમિત્ર । સોઽપિ માત્ર ધ્યાનજ્વલને-ધ્યાનધૂમધ્વજે સતિ મદનમિવ-સિદ્ધથમિવ ચિલીનઃ-પ્રલયં ગતઃ ॥ ૩ ગાથાર્થઃ ॥ ૨૫ ॥

શીષદાર્થ

આળા (આજ્ઞા) = આજ્ઞા, શાસન, હુકમ
જસ્ત (યસ) = એની
ચિલહ્યા (ચિલગિતા) = ધારણ કરવામાં આવી
સીસે (શીર્ષે) = મસ્તક ઉપર.
સેસા (શેપ) = શેષ, છટ દેવને અર્પણ કરવામાં આ
વેની વસ્તુનો નિર્માલ્ય અર્ચ
વ (હવ) = જેમ
હરિ (હરિ) = હરિ, વિષ્ણુ,
હર (હર) = હર, મહાદેવ.
હરિહરોહિં = હરિ અને હર વડે
પિ (અપિ) = પણ

સો (સ) = તે
વિ (અપિ) = પણ
તુહ (તવ) = તારા
જ્ઞાણ (ધ્યાન) = ધ્યાન
જલણ (જ્વલન) = અગ્નિ.
જ્ઞાણજલણે = ધ્યાનરૂપી અગ્નિમાં
મયણો (મદા) = મદન, કંદર્પ, કામદેવ
મયણં (મદન) = મીઠું
વિઅ (હવ) = જેમ
વિલીણો (ચિલીન) = જોગળી ગયો.

પદાર્થ

કુરિત્તં દંદર્પના દર્પણં દક્ષિન—

“જેની આજ્ઞા હરિએ અને હરે પણ શેષની જેમ મસ્તકે ચઢાવી છે, તે (અર્ચા)

૧ આની માહિતી માટે લુઓ સ્તુતિ-ચતુર્વિંશતિકા (૪૦ ૧૪૨), ચતુર્વિંશતિકા (૪૦ ૧૨) તેમજ શ્રીકામગીત-વિદ્યાગીતની પાંદૃતિરૂપ કાવ્યસમ્રાટનો દ્વિતીય વિકાસ (૪૦ ૧૧૧-૧૧૩)

૧ સામર્થ્યવાળો) મદન પણ (હે નાથ!) તારા (શુદ્ધ) ધ્યાનરૂપી અશિમાં મીઠુની જેમ ગળી ગયો.”—૨૫

સ્પષ્ટીકરણ

ધ્યાન-દિગ્દર્શન—

ધ્યાનની વ્યાખ્યા કરતાં વાચકવર્ગે શ્રીઉમાસ્વાતિ કથે છે કે—

“ઉત્તમસંહનનસૈકાપ્રચિન્તાનિરોધો ધ્યાનમ્”

—તત્ત્વાર્થધિગમસૂત્ર (અં ૯, સૂં ૨૭)

અર્થાત્ ઉત્તમ (એટલે કે વજ્ર-ઋષભ-નારાય, ઋષભ-નારાય, નારાય અને અર્ધ-નારાય) ચાર પૈકી ગમે તે) સંહનનવાળા જીવનો એકાગ્રપણે ચિન્તાનો રોધ તે ‘ધ્યાન’ છે. આ જ્ઞાન અંતર્મુદ્ધૂત સુધી સંભવે છે.

જૈન શાસ્ત્રમાં ધ્યાનના ચાર પ્રકાર પાડવામાં આવ્યા છે:—(૧) આર્ત, (૨) રૌદ્ર, (૩) ધર્મ (૪) શુદ્ધ. તેમાં પ્રથમના બે ધ્યાન સંસારના હેતુરૂપ છે, બ્યારે અન્તિમ બે ધ્યાનો તો મક્ષના કારણભૂત છે. વિશેષમાં આ ચાર ધ્યાનો પૈકી આર્ત ધ્યાન સૌથી અનિષ્ટ છે, બ્યારે કલ ધ્યાન સૌથી સાફ છે.

આર્ત ધ્યાન અવિરત, દેશવિરત અને પ્રમત્ત સંયતોને સંભવે છે. એના ચાર પ્રકારો છે. જેમકે અનિષ્ટ વસ્તુનો યોગ થતાં તેને દૂર કરવા માટે—તેનો વિયોગ કેમ થાય તે માટે તત્ત ચિન્તાન કરવું તે અનિષ્ટ સંયોગ-આર્ત ધ્યાન છે. શારીરિક કે માનસિક દુઃખ આવી હતાં અર્થાત્ વ્યાધિથી ગ્રસ્ત જનતાં તેને દૂર કરવા માટે ચિન્તા કર્યા કરવી તે રોગ-ચિન્તા-આર્ત ધ્યાન છે. વળી ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થતાં તેને પ્રાપ્ત કરવાનાં સાધનો માટે આકુળ આકુળ થવું તે ઇષ્ટ-વિયોગ-આર્ત ધ્યાન છે. કામથી ઉદ્દીપ્ત થયેલા ચિન્તાવાળા જીવો પુનર્જન્મમાં લા વિવયો પ્રાપ્ત કરવા માટે નિયાણુ કરે—નિદાન કરે તે અગ્ર-શૌચ-આર્ત ધ્યાન છે.

રૌદ્ર ધ્યાન અવિરત અને દેશવિરતનેજ હોય છે. એના પણ ચાર પ્રકારો છે. દ્રેપપૂર્વક જીવોને ઘાંધવા મારવા વિગેરે માટે સંકલ્પ કરવા તે હિંસા-રૌદ્ર ધ્યાન છે. અસત્યને સત્ય તરીકે આપવા માટેની ચિન્તા કરવી ઇલાકિ અસત્ય-રૌદ્ર ધ્યાન છે. પારકાનું દ્રવ્ય હુરી લેવાના સંકલ્પ-રૌદ્ર સ્તેય-રૌદ્ર ધ્યાન છે. વિવયનાં સાધન માટે તેમજ પરિવારાદિકના રક્ષણ માટે ચિન્તા કર્યા કરવી તે વિવય-સંરક્ષણ-રૌદ્ર ધ્યાન છે.

ધર્મ ધ્યાનના આજ્ઞા, અપાય, વિષાક અને સંસ્થાનને ઉદ્દેશીને ચાર ભેદો પડે છે. આજ્ઞા-ધ્યાન એટલે જિનેશ્વરની આજ્ઞાનો વિવેક. પરમ પુરૂષોની અળાધ્ય આજ્ઞાને અવલંબીને વસ્તુના સ્વરૂપનું યથાર્થપણે ચિન્તાન કરવું તે ‘આજ્ઞા’ ધ્યાન છે. સ-આર્ગથી પતિત થવાથી ઉદ્દલવતી

૧ આ ઉત્કૃષ્ટ કાળ છે, કેમકે ત્યાર બાદ દુધ્યાનનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે જેમ ભગવાન સૂત્રકાર સોપન શ્રીક્રમાં ઉલ્લેખ કરે છે.

૨ નિયાણુ એ પ્રાકૃત શબ્દ છે, બ્યારે નિદાન એ સંસ્કૃત છે. જતાનુષ્ઠાનની ક્વ-પ્રાપ્તિનો અભિલાષ બે એનો અર્થ છે. એના નવ પ્રકાર છે.

૩ ધર્મ-ધ્યાનના દશ પ્રકારો પણ બોવામાં આવે છે. આની પ્રતીતિના અભિલાષીએ શાસ્ત્રવાર્તા-સમુચ્ચયની સ્વાદ્વાદકલ્પસંતાપું ૩૪૬ મું પત્રાંકે લેવું. આ પત્રમાં અપાય, ઉપાય, જીવ, અજીવ, વિષાક, વિરાગ, ભવ, સંસ્થાન, આજ્ઞા અને હેતુ એ દશ પરત્વેના વિવય (ચિન્તાન) રૂપ દશ પ્રકાર સૂચવવામાં આવ્યા છે.

પ્રીયનો વિવેક તે 'અપાય' ધ્યાન છે અર્થાત્ આ ધ્યાનમાં રાગ-દ્વેષરૂપ દોષોથી ઉત્પન્ન હેરાનગતીનું અને તે દોષોના નાશના સાધનોનું ચિન્તન થાય છે. કર્મ-ફળના વિવેક તે 'વિપાક' ધ્યાન છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના સંયોગાનુસાર પ્રાણીઓને ભવ-જાતિમાં વિચિત્ર ફળો ભોગવવાં પડે છે એવું જે ચિન્તન તે 'વિપાક' ધ્યાન છે. લોકની આકૃષ્ટિ વિવેક તે 'સંસ્થાન' ધ્યાન છે. આકાશ સર્વવ્યાપી છે, તે સ્વપ્રતિષ્ઠિત અને અનન્તાનન્ત છે, એ મધ્ય-ખિન્દુમાં આ લોક રહેલો છે; વળી આ લોકના ઊર્ધ્વ લોકાદિ ત્રણ વિભાગો છે ઇત્યાદિ પરિચિન્તન તે 'સંસ્થાન' ધ્યાન છે.

ધર્મ ધ્યાનના અધિકારીઓ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન ધ્યાનારાથી આત્મિક ઉન્નતિના માર્ગમાં અગ્ર વધેલા છે. અપ્રમત્ત સંયત, ઉપશાંત-કપાય અને ક્ષીણકપાયને આ ધ્યાન સંભવે છે.

સર્વોત્તમ ધ્યાન તે શુક્લ ધ્યાન છે. એના પછી ચાર ભેદો છે:—(૧) પૃથક્ત્વ-વિતર્ક, (૨) એકત્વ-વિતર્ક, (૩) સૂક્ષ્મ-ક્રિયા-અપ્રતિપાતી અને (૪) વ્યુપરત(સમુચ્છિન્ન) ક્રિયા-અનિવૃત્તિ.

આ ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ વિચારીએ તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે ધર્મ-ધ્યાનમાં ઘાઘ વસ્તુનું અવલંબન હોય છે, જ્યારે આ શુક્લ ધ્યાનમાં તો ક્ષેપ મનની અંદરજ અસુક તત્ત્વ સ્થાપિત કરી તેના પર્યાયોનું પરિચિન્તન છે. વળી શુક્લ ધ્યાનમાં ચિત્તનો નિરોધ ખરી રીતે અનુભવાય છે. આથી કરીને આની મહત્તા-ઉત્તમતા સમજી શકાય છે.

જૂદી જૂદી રીતે-જૂદા જૂદા નયોને લક્ષ્યમાં રાખીને કોઈ એક દ્રવ્યના ઉત્પાદ, સ્થિતિ, લય, મૂર્તત્વ ઇત્યાદિ પર્યાયોનું પરિચિન્તન કરવું તે 'પૃથક્ત્વ-વિતર્ક' કહેવાય છે. એની અંદર શબ્દ, અર્થ અને યોગનું સંક્રમણ રહેલું છે અર્થાત્ એક શબ્દ ઉપર વિચાર કરી બીજા શબ્દ ઉપર, એક અર્થ ઉપર વિચાર કરી બીજા અર્થ ઉપર અને માનસિક, વાચિક અને કાર્યિક એ ત્રણ યોગો પૈકી એક યોગ ઉપર સ્થિર રહી બીજા યોગ ઉપર વિચાર કરાય છે.

શુક્લ ધ્યાનનો બીજો પ્રકાર પ્રથમ પ્રકાર કરતાં ઘણોજ પ્રબળ છે, કેમકે પ્રથમ ભેદમાં એક દ્રવ્યના અન્યાન્ય પર્યાયોના પરિચિન્તન માટે અવકાશ છે, જ્યારે આ ભેદમાં તો એક દ્રવ્યના એકજ પર્યાયના પરિચિન્તનને માટે સ્થાન છે. વળી આ ધ્યાનમાં સંક્રમણ નથી એટલે એ અવિચાર પછી કહેવાય છે. ક્ષેપ એક પર્યાય ઉપરજ ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી એ અપૂર્વ સમાધિ છે. 'યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ' એ મહર્ષિ પર્તત્તલિકૃત યોગહર્ષનમાં સમાધિ-પાદ નામના પ્રથમ પાદના દ્વિતીય સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ યોગની પરાકાષ્ઠા આ ભેદમાંજ દૃષ્ટિ

૧ આ સમાધિને 'અપૂર્વ' કે અદ્વિત કહેવી તે અતિશયોક્તિ નથીજ; કેમકે જે એક અણુ (પરમાણુ) નયન-પદ્યમાં આવી ન શકે-તેના એક પર્યાય ઉપર ચિત્ત-વૃત્તિને સુસ્થિર કરવી અર્થાત્ સમય પ્રજ્ઞાણમાં જમે તેમ જમણ કરવાના સ્વભાવવાળા મનને એક પરમાણુના પર્યાયના ચિન્તનમાં એકાગ્ર કરવું તે શું વિચારાત્મક મનનો નાશ કરવો સહેલ છે, કેમકે શું જેર ઉતારવામાં કુશળ જનો આખા શરીરમાં પ્રસરેલા જેરને જૂદા જૂદા અવયવોમાંથી ખેંચીને ફરી દંડ-સ્થાનમાં લાવી તેનો સત્ત્વર ક્ષય કરતા નથી? આ ઉદાહરણ સ્વકષોલકરિપત નથી, પરંતુ કલિકાલસર્વત્ર શીલેમચન્દ્ર સૂરિરાજ અજિતનાથ-ચરિત્રના ૩૪૧ શ્લોકમાં કહે છે કે—

“પ્રિયગદિયં ધ્યાને-વાયુમાઝ્ઞી દર્શન મઃ ।
સર્વાંદ્રિયં વિષં દંતે, મરેણેજ જગત્પતુઃ ॥”

ચર થાય છે. આ અનન્ય તેમજ અંતિમ માનસિક યોગ છે. અત્ર કૈવલ્યસાધક યોગની પૂર્ણાહુતિ થાય છે.

શુકલ ધ્યાનના ઉપર્યુક્ત એ પ્રકારો તો ઉપશાંત કપાથી અને ક્ષીણકપાથી એમ બંનેને લેવે છે, જ્યારે બાકીના એ પ્રકારો તો સર્વજ્ઞોનેજ હોય છે, અર્થાત્ છદ્મસ્થ છવો તેના અધિકારી નથીજ.

શુકલ ધ્યાનનો ત્રીજો પ્રકાર આયુષ્યના અન્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ ધ્યાનમાં મનોયોગ થા વચન-વ્યાપારનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય છે, પરંતુ કાચિક ચેષ્ટાનો પૂરેપૂરો નિરોધ નથી, મઠે આ સ્થિતિએ પહોંચેલા યોગીશ્વરને પણ શારીરિક સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ રહેલી હોય છે.

ત્રણ યોગવાળાને પૃથક્ત્વ-વિતર્ક, ગમે તે એક યોગવાળાને એકત્વ-વિતર્ક અને ઢેવળ અથવા યોગવાળાને સૂક્ષ્મ-ક્રિયા-અપ્રતિપાતિ નામનું ધ્યાન હોય છે, જ્યારે અયોગીને-ચોદમા શુભ ધ્યાનકે વર્તનારા પરમાત્માને વ્યુપરતક્રિયાઅનિવૃત્તિ ધ્યાન હોય છે. આ ધ્યાન તે સવોત્તમ ધ્યાન છે. શુકલ ધ્યાનના ત્રીજા પ્રકારમાં કાચિક ચેષ્ટારૂપ રહી ગયેલી ન્યૂનતાને સર્વથા દૂર કર-
દૂં ધ્યાન તે આ છે, અર્થાત્ આ અનુપમ ધ્યાનમાં શરીર-યોગનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય છે. માથી આને ‘સમુચ્છિન્નક્રિય’ પણ કહેવામાં આવે છે.

અ, ઇ, ઉ, ઋ, ૠ એ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોનો સમુચિત રીતે ઉચ્ચાર કરવામાં જેટલો યત્ન વ્યતીત થાય એટલા કાળ પર્યંતનુંજ આ ધ્યાન છે. આ કાળની પૂર્ણાહુતિ થતાં સંસારનો પ્રદાને માટે સમૂળ ઉચ્છેદ થાય છે અને સિદ્ધિ-સુન્દરીનો સર્વથા સમાગમ થાય છે.

અત્ર એ પણ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે શુકલ ધ્યાનનું સ્વરૂપ દ્વાર્ણિ સુક્ષ્મ-જ્ઞાનં તત્ત્વ પુદ્ગલવિતર્ક ઇલાદિ શબ્દો દ્વારા દશવૈકલ્પિકચૂર્ણિમાં દષ્ટિગચર થાય છે. યળી આનું સ્વરૂપ શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરકૃત સરમતિતર્કની બ્યાખ્યામાં પૃથક્ત્વવિતર્કત-પ્રવીચારં થી શરૂ થયેલું નજરે પડે છે. દિગચર અન્થો પૈકી શ્રીશુભચન્દ્ર આચાર્યકૃત જ્ઞાના-ર્ણવ (પ્ર૦ ૪૨)માં પણ આ ધ્યાનનું સુંદર વર્ણન છે.

આ ઉપરથી શુકલ ધ્યાનનું ગૌરવ કેવું અપ્રતિમ છે તે સમજી શકાશે અને તેમ થતાં ‘મદન પણ શુકલ ધ્યાનરૂપ અગ્નિમાં મીઠાની જેમ ઓગળી ગયો’ એમ જે આ પદ્યમાં સૂચ-વવામાં આવ્યું છે, તે અર્થ છે એમ જોઈ શકાશે.

ધ્યાનનું દિગ્દર્શન કરાવવાનો હેતુ પદાર્થની પ્રવીતિ કરાવવા પૂરતોજ હોવાથી હવે ધ્યાનના સંબંધમાં વિશેષ હિહાપોહ નહિ કરતાં તેના જિજ્ઞાસુ પૈકી શુન્દરાતી પાઠક-વર્ગને અધ્યાત્મતત્ત્વલોહનું ધ્યાનસિદ્ધિ નામનું છઠું પ્રકરણ જોવા અને સંસ્કૃતજ્ઞને તો યોગ-શાસ્ત્રનાં ખાસ કરીને દશમો પ્રકાશ, અધ્યાત્મસારનો સોળમો અધિકાર, ધ્યાનશતક વગેરે પ્રૌઢ અન્થો જોવા નિનવી આ વિવરણથી નિરમું છું.

અ અ અ અ

૧ ખાસ કરીને એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે કલિકાલસર્વજ્ઞે સાતમા પ્રકાશમાં વિગ્રસ્થ, આઠમા પ્રકાશમાં પદસ્થ અને નવમા પ્રકાશમાં રૂપસ્થ ધ્યાનનો વિષય આલેખ્યો છે, જ્યારે દશમા પ્રકાશમાં રૂપાતીત ધ્યાન વિષે મનનીય વિચારો પ્રકટ કરતાં સાથે સાથે ધર્મ ધ્યાન અને શુકલ ધ્યાનનું પણ આ-વેદુષ વર્ણન સરીશ્વરે કર્યું છે.

પીઠનો વિવેક તે 'અપાય' ધ્યાન છે અર્થાત્ આ ધ્યાનમાં રાગ-દ્વેષરૂપ દોષોથી ઉત્પન્ન હેરાનગતીનું અને તે દોષોના નાશના સાધનોનું ચિન્તન થાય છે. કર્મ-ફળના અનુભવ વિવેક તે 'વિષાક' ધ્યાન છે. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવના સંયોગાનુસાર પ્રાણીઓને લવ-મણિમાં વિચિત્ર ફળો ભોગવવાં પડે છે એવું જે ચિન્તન તે 'વિષાક' ધ્યાન છે. લોકની આકૃષ્ટિ વિવેક તે 'સંસ્થાન' ધ્યાન છે. આકાશ સર્વવ્યાપી છે, તે સ્વપ્રતિષ્ઠિત અને અનન્તાનન્ત છે; એ મધ્ય-ગિન્દુમાં આ લોક રહેલો છે; વળી આ લોકના ઊર્ધ્વ લોકાદિ ત્રણ વિભાગો છે ઇત્યદિ ચિન્તન તે 'સંસ્થાન' ધ્યાન છે.

ધર્મ ધ્યાનના અધિકારીઓ આર્ત-રૌદ્ર ધ્યાન ધ્યાનારાથી આત્મિક ઉન્નતિના માર્ગમાં આગ વધેલા છે. અપ્રમત્ત સંયત, ઉપશાંત-ક્રપાય અને ક્ષીણક્રપાયને આ ધ્યાન સંલગ્ન છે.

સર્વોત્તમ ધ્યાન તે શુક્લ ધ્યાન છે. એના પાંચ ચાર ભેદો છે:—(૧) પૃથક્ત્વ-વિતર્ક, (૨) એકત્વ-વિતર્ક, (૩) સૂક્ષ્મ-ક્રિયા-અપ્રતિપાલી અને (૪) વ્યુપરત(સમુચ્ચિત) ક્રિયા-અનિવૃત્તિ

આ ચાર ભેદોનું સ્વરૂપ વિચારીએ તે પૂર્વે એ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે ધર્મ-ધ્યાનમાં ણાદ્ય વસ્તુનું અવલંબન હોય છે, ન્યારે આ શુક્લ ધ્યાનમાં તો ફક્ત મનની અંદરજ અમુક તત્ત્વ સ્થાપિત કરી તેના પર્યાયોનું પરિચિન્તન છે. વળી શુક્લ ધ્યાનમાં ચિત્તની નિરોધ ખરી રીતે અનુભવાય છે. આથી કરીને આની મહત્તા-ઉત્તમતા સમજી શકાય છે.

જૂદી જૂદી રીતે-જૂદા જૂદા નયોને લક્ષ્યમાં રાખીને કોઇ એક દ્રવ્યના ઉત્પાદ, સ્થિતિ, લય, મૂર્તત્વ ઇત્યાદિ પર્યાયોનું પરિચિન્તન કરવું તે 'પૃથક્ત્વ-વિતર્ક' કહેવાય છે. એની અંદર શબ્દ, અર્થ અને યોગનું સંક્રમણ રહેલું છે અર્થાત્ એક શબ્દ ઉપર વિચાર કરી બીજા શબ્દ ઉપર, એક અર્થ ઉપર વિચાર કરી બીજા અર્થ ઉપર અને માનસિક, વાચિક અને કાયિક એ ત્રણ યોગો પૈકી એક યોગ ઉપર સ્થિર રહી બીજા યોગ ઉપર વિચાર કરાય છે.

શુક્લ ધ્યાનનો બીજો પ્રકાર પ્રથમ પ્રકાર કરતાં ઘણોજ પ્રબળ છે, કેમકે પ્રથમ ભેદમાં એક દ્રવ્યના અન્યાન્ય પર્યાયોના પરિચિન્તન માટે અવકાશ છે, ન્યારે આ ભેદમાં તો એક દ્રવ્યના એકજ પર્યાયના પરિચિન્તનને માટે સ્થાન છે. વળી આ ધ્યાનમાં સંક્રમણ નથી એટલે એ અવિચાર પણ કહેવાય છે. ફક્ત એક પર્યાય ઉપરજ ચિત્તની એકાગ્રતા કરવી એ 'અપૂર્વ' સમાધિ છે. 'યોગશ્ચિત્તવૃત્તિનિરોધઃ' એ મહર્ષિ પતંજલિકૃત યોગદર્શનમાં સમાધિ-પાદ નામના પ્રથમ પાદના દ્વિતીય સૂત્રમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવેલ યોગની પરાકાષ્ઠા આ ભેદમાંજ દૃષ્ટિ

૧ આ સમાધિને 'અપૂર્વ' કે અદ્વૈત કહેવી તે અતિશયોકિ નથીજ; કેમકે જે એક અણ (પરમાણુ) નયન-પચમાં આવી ન શકે-તેના એક પર્યાય ઉપર ચિત્ત-વૃત્તિને સુસ્થિર કરવી અર્થાત્ સમગ્ર બ્રહ્માણ્ડમાં ગમે તેમ ક્રમણ કરવાના સ્વભાવવાળા મનને એક પરમાણુના પર્યાયના ચિન્તનમાં એકાગ્ર કરવું તે કોણે કરવાનું ધ્યાન નથી? આ ધ્યાનના અધિકારી મહાયોગીશ્વરો છે. વિશેષમાં પરમાણુ ઉપર સ્થિર થયેલ નિચારાત્મક મનને નાશ કરવો સહેલ છે, કેમકે જું જેર ઉતારવામાં ફાગળ જાનો આખા શરીરમાં પ્રસરેલા જેરને જૂદા જૂદા અવયવોમાંથી ખેંચીને ફક્ત દંડ-સ્થાનમાં લાવી તેનો સત્ત્વર દાવ કરતા નથી? આ ઉદાહરણ સ્વકપોલકરિત નથી, પરંતુ કલ્પિતવસ્તુ શ્રીહિમચન્દ્ર સુરિના અજિતનાથ-ચરિત્રના ૩૪૧મઃ શ્લોકમાં દેદે છે કે—

“વિગમદ્વિચયં વ્યાને-માયુનાઝ્ઞો દયો મઃ ।
સર્વાંગીજં વિષં દંરો, મણેષેષ જગવ્યયુ ॥”

ગોચર થાય છે. આ અનન્ય તેમજ અંતિમ આનસિક યોગ છે. અત્ર કૈવલ્યસાધક યોગની પૂર્ણાહુતિ થાય છે.

શુક્લ ધ્યાનના ઉપર્યુક્ત બે પ્રકારો તો ઉપશાંત કયાથી અને ક્ષીણકયાથી એમ બંનેને મળે છે, જ્યારે બાકીના બે પ્રકારો તો સર્વજ્ઞોનેજ હોય છે, અર્થાત્ છદ્મસ્થ જીવો તેના ધિકારી નથી.

શુક્લ ધ્યાનનો ત્રીજો પ્રકાર આયુધ્યના અન્તમાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ ધ્યાનમાં મનોયોગ ન વચન-વ્યાપારનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય છે, પરંતુ કાચિક ચેષ્ટાનો પૂરેપૂરો નિરોધ નથી, મહે આ સ્થિતિએ પહોંચેલા યોગીશ્વરને પણ શારીરિક સૂક્ષ્મ ક્રિયાઓ રહેલી હોય છે.

ત્રણ યોગવાળાને પૃથક્ત્વ-વિતર્ક, ગમે તે એક યોગવાળાને એકત્વ-વિતર્ક અને કેવળ યોગવાળાને સૂક્ષ્મ-ક્રિયા-અપ્રતિપાતિ નામનું ધ્યાન હોય છે, જ્યારે અયોગીને-ચૌદમા ગુણ પ્રત્યે વર્તનારા પરમાત્માને વ્યુપસ્તક્રિયાઅનિવૃત્તિ ધ્યાન હોય છે. આ ધ્યાન તે સ્વોત્તમ ન છે. શુક્લ ધ્યાનના ત્રીજા પ્રકારમાં કાચિક ચેષ્ટારૂપ રહી ગયેલી ન્યૂનતાને સર્વથા દૂર કર-ફ ધ્યાન તે આ છે, અર્થાત્ આ અનુપમ ધ્યાનમાં શરીર-યોગનો સંપૂર્ણ નિરોધ થાય છે. થી આને 'સમુચ્છિન્નક્રિય' પણ કહેવામાં આવે છે.

અ, ઇ, ઉ, ઋ, લૃ એ પાંચ હ્રસ્વ અક્ષરોનો સમુચિત રીતે ઉચ્ચાર કરવામાં જેટલો જ વ્યતીત થાય એટલા કાળ પર્યંતનું જ આ ધ્યાન છે. આ કાળની પૂર્ણાહુતિ થતાં સંસારનો કાને માટે સમૂળ ઉચ્છેદ થાય છે અને સિદ્ધિ-સુન્દરીનો સર્વથા સમાગમ થાય છે.

અત્ર એ પણ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે શુક્લ ધ્યાનનું સ્વરૂપ રૂપાણિ સુક્ષ્મ-ત્વનં સત્ય પુણ્યચિત્તકં ઇલાદિ શબ્દો દ્વારા દશવૈકલિકચૂર્ણિમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. બી આનું સ્વરૂપ શ્રીસિદ્ધરોને દિવાકરકૃત સમ્મતિતર્કની વ્યાખ્યામાં પૃથક્ત્વચિત્તકંસ-વીચારં થી શરૂ થયેલું નબ્દે પડે છે. દિગમ્બર ગ્રન્થો પૈકી શ્રીશુભચન્દ્ર આચાર્યકૃત જ્ઞાના-શુભ (પ્ર ૪૨)માં પણ આ ધ્યાનનું સુંદર વર્ણન છે.

આ ઉપરથી શુક્લ ધ્યાનનું ગૌરવ કેવું અપ્રતિમ છે તે સમજી શકાશે અને તેમ થતાં મહન પણ શુક્લ ધ્યાનરૂપ અક્ષિમાં મીલુની જેમ ઓગળી ગયો' એમ જે આ પદમાં સૂચ-વામાં આવ્યું છે, તે યથાર્થ છે એમ જોઈ શકાશે.

ધ્યાનનું દિગ્દર્શન કરાવવાનો હેતુ પદાર્થની પ્રતીતિ કરાવવા પૂરતોજ હોવાથી હવે યાનના સંબંધમાં વિશેષ બિહાપોહ નહિ કરતાં તેના જિજ્ઞાસુ પૈકી ગુજરાતી પાઠક-વર્ગને અધ્યાત્મતત્ત્વાલોકનું ધ્યાનસિદ્ધિ નામનું છઠું પ્રકરણ જોવા અને સંસ્કૃતજ્ઞને તો ચોગ-શાસ્ત્રનો ખાસ કરીને દશમો પ્રકાશ, અધ્યાત્મસારનો સોળમો અધિકાર, ધ્યાનશાતક વગેરે પ્રૌઢ ગ્રન્થો જોવા વિનવી આ વિવરણથી વિરમું છું.

અ અ અ અ

૧ ખાસ કરીને એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે કલિકાલસર્વજ્ઞે સાતમા પ્રકાશમાં પિંડસ્થ, આઠમા પ્રકાશમાં પદસ્થ અને નવમા પ્રકાશમાં રૂપસ્થ ધ્યાનનો વિષય આલેખ્યો છે, જ્યારે દશમા પ્રકાશમાં રૂપાતીત ધ્યાન વિષે મનનીય વિચારો પ્રકટ કરતાં સાથે સાથે ધર્મ ધ્યાન અને શુક્લ ધ્યાનનું પણ આ-બેદુલ વર્ણન સૂરીશ્વરે કર્યું છે.

સામ્પ્રતં મથિતે ભુવનનાથે મન્મથમહીનાથે તત્સૈન્યકાનામવસ્થાવિશેષમાહ—

પદં નવરિ નિરભિમાણા, જાયા જયદપ્પમંજણુત્તાણા ।

વમ્મહનરિંદજોહા, દિદ્વિચ્છોહા મયચ્છીળં ॥ ૨૬ ॥

[ત્વયિ કેવલં નિરભિમાના, જાતા જગદર્પયજ્ઞનોત્તાનાઃ ।

મન્મથનરેન્દ્રયોધા દ્વિદ્વિક્ષોભા મૃગાક્ષીણામ્ ॥]

પ્ર૦ ઘૃ૦-પદ્મિન્તિ । હે સ્વામિન્ ! મન્મથનરેન્દ્રયોદ્ધારઃ નવરં-કેવલં ત્વય્યેવ નિરભિમાના જાતા इति । તત્ર મન્મથ એવ સકલજગજ્જેતૃત્વેન નરેન્દ્રઃ । યુધ્યન્ત इति યોધાઃ સુભટાસ્તસ્ય । પદં-ત્વયિ નવરં-કેવલં નિરભિમાના-[નદ્યાઃ] નિરહદ્કારા જાતાઃ । અથ કે યોદ્ધાઃ ? 'દિદ્વિચ્છોહા મયચ્છીળં' મૃગાક્ષીણાં-મયતરલકુરદ્ગદ્ગદાવકચપલલોચનાનાં દ્વિદ્વિક્ષેપાઃ-સવિકારાવરાવલોકનવિશેષાઃ । પુનઃ કિંવિશિષ્ટાઃ ? જયદપ્પત્તિ । જગચ્છબ્દેન જાદ્યતિનસ્તેપાં દર્પઃ-અવદ્મમ્મસ્તસ્ય મજ્જનં તેનોત્તાનાઃ ॥ इति પદ્મવિંશતિતમગાથાર્થઃ ॥ ૨૬ ॥

દે૦ વિ૦-અધુના મદનયોધાનાં મગવદ્વિપયેઽસામર્થ્યપ્રતિપાદનદ્વારેણ સ્તવમાહ— (પદ્મિન્તિ) ।

હે મગવન્ ! ત્વય્યેવ વિપયે । નવરંશબ્દસ્યાવધારણાર્થરજાદેવમુચ્યતે । નિરભિમાના-નિરહદ્કારા જાતાઃ । કિંવિધાસ્તે ? મન્મથનરેન્દ્રયોધા-મારનૃપતિમટાઃ । પુનઃ કીદૃષ્ટાઃ ? જગદર્પમજ્જનોત્તાનાઃ-ભુવનપ્રભાવજયોચ્છેદકાઃ ॥ इत्यક્ષરાર્થઃ ॥ ૨૬ ॥

શીખદાર્થ

પદં (ત્વયિ) = તારે વિષે.
નવરિ (કેવલ) = કેવલ.
નિરભિમાણા (નિરભિમાના) = ગર્વ રહિત.
જાયા (જાતા) = ધર્મા.
જય (જગદ) = દુનિયા.
દપ્પ (દર્પ) = દર્પ, ગર્વ, અભિમાન.
મંજણ (મજ્જન) = ભંગાણુ, નાશ.
ઉત્તાણ (ઉત્તાન) = ઉન્નિયુષ્ઠ, તત્પર.
જયદપ્પમંજણુત્તાણા = જગતના ગર્વને તોડી માઠવામાં તત્પર.
વમ્મહ (મન્મથ) = કંદર્પ, કામદેવ.

નરિંદ (નરેન્દ્ર) = રાજા.
જોહ (યોષ) = મુશટ, લડવૈયો.
વમ્મહનરિંદજોહા = કામદેવ રાજાના મુશટો.
દિદ્વિ (દ્વિ) = દ્વિ.
છોહ (શોભ) = શોભ.
દિદ્વિચ્છોહા = દ્વિદ્વિ-શોભો.
મય (મય) = હરણુ.
અચ્છિ (અક્ષિન્) = નેત્ર, આંખ.
મયચ્છીળં = મૃગાક્ષીઓના, હરણુના જેવાં નેત્રવાળી સીઓના.

પદાર્થ

મદનની સેનાની છિન્ન-ચિત્રતા—

"જગત્ (નિવાસી જનો)ના દર્પને દળવાને સમર્થ એવા કંદર્પ નૃપતિના મુશટર મૃગાક્ષીઓના કટાક્ષો કેવળ આપના વિષે નિરભિમાની બન્યા છે (અર્થાત્ કાંઈ શંકા નથી)." — ૨૬

સ્પષ્ટીકરણ

આ પદનો પૂર્વનાં એ પદો સાથે સંબંધ—

૨૪મા પદમાં નિવેદન કરવામાં આંચું છે કે કંઠર્થ નૃપતિની શૃંગાર નામની રાજ-
નીનો પ્રભુએ વિશેષ કર્યો. ત્યાર બાદ ૨૫મા પદમાં એવો ઉલ્લેખ છે કે કંઠર્પને પ્રભુએ
સજ્જિત કર્યો. આ પ્રમાણે કંઠર્પરૂપ નાયકને હારી ગયેલો બોધને તેનું મૃગાક્ષીના કટાક્ષરૂપ
ન્ય જેમ નિર્નાયક સમુદાય અસ્ત-અસ્ત થઈ જાય તેમ થોતાનું શૂરાતન અજમાવવામાં
સમર્થ થાનું, એ આ પદનો સાર છે.

૫ ૫ ૫ ૫

સામ્પ્રતં ત્વદ્વચનસ્ય પ્રભાવમભિધિત્સુરાહ—

વિસમા રાગદ્વેષા, નિંતા તુરય વ ઉપ્પહેણ મળં ।

ઠાયંતિ ધન્મસારહિ !, દિદ્ધે તુહ પવયણે નવરં ॥ ૨૭ ॥

[વિપમૌ રાગદ્વેષૌ નયન્તૌ તુરગાવિવોત્પથેન મનઃ (અનઃ) ।

તિષ્ઠતો ધર્મસારથે ! દૃષ્ટે તવ પ્રવચ્ચને કેવલમ્ ॥]

પ્ર૦ ઘૃ૦—વિસમત્તિ । હે ધર્મસારથે ! તવ પ્રવચ્ચને દૃષ્ટે રાગદ્વેષૌ પ્રાણિનાં મન ઉત્પથેન
નયન્તૌ અવતિષ્ઠેતે । તત્ર મનોજ્ઞેષુ શબ્દાદિષુ પ્રાણિનાં મનો રજાયતિ—આસક્તં કરોતીતિ
રાગઃ, તેષ્વેધામનોજ્ઞેષુ દેહિનાં મનો દ્વેષ્ટિ—અપ્રીતિં કરોતીતિ દ્વેષઃ, રાગશ્ચ દ્વેષશ્ચ રાગદ્વેષૌ ।
કિંવિશિષ્ટૌ ? વિપમૌ—અનન્તભવોપલાલનલબ્ધપ્રસરત્વેન વિદુષાઽપિ દુર્જયૌ । જ્ઞાનદર્શનચા-
રિત્રાત્મકો મોક્ષમાર્ગસ્તસ્માદિતરઃ સમસ્તોઽપ્યુત્પથઃ । ધર્મસારથિઃ । તત્ર દુરન્તચતુર્ગતિક-
સંવૃત્તિપ્રપત્તપ્રાણિગણાન્ ધારયતીતિ ધર્મઃ સ એવ રથઃ । અન્ન સૂત્રે ધર્મસ્ય રથત્વમભિનિર્મિતમિતિ
સારથિશબ્દોપાદાનસામર્થ્યલભ્યં, ભગવાનેવ સારથિસ્તસ્ય સમ્બોધનમ્ । તૌ રાગદ્વેષૌ કેવલં
તૈવેવ પ્રવચ્ચને દૃષ્ટે ઉત્પથે ન પ્રેરયતઃ । તથાચોક્તિઃ—નિંતા તુરય વ્યક્તિ । યથા વિપમૌ—દુર્દાન્તૌ
તુરદ્ગમૌ અનઃ—શકટં રથં ઉત્પથેન—અધુષ્ણમાર્ગેણ નયન્તૌ સારથેઃ પ્રવચ્ચને—પ્રાજનદળદે
દૃષ્ટે ઉત્પથં વિહાય પથ્યેવાવતરતઃ ॥ इति सप्तविंशतित्तमगाधार्यः ॥ २७ ॥

દે૦ વિ૦—સામ્પ્રતં પ્રવચનપ્રભાવપ્રતિપાદનમુલ્લેખેન સ્વમાહ—(વિસમત્તિ) ।

હે ધર્મસારથે !—ધર્મસ્યન્દનપ્રવર્તક ! તવ પ્રવચ્ચને દૃષ્ટે—ભવચ્છાસનેઽવલોકિતે સત્તિ, કિમ્ ?
વિપમૌ યૌ રાગદ્વેષૌ તૌ નવરં—નિશ્ચિતં તિષ્ઠતઃ—નિવર્તેતે । કિં કુર્યતઃ ? નયન્તઃ—પ્રાપયન્તઃ ।
કિં તત્ ? મનઃ—ચિત્તમ્ । કેનેત્યાહ—ઉત્પથેન—અન્નાર્ગેણ । કાવિવ ? તુરગાવિવ—તુરદ્ગમાવિવ ।
કિમુક્તં ભવતિ ? યથા વિપમૌ તુરગૌ—દુર્દમૌ વાજિનૌ પ્રધાનસારથિપ્રવચ્ચણે—તોત્રે દૃષ્ટે સત્તિ
ઉત્પથેન અનઃ—શકટં નયન્તૌ તિષ્ઠતઃ—સ્વસ્થૌ સ્તઃ તથા રાગદ્વેષાવપિ હત્યુપદેશઃ ॥ ૨૭ ॥

શબ્દાર્થ

વિસમા (વિપત્તિ) = વિપત્તિ, દુર્લભ.

રાગ (રાગ) = રાગ.

દોષ (દોષ) = દોષ.

રાગદોષા = રાગ અને દોષ.

નિતા (નયન્તી) = દોરી જતા.

નુરયા (નુરયો) = અધો, ઘોડાઓ.

વ્વ (વ્વ) = જેમ.

ઉપ્પદેણ (ઉત્પદેણ) = ઉત્પદેણ, ખોટું રમત.

મળં (મળ) = ચિત્તને.

ઉપ્પદેણં (ઉત્પદેણં) = ઉત્પદેણ.

અળં (અળ) = અળ, ગાડું.

ઠાયંતિ (ઠાયંતિ) = ઠાય રહે છે.

ધમ્મ (ધમ્મ) = ધર્મ.

સારદિ (સારધિ) = સારધિ, રથ હાંકનાર.

ધમ્મસારદિ! = ધર્મ (રૂપી રથના) સારધિ!

દિદ્દે (દિદ્દે) = એથી.

તુહ (તુહ) = તારો.

પ્રવચણે (પ્રવચ્ચને) = સિદ્ધાન્ત.

નવરં (નવરં) = નવ.

પદ્યાર્થ

જિન-શામનનો પ્રભાવ—

“જેમ રથને ખોટું માર્ગે લઈ જનારા અધો સારધિની આબૂક જેતાં તેમ કે અટકી જાય છે તેમ કે ધર્મ (રૂપી રથ)ના સારધિ! જ્યારે તારાજ સિદ્ધાન્તના કયાય છે, ત્યારે ચિત્તને ઉત્પદેણ દોરી જનારા વિપત્તિ રાગ અને દોષ ઊભા રહી જાય (અર્થાત્ તેનું કંઈ જોર ચાલતું નથી).”—૨૭

સ્પષ્ટીકરણ

ધર્મ-સારધિ—

નમ્રચ્છુલું અને શકસ્તવની છટ્ટી ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં ધમ્મસારદીજં એવું જે મિથે લીધકરને ઉદ્દેશીને યોજવામાં આવ્યું છે, તેના ભાવને આ પદ્ય સ્ફુટ કરે છે. એ તો સુવિદિત વ છે કે રથને સન્માર્ગે કે ઉન્માર્ગે દોરી જવામાં ઘોડાઓ જેટલે અંશે જવાબદાર છે તે કરતાં તેની લગામ હાથમાં રાખનાર સારધિ વિશેષ જવાબદાર છે, કેમકે ઘોડાઓ રથને કુમા લઈ જવા આગ્રહ કરતા હોય તો તેને પણ સારધિ આબૂક વડે સ્ત્રીધા દોર જનાવી રથ ખાડામાં પડતો અટકાવી શકે છે.

હું ભૂલતો નહિ હોઉં તો એ કહેવું ખોટું નહિ ગણાય કે પાંડવો અને દ્રૌપદો વચ્ચે તુલ્ય યુદ્ધમાં અર્જુને શ્રીકૃષ્ણને પોતાના રથના સારધિ થવા જે વિનંતિ કરી હતી તે સાધિના ગૌરવને લક્ષ્યમાં રાખીને કરી હશે. આ ઉપરથી એમ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાનિગ્રહ આસ થતી સફળતા પણ જ્યારે સારધિને અપલંબીને રહેલી છે, તો આવા અનેક મહાનિગ્રહ પણ પરાસ્ત કરનારા સંસારી જીવ અને કર્મ રાજ વચ્ચેના યુદ્ધમાં તો વિન્ય મેળવવા માટે યોગ્ય સારધિ આવશ્યક છે એમ સહેલાઈથી સમજી શકાય છે. આવા સારધિ શ્રીમદ્ધર્મસૂત્ર જે પરમાત્મા-આસ પુરૂષ છે એમ કવિરાજ સૂચવે છે.

***

૧ ‘પ્રવચણ’ના (૧) પ્રવચન અર્થાત્ જિન સામ્ર અને (૨) પ્રાજ્ઞ અર્થાત્ સાલુક એમ બે અર્થ થાય છે. પરંતુ પ્રથમ અર્થ છે, જ્યારે દ્વિતીય અર્થવાચક શબ્દ પુરુષનો છે.

पञ्चलकसायचोरे, सइसंनिहिआसिचक्रधणुरेहा ।

हुंति तुह छिअ चलणा, सरणं भीआण भवरत्ने ॥ २८ ॥

[प्रत्यलकपायचौरे सदासन्निहिआसिचक्रधनूरेखौ ।

भवतस्तवैव चरणौ शरणं भीतानां भवारण्ये ॥]

प्र० वृ०—पञ्चलत्ति । हे जगत्रयन्त्राणप्रवीण ! भगवन् ! भवारण्ये भीतानां भवचरणा-
न्वैव शरणम् । भव० इति, तत्र भव एवारण्यं भवारण्यं तस्मिन् भवारण्ये—संसारकान्तारे
भीतानां देहिनां तवैव चरणौ—पादौ शरणं—त्राणस्थानम्, नान्यस्य । किंविशिष्टे भवा-
रण्ये ? पञ्चलत्ति । प्रत्यला—दक्षास्तथाविधवञ्चनप्रपञ्चविपश्चितः कथ्यन्ते—हिंस्यन्ते नरका-
दिगतिप्राप्तमानोऽस्मिन्निति कथः—संसारः तस्य आयः—वृद्धिः येभ्यस्ते कपायास्त एव ज्ञानादि-
सर्वस्वापहरणत्वेन संयमजीवितव्यव्ययहेतुत्वेन च चौराः—तस्कराः यस्मिन् प्रत्यलकपाय-
चौरे । किंविशिष्टौ तव चरणौ ? सइसंनिहिअत्ति । सदा—निरन्तरं सन्निहिताः—समीपस्थाः
लङ्गचक्रधनूरूपा रेखा ययोस्तौ । अयमर्थः—यथाऽरण्ये प्रत्यलचौरे आयुधवन्तः शरणं
भवन्ति तथा भवारण्येऽपि । इति अष्टाविंशतितमगाथार्थः ॥ २८ ॥

हे० बि०—इदानीं भगवच्चरणशरणत्वविधानेन स्तुतिमाह—(पञ्चलत्ति) ।

हे नाथ ! भवारण्ये—संसारकान्तारे भीतानां देहिनां तवैव चरणौ शरणं—त्राणस्थानं
भवतः, नान्यस्य । किंविधे भवारण्ये ? 'प्रत्यलकपायचौरे' प्रत्यलाः—समर्था ये कपायाः—
क्रोधावयस्त एव दुःखहेतुत्वात् चौराः—तस्करा यस्मिन् तत् तथा तस्मिन् । उक्तं च

“कर्मं कसं भवो वा कसमाओ सिं जओ कसाया ते ।

कसमाययंति व जओ गमयंति कसं कसायसि ॥ १ ॥”

—(विशेषावश्यके गा० १२२८)

तथा किंविधावित्याह—सदा—नियतं सन्निहिताः—समीपवर्तिनोऽसिचक्रधनूरूपा रेखा
ययोस्तौ तथा । किमुक्तं भवति ? यथाऽरण्ये प्रत्यलचौरे आयुधवन्तः शरणं भवन्ति, तथा
भगवच्चरणावपि ॥ इति गाथार्थः ॥ २८ ॥

शेषार्थ

पञ्चल (प्रलल) = समर्थ, प्रलण.

कसाय (कपाय) = कपाय.

चोर (चौर) = चोर.

पञ्चलकसायचोरे = समर्थ कपायश्च चोर ॥ २८ ॥

विशेषेण.

सर (सदा) = उभेक्षां.

संनिहिअ (सन्निहित) = समीपवर्ति, पास २८८.

असि (असि) = तारवार.

चक्र (चक्र) = चक्र.

धणु (धनुष) = धनुष.

रेहा (रेखा) = रेखा.

સહસંનિહિઆસિચક્રધનુરેહા=સદા સમીપ રહેલી
છે તરવાર, ચક્ર અને ધનુષ્યરૂપી રેખાઓ જેને
વિષે એવાં.

હુંતિ (મવન્તિ)=થાય છે.

તુહ (તવ)=તારાં.

શિઅ (અવ)=જ.

ચલણા (ચરણી)=ચરણો, પગો.

સરણં (શરણં)=શરણુ, આશ્રય.

મીઝાણ (મીઝાનાં)=મીઝાણાના.

મવ (મવ)=સંસાર.

રઘ્ન (અરણ્ય)=વન, જંગલ.

મવરણે=સંસારરૂપ જંગલમાં.

પદ્યાર્થ

ભવારણ્યમાં પ્રભુનું ચરણ શરણુ—

“હે ભગવન્! જેમાં પ્રબળ કૃપારૂપ ચોરો (વસે) છે એવા સંસારરૂપ જંગલ
ભયભીત (જીવો)ને તરવાર, ચક્ર અને ધનુષ્યરૂપી રેખાઓથી સર્વદા ‘લાંછિત એવાં’
ચરણો શરણુ (રૂપ) છે.”—૨૮

સ્પષ્ટીકરણ

કૃપાયની વ્યુત્પત્તિ—

પ્રાયઃ દરેક શબ્દનો અર્થ તેની વ્યુત્પત્તિનો બોધ થતાં સ્કુરે છે, તો કૃપાયની અર્થ-
વ્યુત્પત્તિ વિચારવી અસ્થાને નહિ ગણાય. આ સંબંધમાં પૂર્વધર આચાર્યવર્ય શ્રીનિનભ
ક્ષમાશ્રમભક્ત શ્રીવિશેષાવશ્યકની ૧૨૨૮ મી તથા ૧૨૨૯ મી ગાથા દિવ્ય પ્રકાશ પારે
કેમકે તેમાં કહ્યું છે કે—

“કર્મ્મં કલ્સં મયો વા કલ્સમામો સિ જમો કલ્સાયા તે ।

કલ્સમાયયંતિ ય જમો ગમયંતિ કલ્સં કલ્સાયત્તિ ॥ ૧૨૨૮ ॥

આમો ય ઉપાદાણં તેણ કલ્સાયા જમો કલ્સસ્તાયા ।

(ચત્તારિ વહુવયણમો પવં વિદ્યાદ્વો વિ મયા) ॥ ૧૨૨૯ ॥”

અર્થાત્—‘કૃપ’ એટલે કર્મ અથવા ભવ (સંસાર) તેનો ‘આપ’ એટલે લાભ લેથી
તે ‘કૃપાય’; અથવા કર્મ કે સંસાર લેથી આવે તે ‘કૃપાય’; અથવા જે છતાં જીવ કર્મ કે સંસાર
માને તે ‘કૃપાય’. આપનો અર્થ ઉપાદાન હેતુ એમ પણ થઈ શકે છે. સંસાર આ કર્મનો ઉ
દાન હેતુ તે ‘કૃપાય’ છે. (બહુવચનના પ્રયોગથી એ કૃપાયો ચાર છે અને દેશવિરતિ
શુણોના અનુક્રમે ધાતક હોવાથી તે બીજે, ત્રીજે અને ચોથો કહેવાય છે.)

કૃપાયના ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એમ ચાર પ્રકારો છે. આના સંબંધમાં અન્ન બિ

૧ જિનેશ્વરનો દેહ ૧૦૦૮ વક્ષણોથી અંકિત હોય છે. આમાંના ૩૨ વક્ષણો સંબંધી દક્ષીણ
વિદ્યાશિકા (૫૦ ૫૮-૫૯)માં વિચારમાં આવી છે. બાકી ૧૦૦૮ વક્ષણોનાં નામો ક્રોધ મન્યમાં એ
આવતા નથી.

૨ ડાયા—

કર્મ્મં કર્વં મયો વા કલ્સમાય વર્ણં યતાઃ કલ્સાયારને ।

કલ્સમાયવન્તિ વા યતો ગમયન્તિ કર્વં કલ્સાયા દ્વિતિ ॥

આવો ચોસારાણં તેજ કલ્સાયા યતાઃ કલ્સાયાઃ ।

(કલ્સાતો વહુવચનત વર્ણં ત્રિગીપારવોડિ મતાઃ) ॥

ॐ नमः शिवाय तेना जिज्ञासुने श्रीवीर-वज्रामरना १४ भा पञ्चमं अध्यायं (पृ० ३२-३७) लेखे ललामण्डे कहे छुं.

तुह समयसरवभट्टा, भमंति सयलासु रुखजाईसु ।

सारणिजलं व जीवा, ठाणट्टाणेसु वज्झंता ॥ २९ ॥

[तव समयसरोअट्टा आम्यन्ति सकलासु रुखजातिषु ।

सारणिजलमिव जीवाः स्थानस्थानेषु वध्यमानाः ॥]

प्र० वृ०—तुह समयत्ति । हे भुवनमानो ! भगवन् ! जीवाः सकलास्वपि रुखजातिषु आम्यन्तीति सण्टङ्कः । जीवाः । 'जीव प्राणधारणे' (पा० धा० ५६२) जीवन्ति-दंशवि-प्राणान् धारयन्तीति जीवाः । तथा रुखजाईसु । 'जनी प्रादुर्भावे' (पा० धा० ११४९) जायन्ते-प्रादुर्भवन्ति प्राणिनः एतास्विति जातयो-योनयः पृथिवीकायाद्याः रूक्षाः-कर्मशाः देशावेशवैशसविश्रामनपराः, रूक्षाश्च ता जातयश्च रुखजातयस्तासु । कतिसत्त्वोपेतासु ? सकलासु-चतुरशीतिलक्षप्रमाणासु । किंविशिष्टा जीवाः ? तुह समयत्ति । तव सम्बन्धी यः समयः-सिद्धान्तः स एव स्वादुः सुन्दरोपदेशामृतपूरपूरितत्वेन तत्तदतिशयकुशेशयसहस्र-शोभितत्वेन च सर इव सरः तस्माद् अट्टा-वहिर्भूताः । कुतोऽपि पुण्ययोगात् तं प्राप्यापि परिपतितपरिणामत्वेन सर्वथैव तद्गन्धमात्रेणापि बन्ध्याः । पुनः किंविशिष्टाः सन्तः ? ठाणट्टाणेसुत्ति, स्थानस्थानेषु-योनिषु वध्यमानाः नागपाशैरिव निगडनिकाचितैः प्रस्तावात् कर्मभिः श्लेष्यमाणाः, भवे भवे नवं नवं कर्मराशिर्मर्जयन्त इत्यर्थः । सुकरो हि सर्वासु चेष्टासु भगवदुपदेशवन्धैः कर्मबन्धः । उपमाभाह—जीवाः किमिव आम्यन्ति ? सारि(र)-णिजलं व-कुल्याजलमिव । कुतोऽपि तथाविधागाधतडागात्-तटाकात् केनचिदयतारेणो-पवाहितं (जलं) सकलासु नागपुत्रागतिलकचम्पकाशोकबकुलसहकारादिषु वृक्षजातिषु आम्यति । किंविशिष्टं सत् ? स्थानेषु स्थानेषु आलवालेषु वध्यमानमेकस्मिन् पूरितेऽन्यत्र सञ्चारणाय । अत्र च जीवानां सारणीजलेन रुखजातीनां वृक्षजात्या समयस्य सरसा सहो-पमानोपमेयम् । इति एकोनविंशतितमगाथार्थः ॥ २९ ॥

हे० चि०—साम्प्रतं भगवत्सिद्धान्तअट्टानां दोषकथनमुखेन स्तवमाह—(तुह समयत्ति) । हे नाथ ! तव समयसरिअट्टा—भवत्सिद्धान्तनदीविकला भ्रमन्ति-पर्यटन्ति । के ते ? जीवाः-प्राणिनः । कासु ? वृक्षजातिषु, हीनजातिष्वित्यर्थः । किमिवेत्याह—सारि(र)णिजलं व-कुल्यावारि इव । किंविधाः ? वध्यमानाः । कर्मणेति गम्यते । केपु ? स्थानस्थानेषु नर-

१ सरित्ति पाठो धियरणकारमते इति प्रतिभाति ।

२ इहा प्राणाः—

"पञ्चेन्द्रियाणि त्रिविधं बलं च, उच्छ्वासनिःश्वासमयान्यदायुः ।

प्राणा दूषेति भगवद्विरुद्धा-स्तेषां वियोजीकरणं हु इति ॥"

एतत् पद्यं साक्षिरूपेण निरुद्देशि धीमलयगिरिपूरिभिः जीवाजीवाभिगमवृत्तौ (पद्मके १०३पमे) ।

३ तथेकायेव इत्यधिकः ख-पाठः ।

કાદિભિજ્ઞેદેષુ । કિમુકં ભવતિ ? યથા નદીચ્છદં સત્ સારણિજલં સકલાસુ
 ભ્રામ્યતિ સ્થાનસ્થાનેષુ આલવાલેષુ વધ્યમાનં તથા જીવા અપિ તવ
 સ્થાનેષુ ભ્રામ્યન્તિ ॥ ઇતિ ગાથાર્થઃ ॥ ૨૯ ॥

શબ્દાર્થ

તુહ (તવ)=તારા.
 સમય (સમય)=સિદ્ધાન્ત.
 સર (સરવ)=સરોવર.
 મદ્ (મદ્)=મદ્.
 સમયસરમદ્=સિદ્ધાન્તરૂપ સરોવરથી મદ્.
 ભ્રમંતિ (ભ્રામ્યન્તિ)=ભ્રમે છે.
 સયલાસુ (સકલાસુ)=સર્વે.
 વધ્ય (વધ્ય)=૩૬.
 વધ્ય (વધ્ય)=વૃક્ષ, ઝાડ.
 જાઈ (જાતિ)=ભતિ.

સમ્પ્રજાઈસુ=(૧) ૩૬ ભતિઓને વિષે, (૨) ભતિઓને વિષે.
 સારણિ (સારણિ)=સારણિ, નીક.
 જલ (જલ)=જળ, પાણી.
 સારણિજલં=સારણિનું જળ.
 વ (હવ)=એમ.
 જીવા (જીવા)=જીવો, પ્રાણીઓ.
 ઠાળ (સ્થાન)=સ્થાન, સ્થળ.
 ઠાળદ્વારેસુ=સ્થાને સ્થાને, ઠેકાણે ઠેકાણે.
 વધ્યંતા (વધ્યમાનાઃ)=મંધાયેલા.

પદાર્થ

સિદ્ધાન્તથી મદ્ થયેલાની ગતિ—

“એમ સારણિનું જળ સર્વ વૃક્ષ ભતિઓમાં ઠેકાણે ઠેકાણે બંધાતું છતું ફરે છે
 (હે નાથ!) તારા સિદ્ધાન્તરૂપ સરોવરથી મદ્ થયેલા જીવો (૮૪ લાખ યોનિરૂપ)
 ૩૬ ઉત્પત્તિ-સ્થાનમાં (કર્મ વડે) સ્થળે સ્થળે બંધાતા છતા લભે છે.”—૨૯

રૂપદીકરણ

પદ-વિચાર—

આ પદમાં જિન-સિદ્ધાન્તને સરોવરની અને એના વિરાધકને સારણિના જળની
 આપવામાં આવી છે. વિશેષમાં ૮૪ લાખ યોનિઓને સમક્ષ ૩૬ ભતિની અને કર્મને આ
 સાથે સરખાવવામાં આવેલ છે એમ સહજ સમજાય છે. એ તો દેખીતી વાત છે કે સરો
 રહેલા જળને પરિભ્રમણ કરવું પડતું નથી, પરંતુ તેમાંથી જે જળ બહાર જતું રહે છે તેને તો
 આલવાલમાંથી બીજા આલવાલમાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં એમ અનેક આલવાલોમાં
 પડે છે. એવીજ રીતે જિનાસાની વિરાધના કરનાર જીવ પણ વિવિધ યોનિઓમાં કર્મથી
 ધને પરિભ્રમણ કરે છે, પરંતુ કોઈ સ્થળે સ્થિરતા કરી શકતો નથી—તેને તો પોતાનો પ્ર
 આલને આલજ સખવો પડે છે.

સલિલ(લિ) ઘ પવયણે તુહ, ગહિય ઉદ્ધં અહો વિમુક્કમ્મિ ।

વચંતિ નાહ ! કૂવય-રહદ્ઘડિસંનિહા જીવા ॥ ૩૦ ॥

[સલિલ હવ પ્રવચને તવ ગૃહીતે ઊર્ધ્વમધો વિમુક્તે ।

પ્રજન્તિ નાથ ! કૂપકારઘટ્ટપટીસન્નિમા જીવાઃ ॥]

પ્ર૦ ધૃ૦—સલિલિ પત્તિ । હે નાથ!—હે સ્વામિન્ ! જીવા ઊર્ધ્વમધઃ પ્રજન્તીતિ યોગ

बोध-स्वर्गादिषु अधः-तिर्यग्गतरकादिषु । क सति ? तव प्रवचने पूर्वोक्तस्वरूपे गृहीते-
 तन्मथ्रद्वानुष्ठानैः सम्यगासेविते सति उर्ध्व-ऊर्ध्व तथाविधशुभसंसारसुलभेषु स्वर्गादिषु
 पोषा यान्ति । तस्मिन्नेव पूर्वोक्तवैपरीत्येन विमुक्कम्मि-विमुक्के अहो-अधो गच्छन्ति, लेश-
 ऽप्यपरिशीलिते हि भगवदुपदेशे तथाविधयतित्वमप्याप्ताः, किन्तु दैववशादासाद्य
 तदुक्कर्मनिर्मन्थिताः परित्यजन्ति । तेषां पुनः का गतिरित्याह-इयं तावदेकान्ततः परि-
 शक्तभगवत्प्रवचनानां गतिरुक्ता । साम्प्रतमन्वयव्यतिरेकाभ्यां भगवत्प्रवचनाङ्गीकारपरि-
 त्तयोः फलं प्रतिपिपादयिषुराह-धर्मशुक्लध्यानाधीनचेतसामसुमतामसत्यजीवहिंसापरि-
 मितपरिग्रहादिविमुक्तानां सुलभाः स्वर्गादिगतयः, आर्तरीद्रवासनावासितचेतसामसुमतां
 गायामृपादिभिः पक्षेन्द्रियवधपिशिताशनापरिमितपरिग्रहादिभिश्च सुलभाः तिर्यग्गतरका-
 देगतयः । अत्रैवोपमामाह-किंविशिष्टा जीवाः ? कूबयरहदृष्टि । तत्र कूपः-अवटस्तस्मिन्
 भरघट्टः काष्ठघटितः सलिलोदञ्चनयन्त्रं तत्र घटीमाला मृन्मयाः प्रणीता एव तत्सन्निभाः-
 गुल्याः । क सति ? सलिले गृहीते विमुक्के च । अयमर्थः-यथा ताः सलिले गृहीते ऊर्ध्व-
 कूपस्योपरितमं प्रदेशं तत्र तथा यन्त्रप्रयोगात् प्राप्नुयन्ति, तस्मिन्नेव सलिले परित्यक्ते अधः-
 कूपस्यैवान्तराले व्रजन्ति तद्वत् । अत्र च पानीयप्रवचनयोः कूपारघट्टघटीजीवानां च पर-
 स्परमुपमानोपमेयता । इति त्रिशत्तमगाथार्यः ॥ ३० ॥

हे० वि०-साम्प्रतं भगवत्प्रवचनगृहीतमुक्तगुणोत्त(णान्त)रकथनमुखेन श्लाघामाह-
 (सलिले घटि) । गमनिका-

हे नाथ ! सलिल इव प्रवचने-आचाराङ्गादिभेदमिन्ने तव सम्बन्धिनि गृहीते-
 कक्षीकृते जीवाः-जन्तवः ऊर्ध्वम्-उपरिभागे गच्छन्ति-व्रजन्ति, विमुक्के त्वधो-न्यक्
 गच्छन्ति । किंविधा जीवाः ? 'कूपारहदृष्टघटीसन्निभाः' । कोऽर्थः ? यथा कूपारघट्टघट्यो या
 जलं गृह्णन्ति ता ऊर्ध्वं व्रजन्ति, याश्च मुञ्चन्ति ता अधो यान्ति, तथा जीवा अपि प्रव-
 चने गृहीते सति मुक्के च द्रष्टव्या इत्युपदेशः ॥ ३० ॥

श्लो-६४

सलिले (सलिले)=गङ्गा.
 वय (इव)=केभ.
 प्रवचने (प्रवचने)=प्रवचन, सिद्धान्त.
 तुह (तव)=तारो.
 गहिप (गृहीते)=मदसु उरेव.
 उर्ध्व (ऊर्ध्व)=उर्वे.
 अहो (अपः)=नीचे.
 विमुक्कम्मि (विमुक्के)=छोटी दीपेव.
 व्रजन्ति (व्रजन्ति)=नय छे.

नाह ! (नाथ)=हे स्वामी !
 कूबय (कूपक)=कुपो.
 भरघट्ट (भरघट्ट)=अरघट्ट, रेट, कुवाभांथी पाखी डाह.
 वानुं यन्त्र.
 घटि (घटी)=नानी घडो, नानी भागर.
 सन्निह (सन्निभ)=समान, गुटय.
 कूबयरहदृष्टघटिसन्निहा=कुवाना अरघट्टना घडाना
 समान.
 जीवा (जीवाः)=छवो, प्राणीयो.

પદ્યાર્થ

જિન-સિદ્ધાન્તની આરાધના-વિરાધનાનું કૃણ— ।

“હે નાય ! કુવાના અરઘટ્ટની ઘટ્ટીના જેવા જીવો, જળ જેવા તારા પ્રવચનને ગ્રહણ કરે છે, સારે તેઓ જીવે (સ્વર્ગમાં મોક્ષમાં) જાય છે; અને જ્યારે તેને છોડી સારે તેઓ નીચે (તિર્યચ કે નરક ગતિમાં) જાય છે.”—૩૦

સ્પષ્ટીકરણ

પૂર્વ પદ્ય સાથેના સંબંધ—

પૂર્વ પદ્યમાં કવિરાજે જિન-સિદ્ધાન્તનું પરિશીલન નહિ કરવાથી જે અનિષ્ટ આવે છે તેનું ચિત્ર આલેખ્યું છે, જ્યારે આ પદ્યમાં સિદ્ધાન્તના સેવનથી જે ઇષ્ટ આવે છે તેની રૂપરેખા દોરી છે. આ પ્રમાણે આ બે પદ્યો દ્વારા જિન-સિદ્ધાન્તના અનાદરથી થતા શુભ-દોષોનું સમગ્ર ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે. આ પદ્યમાં પદ્ય-શાસનની વિરાધના કરવાથી જે દૌર્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે તરફ દ્રશ્યી કવિરાજે પાઠક-ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે પૂર્વોક્ત હકીકતને વિશેષ સમર્થન કરવાના હેતુથી કર્યું હશે એમ લાગે અથવા તો એકજ પદ્ય દ્વારા એકજ વસ્તુની બંને બાજુઓ દર્શાવવા માટે તેમ કર્યું હશે.

પદ્યનો નિષ્કર્ષ—

આ પદ્યમાં જીવોને અરઘટ્ટની ઘટ્ટાલા સાથે અને સર્વજ્ઞના સિદ્ધાન્તને જળની અરખાલા છે. અર્થાત્ જેમ જળથી ભરેલી ઘટ્ટામાળા જીવે આવે છે તેમ જે જીવો સર્વજ્ઞ પિત પ્રવચનનું યથાર્થ રીતે આરાધન કરે છે, તે જીવો સ્વર્ગ કે મોક્ષે જાય છે, જ્યારે જળથી રિક્ત બનેલી ઘટ્ટામાળા નીચે જાય છે, તેમ શુદ્ધ સિદ્ધાન્તની વિરાધના કરનારા તિર્યચ કે નારક તરીકે ઉત્પન્ન થાય છે.

***

इदानीं भगवत्प्रवचनस्यैव विदुषां शिवोपादेयत्वमाह—

लीलाइ निति मुखं, अन्ने जह तित्थिआ तहा न तुमं ।

तहवि लुह मग्गलग्गा, मग्गंति बुहा सिवसुहाइं ॥ ३१ ॥

[लीलया नयन्ति मोक्षमन्ये यथा तीर्थिकाः तथा न त्वम् ।

तथापि तव मार्गलग्ना मृगयन्ते बुधाः शिवसुखानि ॥]

પ્ર० ૪૦—લીલાઈતિ । હે વિશ્વજનીન ! મગવન્ ! યથાઽન્યે તીર્થિકા લીલયા મો નયન્તિ-પ્રાપયન્તિ તથા ત્વં ન નયસીતિ ગાથાપૂર્વાર્ધસમ્યન્ધઃ । તત્ર લીલા-અનાયાસ મોક્ષો-મહોદયઃ, અન્યે તુ-દુતરે શાક્ય-સાહ્યાદયઃ, તીર્થિકા-દર્શનિનઃ । एतत्तु चि यत् तहवि-तथापि एवं सत्यपि बुधास्तव मार्गलग्नाः शिवसुखानि मार्गयन्ति इति गायोपनि धर्मसम्यन्धः । तत्र तत्र सम्यन्धी मार्गस्तत्र मार्गः ज्ञानदर्शनचारित्र्यलक्षणसम्मिन् छप्पा

देकतानत्वेन दत्तावधानाः । यदि पुनस्ते माँगमुखा एव भविष्यन्तीत्यत आह । बुधाः 'बुध
वगमने' (पा० धा० ८५८) बुध्यन्ते-अवगच्छन्ति यथाऽवस्थिततया तत्त्वमिति बुधा-वि-
ांसः सिवसुहाई-मोक्षसुखानि गवेपयन्ति । इयमत्र भावना-किल य एव तथाविधं किमप्यद्भुतं
योजनमचिरेण साधयन्ति त एव प्रयोजनार्थिभिरभिगम्यन्ते, इह तु वैपरीत्यम् । ये किला-
पेण मोक्षं नयन्ति शाक्यादयस्तानपहाय प्रत्युत तद्विलक्षणं भवन्तं विद्वांस आश्रयन्ति ।
तथ च य एव त्वत्प्रवचनाश्रिता निःश्रेयससुखान्यभिलपन्ति त एव तत्त्वतस्तत्त्वज्ञाः ।
शाक्यादीनां तु परमार्थतः स्वयममुक्तत्वेन तन्मार्गलग्नानां परेषां मोक्षसम्भवः कथम् ? येन
चातिदुःखतरेण क्रियाकाण्डताण्डवेन तैर्युक्तिरभिहिता तेनैव चेत् स्यात्, ततः को नाम
निवृत्तिमुपेयात् ? । तथाहि सौगतमत्तानुगतानां पश्य कीदृशी अङ्गेशसाध्या मुक्तिः—

“मृद्वी शय्या प्रातरुत्थाय पेया, मध्ये भक्तं पानकं चापराह्णे ।

द्राक्षाखण्डं शर्करा चार्धरात्रौ, मोक्षश्चान्ते शाक्यसिंहेन दृष्टः ॥ १ ॥”

इयं साङ्ख्यसाध्यादीनामपि मुक्तिप्रस्तावे बहु चकन्यं तदिह ग्रन्थगौरवभयाच्चोक्तम् ।
तोऽयं लीलया मोक्षनयनप्रकारः परेषाम् । एवंविधे चास्मिन् रजःपर्वराज्याभिषेक इव
केवलपरिहासमात्रफले कथं मनीषिणां मनो रज्यतां नाम ? । अतः स्थाने क्लेशावेशसाध्या-
भ्यपि सर्वज्ञोपज्ञतत्त्वेण तान्यपि शिवसुखानि त्वन्मार्गलग्ना एव विपश्चितः प्रार्थयन्ते ।
इति एकत्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३१ ॥

हे० चि०—साम्प्रतं भगवदुक्तक्रियादुष्करताकथनेन स्तवमाह—(लीलाइति)

हे नाथ ! लीलया-हेलया नयन्ति-प्रापयन्ति मोक्षं-शिवं अन्ये-हरिहरादिसम्ब-
न्धिनस्तीर्थिकाः, तथा न त्वं, कष्टसाध्यत्वात् त्वत्क्रियानुष्ठानस्य । यद्यप्येवं तथापि तव
मार्गलग्ना-भयन्मार्गस्थिताः मृगयन्ति-निभालयन्ति बुधा-अवगततत्त्वाः । कानीत्याह—
शिवसौख्यानि-मोक्षकल्याणानि । किमुक्तं भवति ? ये बालिशास्ते तत्र लग्नाः नावगत-
तत्त्वाः । निन्दाद्वारेण स्तुतिरियम् ॥ इति गाथार्थः ॥ ३१ ॥

श्लो-हार्थ

लीला (लीलया) = शीलापूर्वक, अनायासे.
निति (नयन्ति) = दध् लय छे.
मुक्तं (मोक्ष) = मोक्षे.
अन्ते (अन्ते) = भी-न.
अह (यथा) = ने-भ.
तिरिपया (तीर्थिकाः) = तीर्थिके, दर्शनकारी.
तदा (तदा) = ते-भ.
न (न) = नहि.
‘‘मृमे (त्वं) = तु.
‘‘तदपि (तदापि) = तोषयु.

तुह (तव) = तारा.
मृग (मार्ग) = भाग, रस्ते.
लग्ना (लग्न) = दायेव, वेदायेव,
मृगलग्ना = मार्गे दायेव.
मृगंति (मृगयन्ते) = गवेपे छे, शोधे छे.
बुधा (बुधाः) = विचक्षुषु बु-भो, ज्ञाता भावुसो.
सिव (शिव) = मोक्ष.
सुह (सुह) = शुभ.
सिवसुहाई = मोक्षनां शुभेन.

પદાર્થ

જેન દર્શનતું ગૌરવ—

“જેમ અન્ય (બૌદ્ધાદિક) દર્શનકારો લીલાપૂર્વક (જીવોને) મોક્ષે લઇ જાય તેમ તું કરતો નથી, તોપણ (યથાર્થ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્રરૂપ) તારા માર્ગમાં લાગે વિચક્ષણ જનો મોક્ષનાં સુખોને શોધે છે.”—૩૧

રૂપદીકરણ

મોક્ષ-પ્રાપ્તિનું સાધન—

એ તો આખાલગોપાલ પ્રસિદ્ધ વાત છે કે પરિશ્રમ કર્યા વિના ઇષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ થ નથી. તેમાં પણ વળી જેટલી ઇષ્ટ વસ્તુની વિશિષ્ટતા તેટલે અંશે પરિશ્રમની પણ વિશેષ રહેલી છે. જેમકે મૅટ્રિક્યુલેશન (સ્કૂલ-લિવિંગ)ની પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થવામાં જેટલા પ્રયાસની આ શ્યક્તા રહેલી છે તેથી વિશેષ પ્રયાસની જરૂરિયાત એથી ઉત્તરોત્તર પરીક્ષામાં દત્તેહમંદ થવા મ સંભવે છે. આથી એમ. એ. ની અંતિમ પરીક્ષા પસાર કરવામાં સૌથી વધારે પરિશ્રમની અપેક્ષા રહેતી હોય તો તે સ્વાભાવિક છે.

આ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે જે સત્-ચિત્-આનન્દમય હોય, જ્યાં અજ્ઞાન દુઃખને માટે જરા પણ અવકાશ ન હોય, તેમજ જે પ્રાપ્ત કર્યા પછી તેને શુભાવી યોગ્યતા કદાપિ બનનારજ નહિ હોય તેમજ જે પ્રાપ્ત થતાં અન્ય કોઇ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની યાત્રી રહે ન હોય એવી સુક્ષ્મ મેળવવી એ કંઈ જેવી તેવી વાત નથી. આવી સુક્ષ્મ પરિશ્રમ વિના પ્રાપ્ત થાય ખરી? શું આહાર-પિહારમાં અનિયમિત રહેનાર તથા ભોગોપભોગમાં રસ પચી રહેનારી વ્યક્તિ સુક્ષ્મ મેળવી શકે? નહિજ. એ તો જે કાયાને કસી શકે, મનને મારી શકે, ત્યાગ-માર્ગને શ્રદ્ધા કરી શકે તેજ સુક્ષ્મ-રમણીને વરી શકે. આવી પરિસ્થિતિ

૧. આથી વિપરીત દુષ્ટીકત કવચિત્ આ સંસારમાં નજરે પડે છે. જેમકે ભરત ચક્રવર્તીએ શૃદ્ધસાશ્રમન રહીને પણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું અને મરૂદેવી માતાએ તો હાથી ઉપર બેઠા બેઠા લીલામાત્રમાં કેવલ જ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞ મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો હતો. ઉપલેક્ષ દૃષ્ટિએ વિચારતાં એમ લાગે કે આવી અપૂર્વ વસ્તુને પણ વિના પ્રયાસે મળી શકે છે. પરંતુ વિશેષ વિચાર કરવામાં આવે તો ખાલુમ પડશે કે આ તો ખુબવમાં કરેલા વિશિષ્ટ પ્રયાસની પૂર્ણદૃષ્ટિરૂપજ છે અર્થાત્ કોઇ પણ ભવમાં સુખને માટે મદનત કય વિના તે કોઇને પણ મળી હોય કે મળનાર હોય એવો ઉદ્દેશ સાક્ષમાં કોઇ પણ સ્વયં નજરે પડતો નથી.

૨. વિદ્યાની કદ-સાધ્યતા માટે વિચારો—

મૅટ્રિકે માંદા પડ્યા, બી. એ ના બેઠાવ,
એમ. એ. મરણ પધારીએ, એ વિદ્યાના હાથ.

૩. આ સંસારમાં અનેક પ્રકારના ધાર્મિક સંપ્રદાયો નજરે પડે છે. તે પૈકી એક સંપ્રદાયની એવી માન્યતા છે કે મનને જરા પણ ચારતું નહિ, પરંતુ જે જે ઇચ્છા ઉદ્ભવે-પછી ભલે તે સારી હોય કે નારી-તે તે તૃપ્ત કરવી. આમ કરવાથી મન શાંત થાય છે અને તેથી મુક્તિ-માર્ગ મોકળો થાય છે. પરંતુ આ માન્યતા શુદ્ધ ભરેલી જણાય છે, કેમકે તૃપ્તિનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત નથી. એ તો જેમ અગ્નિમાં ઘી પડતું ભય તેમ તે વધારેને વધારે પ્રતીક્ષ થતો ભય, તેમ ઇચ્છારૂપ અગ્નિ મળુ તેને તૃપ્ત કરવાના પ્રયત્ન કરવાથી તો વધારેને વધારે પ્રબળિત થતો ભય છે.

મ્ન-લિખિત કથન રૂચિકર અને ખરૂં?

“મૃદ્ધી શય્યા પ્રાતરુત્થાય પેયા, મધ્યે મકં પાનકં ચાપરાહે ।

દ્રાક્ષાલ્પણં શર્કરા ચાર્ધરાત્રૌ, મોક્ષધ્વાન્તે શાક્યસિંહેન દષ્ટઃ ॥”-શાલિની

અર્થાત્ (શયનાર્થે) પોચી પોચી શય્યા, સવારે (ઊઠીને પાન કરવા માટે) ચોખાની કાંઈ, પોરના (લોજન માટે) લાત, પાછળે પહોરે પાન અને અડધી રાતે દ્રાક્ષાનો ખણ્ડ અને શાકર (ખાવાં એમ કરવા છતાં) અન્તે શાક્યસિંહે (બુદ્ધે) મોક્ષ ભોયો છે.

આ કથન પણ ગળે ઉતરે તેમ ન હોય તો શાકત ધર્મની તો વાતજ શી કરવી? એ ધર્મમાં તો પરદાસાગમન, માંસનું લોજન અને મદિરાનું પાન એ ત્રણે નિન્દ્ય વસ્તુનો પણ નિષેધ કરવામાં આવ્યો નથી. આ વાત શ્રીજયશેખરસૂનિદ્રિત પ્રબોધચિન્તામણિના અતુર્થ અધિ-કરના નિમ્ન-લિખિત ૧૦૩ માં પ્રલોક ઉપરથી ભેઈ શકાય છે—

“રણ્ડા ચણ્ડાદીક્ષિતા ધર્મદારા, માંસં મયં મુજ્યતે પીયતે ચ ।

મિશામોજ્યં ચર્મલ્પણં ચ શય્યા, કૌલો ધર્મઃ કસ્ય નો માતિ રમ્યઃ ? ॥”-શાલિની

અર્થાત્ વિધવા અને ક્રોધથી દીક્ષિત એવી વનિતાઓનો પત્ની તરીકે ઉપલોગ કરવો, માંસ ખાવું અને મદિરા પીવી, લિક્ષા માંગીને લોજન કરવું અને ચર્મના ખણ્ડનો શય્યા તરીકે ઉપયોગ કરવો એવો કૌલ ધર્મ કોને મનોહર ન લાગે ?

સાંખ્ય-દર્શન તરફ નજર કરીશું તો તેમાં એવી માન્યતા ભવામાં આવે છે કે ક્રિયાઓ જો તેવી હોય, કિન્તુ જો પચ્ચીસ તત્ત્વોનું જ્ઞાન થયું હોય તો મુક્તિ અવશ્ય મળે છે. આ હૃદીકત માટેરભાષ્યના પ્રાન્ત ભાગમાં આપેલા નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં પ્રતિબિમ્બિત થાય છે—

“હસ પિય લલ આદ મોદ નિત્યં, મુદ્ધસ્ય ચ મોગાન્ન યયાડનિકામમ્ ।

યદિ વિદિતં તે કપિલમતં તત્, પ્રાપ્સ્યસિ મોક્ષસૌખ્યમચિરેણ ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ હસ, (યથેષ્ટ) પાન કર, વિલાસ કર, (ધૃષ્ટામાં આવે તે) ખા, મોજ માન અને સર્વદા યથારૂચિ લોગો લોગવ. આમ કરવા છતાં પણ જો કેપિલ (મહર્ષિ)નો મત વીરા નંબુવામાં આવ્યો છે, તો તું શોડ વખતમાં મોક્ષ-સુખ પામીશ.

આ કથન પણ વિચારણીય છે; કેમકે તત્ત્વ-જ્ઞાનજ મોક્ષનું કારણ નથી, પરંતુ યથાર્થ જ્ઞાન તેમજ ક્રિયા એ બંનેનો સહયોગ મોક્ષનું કારણ છે. વળી ‘યથાર્થ જ્ઞાનનું ફળ પણ વિર-તિજ હોઈ શકે એ નિર્વિવાદ વાત છે. આ સંગ્રંધમાં દશવૈકાલિક સૂત્રના ધર્મવનિકાય નામના અતુર્થ અધ્યયનનો નિમ્ન-લિખિત પ્રલોક મનન કરવા જેવો છે.

“જયં ચરે જયં ચિદ્દે, જયમાસે જયં સપ્ત ।

જયં મુંજંતો માસંતો, પાવં કમ્મં ન વંચદ ॥ ૮ ॥”

૧ સરખાનો—

“તિનયફલં મુદ્ધયા, ગુદ્ધામુદ્ધાફલં શુભજ્ઞાનમ્ ।

જ્ઞાનસ્ય ફલં વિરતિવિરતિફલં ચાત્રવનિરોધઃ ॥”

—પ્રશમરતિ ૨૭૦ ૫૨

૨ ડાયા—

યતં ચરેય્ યતં તિદ્ધેય્ યતમાસીત યતં સપેય્ ।

યસં મુજાવઃ (યતં) માપમાણઃ પાપં કર્મં ન વન્નાતિ ॥

અર્થાત્ (૭૯ છવ) ધ્યાસમિતિરૂપ ઉપયોગ પૂર્વક ચાલે, ઉપયોગ, પૂર્વક ઊઠે, ઉપયોગ પૂર્વક બેસે, ઉપયોગ પૂર્વક સૂવે અર્થાત્ કામોદીપક સંધ્યાનો ત્યાગ કરે, ચતના પૂર્વક બેસે (નહિ કે માદક પદાર્થો ખાય) અને સંસાર પૂર્વક બોલે, તો તે પાપ-કર્મ બાંધતો નથી કે તે સત્વર મોક્ષ પ્રાપ્ત કરે છે.

૫ ૫ ૫ ૫

एवं तावद् भगवन्मार्गानुगमनेन शिवसुखान्वेषिणां क्रमेण तद्योग्यताभिहिता । साम्प्रतं भगवद्दर्शनमात्रेणैव यद् भवति तदाह—

सारि व बंधवहमरणभाङ्गो जिण ! न हुंति पङ् दिष्टे ।

अक्खेहिं वि हीरंता, जीवा संसारफलयम्मि ॥ ३२ ॥

[ચાર્ય હવ વન્ધ-વધ-મરણભાગિનો જિન ! ન ભવન્તિ ત્વયિ દૃષ્ટે ।

અક્ષૈરપિ હિયમાણા જીવાઃ સંસારફલકે ॥]

પ્ર० ઘૃ०—સારિ ઘ સ્તિ । હે જિન ! રાગાદિજયનશીલ ! સ્વામિન્ ! અમી જીવાઃ ત્વયિ દૃષ્ટ વન્ધવધમરણભાગિનો ન ભવન્તિ । તત્ર વન્ધો રજ્જ્વાદિભિઃ, વધો લકુટાદિભિઃ, મરણં-પ્રાણ પ્યાવઃ, વન્ધશ્ચ વધશ્ચ મરણં ચેત્યાદિ દુન્દઃ । एतद्भाजनं जीवा न भवन्ति । ક સતિ? ત્વયિ (દૃષ્ટે, ત્વયિ) દેવત્વબુદ્ધાવારોપિતાયામિત્યર્થઃ । કિંવિશિષ્ટા જીવાઃ? ‘અક્ખેહિં વિ હીરંતા, અક્ષૈઃ—ઇન્દ્રિયૈઃ, અપિશબ્દસ્ય ભિન્નક્રમત્વાત્ હિયમાણા અપિ—કૃપ્યમાણા અપિ । ક! ‘સંસારફલયમ્મિ’ સંસાર એવ ચતુરન્તત્યાત્ ફલક ફલકસ્તસિન્ । इह च बन्धवधमरणानि यद्यपि मनुष्यजातावपि सम्भवन्ति तथापि तिर्यगादियोनिसम्बन्धीन्येव गृह्यन्ते । દત્તરગ્રહણે કો દોષ ઇતિ ચેત્, ઉચ્યતે—અત્રેવ પૂર્વાપરવિરોધઃ સ્યાત્ । કયમિતિ ચેદુચ્યતે—પશ્ય ચ । इह किल भाविभद्राणां भव्यप्राणिनां भगवति विधुद्धा देवत्वबुद्धिः परमार्थतो भगवद्दर्शनमभिधीयते सैव च सम्यक्त्यम् । તન્માત્રેણ ચ નરકતિર્યગ્ગતી પરં નિરુદ્ધેતે, ન તુ દેવમનુષ્યગતી અપિ । तथा च गायोत्तरार्धे अक्षैः—इन्द्रियैः संसारफलके हियमाणा अपि—मनुष्यदेवादिगतिषु भ्राम्यमाणा अपीत्युक्तम् । અતઃ કથં સમ્યક્ત્યાદ્વીકારેણ મનુષ્યદેવાદિગતિસમ્પન્ધિવધવન્ધાદિનિરાસઃ? तिर्यङ्नरकगतिसम्बन्धिनां तु वध-वन्धादीनामङ्गीकृतसम्यक्त्यानामयुक्तता एव । तथा च धर्मेदासगणिः—

“सम्मत्तम्मि व लद्धे, ठड्याहं नरयतिरिअदाराहं ।

दिपाणि माणुसाणि य, मुक्त्वमुद्दाहं सहीणाहं ॥ १ ॥”—जायां

—(ઉપદેશમાલાયાં ગા० ૨૭૦)

સમ્યક્ત્વે લબ્ધે તુશંદ્યાદવદ્ધાયુષ્કાળામવાન્તસમ્યક્ત્વાનાં ચ જીવાનાં તિર્યગ્નરક-
ત્તેદ્વારાણિ સ્થગિતાનિ, દેવમનુષ્યસમ્બન્ધીનિ સુખાનિ સ્વાધીનાન્યેવેતિ । અન્નોપમામાહ ।
વાઃ કા ઇવ ? ‘સારિ ઘ’ શારય ઇવ । યથા શારયઃ કાષ્ઠાદિમય્યો-દુરોદરોપકરણાનિ
ઃ અક્ષૈઃ-પાશકૈઃ પ્રતીતૈરેવ ફલકે-શારિક્રીડાફલકે હ્રિયમાણાઃ-સચ્ચાર્યમાણા વન્ધવધ-
ણાનિ કિત્તવપ્રતીતાનિ ભજન્તે-પ્રાપ્નુવન્તિ તથા જીવાઃ ત્વયિ દૃષ્ટે વન્ધવધાદીનાં
જનનં ન ભવન્તિ । इति द्वात्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ૩૨ ॥

હે૦ વિ૦—સામ્પ્રતં ભગવદર્શનમાહાત્મ્યદ્વારેણ સ્તુતિમાહ—(સારિ ઘ ત્તિ) ।

હે જિન ! ત્વયિ દૃષ્ટે-સમ્યગ્વલોકિતે જીવાઃ સંસારફલકે વંધવન્ધમરણભાજો ન ભવ-
તીતિ સમ્બન્ધઃ । કિંવિશિષ્ટાઃ ? યેડપિ હ્રિયમાણા અપિ । કૈરિત્યાહ—અક્ષૈઃ-ઇન્દ્રિયૈઃ ।
ઽ ઇવ ? સા(શા)રા ઇવ । કોડભિપ્રાયઃ ? યથા સા(શા)રાઃ અક્ષૈઃ-પાશૈઃ ફલકે-દ્યૂતફલકે
તીતે હ્રિયમાણાઃ વંધવન્ધમરણભાજો ભવન્તિ તથા જીવાઃ સંસારે ત્વયિ દૃષ્ટે વંધવન્ધમર-
ણભાજો ન ભવન્તીતિ સ્પષ્ટઃ ॥ ૩૨ ॥

શ્લોકાર્થ

સારિ (શારયઃ) = (શેતરંજ કે સોગટાખાળનાં) મહોરાં ।
(ઇવ) = જેમ ।
વંધ (વન્ધ) = બંધ, બંધન ।
ઘ (વધ) = વધ, નાશ ।
મરણ (મરણ) = મરણ, મૃત્યુ ।
માહ (માગિન્) = ભાગી ।
વંધવધમરણભાજો = બંધ, વધ અને મરણના ભાગી ।
જિણ ! (જિન !) = હે તીર્થંકર !
ન (ન) = નહિ ।
દૃષ્ટિ (ભવન્તિ) = થાય છે ।

પારં (ત્વયિ) = તું ।
દિદ્ધે (દૃષ્ટે) = જોવાય ।
અસ્તેહિં (અક્ષૈઃ) = (૧) પાસાઓ વડે; (૨) ઇન્દ્રિયો વડે,
વિ (અપિ) = બિન કંમ સૂચક અવ્યય ।
હીરંતા (હ્રિયમાણાઃ) = હરાયેલા, ખેંચાયેલા ।
જીવા (જીવાઃ) = જીવો, પ્રાણીઓ ।
સંસાર (સંસાર) = સંસાર ।
ફલય (ફલક) = ફલક, શેતરંજનું પાટિયું ।
સંસારફલયમ્મિ = સંસારરૂપી ફલકને વિષે ।

પદાર્થ

પ્રભુ-દર્શનના પ્રલાપ—

“જેમ પાસાઓ વડે ખેંચાયેલાં (ચલાવાતાં) મહોરાં બંધ, વધ અને મરણના
ભાગન બને છે, તેમ હે તીર્થંકર ! (આ) સંસારરૂપી ફલકમાં ઇન્દ્રિય (રૂપ મહોરાં) વડે (જનન-
મરણને વરા થઇ અન્યાન્ય દુર્ગતિમાં) શ્રમણ કરતા જીવો જ્યારે તને (યથાર્થ જુદ્ધિ વડે)
જુએ છે, સારે તેઓ (તિર્યચ અને નરક ગતિ સંબંધી) બંધ, વધ અને મરણના ભાગી થતા
નથી.”—૩૨

૫ ૫ ૫ ૫

ये त्वव्यवहारिकराशिभ्रमगतत्वेन सर्वथेव मार्गमात्रस्याप्यनभिज्ञा निगोदजीवास्तेषां स्वरूपमाह—

अवहीरिआ तए पहु !, निति निओगिक्कसंखलावद्धा ।

कालमणंतं सत्ता, समं कयाहारनीहारा ॥ ३३ ॥

[अवधीरितास्त्वया प्रभो ! नयन्ति निगोदैकशृङ्खलावद्धाः ।

कालमनन्तं सत्त्वाः समं कृताहारनीहाराः ॥]

प्र० वृ०—अवहीरअ त्ति । हे प्रभो !—भुवनस्वामिन् ! त्वदवधीरिताः सत्त्वा अनन्तकालं प्रस्तावात् निगोदेषु नयन्तीति सण्टङ्कः । तत्रावधीरिताः—अवगणिताः । केन त्वया । भगवदवधीरणा च तेषां सामग्रीसाकल्येनैव धर्मोपदेशादिप्रसाददानस्य कदाचिदप्यविपयीकृतत्वम् (त्वात् ?) । किंविशिष्टाः सन्तः ? निओगिक्कति । निगोदैकशृङ्खलावद्धाः निगोदरूपिणी या एका—संलग्ना शृङ्खला तथा निवद्धा—निविडनियन्त्रिताः । निगोदाः—आगमप्रसिद्धाश्चतुर्दशरज्ज्वात्मकलोकवर्तिनोऽसङ्ख्येया अनन्तजनत्वाधाराः शरीरविशेषा एव सद्वर्तिनो जन्तवः परमसूक्ष्माः परस्परं मुश्लिष्टा निशतैरपि शस्त्रैश्छेदयितुं, विपुलैरपि सलिलैः प्लावयितुं, प्रहृते (दीप्ते) नापि हुतभुजा भस्मीकर्तुं अशक्याः तथा स्वाभाव्यादेवोच्छ्वासनिःश्वासमात्रकालान्तराले साधिकसप्तदशभयग्रहणप्रवणाः, केवलं केवलविहङ्गा एव स्युः । पुनः किंविशिष्टाः ? समं कयत्ति । तथा स्थितिसद्भावात् समम्—एककालं वा कृतावाहारनीहारी यैस्ते तथा । उच्छ्वासनिःश्वासयोरुपलक्षणं चैतत् । एवं च ते कियन्तं कालम् ? अनन्तं, अनन्तान् पुद्गलपरावर्तानित्यर्थः । तथाविधाश्च ते कथं भगवदुपदेशयोग्याः ? अवधीरणाऽप्यत एव तेषाम् । अथवा अन्येऽपि ये नियोगिप्रमुखाः प्रभुणा राज्ञा तथाविधापराधवशादवगणिता भवन्ति तेऽपि परापरापराधिसंघट्टसण्टङ्केऽपि निगोदप्रायेषु गुप्तिगृहेऽपतितास्तथाविधाऽयोमयैकशृङ्खलानिविडनिगडिताः समकालकृताहारनीहाराश्च प्रभूतं कालं गमयन्ति । इति त्रयस्त्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३३ ॥

हे० वि०—अधुना भगवदनादरदुःखकथनमुखेन स्तुतिमाह—(अवहीरअ त्ति) ।

हे प्रभो !—स्वामिन् ! त्वया—भवता अवधीरिता—अवज्ञाताः सत्त्वाः—प्राणिनो नयन्ति गमयन्ति । कम् ? कालम् । कियन्तम् ?—अनन्तम् । किंविधाः सन्तः ? ‘निगोदैकशृङ्खलावद्धाः’ निगोदानामेका चासी शृङ्खला च निगोदैकशृङ्खला तथा वद्धाः—क्रोडीकृताः, यद्वा त एव शृङ्खला तथा वद्धाः । पुनः किंविधाः ? समम्—एककालं कृतौ आहारनीहारी यैस्ते—तथाविधाः—ननु भगवतः किं समस्त्यवज्ञाकरणं सत्त्वेषु येनेदमुच्यते ? नैव, परं ये पुल-पितगात्रा भ्रमन्तं नायलोकयन्ति ते भगवतावधीरिता भण्यन्ते ॥ इति तात्पर्यार्थः ॥ ३३ ॥

શબ્દાર્થ

અવહીરિઆ (અવધીરિતા) = અવગણના થાભેલા,
તિરસ્કાર કરાયેલા.
તપ (તપા) = તારાથી.
પદ્મ ! (પ્રમો !) = હે નાથ !
નિતિ (નવન્તિ) = પસાર કરે છે.
નિઓગ (નિગોદ) = નિગોદ.
નિઓગ (નિયોગ) નિયોગ.
શ્વ (એક) = એક.
સંપલા (શક્તિ) = શૃંખલા, સાકળ.
ચદ્ (ચદ) = અંધાયેલ.

નિઓગિકસંસલાવદ્ધા = નિગોદરૂપ એક શૃંખલાથી
અંધાયેલા.
કાલં (કાલં) = કાળને.
અણંતં (અનન્તં) = અનન્ત.
સત્તા (સત્તા) = શ્વો.
સમં (સમં) = સાથે.
કય (કૃત) = કરેલ.
આહાર (આહાર) = આહાર.
નીહાર (નીહાર) = નીહાર.
કયાહારનીહારા = કયો છે આહાર અને નીહાર તેમણે
એવા.

પદાર્થ

મણુના અનાદરતું ક્ષણ—

“ (જેમ કેટલાક અમલદારો રાજની અવગણના થતાં નિગોદ જેવા કારાગૃહમાં લોખંડીની સાંકળો વડે જકડાઈ જઈ અન્ય કેદીઓની સાથે સમકાલે આહાર અને નીહારની ક્રિયાઓ કરતાં પણ કાળ ગુમાવે છે, તેમ) હે નાથ ! (અવ્યવહાર રાશિને પ્રાપ્ત થયેલા હોવાથી સાધનના અભાવે ધર્મોપદેશથી વંચિત હોવાને લીધે) આપના વડે અવગણના કરાયેલા છો નિગોદરૂપ એક (જ) શૃંખલા વડે અંધાયેલી એકી સાથે આહાર-નીહાર કરતા અનન્ત કાળ ગુમાવે છે. ”—૩૩

રૂપદીકરણ

નિગોદ-વિચાર—

આ પદમાં સૂચવ્યા શુભ આ છવો એક ખીલની સાથે સમકાળે આહાર-નીહાર કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમની ઉચ્છ્વાસ અને નિઃશ્વાસરૂપ ક્રિયાઓના તેમજ શરીર-નિષ્પત્તિ તથા વ્યુત્કાન્તિના સંબંધમાં પણ તેમજ સમજવું જોઈએ. આ વાતની પ્રજ્ઞાપના-સૂચની નિમ્ન-લિખિત ગાથાઓ સાક્ષી પૂરે છે—

“સમગં ઘઠંતાણં, સમગં તેલિં શરીરનિષ્પત્તી ।
સમગં આહારગ્રહણં, સમગં ઉસ્સાસનિસ્તાસા ॥
[સમકં વ્યુત્કાન્તાનાં સમકં તેપાં શરીરનિષ્પત્તિ ।
સમકમાહારગ્રહણં સમકમુચ્છ્વાસનિઃશ્વાસૌ ॥]
સાહારણમાદાપે, સાહારણમાણપાણગ્રહણં ચ ।
સાહારણજીવાણં, સાહારણલક્ષણં યયં ॥”
[સાધારણ આહારઃ સાધારણમાનપ્રાણગ્રહણં ચ ।
સાધારણજીવાનાં સાધારણલક્ષણમેતદ્ ॥]

હવે આ જીવોના પણ વ્યાવહારિક અને અવ્યાવહારિક એમ જે જે હોતો પડે છે તે તરફ દૃષ્ટિપાત કરીએ, કેમકે તેમ કર્યા વિના પ્રથમ ટીકાનો આશ્રય સ્પષ્ટ રીતે સમજાય તેમ નથી. જે જીવો આ અનાદિ-સૂક્ષ્મ-નિગોદમાંથી એક વાર પણ બહાર નીકળી અર્થાત્ મરીને પૃથ્વી-કાયાદિકરૂપે ઉત્પન્ન થયા છે તે 'વ્યાવહારિક' કહેવાય છે. આ જીવો કર્મવશાત્ ફરીથી સૂક્ષ્મ નિગોદમાં ઉત્પન્ન થાય તો પણ તેમને 'વ્યાવહારિક' કહેવામાં આવે છે, કારણકે તેઓ એક વાર વ્યવહાર-રાશિમાં આવી ગયા છે અને ફરીથી તેમ થનાર છે એ નક્કી છે.

જે જીવો વ્યવહાર-રાશિમાં આવ્યા નથી તે અવ્યાવહારિક છે એ દેખીતું છે. વળી એવા પણ અનંત જીવો છે કે જેઓ અત્યાર સુધી વ્યવહાર-રાશિમાં આવ્યા પણ નથી અને આવશે પણ નહિ (આ જીવોને 'ભૂતિ-સત્ય' કહેવામાં આવે છે).

વિશેષણુવતીમાં પણ કહ્યું છે કે—

“કૈતિથિ અણંતા જીવા, જેહિં ન પત્તો તસાદપરિણામો ।

તે વિ અણંતાણંતા, નિગોમયાસં અણુદયંતિ ॥”

ખૂડત્-સંગ્રહણીમાં ૩૦૨ મી ગાથા તરીકે આ નજરે પડે છે. આ સંબંધમાં એ પણ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે જેટલા જીવો વ્યવહાર-રાશિમાં સુક્તિ-પદને પામે છે, તેટલાજ જીવો અનાદિ નિગોદમાંથી બહાર નીકળે છે અર્થાત્ અવ્યવહાર-રાશિમાંથી વ્યવહાર-રાશિમાં આવે છે. આ વાતની પ્રજ્ઞાપના-વૃત્તિ સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“સિંજ્ઞંતિ જતિયા કિર, રૂદ્ધ સંવચહારણોસિમજ્ઞાઓ ।

રૂતિ અણાદિવણસ્સદ્-મજ્ઞાઓ તત્તિયા તમ્મિ ॥”

વળી અત્ર લક્ષ્યમાં જેવી હકીકત તો એ છે કે અનંત કાળે પણ જેટલા જીવો મોક્ષે ગયા હશે, તેની સખ્યા એક નિગોદના અનંતમે બાળે છે. કહ્યું પણ છે કે—

“જંદ્યા ય હોદ પુચ્છા, જિણાણ મગંમિ ઉત્તરં તદ્યા ।

રૂક્સ નિગોમસ્સ ય, અણંતમાગો ડ સિદ્ધિગમો ॥”

૧ પ્રથમ ટીકામાં નિવેદન કર્યા મુજબ આગમ-પ્રસિદ્ધ, ચૌદ રજતુ પ્રમાણુક લોકમાં વર્તનારા તેમજ અનંત જંતુઓના આધારરૂપે એવા અસંખ્યેય શરીરો 'નિગોદ' કહેવાય છે. સૂક્ષ્મ સાધારણુ વનસ્પતિકાયાના જીવોના શરીરને ઉદ્દેશીને અત્ર નિગોદ શબ્દનો વ્યવહાર કરવામાં આવ્યો છે. બાકી બાહ્ય સાધારણુ વનસ્પતિકાયાના જીવોના શરીરને પણ 'નિગોદ' કહેવામાં આવે છે.

૨ અવ્યવહાર-રાશિમાંથી જે અજાત બહાર આવે તો કાલાન્તરે વ્યવહાર-રાશિ અભ્યભય બની જાય એમ કેટલાક માને છે.

૩-૪ ઠાયા—

સમિત અનન્તા જીવા મૈર્ન પ્રાપ્તસાદિપરિણામઃ ।

તેડપિ અનન્તાનન્તા નિગોદયાસમનુભવન્તિ ॥

સિદ્ધપન્થિ પાવન્ત. કિલ્ રૂદ્ધ સમ્વચહારણાશિમશ્યત્ ।

આયામિતિ અવાદિવનસ્પતિમચ્ચત્સાવન્તસામિન્ ॥

૫ 'જીયરાસીઓ' રૂતિ પાઠાન્તરમ્ । ૬ 'રાસીઓ' રૂત્તપિ પાઠ. ।

૭ ઠાયા—

યદા ચ ભવતિ પુચ્છા જિવાના માર્ગે ઉત્તર તદા ।

પુક્સ નિગોદસ પાનન્તમાગરત્ સિદ્ધિં યત્. ॥

આ ગાથામાં એક નિગોદ એમ જે કહેવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી નિગોદની કોઈક સંખ્યા હોવી જોઈએ એમ જે અનુમાન થાય છે તે વાસ્તવિક છે, કેમકે તેની સંખ્યા અસંખ્ય છે. વળી અસંખ્ય નિગોદથી એક ગોળો અને છે અને આવા ગોળા પણ ત્રેલોક્યમાં અસંખ્ય છે. આ વાતની સંપ્રદિષ્ટિની નિમ્ન-લિખિત ૩૦૧ મી ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“મોલા ય અસંખિજ્ઞા અસંખનિગોય ગોલઓ મણિઓ ।

ફલિકમ્મિ નિગોય અણંતજીવા મુણેયવા ॥”

ગોળ લાડવા જેવી આકાશ-પ્રદેશોની રચના કે જેને ગોળા (સ. ગોલક) કહેવામાં આવે છે તે પૂર્ણ તેમજ અપૂર્ણ એમ અને પ્રકારે સભવે છે. કેમકે જ્યાં ઉપર નીચે તેમજ પૂર્વાદિક આદિ દિશાઓમાં લોક છે, ત્યાં પૂર્ણ ગોળા ઉત્પન્ન થાય છે. પરંતુ લોકના અન્તમાં જ્યાં પૂર્ણ (સં. નિષ્કૂટ) નીકળેલા હોય છે તેવા સ્થાનમાં ત્રણ દિશાએ અલોક છે અને આવા સ્થાનમાં કે જ્યાં ત્રણ દિશાથીજ આહાર મળી શકે છે ત્યાં તેમજ ચાર અને પાંચ દિશામાંથી પણ જ્યાં આહારનો સહભાવ છે તેવા સ્થાનમાં પણ પૂર્ણ ગોળા ઉત્પન્ન થઈ શકતા નથી, પરંતુ મંડ ગોળા ઉત્પન્ન થાય છે. આ સંબંધમાં લોકપ્રકાશના દ્રવ્યલોકના નામથી ઓળખાતા પ્રથમ વિભાગના યતુર્થ સર્ગમાં તેમજ નિગોદપદ્ધતિશિક્ષામાં પણ અહીં સારી રીતે વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ અન્ય-ગૌરવના ભયથી તે અત્ર આપવામાં આવતું નથી. તેના જિજ્ઞાસુએ ઉપર્યુક્ત અન્ય નોવા એવી વિકસિ કરવામાં આવે છે.

૫ ૫ ૫ ૫

સામગ્રીવિશેષે સર્વાસુ અવસ્થાસુ ભગવતઃ સેવ્યત્વમાહ—

જેહિં તવિઆણં તવ-નિહિ ! જાયહ પરમા તુમમ્મિ પડિવત્તી ।

દુક્ખાહં તાહં મન્ને, ન હંતિ કમ્મં અહમ્મસ્સ ॥ ૩૪ ॥

[પૈસ્તાપિતાનાં તપોનિધે ! જાયતે પરમા ત્વયિ પ્રતિપત્તિઃ ।

દુઃખાનિ તાનિ મન્યે ન ભવંતિ કર્માધર્મસ્ય ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—જેહિંતિ । હે તપોનિધે !—દુસ્તપતપોનિલય ! કિલેદં સકલદર્શનસમ્મતમેતત્ત યત્ પાપમૂલાનિ દુઃખાનીતિ । અહં ત્વેવં મન્યે—યત્ તાનિ દુઃખાનિ અધર્મસ્ય-પાપ્મનઃ કર્મ-કૃતિર્ન ભવન્તિ । અત્ર દુઃખકર્મપદ્યોર્ન વિશેષણવિશેષ્યભાવઃ અપિ તુ અનુવાચવિધેય-માનસ્તેન કર્તૃકર્મણોઃ મેદકત્વેન એકવચનં ન વિરુદ્ધમ્ । ન તાન્યધર્મકર્તૃકાણીતિ સમ્પન્નઃ । યૈઃ કિંચિદિદૈરિત્યાહ-જેહિન્તિ । યૈદુઃપૈસ્તાપિતાનામ્-અત્યર્થકદર્થિતાનાં । ‘જાયહ’ત્તિ ત્વયિ વિપયે પરમા-સર્વોત્કૃષ્ટા પ્રતિપત્તિઃ-આન્તરા પ્રીતિર્જાયતે-પ્રાદુર્ભવતિ । કિલાસ્તિ અવં

લોકવાદઃ યદાર્તાં દેવાનાં ભક્તા ભવન્તિ, અતો યૈર્દુઃસ્વૈરત્યન્તમુદ્વેજિતાઃ પ્રાણિનઃ ત્વચિ અમહુરાં ભક્તિં દધતિ કહં-કથં તાનિ પાપમૂલાનીતિ મન્યે? । યદિ ચ તાનિ પાપમૂલાન્યેવ સ્યુઃ તદા નિયતં કારણાનુરૂપં હિ કાર્યમુત્પદ્યત્ત્વમિતિ ન્યાયાત્ સ્વાનુરૂપાનુવન્ધિનીમેવ ધિય-મુત્પાદયેયુઃ । ઇદમત્ર હૃદયમ્-તથાવિધપુરાકૃતદુષ્કૃતવદ્વાદવચ્ચં દુઃસ્થામવસ્થાં તાવત્ પ્રાણિનઃ પ્રાપ્નુવન્તિ । તસ્યાં ચાપતિતોયામવિવેકિનામાર્તરૌદ્રવાસનૈવ પ્રાયશઃ સાન્નિધ્ય-મધ્યાસ્તે । યે તુ વિકસ્વરવિવેકાસ્તસ્યામપ્યવસ્થાયામેવં મનસિ દધતિ-યતઃ નૂનમધન્યૈરસાં મિરન્યજન્મન્યપિ ન તાવત્ સર્વજ્ઞસેવાહેવાકઃ કૃતઃ; કથમન્યથા દુરવસ્થેયમ્? તદધુના-પ્યસ્માકં મગવાનેવ શરણં ગતિર્મતિરિતિ । તસ્માત્ સુખાનુવન્ધિત્વેન દુઃસ્થાન્યપિ અમૂનિ કથમધર્મકર્તૃકાણિ? પ્રત્યુત સ્પૃહણીયાનિ । ઇતિ ચતુર્વિંશત્તમગાયાર્થઃ ॥ ૩૪ ॥

હે૦ વિ૦—સમ્પ્રતિ દુઃસ્થાન્યપિ શુભકારણાનિ મગવદ્દર્શને ભવન્તીતિ દર્શયન્નાહ—
(જેહિંતિ) । હે તપોનિધે! યૈર્દુઃસ્વૈસ્તમાનાં દેહિનામિતિ ગમ્યતે । જાયતે-જત્યદ્યતે ।
કાઽસાધિત્યાહ-પ્રતિપત્તિઃ-શુભભાવના । કઃ? ત્વચિ-ભવતિ । કિંરૂપા? પરમા-પ્રધાના ।
તાનિ દુઃસ્થાનિ અહમેવં શઙ્કે-ન મયન્ત્યેવ । કિં તત્? કર્મ-ફલમ્ । કસ્ય? અધર્મસ્ય-
પાપસ્ય । ધર્મફલમેવ ઇતિ ભાવાર્થઃ ॥ ૩૪ ॥

૨૧૦૬ાર્થ

જેહિં (યે) = એનાથી	પઠિયત્તી (પ્રતિપત્તિ) = આંતરિક પ્રીતિ.
તયિઆળં (તાપિતાનાં) = સંતાપ થયેલાના,	દુષ્સ્થાઈ (દુઃસ્થાન) = દુઃખો
તથ (તપસ્) = તપ, તપશ્ચર્યા.	તાઈ (તાનિ) = તે
નિહિ (નિધિ) = નિધિ, ઘડાઈ	મદ્દે (મન્યે) = મહુ મારું ધુ.
તવનિહિ! = હે તપોનિધિ!	ન (ન) = નહિ
જાયદ (જાયતે) = ઉત્પન્ન થાય છે	હુંતિ (ભવન્તિ) = હોય છે.
પરમા (પરમા) = ઉત્કૃષ્ટ, અત્યંત.	કર્મ (કર્મ) = કર્મ
તુમમ્મિ (ત્વચિ) = તારે વિષે	અહમ્મસ્ત (અધર્મસ્ય) = અધર્મનું, પાપનું.

પર્વાર્થ

સંકટ-સમયે પ્રભુ-સેવા—

“હે તપોનિધિ! જે દુઃખોથી પીડિત થયેલા (જેવા) ને તારે વિષે અસન્ત આંતરિક પ્રીતિ ઉદ્ભવે છે, તે દુઃખો અધર્મના કર્મરૂપ નથી (પરંતુ પ્રણ્યાનુબંધી હોવાથી ઉત્પન્ન પ્રશંસનીય છે).”—૩૪

સ્પષ્ટીકરણ

પદ-નિર્ણય—

જે જે જીવ દુઃખો હોય છે તે તે જીવ પોતાનો સમય અશુભ ધ્યાનમાં ગાળી અધર્મને પથે ચડે છે એવી માન્યતામાં કેટલી સત્યતા છે તેનો અર્થ વિચાર કરવામાં આવે છે. મોટે

આવા જીવો પુણ્ય ન કરતાં પાપ બાધે છે પરંતુ યાદ રાખવું જોઈએ કે “સુખમાં હિંદુઓમાં રામ” એ કથન સુજળ કેટલાક જીવો તો વિપત્તિના સમયે ઈશ્વરના નામનું ધ્યાન કરે છે, કેમકે તેઓ સમજે છે કે પૂર્વે ઈશ્વરની ભક્તિ ન કરી તેનું તો આ અનિષ્ટ પરિણામ અમે ભોગવી રહ્યા છીએ અને આનાથી બચવાનો માર્ગ એ છે કે આ હિંદુઓમાં કંટાળી જતાં તેને ધૈર્યપૂર્વક સહન કરી યથેષ્ટ સમય ઈશ્વરના પુણ્ય-આમ ગાવામાં ગાળવો જોઈએ.

આ પ્રમાણે જે કદર્થિત મનુષ્યો કદના સમયમાં ઈશ્વર-ભક્તિ કરવા ખરા અંતઃકરણથી તૈયાર છે, તેમનાં કદોને કે હુઝને પાપના હેતુ નજ ગણી શકાય એ દેખીતી વાત છે અર્થાત્ પુણ્યાનુબંધી પાપ છે, નહિ કે પાપાનુબંધી પાપ.

***

હોહી મોહુચ્છેઓ, તુહ સેવાए ध्रुव त्ति नंदामि ।

जं पुण न वंदिअवो, तत्थ तुमं तेण झिज्जामि ॥ ૩૫ ॥

[भविष्यति मोहोच्छेदस्तव सेवया ध्रुव इति नन्दामि ।

यत् पुनर्न वन्दितव्यस्तत्र त्वं तेन क्षीये ॥]

પ્ર૦ ૬૦—હોહીતિ । હે મોહદ્રોહકારિન્ ! ભગવન્ ! અહં નન્દામિ । ‘ડુનદિ(ડુ) સમૃદ્ધૌ’ સેદ્ધ ૦ ધા૦) ધાતુઃ, તત્તો હર્ષસમૃદ્ધિવન્પુરો ભવામિ इति ગાથાપૂર્વાર્ધસમ્બન્ધઃ । સામ્પ્રતં હૈતુમાહ—યદ્વશાદ્ દેહિનઃ ચતુરન્તદુરન્તસંચતિસદ્ગતાઃ સકલૈહિકામુષ્મિકકાયિકવા-કમાનેસિકાસહ્યદુઃખલક્ષાણિ અનુભવન્તિ તસ્ય મોહસ્ય—મોહનીયકર્મણઃ ઉત્-પ્રાવલ્યેન દઃ—સમુચ્છિત્તર્ભવિવ્યતિ ધ્રુવો—નિશ્ચિત इति—અસ્માદ્દેતોર્નન્દામિ । કેનોપાયેન પુનસ્તદુ-દેદસ્તદાહ—તુહ સેવાए त्ति । તવ સમ્બન્ધિની યા પર્યુપાસ્તિસ્તયા, ત્રિકરણશુદ્ધ્યા ત્વદાજ્ઞા-તિપાલનેનેત્યર્થઃ । ચુક્તિયુક્તં ચૈતત્ । યતઃ સંચ્છીલસ્તચ્છીલાઃ પ્રકૃતયસ્તસ્ય, અતસ્તવ મૂલોન્મૂલિતમોહસ્ય સન્નિહિતસેવકાનાં મોહોચ્છેદઃ સમુચિત एव । સામ્પ્રતં હર્ષે સત્યપિં

૧ જેન શાસ્ત્રમાં જેમ પુણ્યના પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય અને પાપાનુબંધી પુણ્ય એમ બે પ્રકારો પાડેલા છે, તેમ પાપના પણ આવા બે પ્રકારો પાડેલા છે. પૂર્વ જન્મમાં જે કુષ્ટિલ કર્યા હોય તેનું અનિષ્ટ ફળ આ જન્મમાં ભોગવતાં જતાં સાથે સાથે પુણ્ય બંધાવે બધે તે પુણ્યાનુબંધી પાપ છે, જ્યારે એનું અનિષ્ટ ફળ ભોગવતી વેળાએ બે પાપ બંધાવે બધે તો તે પાપાનુબંધી પાપ છે. એવીજ રીતે પૂર્વ જન્મમાં જે કુષ્ટિલ કર્યા હોય તેના ફળ તરીકે સુખ ભોગવતી વેળાએ બે પુણ્ય બંધાવે બધે અર્થાત્ સારાં કાર્યો થતા બધે તો તે પુણ્ય પુણ્યાનુબંધી છે. એથી વિપરીત પુણ્ય તે પાપાનુબંધી છે. આ પ્રકારના પુણ્ય અને પાપના બંધ તો પુણ્ય પુણ્યાનુબંધી છે. એથી વિપરીત પુણ્ય તે પાપાનુબંધી છે, કેમકે આ તો પુણ્યાનુબંધી પ્રકારો ધ્યાનમાં લેતા ધર્મીને ઘેર ધાડ કેમ આવે છે તે પણ સમજી શકાય છે, કેમકે આ તો પુણ્યાનુબંધી પાપનું ફળ તે ભોગવે છે, ભવિષ્યમાં જરૂર તેને સુખ મળશે. એવી રીતે ખોટા માર્ગે જનારો પણ ફાવી જતો દેખાય છે તે પાપાનુબંધી પુણ્યનો પ્રભાવ છે. પૂર્વ જન્મમાં તેણે જે પુણ્ય કર્યું હતું તેનું તે અભારે ઇષ્ટ ફળ ભોગવે છે બાકી હવે પછી તો પોતાનાં કુષ્ટિલ જાદવ તે જરૂર ફરેથી થશે.

૨ ‘યન્મીએ મુપસ્યવીલાઃ’ इति પ્રતિમાતિ ।

નવમ-૧૪

પુનરેકં વિપાદહેતુમાહ—જં પુણ ત્તિ । હે નાથ ! તેન કારણેનાહં પુનઃ પુનરપિ ક્ષિજ્ઞામિ
ક્ષીણો ભવામીતિ ગાયોત્તરાર્ધસમ્બન્ધઃ । ક્ષીણત્વે હેતુમાહ—યદ્-યસ્માદ્દેતોઃ તત્ર-તસ્મિન્
મોહોચ્છેદે સજ્ઞાતે સતિ ત્વં તાદૃગુપકારકોઽપિ સ પ્રમુર્મયા ન વન્દિઅઘો-પશ્ચાદ્ગ્રપ્રણામે
સજ્ઞૂતગુણસ્તુત્યા ચ ન વન્દનીયઃ । અનયા ચિન્તયાઽઽચાન્તચિત્તસ્ય સમુચિતં ક્ષીણત્વમ્
શ્યમત્ર ભાવના-ત્વયા માં સન્નિહિતસેવકં મોહોચ્છેદેનાત્મનઃ સમાનપદવીમારોપયિષ્યતા-
કરિષ્યતા સુસ્વામિધર્મઃ । મમ પુનઃ પ્રણામમાત્રેણાપિ તત્ર વાન્ઞિતસ્ય કથં મૃત્યુધર્મનિર્વા-
શ્યહો મમ કૃત(મૃતા) । ક્ષીણમોહઃ કેવલી કેવલિનં ન નમસ્કરોતિ (ઈતિ નિયમઃ) ।
ઈતિ પશ્ચત્રિંશત્તમગાથાર્યઃ ॥ ૩૫ ॥

હે૦ વિ૦—ભગવત્સેવાફલમાહ—(હોહીતિ) ।

હે સ્વામિન! અવિષ્યતિ-સમ્પત્સ્યતે । કોઽસૌ ? મોહોચ્છેદઃ—મોહવિનાશઃ તર્વ સેવયા-
ભવતઃ પર્યુપાસનયા ધ્રુવો-નિશ્ચિત ઇતિ નન્દામિ-હર્ષમનુભવામિ । યત્ પુનર્ન વન્દિતવ્યો-
ન વન્દનીયઃ તત્રેતિ મોહોચ્છેદે ત્વં-ભવાન્ તેન કારણેન ક્ષિજ્ઞા(જ્ઞા)મિ-સ્વેદં ગચ્છામિ ।
કિમુક્તં ભવતિ ? કવિર્ધનપાલનામા આત્મનો ભક્ત્યતિશયમાચષ્ટે ઇતિ ગુરુપદેશઃ ॥૩૫॥

૨૧૦૬૧૪

હોહી (અવિષ્યતિ)=હોશે, થશે.

મોહ=મોહ.

ઉચ્છેદ (ચ્છેદ)=નાશ.

મોહુચ્છેદો=મોહનો નાશ.

તુહ (તવ)=તારી.

સેવાપ (સેવા)=સેવાથી, ભક્તિથી.

શ્ય (શ્રવ.)=શ્રવ, નહીં.

ત્તિ (ઈતિ)=એથી કરીને.

નન્દામિ (નન્દામિ)=હું ખુશી થાઉં છું.

જં (યવ)=ને ખાટે.

પુણ (પુનઃ)=વળી.

ન (ન)=નહિ.

ચંદિઅઘો (વન્દિતવ્યઃ)=વંદન કરવા યોગ્ય.

તત્ર (તત્ર)=ત્યા.

તુમં (ત્વં)=તું.

તેણ (તેન)=તેથી કરીને.

ક્ષિજ્ઞામિ (ક્ષીમે)=હું ક્ષીણ થાઉં છું.

પવાર્થ

કવિશબ્દની ભક્તિની અતિશયતા—

“ (હે નાથ !) તારી સેવાથી જરૂર (મારા) મોહનો નાશ થશે એ (વાત)થી હું આનન્દ
પામું છું પરંતુ (મોહનો ઉચ્છેદ થતાં મને દેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે અને દેવલજ્ઞાની દેવલજ્ઞાનીને
નમન ન કરે એવો નિયમ હોવાથી મારા ઉપર અનુપમ ઉપકાર કરનારા એવા) તને (પણ
હું) વાંદી નહિ શકું તેથી કરીને હું ક્ષીણ થાઉં છું—હું સૌકાવુર થાઉં છું.”—૩૫

સ્પષ્ટીકરણ

દેવલજ્ઞાન—

એ તો દેખીતી વાત છે કે સરાગની સોમતથી સરાગતા પ્રાપ્ત થાય અને વીતરાગની /
સેવાથી વીતરાગતા પ્રાપ્ત થાય. આ ન્યાય સુબળ જિન-તીર્થંકર-સંપૂર્ણ વીતરાગની ભક્તિ કર-

ડી મોહરૂપી મહિરાના પાનથી ઉત્પન્ન થયેલી ઉન્મત્તતા સર્વથા નષ્ટ થાય એટલે કે અજ્ઞાન-
ની અંધકારની આલ્યન્તિક અંત આવે અને સર્વજ્ઞતારૂપી આત્મ-જ્યોતિ સદાને માટે પ્રકટે.

અત્ર ક્રોધને એ શંકા થાય કે સર્વજ્ઞતા તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ઉચ્છેદ થવાથી પ્રાપ્ત થાય
તો પછી મોહનીય કર્મનો નાશ થતાં તે પ્રાપ્ત થાય છે એમ કેમ કહ્યું છે? આનું સમા-
ન એ છે કે મોહનીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થયા બાદજ્ઞ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થાય છે
ને તે પછી વળી અંતર્સુહૃત્તમાંજ થાય છે. વળી સાથે સાથે દર્શનાવરણીય અને અન્તરાય કર્મ-
ની નંદરા પછી આત્મ-પ્રદેશથી બહાર પડી બચ છે.

કલીશ્વરનો પ્રભુ પ્રતિ અપ્રતિમ પ્રેમ છે એવું સૂચન કરનારા આ પદ્યમાં શોકનું કારણ
તાવતાં કેવલી કેવલીને ન વંદન કરે એ સૂચવવામાં આનું ૩ તેમાં અપૂર્વ મહત્ત્વ રહેલું
જ એમ લાગે છે.

૫ ૫ ૫ ૫

इदानीं स्तुतिकृद् भगवति दृढानुरागरञ्जितत्वेन सकलैहिकसुखशाखिवीजभूताः सम्प-
दोऽपि तृणवदधणयन्नाह—

जा तुह सेवाविमुह-स्स हुंतु मा ताउ मह समिद्धीओ ।

अहिआरसंपया इव, परंतविडंवनफलाओ ॥ ३६ ॥

[यास्तव सेवाविमुखस्य भवंतु मा ता मम समृद्धयः ।

अधिकारसंपद इव पर्यन्तविडम्बनफलाः ॥]

પ્ર૦ ૫૦—જા તુહ સ્તિ । હે સકલસમ્પન્નિલય ! સ્વામિન્ ! તાઃ સમૃદ્ધયોઽપિ મમ મા ભૂવ-
લિતિ યોગઃ । કાસ્તાઃ સમ્પદ ઇત્યાહ—જા તુહેત્યાદિ । યાઃ ત્વત્સેવાવિમુક્તસ્ય—ત્વચ્છરણસરો-
જપર્વુપાસ્તિપરાશ્રુલસ્ય, સર્વથા જિનધર્મવાહ્યત્વેન પ્રથમગુણસ્થાનકસ્થિતત્વેત્યર્થઃ, એવંવિધસ્ય
મમ સમૃદ્ધયઃ, તામિઃ પર્યાપ્તમ્ ॥ નતુ ભગવદારાધનાં વિનાકૃતા અનન્તાઃ સમ્પદઃ સ્વતાધ્ય-
સાધને (કિં) ઘન્યતાં દધતિ યેન ન પ્રાર્થ્યન્ત ઇત્યાશ્ચઙ્ગ અપ્રાર્થને હેતુમાહ—પેરંતત્તિ । પેરંતે-
પર્યન્તે વિડમ્બનૈ(નમે?) ધ ફલં યાસાં તાસ્તથા । કથમેતદિતિ ? ઇચ્ચતે—યદપિ તાઃ શ્રિયઃ
સ્વોપભોક્તૃણાં તથાવિધૈહિકક્રેદાવેશાવિલમુક્તલવસમ્પાદનપરાસ્તથાપિ તેષાં તસ્માત્ કુપાત્ર-
દાનૈશ્ચાન્ધિતધિયાં જિનધર્મપરાશ્રુલત્વેનૈવાપરપુરન્ધિપાપાર્જિમદિરાદુરોદેરાધિવ્યસનસન્તર્પ-
ણપરાયણાનાં તા એવ પર્યન્તે દુરન્તદુર્ગતિપાતહેતુત્વેન કથં ન વિડમ્બનમાત્રફલાઃ સ્યુઃ ? ।
સામ્પ્રતં પર્યન્તવિડમ્બનમાત્રફલત્વે એવોપમામાહ—તાઃ કા ઇવ ? અહિઆરત્તિ । અધિકારો-
રાજનિયોગઃ તસ્માત્ સમ્પદોઽધિકારસમ્પદસ્તા ઇવ । યથા તાઃ પર્યન્તે વિડમ્બનફલા
ભવન્તિ । નિયોગિનો હિ પૂર્વ નરપતિપ્રસાદદુર્લભિતાઃ સ્વલીલયૈવ સર્વત્ર વ્યવહૃત્ય સંરેવાપ-
હૃતસર્વસ્વાઃ તથાવિધદીનજનેમ્યોઽપિ કાં કાં વિડમ્બનાં ન પ્રાપ્નુવન્તિ ? । અત એવોકમ્—

“અધિકા ધિયોઽધિકારાઃ કારા એવામતઃ પ્રવર્તન્તે ।

પ્રથમં ન વન્ધનં વન્ધનં તતો નૃપનિયોગજુષામ્ ॥ ૧ ॥”

તસ્માત્ ત્વત્સેવાપરાયણભૃત્યત્વમાત્રમપિ વરં, ન તુ ત્વચ્છાસનં વિનાકૃતસ્ય સ્વામિત્વમપિ । યદુક્તમ્—

“જિનધર્મવિહીનોઽપિ, મા ભૂવં ચક્રવર્ત્યપિ ।

સ્યાં ચેટોઽપિ દરિદ્રોઽપિ, જિનધર્માધિવાસિતઃ ॥ ૧ ॥”,

इति पट्त्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३६ ॥

હે૦ વિ૦—અધુના ભગવત્સેવાવિમુક્તસમ્પદાં દુઃખ(હેતુતા)પ્રતિપાદનમુલ્કેન સ્તવમા—(જા તુહ તિ) ।

હે ભગવન્ ! યાઃ તવ સેવાવિમુક્તસ્ય—ભવત્પર્યુપાસનાપરાશુલ્કસ્ય ભવન્તુ—સમ્પદાન્તમા તા મમ સમૃદ્ધયઃ—સમ્પદ ઇતિ । યતોઽધિકારસમ્પદ ઇવ—નિયોગલક્ષ્ય ઇવ પર્યન્તવિઙ્મ્વનફલાઃ, વિઙ્મ્વનમેવ ફલં યાસાં તાઃ તથાવિધાઃ, અવસાનદુઃખદાઃ ॥ ઇતિ ગાથાઽક્ષરાર્થઃ ॥ ૩૬ ॥

શીખ-દાર્થ

જા (યા) = જે.

તુહ (તવ) = તારી.

સેવા (સેવા) = સેવા, બહિ.

વિમુહ (વિમુક્ત) = વિમુખ.

સેવાવિમુહસ્સ=સેવાથી વિમુખની

હૃતુ (મવન્તુ) = હોને

મા (મા) = નહિ,

તાહ (તાઃ) = તે

મહ (મમ) = મારી.

સમિદ્ધીઓ (સમૃદ્ધય) = સમૃદ્ધિઓ, સંપત્તિઓ

અહિઆર (અધિકાર) = અધિકાર

સંપયા (સમ્પદ) = સંપત્તિ.

અહિઆરસંપયા = અધિકારની સંપત્તિઓ

હવ (હવ) = જેમ,

પેરંત (પર્યન્ત) = અન્ત.

વિઙ્મ્વણ (વિઙ્મ્વન) = વિઙ્મ્વના.

ફલ (ફલ) = ફળ.

પેરંતવિઙ્મ્વણફલાઓ = અન્તમાં વિઙ્મ્વનાફળ ફળ છે જેમનુ જેવી

પદાર્થ

પ્રભુ-સેવાથી વિમુખની સંપત્તિની હેયતા—

“અન્તમાં વિઙ્મ્વનાફળ ફળવાળી છે એવી (રાજ્ય—) અધિકારની સંપત્તિઓની જેવી જે સંપત્તિઓ (હે નાથ !) તારી સેવાથી વિમુખ (અર્થાત્ સર્વથા જિનધર્મથી રહિત—પ્રથમ ગુણસ્થાને રહેલા એવા મનુષ્યો) ને હોય, તે સંપત્તિઓ મને ન હોજો.”—૩૬

રૂપદીકરણ

સાચી સંપત્તિ—

આ સંપત્તિમાં પરિશ્રમણ કરતાં કરતાં અનેક પ્રકારની સંપત્તિઓ પણ વિપત્તિઓની જેમ મળે છે. પરંતુ તેમાં અશ્રમણ સંપત્તિ કદાચ છે એ બાબતે નોંધજો. શુ આપણને લાડી, વાડી

ગાહીરૂપ સંપત્તિ મળે, તો તે શું સાચી સંપત્તિ છે? અથવા તો એકાદેક આમનો ગરાસ મળે કે કેટલાંક નગરોનું કે દેશનું આધિપત્ય મળે કે સમગ્ર વિશ્વનું સામ્રાજ્ય મળે અને તેમ ત્યાં અનેક જનો ઉપર હકુમત ચલાવવાનો અધિકાર મળે એ સાચી સંપત્તિ છે? કે સ્વર્ગનું રૂપ અને અપ્સરાઓનો સમાગમ એ સાચી સંપત્તિ છે?

આનો ઉત્તર એજ હોય શકે કે જે સંપત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા પછી વિપત્તિનો પ્રસંગ ઉપસ્થિત રાખજ નહિ, જે સંપત્તિનો અનુભવ કરતાં સુખજ મળે, દુઃખને માટે સ્થાન રહેજ નહિ, જે સંપત્તિ જોઈને અન્યને પણ તેજ મેળવવા રૂચિ ઉત્પન્ન થાય, જે સંપત્તિના સ્વામીને પરમ ઐશ્વર્યવાળો પરમેશ્વર કહી સંબોધી શકાય, તેજ સંપત્તિ એ સાચી સંપત્તિ છે. આવી શાશ્વતી સંપત્તિ તો પરમાનંદ પદને પામેલા પરમેશ્વરની પૂર્ણ પ્રેમ ભક્તિ કરવાથીજ મળી શકે છે; એ સિવાય અન્ય કોઈ સાધન નથી.

પ્રથમ શુભસ્થાનકના નામની સાર્થકતા—

આ ગાથાની શ્રીપ્રભાનન્દસૂરિકૃત વૃત્તિમાં ‘સર્વથા જિનધર્મવાહ્યત્વેન પ્રથમગુણસ્થાનક-સ્થિતસ્ય’ એવો જે ઉદ્દેશ છે એ ઉપરથી સમજી શકાય છે કે પ્રથમ શુભસ્થાનના અધિકારી જિન-ધર્મથી વિમુખ-મિથ્યાદષ્ટિ છે. પરંતુ મિથ્યાદષ્ટિમાં શુભસ્થાન કેમ માનવામાં આવ્યું છે એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે ઉત્પત્તિ દશામાંજ શુભસ્થાનનો પ્રયોગ યોગ્ય છે, કેમકે શુભસ્થાન શબ્દજ સચવે છે તેમ શુભોના વિકાસ વિના શુભસ્થાન ઘટી શકે નહિ. એક અપેક્ષાએ આ વાત સાચી છે. આને લક્ષ્યમાં રાખીને તો શુભસ્થાનકક્રમાં રોહ (સ્લો ૬-૭)માં શ્રીરત્નશેખરસૂરિ કહે છે કે—

“અદેવાશુર્વધર્મેષુ, વા દેવ-ગુરુધર્મધીઃ ।

તન્મિથ્યાત્વં મવેદ્ વ્યક્ત-મવ્યક્તં મોહલક્ષણમ્ ॥

અનાયવ્યક્તમિથ્યાત્વં, જીવેડસ્ત્યેવ સદા પરમ્ ।

વ્યક્તમિથ્યાત્વધીપ્રાપ્તિ-ગુણસ્થાનતયોચ્યતે ॥”

અર્થાત—કુદેવ, કુશુર અને કુધર્મને વિષે (સુ)દેવ, (સુ)શુર અને (સુ)ધર્મની ભતિ તે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે, જ્યારે મોહરૂપ લક્ષણવાળું અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે. આ અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ અનાય કાળથી છવમાં છેજ, પરંતુ (તેમાંથી નીકળી) વ્યક્ત મિથ્યાત્વ બુદ્ધિની પ્રાપ્તિ તે (પ્રથમ) શુભસ્થાન કહેવાય છે.

આનું તાત્પર્ય એ છે કે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ એ તદ્દન અજ્ઞાન-દશા છે. એમાં સુપદાર્થને કુપદાર્થ કે કુપદાર્થને સુપદાર્થ એવી વિપરીત સમજણની પણ યોગ્યતાનો અભાવ છે. એ તો ઘોર અંધકાર જેવી અવસ્થા છે. આવી અવસ્થામાંથી બહાર નીકળી વિપરીત સમજણ જેટલી પણ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી તે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ છે અને આને પ્રથમ શુભસ્થાનક તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વિદ્રહ-પુરંધર શ્રીહરિભદ્રસૂરિ તો ત્યાં સુધી કહે છે કે પ્રથમ શુભસ્થાનની પ્રાપ્તિ મિત્રા-દષ્ટિના શુભોના આધાર ઉપર માનવી જોઈએ. આ વાતની તેમની ‘યોગદષ્ટિસમુચ્ચય નામની કૃતિનો નિઝ-લિખિત ૪૦મો સ્લોક સાદી પૂરે છે:—

“પ્રથમં યદ્ ગુણસ્થાનં, સામાન્યેનોપવર્ણિતમ્ ।

અસ્યાં તુ તદવસ્થાયાં, મુખ્યમન્વર્થયોગતઃ ॥”

અત્ર એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ ગણાય કે જેમ અવ્યક્ત મિથ્યાત્વી મટીને વ્ય મિથ્યાત્વી થવું એ એક અપેક્ષાએ ઉત્તર દશા છે, તેમ ણીલ અપેક્ષાએ એમ પણ ઉં કરી શકાય કે અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ એ રોદ્ર પરિણામવાળા વ્યક્ત મિથ્યાત્વ કરતાં સાફ છે, કે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ મુદ્ધિની ઉચ્ચ દશામાં જેવો ક્ષિપ્ત કર્મનો બંધ થાય છે, તેવો અવ્યક્ત મિથ્યાત્વ થતો નથી. આથી કરીને જે વ્યક્ત મિથ્યાત્વ મુદ્ધિને પ્રથમ ગુણસ્થાનક તરીકે જોખખાવ ઘટે છે તે વિશિષ્ટ પ્રકારની અર્થાત્ મિત્રા દષ્ટિની સ્થિતિવાળી હોવી જોઈએ. આ વાતનું ન્યાર અર્થ શ્રીયશોવિજયગણિકૃત ૨૧ મી દ્વાત્રિશિકાનો નિમ્ન-લિખિત ૨૫ મો શ્લોક અને તે ટીકા સમર્થન કરે છે.

“વ્યકમિથ્યાત્વધીપ્રાપ્તિ-રવ્યન્યત્રેયમુચ્યતે ।

ઘને મલે વિશેષસ્તુ, વ્યકાવ્યકધિયોર્નુ કઃ ? ॥”

ટીકા—“અન્યત્ર-પ્રત્યાન્તરે વ્યકમિથ્યાત્વધીપ્રાપ્તિઃ મિથ્યાત્વગુણસ્થાનકપદપ્રવૃત્તિનિમિત્ત ત્વેન ર્થં મિત્રાદષ્ટિરેવોચ્યતે, વ્યકત્વેન તત્ર અસ્યા યવ પ્રહણત્વાત્ । ઘને-તીત્રે મલે તુ સત્તિ, તુ ઇતિ વિતર્કે, વ્યકાવ્યકધિયોઃ કો વિશેષઃ ? દુષ્ટાયા ધિયો વ્યકાયા અવ્યક્તાપેક્ષયા પ્રત્યુત્ત મતિદુષ્ટત્વાત્ ન કચક્ષિદ્ ગુણસ્થાનત્વનિયન્ધનત્યમ્ ॥”

આ પ્રમાણે ગુણસ્થાનકની વ્યાખ્યા વિચારતાં જરૂર એવી શંકા ઉદ્ભવે છે કે સિદ્ધાન્તોમાં —આગમોમાં પ્રથમ મિથ્યાદષ્ટિ ગુણસ્થાન તો તમામ નીચી હદના જીવોમાં-સૂક્ષ્મ નિગોહ જેવા નંતુઓમાં પણ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે તે શું અયોગ્ય છે ? આનું સમાધાન એ છે કે આ હકીકત તો સામાન્ય અપેક્ષાએ છે. અને તે વળી એજ કે સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ નંતુમાં પણ-સૂક્ષ્મ નિગોહના જીવમાં પણ યોદીક પણ ચૈતન્ય-માત્રા છેજ. આ અપેક્ષાને લક્ષ્યમાં રાખીને એવા જીવોમાં પ્રથમ ગુણસ્થાન સિદ્ધાન્તકારોએ સ્વીકાર્યું છે. વિશિષ્ટ અપેક્ષા ઉદ્દેશીને તો જે ઉદ્દગારો અન્યાન્ય આચાર્યોએ કાઢ્યા છે તેની સ્થૂળ રૂપરેખા ઉપર સુલ્બ છે.

***

અધુના સર્વાન્નુતનિષેર્ભગવત ઇવાન્નુતચરિત્રતામભિધિસુરાહ—

મિત્તૂણ તમં દીવો, દેવ ! પયત્યે જણસ્સ પયડેહ્ ।

તુહ પુણ વિવરીયમિણં, જહ્કદીવસ્સ નિવ્વહિઅં ॥ ૩૭ ॥

[મિત્ત્વા તમો દીવો દેવ ! પદાર્થાન્ જનસ્ય પ્રકટયતિ ।

તથ પુનર્વિપરીતમિદં જગદેકદીપસ્ય નિષ્પન્નમ્ ॥]

પ્ર૦ ૪૦—મિત્તૂણ સ્તિ । હે વેય ! કેયલકમલાવિલાસદુર્લભિત ! મગયન્ ! હોકે હિ દીપ

પદાર્થાન્ પ્રકટયતીતિ સપ્તઙ્કઃ । તત્ર ‘દીપઃ’ પ્રકટયતિ ગૃહૈકદેશાનિતિ દીપઃ । પયત્યે-પ-
 ાર્થાન્ ઘટ-પટાદીન્ । કિં કૃત્વેત્યાહ-ભિત્તૂળ તમં તિ । તમઃ-અન્ધકારં ભિત્ત્વા-વિદાર્ય, નિર-
 ત્યર્યઃ । તદનન્તરં જનસ્ય ઘટાદ્યર્થિનો લોકસ્ય તાન્ ઘટાદીન્ પ્રકટયતિ । ઇદાનીં જગ-
 રોરઙ્કૃતત્વમાહ-તુહ પુણ ત્તિ । તવ પુનર્વિમલકેવલાલોકપ્રકાશકત્વેન જગદેકદીપસ્યાપિ
 ણં-ઈદં દીપકાર્યં વિવરીઅં-વિપરીતં વૈપરીત્યેન નિવહિઅં-નિર્વ્યૂઢમ્ । અયમાશયઃ-
 ફલ દીપો હિ તમો ભિત્ત્વા પદાર્થાન્ વ્યહ્રયતિ, ત્વં તુ પૂર્વં સ્વોપદેશભાભિર્ભાવિભદ્રસ્ય-
 ન્યજન્તુજાતસ્ય જીવાજીવાદીન્ પદાર્થાન્ પ્રકટયસિ-અવબોધયસિ, તતસ્તસ્ય તત્ત્વાવ-
 તોધોત્પાદનેનૈવ તમઃ-અજ્ઞાનં મિનત્તિ-દલયસીત્યહો તવ સર્વાતિશાયિષ્ચરિત્રમ્ ॥ ઇતિ
 તત્રત્રિંશત્તમગાથાર્યઃ ॥ ૩૭ ॥

હે૦ વિ૦-ઇદાનીં ભગવતોઽપૂર્વદીપત્વત્યાપનમુલેન વર્ણનામાહ-(ભિત્તૂળ ત્તિ) ।

હે દેવ!-સ્વામિન્! દીપઃપ્રતીતો ભિત્ત્વા-તિરસ્કૃત્ય તમઃ-અન્ધકારં પદાર્થાન્ ઘટાદીન્
 જનસ્ય-લોકસ્ય પ્રકટયતિ-પ્રકાશયતિ । તવ પુનર્વિપરીતમિદં પૂર્વોક્તં નિર્ઘટિતં (નિર્વૃત્તં?)-
 સજ્ઞાતં યસ્માત્ પ્રથમં પદાર્થાન્ પ્રકાશ્ય પશ્ચાત્ તમો મિનત્તિ । કિંવિધસ્યેત્યાહ-જગદેક-
 દીપસ્ય-ભુવનાદિતીયદીપસ્ય ॥ ઇતિ ગાથાર્યઃ ॥ ૩૭ ॥

શબ્દાર્થ

ભિત્તૂળ (ભિત્ત્વા)=ભેદીને.
 તમં (તમ)=અંધકારને.
 દીવો (દીપ)=દીપક, દીવો.
 દેવ! (દેવ!)=હે દેવ, હે ઇશ્વર!
 પયત્યે (પદાર્થાન્)=પદાર્થોને.
 જગસ્ત્ (જનસ્ય)=મનુષ્યના.
 પયહેઃ (પ્રકટયતિ)=પ્રકટ કરે છે.
 તુહ (તવ)=તારૂં.

પુણ (પુનઃ)=પણી.
 વિવરીયં (વિપરીતં)=વિપરીત, ઉલટું.
 ઇણં (ઈદં)=આ.
 જગ (જગત્)=જગત્, દુનિયા.
 ઇક (એક)=અદ્વિતીય, અપૂર્વ.
 દીવ (દીપ)=દીપક, દીવો.
 જહકદીવસ્ત=જગત્ના અદ્વિતીય દીપક.
 નિવહિઅં (નિપ્પાત્તમ્)=થયું.

પદાર્થ

પ્રભુરૂપ દીપકની અપૂર્વતા-

“હે દેવ! (અન્ય) દીપક અંધકારને ભેદીને મનુષ્યને (ઘટાદિક) પદાર્થો પ્રકટ કરે છે
 અને જગત્ના અદ્વિતીય દીપકરૂપ તારૂં આ (દીપક-કાર્ય) તો વિપરીત છે, (કેમકે તું તો
 પ્રથમ ઉપદેશરૂપ કિરણ દ્વારા બન્ય જીવોને જીવાજીવાદિક પદાર્થોનો બોધ કરાવે છે અને
 , સાર પછી એ પ્રમાણે તેમને યથાર્થ જ્ઞાન કરાવી તેમના અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો અંત
 આણે છે).”—૩૭

साम्प्रतं भगवद्वचनस्यैव प्रभावातिशयमाह—

मिच्छत्तविसपसुत्ता, सचेयणा जिण! न हुंति किं जीवा? ।

कण्णम्मि कमइ जइ कि—त्तिअं पि तुह वयणमन्तस्स ॥ ३८ ॥

[मिथ्यात्वविषप्रसुप्ताः सचेतना जिन! न भवन्ति किं जीवाः? ।

कर्णयोः कामति यदि कियदपि तव वचनमन्त्रस्य ॥]

प्र० घृ०—मिच्छत्तत्ति । हे जिन!—जितरागद्वेष! अमी जीवाः—प्राणिनः सचेतनाः—सर्वे तसः समस्तहेयोपादेयादिविचारचातुरीधुरीणबुद्धयः किं न भवेयुरिति योगः । अथ कथममी प्रथमचेतसः (सचेतसः) सञ्जातास्तदाह—मिच्छत्तत्ति । तत्र मिथ्याऽवनोधो मिथ्या तस्य भावो मिथ्यात्वं तदेव सम्यग्बोधचैतन्यापहारकारित्वेन विषमिव विषं तेन प्रसुप्ता—विगलितसंवेदनाः यदि किं स्युः अत आह—कण्णम्मि त्ति । यदि तेषां मिथ्यात्वविषप्रसुप्तानां कण्णम्मि—कर्णे कमइ—कामति सङ्कामति, प्रविशतीति यावत् । किं तत्? तव प्रवचनं—द्वादशाङ्गीप्रवचनं तदेव रागादिगरलबलदलनकलितत्वेन मन्त्र इव मन्त्रस्तस्य कित्तिअं पि—किम् न्मात्रमपि, पदमात्रमपीत्यर्थः । इयमत्र भावना—तावदेव देहिनो मिथ्यावासनायासितचेतसः कृत्याकृत्यविचारे विपरीयन्ति यावद् भगवदुपदेशमन्त्रस्य लेशोऽपि श्रुतियुगले न स्फुरति । प्रविष्टे तु श्रुतिपदं पदमात्रेऽपि भगवत्प्रवचनस्य कस्य नाम चिलातीतनयस्येव भृशं (दुष्ट) चरित्रस्यापि । तस्यापि न सावद्यवासनाविगमेनोपशमरसः स्फुरति? । अथवाऽन्येऽपि विषवेगमूर्च्छया प्रसुप्ता भवन्ति तेषां कर्णे यदि गारुडशास्त्रप्रणीतसंस्फुरन्मन्त्रपदानां द्वित्राण्यक्षराणि प्रविशन्ति तदा तदैव ते सचेतनाः—चलनस्पन्दनादिचेष्टावन्तः के न सम्पद्यन्ते? अपि तु भवन्त्येव ॥ इति अष्टत्रिंशत्तमगाथार्थः ॥ ३८ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं भगवद्वाचो मन्त्रशक्तिविधानेन स्तवमाह—(मिच्छत्त त्ति) ।

गमनिका—हे जिन! मिथ्यात्वविषप्रसुप्ताः—विपरीतार्थश्रद्धानगराघाताः सचेतनाः—चैतन्ययुक्ताः किं न भवन्ति?—न सम्पद्यन्ते? । अपि तु भवन्त्येवेत्यभिप्रायः । यदि किम्? यदि कामति—प्रविशति । किम्? यदपि स्लोकमपि—किमपि । कस्य सम्बन्धि? तद्वचनमन्त्रस्य । निमुक्तं भवति? यया विषेण व्याप्तोऽपि कश्चिज्जीवो विशिष्टमन्त्रेण निर्विषो भवति, तया मिथ्यात्वव्याप्तोऽपि जीवो भगवद्वचनेन मिथ्यात्वरहितो भवति । इति परमार्थः ॥ ३८ ॥

શબ્દાર્થ

પ્રચ્છત્ત (મિથ્યાત્વ) = મિથ્યાત્વ.

ત્ત (વિપ) = વિપ, ઝેર.

સુત્ત (પ્રણત) = સૂધ ગયેલ, મૂર્છા પામેલ.

મેચ્છત્તવિસપસુત્ત = મિથ્યાત્વરૂપ વિષથી મૂર્છા પામેલા.

ચેયણા (સચેતનાઃ) = સચેતન, ચૈતન્યથી યુક્ત.

જેણ (જિન) = હે તીર્થંકર!

ન (ન) = નહિ.

તે (મવન્તિ) = થાય છે.

કિન્ન (કિન્ન) = શું.

જીવા (જીવાઃ) = જીવો.

કન્નમ્મિ (કર્ણે) = કર્ણમાં, કાનમાં.

કમહ (કામવિ) = પ્રવેશ કરે.

જહ (યદિ) = જો.

કિત્તિઝં (કિયત્) = કેટલુંક.

પિ (અપિ) = પણ.

તુહ (તવ) = તારા.

વયણ (વચન) = વચન, બોલ.

મંત (મન્ત્ર) = મન્ત્ર.

વયણમંતસ્સ = વચનરૂપ મન્ત્રનું.

પદાર્થ

પ્રભુના વચનનો પ્રભાવ—

“જો મિથ્યાત્વરૂપ વિષથી મૂર્ચ્છિત થયેલા જીવોના કર્ણમાં હે વીતરાગ! તારા વચનરૂપ મન્ત્રનો કંઈક અંશ પણ પ્રવેશ કરે, તો (તેવા) જીવો (પણ શૈલિણીય ચોર તથા ચેલાતીપુત્રની જેમ) શું સચેતન ન થાય?”—૩૮

સ્પષ્ટીકરણ

પદ્યનું તાત્પર્ય—

એ તો સુપ્રસિદ્ધ વાત છે કે સર્પનું ઝેર ચઢવાથી મૂર્છા પામેલા મનુષ્યોની મૂર્છા તેમના કર્ણમાં ગાડડિક-મન્ત્રના બે ત્રણ અક્ષર પડતાં જતી રહે છે અર્થાત્ તેઓ સચેતન બને છે. તો તેવીજ રીતે પ્રભુના વચનરૂપ અર્પૂર્વ ગાડડિક-મન્ત્રના બે ત્રણ અક્ષરો કે પહોં કર્ણગોચર થતાં અનાદિ કાળના મિથ્યાત્વરૂપ વિષથી વિવેકરૂપ ચૈતન્યથી બ્રહ્મ થયેલા જીવો પોતાનું અસલ ચૈતન્ય મેળવવા લાભશાળી થાય તેમાં કેટલુંજ શું?

મન્ત્ર—

અન્ય દર્શનીયોની જેમ જૈનો પણ મન્ત્રમાં શ્રદ્ધા ધરાવે છે એ વાતનું જૈનાચાર્યોએ રચેલા અનુભવસિદ્ધ મંત્રદ્વારિશિક્ષા, યોગશાસ્ત્ર ઇલાદિ ગ્રંથો સમર્થન કરે છે. મન્ત્રને માનનારા તેમજ નહિ માનનારા એવા બંને વર્ગો આધુનિક સમયમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. મન્ત્ર એટલે અમુક અક્ષરોની અમુક પ્રકારની સંકલના. આવી સંકલનાથી વાતાવરણ ઉપર દોષ વિશિષ્ટ અસર થાય છે, એવો જોનો અર્થ કેટલાક કરે છે. મન્ત્રને માનનારા મનુષ્યો પોતાના પક્ષના પ્રત્યક્ષ અસર થાય છે, એવો જોનો અર્થ કેટલાક કરે છે. મન્ત્રને માનનારા મનુષ્યો પોતાના પક્ષના પ્રત્યક્ષ સમર્થનાર્થે ગાડડિક મન્ત્રનું ઉદાહરણ રજૂ કરે છે અને તેઓ કહે છે કે આ મન્ત્રનો જોવો ભાવ છે કે કરડીને નાસી ગયેલો સર્પ પણ મન્ત્રથી આકર્ષાઈને ગાડડિકને તાબે થાય છે.

૧ શૈલિણીય ચોરના જીવન-વૃત્તાન્તની અંગ્રેજીમાં મેં આલેખેલી સ્વૂથ રૂપરેખા માટે જુઓ ન્યાય-મુખાંજલિ (૫૦ ૧૦૫).

અપસ = ૧૫

જેમ આકર્ષણશીલ (negative) વિદ્યુત અને પ્રેરક (positive) વિદ્યુતના તણુઓ (spark) ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ જુદા જુદા સ્વભાવવાળા અક્ષરોની યથાયોગ્ય રીતે સંકલન થવાથી કરવાથી કોઈ અપૂર્વ શક્તિનો પ્રાદુર્ભાવ થાય છે. એ તો બાહ્યીતી વાત છે કે મનુષ્યોએ ઉચ્ચારેલા સામાન્ય શબ્દોમાં પણ અદ્ભુત સામર્થ્ય રહેલું છે, તો પછી અમુક ઉદ્દેશ વિશિષ્ટ વર્ણોની સંકલનાથી યોજેલા પદોના સામર્થ્યની તો વાતજ શી? વળી આવા પદો મન્ત્ર-પદોના રચયિતા જેટલે અંશે સંયમ અને સત્યના પાલક હોય તેટલે અંશે તેમાં વિદ્યતા સંભવે છે. આથી કરીને મન્ત્રની ભાષામાં પરિવર્તન કરવામાં આવે અર્થાત્ તદ્દગત અને અન્ય ભાષા દ્વારા રજુ કરવામાં આવે તો તે પરિવર્તન મન્ત્રની ગરજ સારી શકે નહિ.

આ સંબંધમાં વિશેષ ઊદાહરણ કરવાનું આ સ્થળ નહિ હોવાથી આ વિષય આટલેથી પાટ મૂકવામાં આવે તે પૂર્વે એટલું તો નિવેદન કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે જૈન શાસ્ત્રમાં જૈન-પ્રભુવ ખીજ, અને જર્હમ્ એ બેનો વિશેષતઃ સત્કાર કરવામાં આવ્યો છે.

જૈન એને મન્ત્રશાસ્ત્રમાં પ્રભુવ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. સર્વ મન્ત્રોમાં પ્રથમ લોગવનારો આ પ્રભુવ સમસ્ત દાર્શનિક અને તાત્ત્વિક શાસ્ત્રોમાં સમાનભાવે વ્યાપક છે. તે વર્ણોની ઉત્પત્તિરૂપ, શબ્દ-સૃષ્ટિના ખીજરૂપ અને અનાદ્યન્ત શુભસુકત સ્વરૂપવાળો એવો પ્રભુવ સકામ ભક્તોને કામિત રૂપ અર્પણ કરે છે, બ્યારે નિષ્કામ ઉપાસકોને તો મોક્ષ સમ છે. પરમેષ્ઠીનો વાચક. પરબ્રહ્મનો ઘોષતક, અનાદ્યત નાદનો પ્રતિધોષ, અને જ્ઞાનરૂપ બ્યારે કેન્દ્ર-સ્થાનરૂપ આ પ્રભુવ યોગિ-જનોનો આરાધ્ય વિભુ છે. કહું પણ છે કે—

“ૐકારચિત્સંયુક્તં, નિલં ધ્યાયન્તિ યોગિનઃ ।

કામદં મોક્ષદં ચૈવ, ૐકારાય નમો નમઃ ॥”

આ સંબંધમાં વિશેષ ઊદાહરણ જૈન સાહિત્ય સંશોધક (ખંડ ૩, અંક ૧ પૃ ૧૦-૧૨) માં કરવામાં આવ્યો છે, વાસ્તે એના જિજ્ઞાસુએ તે દિશામાં પ્રયાણ કરવું. સાથે સાથે આ ગ્રન્થમાં જર્હમ્ ના સંબંધમાં પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો છે. જર્હમ્ ને મન્ત્રાધિરાજ તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રીહેમચન્દ્રસુરિ પ્રાયઃ પોતાની પ્રત્યેક કૃતિના પ્રારંભમાં આદ્ય મંગલ તરીકે આનું સ્મરણ કરે છે. પ્રભુવની જેમ આ મન્ત્રાધિરાજ પણ પરમેષ્ઠીનો વાચક છે; કેમકે એમાં પરમેષ્ઠીનું પરમ તત્ત્વ સમાયેલું છે. વળી આ પદમાંના જ, ર અને હ એ ત્રણ અક્ષરો વિભુ, બ્રહ્મા અને મહાદેવના પણ વાચક છે. એ વાતની નિમ્ન-લિખિત પદ સાક્ષી પૂરે છે:—

“અકારેણોચ્યતે ચિષ્ણુ, રેકે બ્રહ્મા વ્યવસ્થિતઃ ।

હકારેણ દરઃ પ્રોક્ત-સ્તદન્તે પરમં પદમ્ ॥”

સકળ શાસ્ત્રોના સારરૂપ પ્રભુવ અને મન્ત્રાધિરાજની જેમ ખીજ પણ મન્ત્રાક્ષરો જૈન શાસ્ત્રમાં દષ્ટિ-ગોચર થાય છે. જેમકે હ્રીં એ માયા-ખીજ, સ્વા એ પવન-ખીજ, હા એ કાશ-ખીજ, પરંતુ આ સંબંધમાં અત્ર વિચાર કરવો ઇષ્ટ નહિ હોવાથી આ પ્રકરણ અંત પૂર્ણ કરવામાં આવે છે.

भगवत्समयस्यैव परसमयेभ्यो भङ्ग्यन्तरेण गुरुतरं गौरवं आपादयन्नाह—
आयन्निआ खणद्धं, पि पइं थिरं ते करंति अणुरायं ।

परसमया तहवि मणं, तुहसमयन्तूण न हरंति ॥ ३९ ॥

[आकर्णिताः क्षणार्धमपि त्वयि स्थिरं ते कुर्वन्त्यनुरागम् ।

परसमयास्तथापि मनस्त्वत्समयज्ञानां न हरन्ति ॥]

॥ ३९ ॥—आयन्निअ स्ति । हे सकलश्रुतनिलय ! भगवन् ! परसमयास्तथापि त्वत्समय-
ां मनो न हरन्तीति योगः । तत्र परे—कपिल-दक्ष-कणभक्षा-ऽक्षपाद-जैमिनिप्रभृत्त-
पां समयाः—सिद्धान्ताः परसमयाः । ते—तव समयम्—आगमं जानन्ति—अवबुध्यन्ते
त्समयज्ञास्तेषां मनः—चेतो न हरन्ति—न प्रीणन्ति, नावर्जयन्तीति यावत् । यदि पुनस्ते
समयज्ञाः दे(दै)वतेषु प्रतिकूलभाषिणो भविष्यन्तीत्यत आह—आयन्निआ इत्या-
ये परसमयाः क्षणैः—कालविशेषस्तस्यार्धं तन्मात्रमपि कालमाकर्णिताः—श्रुतिपथमवता-
ः पइं—त्वयि विषये थिरं—स्थिरं अनुयायिनं (रायं?) अनुरागम्—अन्तःप्रीतिविशेषं करंति—
न्ति तहवि—तथापि एवं सत्यपि ते त्वत्समयज्ञानां मनो न हरन्ति ॥

ननु यस्यैव दर्शनस्य समयः श्रूयते तद्दे(दै)वते एव तच्छ्रोतुर्मनोऽनुरज्यते । इह तु
मेनिप्रमुखाणामागमाः श्रूयन्ते, मनस्तु वीतरागे इदानीरागं भवति तत् कथमेतद् ? ।
यते—यदि तेपु—तदागमेषु किमपि क्षोदक्षममुपश्रूयते तदा तत्प्रयोक्तृदे(दै)वतेषु श्रोतु-
रोऽवतरति । न च ते तथाविधाः, यतः श्रुतिमूलानि तावत् जैमिनिप्रभृतीनां शास्त्राणि,
तेगिरश्च ताभिरसमञ्जसमणितिभिर्द्भिर्भिर्वातूलप्रलपितान्यपि गलहस्तयन्ति । तथाहि—

“सशौंऽमेध्यमुजां गवामघहरो वन्द्या विसंज्ञा द्रुमाः

स्वर्गश्छागवधाद् धिनोति च पिदन् विप्रोपमुकाशनम् ।

आप्ताश्छागपराः सुराः शिखिहुतं प्रीणाति देवान् हविः

स्फीतं फल्गु च वल्गु च श्रुतिगिरां को वेत्ति लीलायितम् ? ॥ १ ॥”

किञ्च—तेषां कुकविनिवद्धनाटकानामिवान्यत् मुखेऽन्यशिर्वहणसन्धौ । तथाहि—एकैर्देव-
नुरक्तैरेकसमयमार्गानुयायिभिस्तस्य मुकृतिभिः स्वेषु स्वेषु शास्त्रेष्वन्यदन्यदभिहितं तत्
पितृ कचिदेकत्र प्राणिप्राणपरित्राणमूलं धर्ममुपदिशता केनचिदेवमस्यधापि यंदुत—

“याचन्ति पशुरोमाणि, पशुगात्रेषु भारत । ।

तावद् वर्षसहस्राणि, कुम्भीपाकेषु पच्यते ॥ १ ॥”

—मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ३८)

पुनरन्येन केनचित् तदागमविप्लावितेनैव स्वाभिप्रायेण कापीदमभिहितं, यदुत—

“यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः, स्वयमेव स्वयम्भुवा ।

यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य, तस्माद् यज्ञे बधोऽवधः ॥ १ ॥”

—मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ३९)

तथा केनचित् कापि मांसाशनमपवदता दयालुनैवेदमुदीरितमभूत्—

‘ मां स खोदयिताऽमुत्र, यस्य मांसमिहाद्रयहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वे, निरुक्तं मुनिरब्रवीत् ॥ १ ॥”

तथा पुनः केनचित् तदुक्तं युक्तमसूययैवापहस्तयता तत्समयप्रवीणेन का
प्रोक्तम्—

“क्रीत्वा स्वयं वाऽप्युत्पाद्य, परोपहृतमेव वा”

—मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ३२)

तदेवं प्रयोक्तृणां स्वैरप्रलापितया परस्परेण पौर्वापर्येण विरुद्धाः परसमयाः यथा यथा
श्रूयन्ते तथा तथा स्थानेऽऽस्थितार्थप्रयोक्तारि त्वयि वीतरागेऽनुरागवृद्धिं जनयन्तीत्येवं-
विधाश्च ते कथं स्याच्छब्दलाञ्छितानेकान्तात्मकत्वन्मतप्रबलप्रतिभानां मनो हरन्ति ?
इति एकोनचत्वारिंशत्तमगाधार्यः ॥ ३९ ॥

हे० वि०—अधुना भगवत्समयस्थितिचित्तदृढताप्रतिपादनद्वारेण स्तवमाह—(आय
क्षिअ स्ति) ।

आकर्णिताः—श्रुताः क्षणार्धमपि—स्तोककालमपि त्वयि स्थिरं—निश्चलं कुर्वन्ति—वि५
त्यनुरागं—बहुमानं ये परसमयाः—बौद्धादिसिद्धान्तास्तथापि मनः—चित्तं न हरन्ति—ना
ह्रादयन्ति । केपामित्याह—स्वत्समयज्ञानां—भवत्सिद्धान्तवेदिनाम् । किमिति ? निश्चलचित्त
त्वात् तेषाम् ॥ इति गाधार्यः ॥ ३९ ॥

१ मनुस्मृतौ (अ० ५, श्लो० ५५) तु यथा—

“मां स अक्षयिताऽमुत्र, यस्य मांसमिहाद्रयहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं, प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

२ ‘अक्षयिता’ इति पाठः हारिमग्नीयाष्टके योगशास्त्र (प्र० ३, श्लो० २६) लोपश्चरुतौ च ।

३ ‘मनुरमधीत’ इति पाठो योगशास्त्र (प्र० ३, श्लो० २६) लोपश्चरुतौ ।

४ उत्तरार्धं तु यथा—

“देवान् पिबन् समन्वय्यं खादन् मांसं न दुष्यति ।”

तत्पूर्वः श्लोको इत्यपि योगशास्त्र (प्र० ३, श्लो० ३१) लोपश्चरुतौ ।

૨૧૭-દાર્થ

તાયપ્તિઆ (શાકર્ગિતા:) = સાંભળેલા.

વળ (વળ) = ક્ષણ, પળ.

મદ્ધ (ધર્ષ) = અડધી.

વળમદ્ધ = અડધી ક્ષણ.

પે (અપિ) = પણ.

રહં (ત્વયિ) = તારે વિષે.

ચિરં (ચિરં) = સ્થિર, દૃઢ.

તે (તે) = તેઓ.

કરંતિ (કુર્વન્તિ) = કરે છે.

અણુરાયં (અનુરાગં) = અનુરાગને પ્રેમને.

પર (પર) = અન્ય.

સમય (સમય) = સિદ્ધાન્ત, આગમ.

પરસમયા = અન્યના આગમો.

તદ્ધવિ (તથાપિ) = તો પણ.

મળં (મળઃ) = મળને.

તુહ (ત્વત) = દ્વિતીય પુરુષનું એકવચન.

હુ (હા) = મણકાર.

ત્વત્સમયદૂળ = તારા સિદ્ધાન્તને ભણનારાના.

તુહ (તવ) = તારા.

સમયદૂળ (સમયજ્ઞાનાં) = સિદ્ધાન્તને ભણનારાઓના.

ન (ન) = નહિ.

હરંતિ (હરન્તિ) = હરે છે.

પદાર્થ

ગિત-સિદ્ધાન્તનું ગૌરવ—

“અન્ય (વૈશેષિક, નૈયાયિક, જૈમિનીય, સાંખ્ય, સૌગત પ્રમુખ)ના આગમો અડધી ક્ષણ સાંભળ્યા છતાં પણ તારે વિષેનો અનુરાગ સ્થિર કરે છે અને તેમ થવાથી તારા સિદ્ધાન્તના ભણકારોનું ચિત્ત તે હરી (શકતા) નથી (તે ચોગ્ય છે).”—૩૯

સ્પષ્ટીકરણ

સારાંશ—

આ પદ્યમાંથી એવો ધ્વનિ નીકળે છે કે જૈન દર્શનના રહસ્યનો ભણકાર જૈમિનીય પ્રમુખ આગમો અડધી ક્ષણ તો શું પણ કલાકોના કલાકો અને દિવસોના દિવસો સુધી એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળે તોપણ તેનો જૈન શાસન પ્રત્યેનો પ્રેમ અલપાંશે પણ ઓછો થાય તેમ નથી. કેમકે અન્ય દર્શનના સિદ્ધાન્તોમાં પરસ્પર વિરૂદ્ધતાદિક અનેક દોષો તેની નજરે પડતાં તેના ઉપર તેની પ્રીતિ થાયજ કેમ ?

૫ ૫ ૫ ૫

વાઈહિં પરિગ્રહિઆ, કરંતિ વિમુહં યજ્ઞેણ પડિવક્ષં ।

તુજ્ઞ નયા નાહ ! મહાગય વ અનુવ્રસંલગ્ના ॥ ૪૦ ॥

[વૌદિમિઃ પરિગ્રહીતાઃ કુર્વન્તિ વિમુક્ષં ક્ષણેન પ્રતિપક્ષમ્ ।

તવ નયા નાથ ! મહાગજા ઇવાન્યોન્યસંલગ્નાઃ ॥]

પ્ર૦ ૪૦—વાઈહિં તિ । હે વિહિતદુર્દાન્તકુતીર્થિસાર્થપુમર્થ ! નાથ ! તવ સમ્બન્ધિનો

नयाः क्षणेन विपक्षं विमुखं करन्ति-कुर्वन्तीति द्योगः । तेन नीयते-गम्यते प्रमाणप्रतिपक्ष-
वस्तुनो घटादेर्विपयीक्रियते तदितरांशानपेक्षेण येन परामर्शविशेषेण प्रतिपत्तुरभिप्रायविशे-
षेणांशः सदादिमयः स च व्यासतोऽनेकविकल्पः, समासतो द्वेधा-द्रव्यार्थिकः पर्या-
यार्थिकश्च । द्रव्यमेव वस्तु, न पर्यायाः, तेषां तन्मतेनावस्तुत्वात् । अत एव द्रव्याण्यर्थोऽ-
स्येति द्रव्यार्थिकोऽयमुच्यते । पर्यायनयस्य तु पर्याया एव वस्तु, न द्रव्यं, तस्य तन्मतेनाव-
स्तुत्वात् । अत एव पर्याया अर्थोऽस्येति पर्यायार्थिकोऽसावुच्यते । यदाहुः परमर्षयः—

“तित्थयरवयणसंगहसविसेसपत्थारमूलवायरणी ।

दधद्विओ अ पज्जवणओ असेसा विगप्पा सिं ॥ १ ॥”

—सम्मत्तितकं (गा० ३)

तत्र द्रव्यार्थिकस्त्रिधा-नैगमः, सङ्ग्रहो, व्यवहारश्च । तत्र नैके गमा-अवबोधमार्गा यस्य
स निपातनाङ्गैरगमः । तथा अशेषविशेषरहितं सत्त्वद्रव्यत्वादिकं सामान्यमात्रं यः सङ्ग्रहोति
स सङ्ग्रहः । तथा सङ्गृहीतान् सत्त्वद्रव्यादीनर्थान् विधाय न तु निषिध्य यः परामर्श-
विशेषस्तानेव विभजते स व्यवहारः । द्वितीयः पर्यायार्थिकः पुनश्चतुर्धा-ऋजुसूत्रः, शब्दः,
समभिरूढः, एवम्भूतश्च । तत्र ऋजु-अतीतानागतकालक्षणकौटिल्यवैकल्यात् प्राञ्जलं
सूत्रयति योऽभिप्रायः स ऋजुसूत्रः । तथा काल-कारक-लिङ्ग-सङ्ख्या-पुरुषो-पसर्गभेदेन ध्वने-
रर्धभेदो यः प्रतिपद्यते स शब्दः । तथा पर्यायशब्देषु व्युत्पत्तिभेदेन भिन्नमर्थं यः समभि-
रोहति स समभिरूढः । तथा यः शब्दानां स्वप्रवृत्तिनिमित्तभूतक्रियाविष्टमर्थं (शब्दं)
वाऽनन्यत्वेनान्युपगच्छति स एवम्भूतः । एवममी सर्वेऽपि समुदिता नैगमादयः सप्त महानया
येपामेकैकस्यैकैकं शतमनुगामिनां नयानाम् । इह वचननिर्णयप्रस्तावे बहु वक्तव्यं तच्च प्रत्य-
गौरवभीरुभिर्नादृतम् । तत एते त्वत्प्रवचनान्तःपातिनो नयाः क्षणात् विपक्षवैमुख्यमा-
च्यन्ति । किंविशिष्टाः सन्तः ? वाङ्महिं ति-यादिभिः परिगृहीताः सहजनजप्रज्ञाऽवज्ञात-
याचरपतिमतिविभवैस्तथाविधाद्भुतवादलब्धिसम्पन्नैर्वादिभिः परिगृहीताः स्वपक्ष[विपक्ष]स्या-
पनेन परपक्ष[विपक्ष]विशेषाय प्रयुक्ताः । एवंविधाश्च ते किं कुर्वन्तीति अत आह-कुण्ठति
विमुहं ति प्रतिपक्षं साङ्ख्य-सौगतादिकुतीर्थिसार्थं क्षणेन-अक्षेपेण विमुहं-विमुखं विगलित-
प्रतिभाप्राग्भारत्वेन यादकथापराध्नुलं कुण्ठति-कुर्वन्ति । पुनः किंविशिष्टास्ते नयाः ?
अनुस्रंसलङ्गा-अन्योन्यसंलग्नाः, परस्परं कार्यकरणप्रवीणाः । अन्योन्यनिरपेक्षत्वे तु तेषां
दुर्नयत्वमेव स्यात् । यदुक्तं परमर्षिभिः—

१ साधारणवर्षधोसिद्धसेनविपाकरयः ।

२ छाया—

दीर्घाक्षरवर्णमालाद्विदोषयकारमूलक्याकारणी ।

प्रत्ययसिद्धयः परमवयस्य अदोषा विकल्पताः च

“दोहि वि नएहि नीअं सत्थमुल्लूण तहवि मिच्छत्तं ।
जं सविसयंप्पहाणत्तणेण अञ्चुअनिरविक्खं ॥ १ ॥” ति

—विशेषावश्यक (गा० २१९५)

अत्रोपरमाह—नयाः क इव ? महागय व—महागजा इव भद्रजातीयत्वेन मद्-
मन्थरगमनाः सांगुगीताः प्रधानदन्तिन इव, तथा विधत्ते विपक्षप्रतिपन्थिनामनीकमेकहे-
लया प्रवृत्ताः क्षणेन हतविग्रहमेव पश्चान्मुखं विक्षिपन्ति । किंविशिष्टाः सन्तः ? वाईहिं ति
वाजिभिः—तुरङ्गमैः परिगृहीताः—कृतपरिक्षेपाः । विधीयते हि समितिभूमिषु मैत्तानां
गजानां तथाविधातिगूढाभिमर्शर(?)प्रहारपरिहारतुरङ्गमपूरैः परिक्षेपः । इति चत्वारिंशत्तम-
गाथार्थः ॥ ४० ॥

हे० वि०—इदानीं नयप्रभावप्रतिपादनद्वारेण स्तवमाह—(वाईहिं ति) ।

हे नाथ ! तव नयाः नैगमश्चहृदयव्यवहारश्चक्रजुसूत्रश्चशब्दसमभिरूढ एवम्भूतः-
रूपाः क्षणेन—सोककालेन कुर्वन्ति विमुखं—परामुखं प्रतिपक्षं—विपक्षं, नयवादाभोधे-
रुरवगाहत्वात् । क इवेत्याह—महागजा इव—प्रधानद्विपा इव । किंविधा नयाः ? किंविधा
महागजाः इति श्लेषमाह—वादिभिः—वचनकुशलैः परिगृहीताः—परिवारिताः, महाग-
जास्तु वाजिभिः—तुरङ्गमैः, तथाऽन्योन्यसंलग्नाः—परस्परं मिलिताः, मिथः सापेक्षा इत्यर्थः ।
अयमत्र भावार्थः—कैश्चित् कुवासनाग्रहग्रस्तैरयःशलाकाकल्पा नया अभ्युपगताः । जैनैश्च
पुनः सर्वनयसमूहमयं जिनमतमिति प्रतिपक्षम् । तस्मात् युक्तमन्योन्यसंलग्ना इति विशेष-
णमिति । साम्प्रतं प्रसङ्गागतमिति सङ्घिसरुचिविनेयानुग्रहाय लेशतो नयस्वरूपमुपवर्णयामः ।
तत्रानन्तर्धर्मात्मकं वस्तु स्वमतविशिष्टं नयन्ति—गोचरयन्ति संवेदनं समारोपयन्ति इति
नयाः, वस्तुवैकदेशपरामर्शा इत्यर्थः । तथा चोक्तं (श्रीसिद्धसेनदिवाकरैः)—

“एकदेशविशिष्टोऽर्थो, नयस्य विषयो मतः”

—न्यायावतारे (श्लो० २९)

इति । ते च अनन्तधर्माध्यासितत्वात् वस्तुनोऽनन्ताः । तथापि सर्वत्र प्रसिद्धत्वात् सप्त मेदा
वर्ण्यन्ते, अन्येषां तेष्वेवान्तर्भावात् । तत्रापि चत्वारोऽर्थसमर्थकाः त्रयश्च शब्दद्वारकाः
इति । साम्प्रतं एकैकमतमुपवर्णयामि(मः) । नैगमास्तावत् विचार्यन्ते । निगम्यन्ते—विविक्तं
परिच्छिद्यन्ते इति निगमाः घटादयोऽर्थस्तेषु भवो नैगम इति । अयं हि सत्तालक्षणमाह

१ टापा—

द्राभ्यामपि नयाम्भा मीत शास्त्रमुल्लेखेन तथापि मिथ्यात्वम् ।

यत् स्वविषयप्रधायत्वेन अन्योन्यनिरपेक्षम् ॥

२ ‘मतज्ञानां’ इत्यपि पाठः ।

सामान्यमयान्तरसामान्यानि, च द्रव्यत्व-गुणत्व-कर्मत्वादीनि । तथा अन्त्यविशेषान्न धारणरूपलक्षणानवान्तरविशेषांश्च घटादीन् अभिप्रैतीति नैगमयति ॥ छ ॥

अधुना सद्ब्रह्माकृतमुपवर्णयामि—तत्र सद्ब्रह्मातीति समस्तविशेषप्रतिक्षेपद्वारेण सामान्यरूपतया सकले वस्त्विति सद्ब्रह्मः । अयं हि सत्तालक्षणं महासामान्यं समर्थयति, न स्मरं भकुम्भाम्भोरुहादीन् विशेषानिति सद्ब्रह्मः ॥ छ ॥

साम्प्रतं व्यवहाराभिप्राय उच्यते—व्यवहियते लौकिकैरनेनाभिप्रायेणेति व्यवहारः अयं तु मन्यते यदेव लोकव्यवहारपथमवतरति जलाद्याहरणसमर्थं घटादिकं तदेव पारमार्थिकं वस्तु, न सामान्यं अन्त्यविशेषा वा पारमार्थिका इति व्यवहारः ॥ छ ॥

साम्प्रतं ऋजुसूत्राभिप्रायः कथ्यते—तत्र अतीतस्य विनष्टत्वात् अनागतस्य अलब्धत्वात् तलाभत्वात् खरविपाणादिभ्योऽवशिष्यमाणतया नार्थक्रियानिवर्तनक्षमत्वमर्थक्रियाक्षमं च वस्तु तदभावात् तयोर्न वस्तुत्वं (इति) ऋजुसूत्रः । तदिदमर्थस्वरूपनिरूपण निपुणानां मतमुपवर्णितम् ।

अधुना शब्दद्वारकाणां मतमुपवर्णयते । इदं साधारणमाकृतं यदुत शब्द एव परमार्थः, नार्थः, तस्य तत्प्रतीती प्रतीयमानत्वात् स्वरूपवदिति ॥ छ ॥

साम्प्रतं प्रत्येकमतं कथ्यते—तत्र शब्दघटे—आहूयते अनेनाभिप्रायेणार्थः इति शब्दः । अयं हि मन्यते रूढितो यावन्तो ध्वनयः कस्मिंश्चिदर्थे प्रवर्तन्ते यथा इन्द्र-शक्र-पुरन्दरादयस्तेषामपि एकोऽर्थो वाच्य इति ॥ छ ॥

साम्प्रतं समभिरूढमतमुच्यते—सम्-एकीभावेन ह्युत्पत्तिनिमित्तमात्कन्दयति शब्दप्रवृत्तौ योऽभिप्रायः स समभिरूढः । अयं हि पर्यायशब्दानां प्रतिविभक्तमेवार्थमभिगम्यते । तद्यथा—इन्द्रनादिन्द्रः, शकनात् शक्रः, पूर्दारयतीति पुरन्दरः ॥ छ ॥

साम्प्रतं एवम्भूताभिप्रायः प्रतिपाद्यते । तत्र एवंशब्दः प्रकारवचनः, तत्तद्वैयम्-यथा व्युत्पादितस्तं प्रकारं भूतः—प्राप्तो योऽभिप्रायः स एवम्भूतः । अयं हि यस्मिन्नर्थे शब्दो व्युत्पाद्यते स व्युत्पत्तिनिमित्तमर्थो यदेव विवर्तते तदेव तं शब्दं प्रवर्तमानमभिप्रैति, न सामान्येन । यथोदकाद्याहरणजलायां योषिदादिमस्तकारूढो विशिष्टचेष्टावानेव घटोऽभिधीयते, न शेषः, घटशब्दव्युत्पत्तिनिमित्तशून्यत्वात् पटादिवदिति ॥ छ ॥

एतावमिमेत्य धर्मं समर्थयन्तः । शेषधर्मस्वीकारतिरस्कारपरिहारद्वारेण प्रवर्तमाना नया भण्यन्ते । यदा तु सावधारणाः सन्तः वस्तु समर्थयन्ति तदा दुर्णयतां भजन्ते । दुर्णयत्वं च यथा भवति तथा ग्रन्थगौरवभयादस्माभिर्नोच्यते ग्रन्थान्तराद् विशेषमिति कृतं विस्तरं । प्रकृतं प्रस्तुतम् ॥ ४० ॥

શીખદાર્થ

વાઈહિં (વાદિમિઃ)=વાદીઓથી.
 વાઈહિં (વાજિમિઃ)=ઘોડાઓથી.
 પરિગ્રહિઆ (પરિગ્રહીતાઃ)=સ્વીકારાયેલા.
 કરંતિ (કુર્વન્તિ)=કરે છે.
 વિમુહં (વિમુહં)=વિમુખ.
 સ્ખણેન (ક્ષણેન)=ક્ષણમાં, પળમાં.
 પઢિવક્ષં (પ્રતિવક્ષં)=પ્રતિપક્ષને, શત્રુને.
 તુજ્ઞ (તવ)=તારા.
 ત્યા (ત્યાઃ)=તથો.

નાહ ! (નાથ !)=હે નાથ !
 મહ (મહત્)=મોટો.
 ગય (ગત્)=હાથી.
 મહાગય=મોટા હાથીઓ.
 ઇ (ઇવ)=એમ.
 અનુચ્ચ (અન્યોન્ય)=પરસ્પર.
 સંલગ્ન (સંલગ્ન)=એકાએક.
 અનુચ્ચસંલગ્ના=પરસ્પર એકાએક.

પદાર્થ

જેન નયોની પ્રભુતા—

“હે નાથ ! ઘોડાઓથી વીંટળાયેલા તથા પરસ્પર મળી ગયેલા એવા મોટા હાથીઓ જેમ (શત્રુના સૈન્યને રણ-ક્ષેત્રમાંથી પાછું હઠાવે છે તેમ અતિશય ચતુર અને વર્ણી વાદ-લબ્ધિથી અલંકૃત એવા) વાદીઓએ (પોતાના પક્ષના મણ્ડનને માટે અને પ્રતિપક્ષના ખણ્ડનને માટે) સ્વીકારેલા તેમજ પરસ્પર સંગત એવા તારા નયો પ્રતિપક્ષને એક ક્ષણમાં (વાદ-વિવાદના ક્ષેત્રથી) વિમુખ કરે છે.”—૪૦

૧ આ વિશેષણથી વિશિષ્ટ નયોજ ‘સુનય’ છે એમ સૂચન કરવામા આવ્યું છે; નહિ તો જો નયો તાના મર્યાદા-ક્ષેત્રની બહાર જઈ એક બીજાને ઉતારી પાડવા પ્રયત્ન કરે તો તે ‘દુર્નય’ બની જાય છે. ઇવાની મતલબ એ છે કે પરસ્પર સાપેક્ષ નયો ‘સુનય’ છે, બ્યારે પરસ્પર નિરપેક્ષ નયો તે ‘દુર્નય’ છે. ૧ વાતનું શ્રીરત્નભક્ષસૂરિકૃત સ્તુતિ-દ્વાર્તિશિકાનું નિઃસં-લિખિત પણ સમર્થન કરે છે:—

“અહો પિત્રં પિત્રં તવ ચરિતમેતન્મુનિપતે !

સ્વકીયાનામેષાં વિવિધવિષયવાસિવસિવામ્ ।

વિપક્ષાપેક્ષાણાં કથયસિ નવાનાં સુનપતાં

વિપક્ષક્ષેમૃગાં પુનરિહ વિમો ! હુદ્નયતમ્ ॥”

પંથાશત્માનો નિઃસં-લિખિત સ્લોક પણ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે:—

“ત્રિ.શેષાંશજ્ઞાણાં પ્રમાણવિષયીભૂયં સમાસેદુષાં

વસ્તુતાં નિવમાન્નકલ્પનપરાઃ સસ ક્ષુતા મદ્વિનઃ ।

ઔદાસીન્નવપરાયણાસ્તદપરે ચાંદો મવેયુનંયા—

ઘેદેકાન્તકલ્પકલ્પકલુપાલે સ્યુસદા દુર્નયાઃ ॥”

પરંતુ આ ઉપરથી નય અને દુર્નય એ બે ક્ષેત્ર એવું સૂચન થાય છે. વસ્તુ-સ્થિતિ આ પ્રકારની પ્રેય એમ કલિકાલ સર્વેશ્વર શ્રીહિમચન્દ્રસૂરિના નીચે મુજબના ઉદ્યાર ઉપરથી જણાય છે એટલુંજ નહિ પણ ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજયગણિ પણ એને પ્રમાણરૂપે સ્વીકારે છે —

“તદેવ સત્ સ્યાત્ સદિતિ ત્રિપાઞ્ચોં સીયેત દુર્નાંતિનયવ્યમાજૈઃ”

—અન્યયોગઅન્યવચ્છેદિકા દ્વાર્તિશિકા સ્તો. ૨૮

આથી કરીને શ્રીમત્સયગિરિસૂરિ “નયો દુર્નય. સુનયએતિ દૈગમ્પરા વ્યવસ્થા, ન ત્વસ્યાકમ્, નપદુર્નયયો-ર્યાવિશેષાત્” ઇત્યાદિ બે ઉલ્લેખ કરે છે તે કંઈ અપેક્ષા અનુસાર ઘટે છે તે વિદ્વાનોએ વિચારી લેવા જેવું છે.

સ્પષ્ટીકરણ

નય-પર્યાલોચન—

પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં નિર્ણયિક શક્તિ અને ગ્રાહક શક્તિની સુખ્યતા રહેલી છે. નિર્ણયિક શક્તિ પદાર્થના નિર્ણયો તરફ ધ્યાન આપે છે, જ્યારે ગ્રાહક શક્તિ એ નિર્ણયોને ક્રમશઃ કારણ આપવામાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આ શક્તિઓને શાસ્ત્રકારો અનુક્રમે ‘પ્રમાણ’ અને ‘એવા નામથી સંબોધે છે. આ બંને જ્ઞાનનાં એક જાતનાં રૂપાંતરો છે, છતાં એ બંનેમાં વિભેદ છે. જેમકે પ્રમાણ નિરપેક્ષ છે, જ્યારે નય સાપેક્ષ છે; અર્થાત્ પ્રમાણ પોતાના સામ્ય પોતાનું રક્ષણ કરી શકે છે, જ્યારે નયને તો પોતાના બચાવ માટે પ્રમાણનો આશ્રય લેવો પડે છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે પ્રમાણ વસ્તુ સ્વરૂપનો નિર્ણય કરે છે, જ્યારે નય તો પ્રકરણ નિર્ણય ઉપર છાવે છે. એનું કારણ એ છે કે નયરૂપે ગણવા લાયક કોઈ પણ વસ્તુ અભિપ્રાય-વિચાર પ્રત્યક્ષ, અનુમાન કે અન્ય કોઈ પ્રમાણથી આધિત નજ હોવો જોઈએ. વિચાર અબ્રાન્ત છે, અસંદિગ્ધ છે, નિર્દોષ છે એવી પ્રતીતિ પ્રમાણ દ્વારા થાય ત્યાર પછી વિચાર નયસમિતિનો સભ્ય બની શકે છે. આ પ્રમાણે નયસમિતિના સભ્ય બનેલા નિર્ણય પોતાનાથી ભિન્ન કે વિરુદ્ધ વિચાર સાથે ઝપાઝપી ન કરવી જોઈએ, તેના તરફ ઉદાસીન પોતાનું કાર્ય બળવડું જોઈએ. આ પ્રમાણેનું વર્તન નહિ રાખે તો તેને નયસમિતિ પોતાના બહાર મૂકે છે અને તેને ‘નયાભાસ’ એવા નામથી ઓળખાવે છે.

આ ઉપરથી એ ફલિતાર્થ થાય છે કે અનન્ત ધર્મવાળી વસ્તુમાંના કોઈ અસુક્રમ ઉદેશીને જે યથાર્થ અભિપ્રાય આપવામાં આવે તે ‘નય’ કહેવાય છે, જ્યારે અન્ય ધર્મો તો ઉદાસીનતા ધારણ ન કરતાં તેનું ખરડન કરવા પ્રવૃત્ત થતો અભિપ્રાય તે ‘નયાભાસ’ છે. આ પોતાની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કરે તે પોતાની મહત્તા ગુમાવી એસે, એ દેખીતી વાત છે.

નય-જ્ઞાન એ દ્રવ્યાનુયોગની કુંચી છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો દ્રવ્યાનુયોગનું યથાર્થ સ્વરૂપ પ્રકટ કરનારી એ ખારાખડી છે, કેમકે એની સહાયતાથી વિકટમાં વિકટ પ્રશ્ન પણ સુર અને સચોટ રીતે ઉકેલી શકાય છે. આનાથી જગતના સમસ્ત વિચારો તેમજ તેની પ્રવૃત્તિઓ અદેશીને સમાજ કે વ્યક્તિગત બંધારણના પાયાઓનો પણ વાસ્તવિક ઓધ થાય છે. આથી તો નય ઉદેશીને અન્યાન્ય જૈનાચાર્યોએ અનેક ઓઢ અન્ધો રચ્યા છે. મેં પણ યથામતિ એની સ્પષ્ટરૂપેના ન્યાયકુસ્તુભાજિના સ્પષ્ટીકરણ (૫૦ ૧૬૫-૧૭૨, ૨૨૪-૨૨૮) માં આલેખી છે.

આ વિષયના ગૌરવ તરફ લક્ષ્ય આપતાં તેમજ ટીકાકારનો આશય થોડે ઘૂણે બંધે સ્પષ્ટ બાવવા માટે કરેલો પ્રવાસ અનાવશ્યક નહિ ગણાય એમ માની નીચે સુજબની હકીકત સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે:—

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ નય એ અભિપ્રાય-નિરોધ યાને એક પ્રકારનું અપેક્ષા-જ્ઞાન દોવાથી એની સંખ્યા અગણિત હોવી જોઈએ એવો સહજ ભાસ થાય છે. ખરેખર વસ્તુ-સ્થિતિ પણ તેમજ છે, કેમકે એ વાતની સમ્ભવિ-તર્કના તૃતીય કાણડની નિમ્ન-લિખિત રૂબની ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“જાવદયા ધયણપદ્ધા તાવદયા ચેવ હંતિ નયવાયા”

૧ છાયા—

પાવન્તો ધચનપયાઃ તાવન્ત. ચેવ મવન્તિ નયવાદા. ॥

અર્થાત્ જેટલા વચન-માર્ગ છે તેટલા નય-વાદો છે.

આ પ્રમાણેની પરિસ્થિતિ હોવા છતાં પણ કુશાયમતિ જૈનાચાર્યોએ આ ગણનાતીત નયોના સમૂહને માત્ર સાત નયોમાંજ વિભક્ત કર્યો છે. આ વહેંચણી પણ વળી એવી અનુપમ રીતે કરી છે કે જગતના કોઈ પણ વિચારનો આમાં સમાવેશ થવો બાકી રહેતો નથી.

અત્ર એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે કે શબ્દ-સમુદાયની વિશાળતાને લઈને શબ્દ-જ્ઞાન પણ ચલું મુરકેલ છે તો અપેક્ષા-જ્ઞાનની વાતજ શી? આનું સમાધાન એ છે કે એક તો વૈયાકરણોએ આ શબ્દ-સમુદાયના નામ, સર્વનામ ઇત્યાદિ ભેદો પાડી સરલતા કરી આપી છે અને બીજું અભ્યાસ-પરિચય દ્વારા તે શબ્દ-જ્ઞાન પણ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત થાય છે.

તો એવી રીતે સુયોગ્ય અભ્યાસ-મનન કરવાથી કયો અભિપ્રાય કયા નયને અવલંબીને આપવામાં આવ્યો છે તે જાણવામાં ધારવા જેટલી મુશ્કેલી નથી.

પ્રાપ્ત કરવું, લઈ જવું એ અર્થ સૂચક ની ધાતુ ઉપરથી 'નય' શબ્દ બનેલો છે. એનાં પ્રાપ્તક, 'કારક' સાધક, 'નિવર્તક', 'નિર્ભાસક', 'ઉપલંબક', 'વ્યંજક' ઇત્યાદિ નામાંતર છે એ વાત 'સ્વાધ્યાયધિગમસૂત્ર' (અં ૧, સૂં ૩૫)ના લાખ્ય ઉપરથી જોઈ શકાય છે. આ પ્રાપ્તક કેશરેનાં લક્ષણોના સંબંધમાં વિશેષ વિવેચન ન કરતાં તેના જિજ્ઞાસુને ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય પ્રીયશોવિજયગણિકૃત નયરહસ્ય-પ્રકરણુ જેવા લલામણુ કરવામાં આવે છે.

નયના જે સુખ્ય સાત ભેદો પાઠવામાં આવે છે તે તરફ હવે ઉડતી નજર ફેંકીએ.

(૧) નૈગમ નય વસ્તુગત સામાન્ય તેમજ વિશેષ ધર્મો ઉપર પ્રકાશ પાડે છે. આના જૂદી જૂદી રીતે ત્રણ ત્રણ ભેદો પડે છે. (જુઓ સ્તુતિ-અતુલિશતિકાનું ૨૦ સું પૃથ) આ નય તરફ નૈયાયિક અને વૈશેષિક દર્શનની અનુચિત પ્રીતિ છે^૧ અર્થાત્ આ નયની સુવ્યવસ્થિત મર્યાદાનું તે દર્શનમાં ઉહાપહાન કરવામાં આવ્યું છે એવું જૈન શાસ્ત્રકારોનું કથન છે.

(૨) સંઘ નય વસ્તુમાં રહેલી વિશેષતા તરફ ઉદાસીન રહી તદ્દગત સામાન્યતા તરફ દષ્ટિ-પાત કરે છે. સાંખ્ય દર્શન તેમજ અદ્વૈતવાદની ઉત્પત્તિ આ નય તરફના અધ-દિષ્ટા મોહને આભારી છે.^૨

૧ પદાર્થને પ્રાપ્ત કરાવનાર-મેળવી આપનાર. ૨ જ્ઞાન પદાર્થનો બોધ કરાવનાર. ૩ પદાર્થના નિર્ણયને સાધનાર. ૪ પદાર્થગત બોધનો નિષ્પાદક. ૫ પદાર્થનો ભાસ કરાવનાર. ૬ પદાર્થની ઉપલબ્ધિ-પ્રાપ્તિ કરાવનાર. ■ પદાર્થને વ્યક્ત-સ્ફુટ કરનાર. ૮ નયના સ્વભાવને અનુકૂળ-અર્થસૂચક-અનર્થ એવાં આ નામો છે.

૯-૧૦ સામાન્યગ્રાહી સંઘ નયમાંથી નૈયાયિક દર્શન અને વિશેષગ્રાહી વ્યવહાર નયમાંથી વૈશેષિક દર્શન ઉદ્ભવ્યાં છે, એમ મતાન્તર છે. શુદ્ધ સંઘ નયમાંથી અદ્વૈતવાદિ દર્શન અને અશુદ્ધ વ્યવહાર નયમાંથી સપ્તદર્શન ઉત્પન્ન થયા છે એવો એક મત છે, બ્યારે શ્રીભદ્રબાહુસ્વામિકૃત નમસ્કાર-નિર્યુક્તિમાં તો નૈગમ નયમાંથી સાંખ્યદર્શનની પ્રવૃત્તિ થઈ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ સંબંધમાં (નયરહસ્ય, નયપ્રદીપ, જૈનતર્કલક્ષ્યા વગેરેના કર્તા) ન્યાયાચાર્ય શ્રીયશોવિજય-ગણિકા ઉદ્દેશરો મનન કરવા જેવા છે. તેઓ નયોપદેશમાં કહે છે-કે-

"જાવં દ્રવ્યલિપ્તપુદ્ગલ, વર્ણાં મલ્લવાદિનામ્ |

તથેકે દાષ્ટંતગ્રાંથઃ, ચિત્તાન્માત્રં વરે જગુઃ || ૧૦૧ ||

- (૩) વ્યવહાર નય વિશેષતા તરફ લક્ષ્ય રાખે છે. લોક વ્યવહાર આ નયનું કાર્ય-ક્ષેત્ર એના અધ્યયાર્થ સેવનથી આર્વાક દર્શન ઉદ્ભવ્યું છે.
- (૪) ઋણુસૂત્ર નય વર્તમાન કાલ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. આ પર્યાયો તરફ ધ્યાન આપે છે. આની સત્તાના દરૂપયોગરૂપ 'સૌત્રાન્તિક' બૌદ્ધ દર્શન છે.^૧
- (૫) શબ્દ નય પ્રવૃત્તિ લૌકિક સંકેતો ઉપરજ નિર્ભર છે. એ પર્યાયોની ભિન્નતા તરફ આપતો નથી. અન્યાન્ય શબ્દોવડે સૂચ્ય વાતા વાચ્યાર્થને એકજ પદાર્થરૂપે તે સ્વીકારે છે. આનું અનુચિત સેવન વૈભાષિક દર્શનમાં નજર પડે છે.

અશુદ્ધાદ વ્યવહારાચ્ચાત્, તત્તોઽમૂત્ સાદ્વ્યવહારં નમ્ ।

ચેતનાચેતનક્રમ્યા-નન્તપર્યાયદશંકમ્ ॥ ૧૧૦ ॥

યદ્યપ્યેતન્મતેઽધ્યાત્મા, તિર્લેપો નિર્ગુણો વિમ્ ।

અધ્યાસાદ્ વ્યવહારશ્ચ, મહાવાદેઽપિ સમ્મતઃ ॥ ૧૧૧ ॥

મત્યુત્તાત્મનિ કર્તૃત્વ, સાદ્વ્યવહારા પ્રાતિભાસિકમ્ ।

વેદાન્તિનાં ત્વનિર્વાર્ચયં, મતં તદ્ વ્યાવહારિકમ્ ॥ ૧૧૨ ॥

અત્યુત્પન્નત્વપક્ષશ્ચ, નિર્ગુણો નૈગમે શ્રુતઃ ।

નેતિ વેદાન્તિસાદ્વ્યવહારોઃ, સદ્ગ્રહવ્યવહારતા ॥ ૧૧૩ ॥

તયાપ્યુપનિપદ્દૃષ્ટિઃ, દૃષ્ટિવાદાત્મિકા પરા ।

તસ્યાં સ્વમોપમે વિશે, વ્યવહારલઘોઽપિ જ ॥ ૧૧૪ ॥

સાદ્વ્યવહારાક્રો ન તન્નામ-વ્યવસ્થા વ્યવહારક્રુત્ ।

દ્રષ્ટેતાવત્ પુરસ્કૃત્ય, વિવેકઃ સમ્મતાવયમ્ ॥ ૧૧૫ ॥

દેતુર્મતસ્ય કસ્યાપિ, શુદ્ધોઽશુદ્ધો જ નૈગમઃ ।

અન્તર્માંવો યતલ્લલ, સદ્ગ્રહ-વ્યવહારયો. ॥ ૧૧૬ ॥

દ્વાર્મ્યાં નયામ્યામુચ્ચીત-મપિ શાસ્ત્ર કળાશિલા ।

અન્યોમ્યનિરપેક્ષતાન્-મિધ્યાર્થં સ્વમતામ્રહાત્ ॥ ૧૧૭ ॥

સ્વતત્ત્વવ્યવહારમાન્ય-મ્રહા વેદઞ્ચ તુ નૈગમે ।

બૌદ્ધવ્યવહારમાન્ય-મ્રહા વેદઞ્ચ તુ નૈગમે ॥ ૧૧૮ ॥

૧ સૌત્રાન્તિક એ બૌદ્ધ સંપ્રદાયના ચાર ફિરકાઓ પૈકી એક છે. એનું તેમજ બીજા ત્રણ ફિરકાઓનું સ્થૂળ સ્વરૂપ નિમ્ન-લિખિત પદ્યમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થાય છે —

“અર્થો જ્ઞાનસમન્વિતો મતિમતા વૈભાષિકેણોપયતે

મત્યક્ષો નહિ વાદવસ્તુવિસર. સૌત્રાન્તિકૈરાશ્રિતઃ ।

યોગાચારમતાનુગૈરભિમતા સાકારશુદ્ધિ. પરા

મન્યન્તે યત મધ્યમા. કૃતધિય સ્વચ્છોં પરાં સંવિદમ્ ॥”

આ પદ્ય નયોપદેશની શ્રીભાવપ્રભાસુરિકૃત અવચૂરિમા છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ શ્રીહરિભદ્રસુરિકૃત પદ્મદર્શનસમુચ્ચયની શ્રીગુણરત્નસુરિએ રચેલી તર્કરહસ્યદીપિકા નામની વૃત્તિના પ્રથમ અધિકારની અન્તમાં પણ છે; પરંતુ તેના મૂળ કર્તા કોણ છે તે આરા બહુવામાં નથી.

૨ આ તેમજ હવે પછીના ત્રણ ઉદ્દેશો નયોપદેશના નિમ્ન-લિખિત શ્લોકના આધારે કરવામાં આવ્યા છે —

“અત્યુત્પન્નમિત્ત સૌત્રાન્તિક-ર્થમાપિકૌ ક્રમાત્ ।

અમૂલ્ય સોગતા યોગાચાર-માધ્યમિકાવિતિ ॥ ૧૧૯ ॥”

(૬) સમસિદ્ધ નય પર્યાયની સિદ્ધતાથી અર્થમાં સિદ્ધતા માને છે. કેમકે એ લૌકિક સંકેતો ઉપરાંત વ્યુત્પત્તિ તરફ પણ લક્ષ્ય આપે છે. અર્થાત્ આ નય શબ્દો દ્વારા અર્થોનો ઓધ મેળવતી વેળા લૌકિક સંકેત અને શબ્દ વાચ્યભાવ એ બંને તરફ નજર રાખે છે. આના તરફ અયોગ્ય મોઢું ધરાવનારા દર્શન તરીકે યોગાચારને ઓળખાવી શકાય.

(૭) એવંભૂત નય સ્વકીય કાર્યને કરનારી વસ્તુનેજ વસ્તુરૂપે માને છે. આ નય પણ લૌકિક સંકેતનો આશ્રય લે છે તો પણ તેનું મુખ્ય ધ્યેય તો શબ્દના વ્યુત્પત્તિ જન્ય ભાવ સાથે અર્થના સામ્ય તરફજ હોય છે. આ નય લાક્ષણિક કે ઔપચારિક શબ્દો તરફ જરા પણ ધ્યાન આપતો નથી. કહેણી અને રહેણીની સમાનતાને પ્રુષ્ટિ આપવામાં આ નય એકો છે, અર્થાત્ શબ્દનો ભાવ એક દિશામાં હોય અને અર્થનો બીજી દિશામાં હોય તે વાત આને સંમત નથી. સાધ્યમિક દર્શનની આ તરફ અઘટિત પ્રીતિ છે.

એક એકથી વધારે વિશુદ્ધ એવા આ સાત નયો પૈકી પ્રત્યેકના સો સો લેહો પડે છે. આપે આનું સ્વરૂપ નયચક્રવાદમાં તેના કર્તા શ્રીમદ્ભવાદીએ આલેખ્યું છે એટલુંજ નહિ, તુ તેના ઉપર સુવિસ્તૃત ટીકા રચી પોતાની પરોપકાર-વૃત્તિ શ્રીસિદ્ધિર્ધિ સુનિવર્થે પ્રકટ છે. આનો આદર્શ તૈયાર કરવામાં ન્યા૦ ન્યા૦ શ્રીયશોવિજય મહોપાધ્યાયે અપૂર્વ પરિ-મ સેવ્યો છે. આ અનુપમ ગ્રન્થ જેમ બને તેમ જલદી છપાવીને બહાર પાડવામાં આવે. ૫ વધારે હિતકર છે. એ પ્રકટ થતાં તેના જિજ્ઞાસુને ઘણું બાલુવાનું મળશે.

ઉપર્યુક્ત સાત નયો પૈકી કેટલા નયોને દ્રવ્યાર્થિક ગણવા એ સંબંધમાં મત-લેહ છે. તામ્ભર સમપ્રદાયમાં શ્રીજિનભદ્રગણિ ક્ષમાશ્રમણ પ્રમુખ સૈદ્ધાન્તિકો પ્રથમના ચારને દ્રવ્ય-ાર્થ માને છે, ન્યારે શ્રીસિદ્ધસેનદિવાકર પ્રમુખ તાર્કિકો પ્રથમના ત્રણને દ્રવ્યાર્થિક માને. નયોપદેશમાં કહ્યું પણ છે કે—

“તાર્કિકાણાં ત્રયો મેદા, આદ્યા દ્રવ્યાર્થિનો મતાઃ ।

સૈદ્ધાન્તિકાનાં ચત્તારઃ, પર્યાયાર્યગતાઃ પરે ॥ ૧૮ ॥

કેમભર-સમપ્રદાય તરફ નજર કરતાં આલૂમ પડે છે કે તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિકના કર્તા પ્રીવિદ્યાનન્દસ્વામી તાર્કિકોને મળતા છે, કેમકે તેમણે આ ગ્રન્થ (૫૦ ૨૬૮)માં કહ્યું છે કે—

“સહ્જેપાદ્ દ્વૌ વિશેષેણ, દ્રવ્યપર્યાયગોચરૈ ।

દ્રવ્યાર્થો વ્યવહારાન્તઃ, પર્યાયાર્યસ્તતોડપરઃ ॥ ૩ ॥”

અર્થ-નય અને શબ્દ-નયમાં કયા કયા નયોનો અન્તર્ભાવ થાય છે તે સંબંધમાં તો મત-સિદ્ધતા જણાતી નથી. સૈદ્ધાન્તિકો તેમજ તાર્કિકો નેગમથી ઋણસૂત્ર પર્યંતના ચાર નયોને અર્થ-નય માને છે, ન્યારે બાકીના નયોને શબ્દ-નય તરીકે ઓળખાવે છે. આ વિષયમાં તો મેતાંબર અને કિંગમ્ભર સમપ્રદાયોનું પણ એકય જોવાય છે; કેમકે તત્ત્વાર્થશ્લોકવાર્તિક (૫૦ ૨૭૪)માં કહ્યું છે કે—

“તત્રજ્ઞસૂત્રપર્યન્તા-શ્રવ્યારોડ્યનયા મતાઃ ।

પ્રયઃ શબ્દનયાઃ શેષાઃ, શબ્દવાચ્યાર્યગોચરાઃ ॥ ૮૧ ॥”

નયનો વિષય બહુવા લાયક છે, પરંતુ તે એટલો 'ગહન' તેમજ વિસ્તૃત છે કે સંબંધમાં જેટલો ઊડાપોહ કરવામાં આવે તેટલો ઓછો છે. તેથી આખો એક અન્ય રચી શકાય એવા આ વિષયને લગતી બે ત્રણ હુકીકતોનો ઉલ્લેખ કરી આને પૂર્ણ કરી આવે તો અનુચિત નહિ લેખાય.

ઉપર ગણાવી ગયેલા સાત નયો પૈકી નૈગમાદિક ત્રણ નયો મતિ, શ્રુત અવધિ, મન અને કેવલ એ પાંચે જ્ઞાનોને તેમજ મતિ-અજ્ઞાન, શ્રુત-અજ્ઞાન અને વિભંગ જ્ઞાન કે અજ્ઞાનોને માને છે. ઋણુસૂત્ર નય તો શ્રુત-જ્ઞાન અને શ્રુત-અજ્ઞાનને સાહાય્ય કરનાર છે. મતિ-જ્ઞાન અને મતિ-અજ્ઞાન સિવાયના ચાર જ્ઞાનોને અને બે અજ્ઞાનોને માને છે. શબ્દ મતિ અવધિ અને મનઃપર્યય એ ત્રણ શ્રુતના સહાયક હોવાથી શ્રુત-જ્ઞાન અને કેવલ-જ્ઞાન બેને જ માને છે. આ નયની અપેક્ષાએ કોઈ અજ્ઞાની કે મિથ્યાદષ્ટિ નથી (બુદ્ધો તત્ત્વ ધિગમસૂત્ર અં ૧, સૂં ૩૫ ના લાખ્યનો અંતિમ ભાગ).

અત્ર એ નિવેદન કરવું આવશ્યક સમજાય છે કે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનના ભંડારની કુંડ નયનો પ્રમાણ અને સ્વાદ્વાદ સાથે શો સંબંધ છે એ જ્યાં સુધી બરાબર ધ્યાનમાં ન લાં સુધી નયનું મહત્ત્વ પૂરેપૂરું આંકી શકાય નહિ. આ સંબંધને વ્યક્ત કરનારાં બે પદો તા શિરોમણિ આચાર્ય શ્રીસિદ્ધસેન દિવાકરે પોતાની કૃતિ ન્યાયાવતારમાં રચ્યાં છે, તે સુજબ છે:—

૧ ગહન કહેવું વાસ્તવિક છે કે નહિ તે તો શુદ્ધાદિક એવા જે દ્રવ્યાર્થિક નયના ભેદોનું સ્વ દ્રવ્યાતુયોગતર્કણામાં આપ્યું છે તે બેવાથી પ્રતીતિ થશે.

૨ વિપરીત અવધિ-જ્ઞાનને વિભગ જ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. અવધિ-અજ્ઞાન એવો પ્રયોગ કરવ આવતો નથી.

૩ પ્રમાણુતુ ચર્કિચિત્ત સ્વરૂપ એ ન્યાયવિશારદ ન્યાયતીર્થ મુનિરાજ શ્રીન્યાયવિજયકૃત ન્યાય હુસુભાંજલિના તૃતીય સ્તબકના સ્પષ્ટીકરણમાં વિચારેલ હોવાથી એના મિજામુને તે બેવા હું લલામણુ કરું.

૪ સ્વાદ્વાદના સંબંધમાં શ્રીશાલામ મુનિરાજકૃત સ્તુતિ-અતુર્વિશતિકાના સ્પષ્ટીકરણ (૫૦ ૧૧૨ ૧૧૫) માં થોડો વણો ઊડાપોહ કરવામાં આવ્યો છે, એટલે અહીં એ સંબંધમાં વિશેષ ઉલ્લેખ કરતાં એટલોજ ઇસારો કરવો બસ થયે કે સ્વાદ્વાદ એ પરમત-અસહિષ્ણુતારૂપ બીજને પહોંચાત કરના ન્યાયાસરૂપ મેત્રને વિખેરી નાંખનાર પવન છે. એની મદદથી સ્વાદ્વાદી સર્વ ઉપર સમાન લાવ શકે છે, આથી તો તે પોતાને બીજની સ્થિતિમાં પોતાની કટપના-સંકિત વડે-નયાંતરથી મૂકી શકે છે એ તેથીજ તે બીજ માનવની સ્થિતિ સમજી તેના તરફ ‘સ્વાત’ શબ્દ દ્વારા દયા-દિલસોજી-સહાનુભૂતિ દર્શાવે શકે છે. આ પ્રમાણે સ્વાદ્વાદ આત્માના સમભાવરૂપ પદને વિકસિત કરી તેને મુક્તિ-રમણીના મહિમા દોરી લઇ લાય છે. સંબંધ સિત્તરીના આરંભમાં તેના કર્તા શ્રીરજશેખરસૂરિએ કહ્યું પણ છે કે—

“સેયવરો ય ભાસવરો ય શુદ્ધો વ બહવ બયો વા ।

સમમાવભાવિભવ્યા છદ્દ મુક્ત્ત્વ મ સંદેહો ॥ ૧ ॥”

અર્થાત્ એતાંબર હો કે દિગંબર હો, છુદ્ધ હો કે અન્ય કોઇ હો. જેનો આત્મા સમભાવને લગ છે તે મોક્ષ પામે છે. એ નિઃસંદેહ હકીકત છે.

“અનેકાન્તાત્મકં વસ્તુ, ગોચરઃ સર્વસંવિદામ્ ।

एकदेशविशिष्टोऽयं, नयस्य विषयो मतः ॥ ૨૧ ॥

નયાનામેકનિષ્ઠાનાં, પ્રવૃત્તેઃ શ્રુતવર્ત્તનિ ।

सम्पूर्णार्थविनिश्चायि, स्याद्वादश्रुतमुच्यते ॥ ૨૦ ॥”

અર્થાત્—“અનેક ધર્માત્મક વસ્તુ એ સર્વ સંવેદનનો-પ્રમાણનો વિષય મનાય છે અને કે દેશ-અંશ સહિત વસ્તુ એ નયનો વિષય મનાય છે (આ નય અને પ્રમાણના વિષય ૧૨ પ્રકાર પાડનારૂં પદ્ય છે).-૨૬

એક નિષ્ઠ-એક એક ધર્મને ગ્રહણ કરવામાં લીન એવા નયોની પ્રવૃત્તિ શ્રુતિમાર્ગમાં થતી સંપૂર્ણ વસ્તુને નિશ્ચિત કરનાર અર્થાત્ વસ્તુને સમગ્રપણે પ્રતિપાદન કરનાર તે સ્યાદ્વાદ ત કહેવાય (આ નય અને સ્યાદ્વાદના સંબંધનું સૂચન કરનારૂં પદ્ય છે).”-૩૦

આનન્દની વાત એ છે કે ન્યાયાવતારના અન્ય પદોની જેમ આ બે પદોનું ગૂર્જર રામાં અધ્યાપક શ્રીયુત પં. સુખલાલજીએ તૈયાર કરેલું સ્પષ્ટીકરણ જેન સાહિત્ય શિષ્યકેના ત્રીજા ખંડના પ્રથમ અંક (પૃ. ૧૪૨-૧૪૬)માં નજરે પડે છે. આ ત્રિમા- પ્રકેના વિદ્વાન સંપાદકે આના સંબંધમાં એવો અભિપ્રાય પ્રદર્શિત કર્યો છે કે “જે સ્પષ્ટીકરણ લોકે ૨૬-૩૦ ના વિવેચનમાં કરવામાં આવ્યું છે તે તો અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે અદ્વિતીય મને અનન્યતાત જેલું છે.” આવી પરિસ્થિતિમાં હું તે સ્પષ્ટીકરણ અક્ષરશઃ અત્ર આપું તો તે મસ્થાને નહિ લેખાય.

“પ્ર. પ્રમાણનો વિષય થનારી વસ્તુઓ કરતાં નયનો વિષય થનારી વસ્તુઓ શું તદ્દન જુદી હોય છે, કે જેથી પ્રમાણ અને નયના વિષયને તદ્દન જુદે જુદે ખતાવી શકાય ?

ઉ. ના, એક બીજાથી જુદા એવા વસ્તુઓના કોઈ બે વિભાગ નથી કે જેમાંથી એક વિભાગ પ્રમાણનો વિષય બને અને બીજો વિભાગ નયનો વિષય બને.

પ્ર. જો પ્રમાણ અને નયનો વિષય થનાર વસ્તુ એક જ હોય તો પછી બન્નેનો વિષયભેદ કેવી રીતે ?

ઉ. વસ્તુ ભલે એક જ હોય પણ જ્યારે તે વસ્તુ અમુક વિશેષતા દ્વારા અર્થાત્ અમુક વિશેષ ધર્મોની પ્રધાનતા છતાં અખંડિતપણે ભાસે છે ત્યારે તે અનેક ધર્માત્મક વિષય કહેવાય છે, પરંતુ જ્યારે તે જ વસ્તુમાંથી કોઈ એક અંશ છૂટો પડી પ્રધાનપણે ભાસે છે ત્યારે તે એક-અંશ-વિશિષ્ટ-વિષય કહેવાય છે. આ વાત દાખલાથી સ્પષ્ટ કરીએ. આંખ સામે કોઈ એક ઘોડો આવે ત્યારે અમુક આકાર, અમુક કદ અને અમુક રંગ એ તેની વિશેષતાઓ પ્રધાનપણે ભાસે છે; પણ તે વખતે એ વિશેષતાઓની પ્રધાનતા છતાં અભિગ્રસ્તે અન્ય વિશેષતાઓ સહિત સમગ્ર ઘોડો જ આક્ષપ જ્ઞાનનો વિષય બને છે. તે વખતે કાંઈ તેની અમુક વિશેષતાઓ બીજી વિશેષતાઓ કરતાં છૂટી પડી ભાસતી નથી કે ઘોડારૂપ અખંડ પદાર્થમાંથી આકારાદિ તેની વિશેષતાઓ પણ તદ્દન સિદ્ધપણે ભાસતી નથી. માત્ર અમુક વિશેષતાઓ દ્વારા તે

આખો ઘોડો જ અખંડિતપણે આંખનો વિષય બને છે. એ જ પ્રમાણનો વિષય રીત છે. પ્રમાણના વિષય થયેલ એ ઘોડાનું જ્ઞાન જ્યારે ખીળને શબ્દ દ્વારા કશું હોય ત્યારે તે ઘોડાની અમુક વિશેષતાઓ ખીલ વિશેષતાઓ કરતાં બુદ્ધિ કે છૂટી પાડી વક્તા કહે છે કે—આ ઘોડો લાલ છે, જિંઘે છે કે અમુક આકારનો તે વખતે વક્તાના બૌદ્ધિક વ્યાપારમાં કે શ્રોતાની જ્ઞાનક્રિયામાં ઘોડો ભાસમાન છે તે માત્ર ગૌણ હોય છે, અને તેની વિશેષતાઓ જે ખીલ વિશેષતાઓ કરતાં જ પાડી કહેવામાં આવે છે, તે જ મુખ્ય હોય છે. તેથી જ એ વખતે જ્ઞાનનો વિષય બનતો ઘોડો અમુક અંશ વિશિષ્ટ વિષય બને છે. એ જ નયનો વિષય થવાની રીત છે.

આ વક્તવ્યને ખીલ શબ્દોમાં—ટુંકમાં એ રીતે પણ કહી શકાય કે—ભાનમાં અમુક વિશેષતાઓની પ્રધાનતા છતાં જ્યારે ઉદ્દેશ્ય અને વિધેયના વિભાગ સિવાય જ વસ્તુ ભાસમાન થાય ત્યારે તે પ્રમાણનો વિષય અને જ્યારે વસ્તુ ઉદ્દેશ્ય-વિધેયના વિભાગ પૂર્વક ભાસમાન ત્યારે તે નયનો વિષય. આ રીતે વસ્તુ એક જ છતાં તેના ભાનની રીત ભૂદ્ધિ ભૂદ્ધિ હોવાથી પ્રમાણ અને નયમાં તેનો વિષયભેદ સ્પષ્ટ છે.

પ્ર. પ્રમાણની પેઠે નય પણ એ જ્ઞાન જ હોય તો એમાં તફાવત શો ?

ઉ. ઇન્દ્રિયોની મદદથી કે મદદ સિવાય જ ઉત્પન્ન થયેલું જ્ઞાન જ્યારે કોઈ વસ્તુને યથાર્થપણે પ્રકાશિત કરે છે ત્યારે તે પ્રમાણ કહેવાય છે અને પ્રમાણ દ્વારા પ્રકાશિત થયેલી વસ્તુને શબ્દ દ્વારા ખીળને જણાવવા માટે તે વસ્તુના વિષયમાં જે માનસિક વિચારક્રિયા થાય છે તે નય. અર્થાત્ શબ્દમાં ઉતારાતી કે ઉતારવા લાયક જે જ્ઞાનક્રિયા તે નય અને એનો પુરોગામી ચેતના-વ્યાપાર તે પ્રમાણ. આ ઉપરાંત નય અને પ્રમાણનું અંતર એક એ છે કે નયજ્ઞાન તે પ્રમાણજ્ઞાનના અંશરૂપે છે અને પ્રમાણજ્ઞાન તે નયજ્ઞાનના અંશી કે સમૂહ રૂપે છે. કારણ કે પ્રમાણવ્યાપારમાંથી જ નયવ્યાપારનું ધારાઓ પ્રકટે છે.

પ્ર. પ્રમાણ અને નય શબ્દની વ્યુત્પત્તિ બતાવી તેનો અર્થભેદ સ્પષ્ટ કરો.

ઉ. પ્રત્માન=(જે જ્ઞાન વડે પ્ર-અગ્રાન્તપણે વસ્તુનું માન-પ્રકાશન (નિર્ણય) થાય તે પ્રમાણ. નીત્ત્વ-(ની-પ્રમાણ દ્વારા બાણેલી વસ્તુને ખીળની અર્થાત્ શ્રોતાની બુદ્ધિમાં પહોંચાડવાની ક્રિયા. અ-કરનાર વક્તાનો માનસિક વ્યાપાર તે) નય.

પ્ર. જૈન ન્યાય ગ્રન્થોની જેમ જૈનેતર ન્યાય ગ્રન્થોમાં નય વિષે મીમાંસા છે કે નહિ ?

ઉ. નથી. એ કે જૈન અને જૈનેતર બન્નેના તર્કગ્રન્થોમાં મીમાંસા છે છતાં નયને પ્રમાણથી છૂટો પાડી તેના ઉપર સ્પષ્ટ અને વિસ્તૃત મીમાંસા તો માત્ર જૈનોએ જ કરી છે."

આ પ્રમાણનું ૨૬ મા પદનું સ્પષ્ટીકરણ છે. નય અને સ્વાદ્વાદ વચ્ચેનો સંબંધ તથા બન્નેનું અંતર એવા શીર્ષક પૂર્વક ત્રીસરું પદ તેમજ તેનો ઉપર્યુક્ત અર્થ આપ્યા બાદ તેનું સ્પષ્ટીકરણ નીચે મુજબ આપવામાં આવ્યું છે.—

પ્ર. શ્રુત એટલે શું?

ઉ. આગમજ્ઞાન તે શ્રુત.

પ્ર. શું યાદું શ્રુત એક જ જાતનું છે કે તેમાં બહુવા બેવો ખાસ લેદ છે?

ઉ. લેદ છે.

પ્ર. તે કયો?

ઉ. શ્રુતના મુખ્ય બે ભાગ પાડી શકાય એક તો અંશગ્રાહી-વસ્તુને એક અંશથી સ્પર્શ કરનાર; અને બીજો સમગ્રગ્રાહી-વસ્તુને સમગ્રપણે ગ્રહણ કરનાર. અંશગ્રાહી તે નય-શ્રુત અને સમગ્રગ્રાહી તે સ્યાદ્ગ્રાહ્યુત.

આ કથનને વધારે સ્પષ્ટ કરીએ. કોઈ એક તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરનાર એક આખું શાસ્ત્ર, આખું પ્રકરણ કે આખો વિચાર તે તે તત્ત્વ પૂરતું સ્યાદ્ગ્રાહ્યુત; અને તેમાંના તે તત્ત્વને લગતા બહુ બહુ અંશો ઉપરના ખંડ વિચારો તે પ્રત્યેક નયશ્રુત. આ વિચારો એક એક છૂટા છૂટા બોલો ત્યારે નયશ્રુત અને તે બધાનું પ્રસ્તુત તત્ત્વ પરત્વે એકીકરણ તે સ્યાદ્ગ્રાહ્યુત. કોઈ એક તત્ત્વ પરત્વે નય અને સ્યાદ્ગ્રાહ્યુતનો જે આ લેદ તે જ સંપૂર્ણ જગત્ પરત્વે ઘટાવી શકાય.

પ્ર. દાખલો આપી સમજાવો.

ઉ. સમગ્ર ચિકિત્સાશાસ્ત્ર એ આરોગ્ય તત્ત્વનું સ્યાદ્ગ્રાહ્યુત છે, પણ આરોગ્ય તત્ત્વને લગતાં, આદાન, નિદાન, ચિકિત્સા આદિ બહુ બહુ અંશો ઉપર વિચાર કરનાર એ શાસ્ત્રના તે તે અંશો, એ ચિકિત્સાશાસ્ત્રજ્ઞ સ્યાદ્ગ્રાહ્યુતના અંશો હોવાથી તે તત્ત્વ પરત્વે નયશ્રુત છે. આ રીતે નયશ્રુત તે અથોનો સરવાળો છે.

પ્ર. નય અને સ્યાદ્ગ્રાહ્યુતને જૈનશ્રુતમાં ઘટાવવાં હોય તો કેવી રીતે?

ઉ. જૈનશ્રુતમાંના કોઈ એકાદ સૂત્રને લ્યો કે જે એક જ અભિપ્રાયનું સૂચક હોય તે નય-શ્રુત અને એવાં અનેક અભિપ્રાયોનાં સૂચક અનેક સૂત્રો (પછી ભલે તે પરસ્પર વિરોધી ભાસતા હોય) તે સ્યાદ્ગ્રાહ્યુત. દાખલા તરીકે—‘વેદુષ્પક્ષે નેરહ્ય વિણસ્તદ્’ એ સૂત્ર લ્યો. એનો અભિપ્રાય એ છે કે નારકી જીવ ઉત્પન્ન થતાં વેત જ નાશ પામે છે. આ અભિપ્રાય ક્ષણભંગસૂચક છે. એટલે નારકી જીવનો ઉત્પાદ અને વ્યય સૂચવે છે. તેવી જ રીતે નારકી જીવની સ્થિરતાનું વર્ણન કરનાર બીજાં સૂત્રો લ્યો.

પ્ર. નેરહ્યવાણં મંતે! કેવહ્યં કાલં ટિરં પન્નત્તા?

ઉ. ગોયમા! જહ્વળેણં વસ વાસસહસ્વાઈ ઉક્તોસેણં તેષીસં સાગરોવમાઈ ટિરં પન્નત્તા”

(મગધવી પૃ. ૫૩, શ. ૧. ૭૦. ૧)

એ બધાં જ સૂત્રો બહાં બહાં નારકી પરત્વે નયવાક્ય છે અને એક સાથે મળે ત્યારે યાદ્ગ્રાહ્યુત બને છે.

પ્ર. ત્યારે એમ થયું કે એક વાક્ય એ નય અને વાક્યસમૂહ તે સ્યાદ્ગ્રાહ્યુત અને જો એમ હોય તો પ્રશ્ન થાય છે કે શું એક જ વાક્ય સ્યાદ્ગ્રાહ્યુત અનેકાન્તઘોતક ન હોઈ શકે?

ઉ. હોઈ શકે.

પ્ર. કેવી રીતે? કારણકે એક વાક્ય એ કોઈ એક વસ્તુ પરત્વે એક અભિપ્રાયનું સૂચક હોવાથી તેના કોઈ એક અંશને સ્પર્શ કરી શકે, બીજા અંશોને સ્પર્શ ન કરી શકે

હે૦ વિ૦—સામ્પ્રતં પોતદૃષ્ટાન્તેન ભગવતિ વિમુક્તે વિહમ્વનાપ્રતિપાદનદ્વારેણ

શ્યાધામાહ—(પદ્ધિ સ્તિ)

હે નાથ! ત્વયિ મુક્તે પોત્ત્વ ઇવ જીવૈઃ—પ્રાણિભિઃ ભવાર્ણવે—સંસારસમુદ્રે પ્રાપ્તાઃ । કા
ઇત્યાહ—વિહમ્વનાઃ—કદર્થનાઃ વિવિધા—દારિદ્ર્યાદિનાનાપ્રકારાઃ । કિંવિધૈઃ જીવૈઃ ?
આપન્મુલપતિતૈઃ—વ્યસનવદનગતૈઃ, અન્યત્રાપગામુલપતિતૈઃ—નદીપ્રવેશવર્તિભિઃ । કથમ્ ?
'અનુવેલં' એકત્ર વેલાકલ્લોલમાશ્રિત્ય, અન્યત્ર વારંવારમ્ । કોઽન્ન ભાવાર્થઃ ? યથા કશ્ચિત્
પુરુષઃ પોત્તે મુક્તે આપગામુલપતિતોઽનુવેલં વિહમ્વનાઃ પ્રાપ્નોતિ તથા જીવૈરપિ સંસારે ત્વયિ
મુક્તે પ્રાપ્તાઃ । इत्यर्थः ॥ ૪૨ ॥

શાબ્દાર્થ

પદ (ત્વયિ) = તું.

મુક્તે (મુક્તે) = ચ્છેદીયો.

પોત્તમિ (પોત્તે) = નીકા, વહાણ.

ઇ (ઇવ) = જેમ.

જીવૈર્હિ (જીવૈઃ) = જીવોથી, પ્રાણીઓથી.

મય (મય) = સંસાર.

મય્ય (મય્ય) = સમુદ્ર.

મય્યવસિમ = સંસારરૂપ સમુદ્રમાં.

પત્તાઓ (પ્રાપ્તાઃ) = મેળવાયા.

અનુવેલં (અનુવેલં) = (૧) વારંવાર, પ્રતિક્ષણ;

(૨) પ્રત્યેક ભરતીના ચોત્તરે આશીને.

જાવયા (આપદા) = વિપત્તિ, કષ્ટ.

જાવયા (આપગા) = નદી.

મુહ (મુહ) = મુખ.

પટિજ (પતિત) = પડેલ.

આવયામુહપટિપર્હિ = (૧) આપત્તિના મુખમાં પડેલ;

(૨) નદીના મુખમાં પડેલ.

વિહમ્વના (વિહમ્વનાઃ) = વિહમ્વનાઓ, મુશ્કેલીઓ.

વિવિદા (વિવિદાઃ) = વિવિધ, ભૂદી ભૂદી જાતની.

પદાર્થ

પ્રભુને ત્યાગ કરનારાની વિહમ્વના—

“જેમ નદીના મુખમાં પડેલા જીવે વહાણના અણાવે નિમજ્જાત, કુદ જળચર
પ્રાણીઓના હાથે મરણ ઇત્યાદિ વિવિધ વિપત્તિઓ ભરતીના કક્ષોલે કક્ષોલે ભોગવે છે તેમ હે
માથા! નીકા સમાન તારો જે જીવોએ ત્યાગ કર્યો, તે આપત્તિના મુખમાં પડેલા જીવો
સંસાર-સમુદ્રમાં વિવિધ વિહમ્વના વારંવાર પામે છે.”—૪૨

સામ્પ્રતં ભગવદયગણનાકૃતામેવ પ્રાણિનાં પૂર્વોદ્દિષ્ટાઃ ગતિચતુષ્ટયસમ્બન્ધિનીર્વિહમ્વનાઃ
કૃતિકૃત્ સ્વોદ્દેશેન ક્રમેણાભિધિત્સુઃ આદાવેવ સર્વોચ્ચરદુરન્તદુઃસક્ષિતિધરાજધાન્યાં
નરકગતો તાવદાહ—

વુચ્છં અપત્યિઆગય—મચ્છર્મર્થંતો મુહુત્ત વસિષ્ણ ।

છાવટ્ટી અયરાહં, નિરંતરં અપ્પહટ્ટાણે ॥ ૪૩ ॥

[ઉપિતમપ્રાર્થિતાગતમત્સ્યમયાન્તર્હૃત્સમુપિતેન ।

પટ્ટપટિઃ અતરાણિ (સાગરોપમાનિ) નિરન્તરમપ્રતિષ્ઠાને ॥]

૧ ધીરેમયગદ્ગાનિમલે મલ્લોમુદુત્ત્વ ઇતિ પાઠઃ । સ દ્વય આદરણીય ઇતિ સી માતિ, તન્મુદમાન્યમ્ ભવ્ય.

કૃત્સમાગમુષ્ ।

૧૯૫૨ ૧૮

પ્ર૦ વૃ૦—બુદ્ધં તિ । હૈ દુરન્તદુઃસ્વાર્તસત્ત્વશરણ્ય ! સ્વામિન્ ! પરેષાં કા કથા ? મદં
તાવત્ તમતમામિધાનમય્યાં સસમનરકપૃથિવ્યાં ચતુર્દિશં નરકાવાસચતુષ્ટયસંયુતે લક્ષ્યો
નપ્રમાણમાને અપ્રતિષ્ઠાનાભિધાને મધ્યવર્તિનિ નરકાવાસે બુદ્ધં—ઉપિતમિતિ સ્પટઢ્ઢઃ । અ
કિયન્તં કાલમિત્યાહ—છાવદ્ધિ ત્તિ । પદ્મપટ્ટિરતરાણિ—સાગરોપમાનિ । કથમ્ ? નિરન્તરમ
અવિચ્છિન્નમ્ । નન્યાયુઃકર્મણસ્ત્રયસ્ત્રિંશત્ સાગરોપમાન્યેવ સર્વોત્કૃષ્ટા સ્થિતિઃ, તત્ કથમિ
દમુપપન્નમિત્યાહ—અપત્થિજ ત્તિ । કિંવિશિષ્ટેન મયા ? અપ્રાર્થિતાગતઃ—અચિન્તિતોપનત
યોડસૌ મત્સ્યભવસ્તસ્યાન્તર—મધ્યે મુહૂર્તમાત્રં કાલમુપિતેન । યદ્વા અપ્રાર્થિતોપનતે મત્સ્યભ
અન્તર્મુહૂર્તમાત્રમુપિતેન । યદ્વા ત્રયસ્ત્રિંશત્સાગરોપમાન્યપ્રતિષ્ઠાને પૂર્વમુપિતં, તતસ્તદન્તરાત
વર્તિનિ મત્સ્યભવેડન્તર્મુહૂર્તમુપિતં, પુનરપ્રતિષ્ઠાને ત્રયસ્ત્રિંશત્ સાગરોપમાનીતિ । एवं મત્સ
ભવોડન્તર્મુહૂર્તપ્રમાણઃ અપ્રતિષ્ઠાનાયુરતરાણિ પદ્મપટ્ટિસાગરોપમાનિ ભવન્તિ । इति त्रिष
त्वारिंशत्तमगाधार्यः ॥ ૪૩ ॥

દે૦ વિ૦—સામ્પ્રતં સૂત્રકારસ્તા વિડમ્પનાઃ ચતુર્ગતિસંસારે યથાડનુભૂતાસ્તથા ગાય
ચતુષ્ટયેન દર્શયન્નાહ—

ઉપિતં—ગાસઃ કૃતઃ । ક ? અપ્રતિષ્ઠાને—સસમનરકપૃથિવ્યાં મધ્યવર્તિનિ નરકાવાસે । મયેતિ
ગમ્યતે । કિંવિધેનેત્યાહ—અલ્પસ્થિતિકાગતમત્સ્યભવસ્તન્નાન્તર્મુહૂર્ત—કિંચિદ્વ્યૂનઘટિકાદ્વર
ઉપિતઃ સ્થાલ્યસ્થિતિકાગતમત્સ્યભવાન્તર્મુહૂર્તોપિતસ્તેન । કિયન્તં કાલમ્ ? ૦ ૩૫
માનિ । સાગરોપમં દશકોટાકોટિપલ્લોપમજનિતં સમયવેદિતવ્યમ્ । કથમુપિતમ્ ? નિર
ન્તરં—વ્યવધાનરહિતં યથા ભવતિ । તદ્ધ વ્યવધાનં તથોક્તમેવાન્તર્મુહૂર્તમાત્રં મધ્યભવઃ
इति गाधार्यः ॥ ૪૩ ॥

શીખદાર્થ

બુદ્ધં (ઉપિત) = ૨૮૬ વાયુ.

અપરિધઅ (અપ્રાર્થિત) = પ્રાર્થના વિનાનો, અભુખાગ્યો

આગય (આગત) = આવેલ

મચ્છ (માર્ગ) = માર્ગ, માઝા

મય (મય) = મય, ૪/૪

અતો (અન્તર) = મધ્યે, વચ્ચે

મુદ્ધ (મુદ્ધ) = મુદ્ધ, બે યડી

અતોમુદ્ધ (અન્તર્મુદ્ધ) = અન્તર્મુદ્ધ

અપરિધઆગયમચ્છમયંતોમુદ્ધ=મા યા વિના પ્રાપ્ત

બુધી થયેલા મત્સ્યના ભવમા મુદ્ધતં અથવા અન્તર્મુદ્ધતં

વસિષ્ણ (ઉપિત) = ૨૮૬ વાયુ

છાવદ્ધી (પદ્મપટ્ટિ) = છાવ

અયરાટી (અતરાણ) = સાગરોપમો.

નિરતર (નિરન્તર) = નિરન્તર, અન્તર વિના અતિ

વિષતપાયે

અલ્પપટ્ટાણે (અપ્રાર્થિત) = અપ્રતિષ્ઠાનામા.

૧ અન્તર્મુદ્ધતનો અર્થ લોકપ્રકાશના દ્રવ્યલોકના તૃતીય સર્ગના મિત્ર-ચિન્ન—

"સમયેસો અવસ્થા સ્વાપ, પ્રયુક્તમુદ્ધર્ત્તમ્ ।

સમયોક્તમુદ્ધર્ત્તમ્—મત્સ્યુદ્ધર્ત્તમ્ યથા ॥"

—૩૪ મા ૫૫ ઉપરથી એક શ્લોક છે તેમ જ છે કે ના સમયથી પ્રાપ્તિને મુદ્ધર્ત્તમાં એક સમય ૦૫૫ એટલા
કાળે 'અન્તર્મુદ્ધર્ત્ત' કહેવામાં આવે છે. જાના અન્તર્મુદ્ધર્ત્ત કહે છે, કેમકે ૧૦ સમય, ૧૧ સમય ઉપરથી તથા
મુદ્ધર્ત્તમાં એક સમય એકે એ જથ્થા કાળે 'અન્તર્મુદ્ધર્ત્ત' નામથી જોવામાં છે

પદ્યાર્થ

નરક ગતિમાં આપત્તિ—

“(હે દેવ ! બીજા જીવોની તો શી વાત કહું ?) અણધાર્યાં આવી પડેલા (તંદુળિયા) મત્સ્યના લવમાં બે ધડી અથવા અંતર્મુહૂર્ત કાળ વસીને હું અપ્રતિધાનમાં છાસઠ સાગરોપમ અવિચ્છિન્નપણે રહ્યો.”—૪૩

સ્પષ્ટીકરણ

તંદુલ મત્સ્ય—

જૈન શાસ્ત્રમાં ઇન્દ્રિયની સંખ્યાને ધ્યાનમાં લઇને સંસારી જીવોના એકેન્દ્રિયાદિ પાંચ પ્રકાર પાઠવામાં આવ્યા છે. આ પૈકી પંચેન્દ્રિય જીવોના દેવ, નારકી, મનુષ્ય અને તિર્યચ (પ્રથમની ત્રણ કોટિમાં જેનો સમાવેશ થતો નથી એવા જીવો) એમ ચાર લેહો છે. વળી તેમાં પણ તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના જલચર, સ્થલચર અને ખેચર એમ ત્રણ પ્રકારો છે. વળી આ જલચર તિર્યચ પંચેન્દ્રિયના ‘મત્સ્ય, ‘કમ્બપ, આહ, ‘મકર અને શિશુમાર એમ પાંચ અવાંતર લેહો છે. આ પૈકી મત્સ્યના અનેક લેહો છે. એ લેહોમાં તંદુલ મત્સ્ય પણ છે.^૧ આનું શરીર તંદુલ-ચોખ્ખા જેવું છે.^૨ આથી આને આ નામ આપવામાં આવ્યું હશે. આ તંદુલ મત્સ્યને અંતર્મુહૂર્ત ગર્ભમાં રહેલું પડે છે.^૩ ગર્ભજ હોવાથી તેને મન હોય છે. તેને તેની માતા (માછલી) મોટા મગરમચ્છની પાંપણમાં જન્મ આપે છે. તેનું આયુષ્ય અંતર્મુહૂર્તનું હોય છે, છતાં પણ તેનો અધ્યવસાય અતિશય અલિન હોવાથી તે મરીને સાતમી નરકે જાય છે. આ વાતની સહ-પ્રાવધાની શ્રીસુનિસુન્દરસૂરિકૃત અધ્યાત્મકેહપદ્મમના ૧૪ મા અધિકારગત નિમ્ન-લિખિત દ્વેતીય પદ્ય સાક્ષી પૂરે છે:—

“મનઃ સંવૃણુ હે વિદ્વન્-નસંવૃતમના યતઃ ।

યાતિ તન્દુલમત્સ્યો દ્રાક્, સતમીં નરકાપનીમ્ ॥”

૧ માછલી. ૨ કાચળો. ૩ મગર.

૪ સરખાવો પ્રજ્ઞાપનાસૂત્રનું નિમ્ન-લિખિત ૩૨ મું સૂત્ર—

“સે કિં તં જલચરપંચિન્દ્રિયતિરિવલ્લજોષિયા ? જલચરપંચિન્દ્રિયતિરિવલ્લજોષિયા પંચવિદ્યા પદ્મતા, તં જહા—
ત્પદ્મા ૧ કમ્બમા ૨ ગાદા ૩ મગરા ૪ સુશુમારા ૫ ॥ સે કિં તં મચ્છા ? મચ્છા જળેગવિદ્યા પદ્મતા, તં જહા—
ત્પદ્મમચ્છા, સ્થલમચ્છા, જલમચ્છા, વિગ્રહલિપમચ્છા, હલિમચ્છા, મગરિમચ્છા, રોહિપમચ્છા, હલીસાગરા, સાગરા,
તદ્વા, પદ્મગરા, ગન્ધવા, રસગારા, તિમિતિમિંગિલા, જાક્ષા, તંદુલમચ્છા, કળિકામચ્છા, સાલિસલિપ્યામચ્છા,
કેમળમચ્છા, પદ્માગા, પદ્માગાદ્વિપદ્માયા જે ચાલશે તદ્વપ્પગારા, સે તં મચ્છા ॥”

૫ શ્રીસુનિસુન્દરસૂરિએ ઉપદેશરત્નાકરના તૃતીય અંશના પંચમ તરંગની દ્વિતીય ગાથાની વ્યાખ્યામાં (૨૦૯ મા પત્રકમાં) કહ્યું પણ છે કે—

“તંદુલમત્સ્યઃ પુનર્થો મહામાત્સલ્ય ચક્ષુષ્યમ્ગમિ તન્દુલમપાળોઽન્તર્મુહૂર્તાયુર્જાયતે, તથાવિષ્ણુદ્વગપરિણમેન શાન્તમુહૂર્તેન સાદ્ગાયુર્વંદ્યા સમ્પન્નનરકે ગચ્છતીતિ”

૬ સરખાવો શ્રીશુભનિબળ્યાલુચિસંકલિત સેનપ્રશ્નના દ્વિતીય ઉદ્ધાસનો નીચે મુજબનો પ્રશ્નોત્તર:—

“તથા-મહામાત્સ્યમૂલ્લમ્પત્સલ્ય તન્દુલમત્સલ્ય ગર્ભસ્થિતિરન્તર્મુહૂર્તયંત્રિકી માયુસ્થિતિરપ્ચાન્તર્મુહૂર્તયંત્રિકી, તદ્

આ સંબંધમાં અધ્યાત્મકદંપદ્રુમના વિવરણમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે મગર વિચિત્ર રીતે આહાર લે છે. જે પાણીમાં અનેક માછલાં હોય તે પાણીનો મોટો જથ્થો પોતે મોઢામાં એ ભરી લે છે. પછી માછલાંઓને રોકી મોઢામાં રહેલી જળી (દાંતની ઝેવડ)માં પાણી પાછું કાઢી નાખે છે, પરંતુ તેમ થતાં મોટા મત્સ્યો મોઢામાં રહી જાય છે (જેને આહાર કરે છે.), જ્યારે કેટલાંએ નાનાં નાનાં માછલાંઓ જળનાં છિદ્રો મોટાં હોવાથી-દાંત વચ્ચે બળી જાય છે (અંતર) હોવાથી જળની સાથે સાથે બહાર નીકળી જાય છે ('ઉપદેશર ક્રમમાં તો એવો ઉલ્લેખ છે કે તન્દુલ મત્સ્ય સૂતેલા મહામત્સ્યના વિકસ્વર મુખમાં જઈને લીધે અનેક માછલાંને દાખલ થતા તેમજ નીકળી જતા જુએ છે). આથી તે એવો વિચાર કરે છે કે જો હું આવા મોટા શરીરવાળો હોઉં, તો એકે મત્સ્યને જીવતો ની જવા ન દઉં, પરંતુ એ બધાને ખાઈ જાઉં.' આ પ્રમાણેની 'ભાવહિંસાથી કલુષિત થયેલો મનરકે સિધાવે છે એ ઉપરથી

“મન एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः”

એ સૂત્ર અર્થાર્થ થતું બેવાય છે. કેમકે આ મત્સ્ય કોઈ માછલાને મારી નાખવાથી અર્થદ્રવ્ય-હિંસા કરીને નરકે જતો નથી, પરંતુ ભાવ-હિંસાને લીધે (જુઓ પૃ. ૧૩૬ નું અંતિ

કથં મિલ્લતી પ્રજા. 'અગ્રોત્તરમ્-મહામત્સ્યમૂલપદમત્સ્યસ્ય ગર્ભસ્થિતિરાયુ સ્થિતિઐક્યમિત્થેવાન્તર્મુંહતે ભવતિ, ગર્ભસ્થિતેરન્તર્મુંહતેષ્ણ લઘુત્વાદ કિમપ્યનુપપન્ન, કિન્ન નયસમવાદારમ્ય ઘટિકાદયં વાવદન્તર્મુંહતે તસ્યાસહ્યેય વર્ણાહુતુલ્યમિતિ ॥ ૧૫૦ ॥”

તત્ત્વતઃ શ્રીહરિભદ્રસૂરિપ્રણીત સ્વોપન હિંસાપ્રકરની પ્રથમ ગાથાની વૃત્તિમાંના નિમ્ન-લિખિત ઉદે ઉપરથી અર્થાતર જણાય છે:—

“અકૂલાપિ દ્રવ્યહિંસા-પ્રાણાદિભાગરૂપાં હિંસાકલં-નરકાદિકં તસ્ય ભાજનં ભવતિ તન્દુલમત્સ્યવત્. સોઃ મય માસાન્ ગર્ભે સ્થિત્વા નિષ્ક્રમણાન્તરમન્તર્મુંહતોચુરિતિ શુદ્ધસન્નવાય”, સર્વે ગર્ભજતિર્વશો ગર્ભજનનુષ્ણવદિ વચનાત્, મહામત્સ્યમુલે ગતપ્રભાગતં કુર્વાણન્ મધ્યમત્સ્યાન્ દૃષ્ટ્વા સ્વમનન્તિ થયદમેવો દ્રવ્યમહાકાયઃ સ્વાં સર્વાનમક્ષયમિતિ વિચારણયા કઠોરદ્વદમપ્રાદુર્ભૂતૌદ્રવ્યાનસહચારિણી માવહિંસા નરકકલપતીતિ ત્વીયમત્તઃ.”

છ. સ. ૧૬૨૪ માં ઇન્દોરમાં પ્રસિદ્ધ પુસ્તકમાં આ પ્રમાણે પાઠ છે, જ્યારે શ્રીવિજયદાસસૂરિ લખે જણાવે છે તે પાઠમાં તો અન્તર્મુંહતે ને બદલે મુંહતે છે.

૧ ઉપદેશરનાકર (અં. ૩)ના પંચમ તરંગની વ્યાખ્યાના અંતમાં આ હકીકત નીચે સુજળ આપવા આવી છે —

“તન્દુલમત્સ્યઃ પ્રમુસમહામાત્સ્યવિકસરવદને જલોર્મિવશાત્ પ્રવિશતો નિર્વલમ્ બહુન્ માસ્યાન્ ધીક્ષ્ય તદ્માસ પ્વવસાપમૃદિતિ”

૨ આ વાતને ઉદ્દેશીને આતુર પ્રત્યાખ્યાનમાં નિમ્ન-લિખિત ૫૧ મા પદમાં—

“માહારમિમિષેણં મરણા મચ્છંતિ સત્તમી પુરવિં.”

[માહારમિમિષેણં મરણા મચ્છંતિ સત્તમીં પૃથિવીન્ ॥]

એવો ઉલ્લેખ થયો જણાય છે.

૩ હિંસાના દ્રવ્ય-હિંસા અને ભાવ-હિંસા એમ બે પ્રકારો છે. કોઈ પણ પ્રાણીને તેના દેહથી પૃથ્થ કરવો તે ‘દ્રવ્ય-હિંસા’ છે, જ્યારે પ્રભાદ, અભિનિવેશ, દુષ્ટ અધ્યવસાયથી તેવો અનિદ્ર વિચાર કરવો ‘ભાવ-હિંસા’ છે. અન્ય શબ્દોમાં કહીએ તો કોઈનું ખૂન કરવું તે ‘દ્રવ્ય-હિંસા’ છે, જ્યારે તેમ કરવા વિચાર કરવો તે ‘ભાવ-હિંસા’ છે. આના અનેક પ્રકારો છે. તેનું સુંદર સ્વરૂપ શ્રીહરિભદ્રસૂરિદ્વારે

(ટિપ્પણ) - 'મલિન આશયવાળો હોવાથી તેને તેલું લયંકર ફળ મળે છે. આથી કરીને તો અધ્યાત્મમુદ્દેશ્યક્રમ (અં ૯, પ્રલો ૩) માં કહ્યું પણ છે કે—

“સ્વર્ગાપવર્ગો નરકં તથાડન્ત-મુંહર્તમાત્રેણ વશાવશં યત્ ।

વદાતિ જન્તોઃ સતતં પ્રયત્નાદ્, વશં તદન્તાકરણં કુરુષ્વ ॥”

અર્થાત્ વશ રાખેલું અને વશ નહિ રાખેલું મન અન્તર્મુહૂર્તમાં સ્વર્ગ અને મોક્ષ તેમજ નરક અનુક્રમે આપે છે, વાસ્તે (હે ભવ્ય જીવ!) તું પ્રયાસ કરીને તે મનને-અંતાકરણને સર્વદા વશ કર.

મત-ભેદ—

શ્રીપ્રભાનન્દસૂરિએ ટીકામાં ત-દુદ્ધ-મત્સ્યનું આયુધ્ય સુહૃર્તનું તેમજ અન્તર્મુહૂર્તનું એમ બે પ્રકારનું સૂચ્યું છે, પરંતુ ઉપદેશ-રજાકરના અત્રે (પૃ ૧૩૬-૧૪૦) સૂચવેલ ઉદ્દેશમાં તેમજ શ્રીહિમચન્દ્રગણિકૃત ટીકામાં પણ અન્તર્મુહૂર્તના આયુધ્યનોજ ઉદ્દેશ છે. વળી શ્રીવિજયદાનસૂરિ મને લખી જણાવે છે તમ જીવાણવાસિગમસૂત્રની (સૂ ૫૯, સૂ ૨૨૩) શ્રીમલયગિ-રિસૂરિકૃત વૃત્તિ (૭૮ મા તેમજ ૪૦૭ મા પત્રાંક)માં તેમજ શ્રીહારિભદ્રીય ધર્મચિન્દુની સાતમા અધ્યાયના યાહોપમદાડ્યસંવિષુ તથા શ્રુતેરિતિ (૩૩)ની શ્રીસુનિચન્દ્રસૂરિકૃત ટીકામાં પણ અન્તર્મુહૂર્તનોજ ઉદ્દેશ છે. એ ત્રણ પાઠો અનુક્રમે નીચે મુજબ છે:—

“સત્તમનરકપૃથિવ્યા ડહ્મત્વ તન્દુલમત્સ્યાદિમયેભ્વન્તમુંહર્તે સ્થિત્વા મૂયઃ સત્તમનરકપૃથ્વી-ગમનસ્ય શ્વણાત્”

“નરકાદુદ્ધત્ય તિર્યગ્મયે ગર્ભવ્યુત્ક્રાન્તિકતન્દુલમત્સ્યત્વેન ઉત્પદ્ય મહારૌદ્રધ્યાનોપગતો-ડન્તમુંહર્તે જીવિત્વા મૂયોડપિ નરકેયુ જાયતે”

“તન્દુલમત્સ્યસ્તુ યાહોપમદર્માત્રેડપિ નિર્નિમિત્તમેવાપૂરિતાતિવીરૌદ્રધ્યાનોડન્તમુંહર્તમા-યુરુપાલ્ય સત્તમનરકપૃથિવ્યાં ત્રયલિંગાત્સાગરોપમાયુર્નારક ઉત્પદ્યતે ॥”

અપ્રતિષ્ઠાન—

જેન શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી સાત નરક-ભૂમિઓ પૈકી અંતિમ તમસ્તમઃપ્રભા નામની ભૂમિમાં આવલિકા-પ્રવિઢ એવાજ નરકાવાસી છે, કિન્તુ બીજી નરકોની જેમ આવલિકા-બાહ્ય નથી. આ ભૂમિમાં પાંચ આવલિકા-પ્રવિઢ નરકાવાસ છે. તેની મધ્યમાં અપ્રતિષ્ઠાન નામનો ગોળ નરકા-

૧ આ મલિનતાને લઈને તો-આ તન્દુલ મત્સ્યની નીચે ભતિને લઈને તેમજ તેના નીચે કર્મે-પ્રવૃત્તિના મનોરથને-લીધે તેને અપ્રતિ નીચો ગણવામાં આવે છે. એ વાતની ઉપદેશરજાકર (અં ૩, તં ૫)ની નિમ્ન-લિખિત દ્વિતીય ગાથા સાક્ષી પૂરે છે:—

“વચા નીચા ષટ્પદા, હંતિ ત્રિમા ડહ્મનીઅહંદેર્હિ ।

ક્રમર ૧ દ્વિવચન ૨ ચલમિશ ૩ તંદુલમજ્જો ૪ જ નિહંતા ॥”

૨ આ ષટ્પદ હું તેમનો આભારી છું.

૩ રત્નપ્રભાદિ જ ભૂમિઓ પૈકી પ્રત્યેકને વિષે તેની અવગાહનામાંથી એક હંતર યોજન જેટલો ઉચેનો ભાગ અને એક હંતર યોજન જેટલો નીચેનો ભાગ અને સાતમી ભૂમિ ઉદેશીને સાડીબાવન હંતર યોજન-પ્રમાણ ઉચેનો ભાગ અને એટલો નીચેનો ભાગ બાદ કરતાં જેટલી અવગાહના બાકી રહે તેટલા ભાગમાં 'નરકા-વાસ' છે. અર્થાત્ ત્યાં ત્યાં નરકના જીવો-નરકનામ કર્મવાળા પ્રાણીઓ વસે છે. આ રત્નપ્રભાદિ સાત ભૂમિઓમાં

વામોરૂણામુરુત્ત વિદલિતકદલીકાણ્ડચણ્ડાવલેપૌ

ચિત્તાન્તઃ સ્તાનિ(સ્વાતિ ?)શાન્તિવ્યતિકરચતુરૌ તૌ ન દુશ્ચારિણસ્તે ॥ ૮ ॥

હુદ્ આરિત્રવાળા અને (એથી કરીને તો) નરકપતિના ઉપહાસને વિવશપણે પ્રાપ્ત થયેલા એવા, ઉગ્રી નીકળતા મૂળ શૂળના સમૂહથી વ્યાપ્ત તથા વળી જેણે શરીરને ચાટ્યું છે એવા શાલ્મલી (તરૂ)ની સાથે ખરેખર આલિંગન કરાવેલા તને હે મૂર્ખ! મનોહર બંધાવાળીઓની વિશાળ બંધા કે જેણે કેળના કાણકના પ્રાંર ગર્વને દળી નાંખ્યો છે તે તારા ચિત્તમાં આત્માને શાન્તિના યોગને માટે નિપુણ નથી.—૮

હા માતસ્તાત! હા હા હૃદય! સુદયિતે! હા સુતા! આતરો! હા

હંદો મિત્રાણ્યયૈવં નરકમુવિ મુહુસ્તારમાશન્દતસ્તે ।

મુગ્ધાઃ ક્લિન્ધા વિદગ્ધા મધુસ્મધુમુચો દાવમાયોર્મિફુલ્લા

ઉહાપાઃ પાપ! તાપક્ષણસુપકરા ચોપિતાં કિં ભવેયુઃ ? ॥ ૯ ॥

હા મા! ઓ બાપા! હે હૃદય! અરે વહલા! હે પુત્રો! હે ગન્ધુઓ! હે મિત્રો! એ પ્રમાણે નરકમાં ઊંચે સ્તરે વારંવાર રૂદન કરતા-પોકે મૂકતા તને હે પાપી! યુવતિઓના મુગ્ધ, પ્રેમાળ, ચતુર, મધુર મધને વર્ષાવનાર તથા હાવ-ભાવરૂપ ઊર્મિથી વિકસિત એવાં વાક્યો અંતાપને દૂર કરી શું સુખકરી થાય?—૯

૬૬ સાગરોપમની રિથિતિ—

સાતમી નરકમાં ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય તો ૩૩ સાગરોપમનું છે, છતાં કવિશાળ ત્યાં ૬૬ સાગરોપમ સુધી અવિચ્છિન્ન રીતે નિવાસ કર્યાનો ઉદ્દેશ કરે છે તો તે કેવી રીતે ઘટે છે? આનો ઉત્તર એ છે કે સાતમી નરકમાં ૩૩ સાગરોપમનું ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં તંદુલ મત્સ્ય તરીકે જન્મે અને ફરીથી ત્યાંથી મરીને ઉત્કૃષ્ટ આયુષ્યના પંધપૂર્વક સાતમી નરકમાં જન્મ લે; એટલે કે તંદુલ મત્સ્યના ભવગત આયુષ્ય નહિ જેવું હોવાથી-નરકમાંના પહેલાના નિવાસ અને પછીના નિવાસ વચ્ચે બહુજ થોડો સમય વ્યતીત થયેલો હોવાથી એક સરખો સાતમી નરકમાં ૬૬ સાગરોપમ નિવાસ થયો એમ કહી શકાય.

સર્વથા અવિચ્છિન્નપણે તો નિવાસ સંભવેજ નહિ, કેમકે ‘નારકી મરીને તરતજ નરકમાં ઉત્પન્ન નહિજ થાય’ એવો જૈન સિદ્ધાન્ત છે.

૫ ૫ ૫ ૫

સામ્પ્રતં તિર્યગ્યોનિમધિકૃત્યાહ—

સીરણહવાસધારા—નિવાયદુઃખં સુતિક્લમણુમૂઝં ।

તિરિઅત્તણમ્મિ નાણા—વરણસમુચ્છાદ્દણાવિ ॥ ૪૪ ॥

[શીતોષ્ણવર્ષધારાનિપાતદુઃખં સુતીક્ષ્ણમનુભૂતમ્ ।

તિર્યક્લે જ્ઞાનાવરણસમુચ્છાદિતેનાપિ ॥]

પ્ર૦ વૃ૦—સીરણહત્તિ । હે વિશ્વજનીન! મગવન્! મયા તિર્યક્લેડપિ સુતીક્ષ્ણં દુઃખ-

मनुभूतमिति योगः । अधुना तस्यैव स्वरूपमाह—सीउण्हत्ति । शीतोष्णवृष्टिधारानिपातदुः-
खम् । निपातशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । तद्यथा—शीततौ शीतनिपातदुःखं, उष्णतौ
उष्णनिपातदुःखं, वर्षासु वृष्टिधारानिपातदुःखमनुभूतं, सोढमित्यर्थः । तच्च किंविशिष्टम् ?
सुष्ठु—अतिशयेन तीक्ष्णम् । अथ कस्य योनावित्याह—तिरिअत्तणम्मि—तिर्यक्त्वेऽपि, तिर्य-
गतौ समुत्पन्नेनेत्यर्थः । तिर्यञ्चो हि शीतातपवृष्टिकष्टान्यपि दुष्टकर्मभिस्तस्यां योनौ विनि-
पातिता निराश्रयतया तथा तथा तपस्विनः सहन्त एव । अथ किंविशिष्टेन मया ? नाणावर-
णत्ति । ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि ज्ञानावरणाभिधेन कर्मणा सम्—सम्यक् उत्—प्राबल्येन
छादितेन आवृत्तेनेति यावत् । ननु विद्यमानेष्वपि मोहनीयादिकर्मसु किमित्यत्र ज्ञानावर-
णस्य विशेषतः समुपादानम् ? उच्यते । सम्भवन्त्येव तिर्यग्योनिगतानामङ्गिनां निखिला-
न्यपि कर्माणि, किन्त्वनन्यतुल्यसमुच्छासस्य ज्ञानावरणस्य तेषु परा काऽपि प्रतिष्ठा, अत-
स्तस्योपादानम् । अपिशब्दोऽत्र विरोधालङ्कारद्योतकः । अतो यः किल नानाप्रकारैरा-
वरणैराच्छादितो भवति स कथं शीतातपादिभिरभिभूयते (इति) ? इति चतुश्चत्वारिंश-
त्तमगाथार्थः ॥ ४४ ॥

हे० वि०—(सीउण्हत्ति) । तिर्यक्त्वेऽपि अनुभूतं—सेवितं शीतं च उष्णं च वर्षाधारा-
निपातश्च शीतो० तेभ्यस्तैर्वा दुःखं स्ववेदानुरूपम् । किंविधं तत् ? सुतीक्ष्णं—दुःसहं
तथाऽत्रापि मयेति गम्यते विशेषणस्यान्यथाऽनुपपन्नत्वात् । किंविधेनेत्याह—ज्ञानावरण-
समवच्छादितेनापि । को भावार्थः ? यो हि पटाद्यावरणसमवच्छादितो भवति तस्य शीता-
दिजन्यं दुःखं न सम्भवति । मया तु ज्ञानावरणसमवच्छादितेनापि अनुभूतम् । किमिति
(ज्ञानावरणसमुच्छादित इति) प्रायेण प्रभूतज्ञानावरणीयस्य कर्मणः—तिर्यक्त्वे एव
सम्भवात् । इति गाथार्थः ॥ ४४ ॥

श्लोकादर्थ

शी (शीत) = ङी.

उण्ह (उष्ण) = अ२भी.

यास (वर्ष) = व२सा६.

धारा (धारा) = धारा.

निपात (निपात) = निपात, पातुं ते.

तुक्ख (दुःख) = दुःख.

सीउण्हयासघारानिपाततुक्खं = ङी पा३वा३, अ२भी

पा३वा३ तेभ्य व२सा६नी धारा पा३वा३ तनु दुःख.

सुतिक्खं (सुतीक्ष्णं) = अत्यंत तीव्र.

अनुभूअं (अनुभूतं) = अनुभवार्थं.

तिरिअत्तणम्मि (तिर्यक्त्वे) = तिर्यकपक्षाभां.

नाणावरण (ज्ञानावरण) = ज्ञानावरण.

समुच्छादण (समुच्छादितेन) = अत्यंत आवृत्तादित.

अयि (मयि) = मयि.

પદાર્થ

તિર્યચ ભવમાં કથ—

“જ્ઞાનાવરણ (નામના કર્મ)થી અત્યંત આચ્છાદિત હોઇને ‘પણ મેં તિર્યચપણમાં શીત, તાપ અને વર્ષાની ધારાના નિપાતનું અતિશય તીવ્ર દુઃખ અનુભવ્યું.”—૪૪

રૂપદીકરણ

જ્ઞાનાવરણીય કર્મ—

કષાયથી કલુષિત જીવ આઠ પ્રકારના પુદ્ગલો પૈકી કાર્મણ વર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો અહણ કરી તેને આત્મ-પ્રદેશની સાથે ક્ષીર-નીરની જેમ એકમેક કરી દે છે તે ‘અંધ’ કહેવાય છે. આ અંધના કાર્યના ભેદને લઇને ‘પ્રકૃતિ’, ‘સ્થિતિ’, ‘રસ’ અને ‘પ્રદેશ’ એમ ચાર પ્રકારો પડે છે, તેમાં વળી પ્રકૃતિઅંધના જ્ઞાનાવરણીયાદિક આઠ વિભાગો છે. આ આઠ વિભાગોના જે અર્વાતર ભેદો પડે છે, તેમાં જ્ઞાનાવરણીય કર્મના મતિજ્ઞાનાવરણીય, શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય, અવધિજ્ઞાનાવરણીય, મનઃપર્યયજ્ઞાનાવરણીય અને કેવલજ્ઞાનાવરણીય એમ પાંચ પ્રકારો છે. જ્ઞાનાવરણીય કર્મની જઘન્ય સ્થિતિ અંતર્મુહૂર્તની છે, જ્યારે એની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ ત્રીશ કોડાકોડી સાગરોપમની છે (જુઓ પૃઠ ૧૩). આયુષ્ય કર્મ સિવાયનાં બાકીનાં કર્મોની જેમ આ કર્મ જે ભવમાં એનો અંધ થયો હોય તેજ ભવમાં અથવા તો ભવાંતરમાં પણ ઉદયમાં આવે છે (જ્યારે આયુષ્ય કર્મ તો અનંતર ભવાંતરમાંજ ઉદયમાં આવે છે).

તિર્યચ ગતિમાં અન્ય ગતિઓની જેમ આઠે કર્મોનો સફલાવ હોવા છતાં આ પદ્યમાં જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ખાસ કરીને નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તેનું કારણ એ છે કે આ કર્મની તિર્યચ ગતિમાં પ્રધાનતા-વિશેષતા છે.

૫ ૫ ૫ ૫

૧ ‘પણ’ શબ્દથી વિરોધ સૂચવવામાં આવ્યો છે, કેમકે જે વિવિધ ભતનાં આવરણોથી આચ્છાદિત હોય, તેને ઠંડી વગેરે કેમ લાગે ?

૨-૫ આના અર્થ માટે વિચારો—

“પ્રકૃતિસ્તુ સ્વભાવઃ સ્વાત્, સ્થિતિઃ કાલાવધારણમ્ ।

અનુભવો રસો જ્ઞેયઃ, પ્રદેશો વલસન્નયઃ ॥ ૧ ॥”

આનો સ્કુટ બોધ થાય તેટલા માટે આપણે અત્ર ઓદક (લાડુ)નું દુષાન્ત વિચારીશું. જેમ કોઈ વાયુને દૂર કરનાર સુંઠ વગેરે દ્રવ્યોથી બનાવેલો ઓદક પ્રકૃતિથી-સ્વભાવથી વાયુને ટાળે, જ્યારે પિતાપહારી દ્રવ્યથી નિષ્પન્ન ઓદક પિત્તને દૂર કરે અને કકેનાશક દ્રવ્યથી નિર્મિત ઓદક કકેનો નાશ કરે તેમ કોઇ કર્મ જ્ઞાનને આચ્છાદિત કરે, તો કોઇક દર્શનને ધ્વસાદિ. આને પ્રકૃતિ-અંધ જાણવો. કોઇક ઓદક એકજ દિવસ અગણ્યા વિના રહી શકે તો કોઇક બે દિવસ તો કોઇક મહિના સુધી તેવી રીતે કોઇ કર્મ સત્તામાં ૨૦ કોડાકોડી સાગરોપમ તો કોઇ ૩૦ કોડાકોડી સાગરોપમ કાળ સુધી રહે, ધ્વસાદિ. આને સ્થિતિ-અંધ સમજવો. કોઇ ઓદકનો સ્નિગ્ધ કે રૂક્ષ મધુર કે કટુ રસ એક ગુણો હોય તો કોઇકનો બે ગુણો હોય તેમ કર્મનો કોઇ વખત એક સ્થાનીય રસ અંધાય તો કોઇ વખત તીવ્ર કષાયને યોગે દ્વિસ્થાનીયાદિક અંધાય. આને રસ-અંધ અવજાણવો. કોઇ ઓદકના પ્રદેશ-કણીઆ પા શેર નેટલા હોય તો કોઇકના અડધા શેર નેટલા એટલે કે કોઇ કર્મનાં પ્રદેશ-દળિયાં થોડા હોય તો કોઇકનાં ઘણાં હોય. આને પ્રદેશ-અંધ તરીકે ઓળખવો.

इदानीं मनुष्यगतिमुद्दिश्याह—

अंतो निक्खंतेहिं, पत्तेहिं पिअकलत्तपुत्तेहिं ।

सुत्ता मणुस्सभवणा—इएसु निज्झाइआ अंका ॥ ४५ ॥

[अन्तर्निष्क्रान्तैः प्रातैः (पात्रैः) प्रियकलत्रपुत्रैः ।

शून्या मनुष्यभवनाटकेषु निर्ध्याता अङ्काः ॥]

प्र० वृ०—अंतो त्ति । हे जगत्पितामह ! स्वामिन् ! इह हि संसाररङ्गान्तरे किङ्करीकृतस-
कलनारकतिर्यङ्मरामरविसरसर्वार्थसिद्धाप्रतिष्ठानपर्यवसानप्रसृमराप्रतिहतशासनस्य महाम-
हिम्नो मोहमहीन्द्रस्य पुरः कर्मपरिणामसूत्रधारेण निरन्तरं चतुर्गतिनाटकान्यभिनीयन्ते ।
तन्मध्याच्चाभिनीयमानेषु मनुष्यगतिनाटकेषु अङ्काः शून्या निर्ध्याता इति सम्बन्धः । तत्र
मनुष्यगतिरेव तत्तदवस्थाविशेषानुभूयमानशृङ्गारादिरसात्मकत्वेन नाटकानीय नाटकानि
तेषु । साम्प्रतं मनुष्यभवानां नाटकैः सह साधर्म्यमाह—तत्रादौ मनुष्यभवस्वरूपमेवाभिधी-
यते । नरभवेष्टपुत्रेण मया अङ्काः—उत्सङ्गाः सुत्ता—शून्याः निज्झाइआ—निर्ध्याता दृष्टाः ।
कैः शून्या इत्याह—प्रियकलत्त० कलत्राणि पुत्राश्च कलत्रपुत्राः प्रियाश्च, तत्र प्रियकलत्राणि-
प्रियप्रणयिन्यः, पुत्राश्च—अङ्गजा नन्दनाः तैः । किंविशिष्टैः ? पत्तेहिं—पात्रैः । कथम् ?
कथमपि तथाविधसातावेदनीयोदयात् । प्रातैः—लब्धैः स्वोचितगुणगणाधारत्वेन पात्र-
भूतैस्तैः । शून्या—विरहिता उत्सङ्गा दृष्टाः, तेषामेव क्रीडाक्रीडाविलासयोग्यत्वात् । अथ
कथं तैरिंहितत्वमङ्गानामित्याह—अन्तो निक्खंतेहिं ति । यतस्तैरन्तर्—मध्यादुत्सङ्गस्यैव
निष्क्रान्तैरायुःक्षयेण निविडभुजपञ्जरान्तरादप्याच्छिद्य दुर्दान्तयमकिङ्करैरपहृतैः । पात्रं हि
कलत्रपुत्रादिकं प्रायो न चिरावस्थायि भवति । इदमत्र तात्पर्यम्—मनुष्यजन्मन्युत्पत्तेन
मया प्रियकलत्रादिविप्रयोगसमुद्भूतं दुःखमनुभूतमिति । तथा नाटकेऽपि विष्कम्भकसूचि-
तामिनेयवस्तुपरिसमाप्तिरूपादयोऽङ्कास्ते च रङ्गाङ्गणमध्यान्निष्क्रामद्भिः चतुर्विधाभिनयनिपु-
णैरभिनायकपात्रैः शून्याः स्युः । पात्राणि कलत्रपुत्ररूपाणि भजन्ति । इति पञ्चचत्वारिंश-
स्तमगार्थः ॥ ४५ ॥

हे० वि०—(अतो त्ति) । गमनिका—मनुष्यभवनाटकेषु—नरजन्मप्रेक्षणेषु निर्ध्याताः—
अवलोकिता । कै का ? एकत्रोत्सङ्गाः, अन्यत्राधिकारपरिच्छेदाः । किंरूपा निर्ध्याताः ?
शून्या—विकलाः । कैरित्याह—एकत्र पात्रैः, अन्यत्र प्रातैः, प्रियकलत्रपुत्रैः प्रिया—यहभाः,
कलत्रपुत्रास्तैः । किंविशिष्टैः [पात्रैः किंविशिष्टैः] प्रियकलत्रपुत्रैरित्याह—अन्तर्—मध-
न्निष्क्रान्तैः निर्गतैः ॥ इति गार्थः ॥ ४५ ॥

શબ્દાર્થ

ંતો (અન્તર) = મધ્યમાં.
 નિષ્પત્તેર્હે (નિષ્પાત્તૈઃ) = નીકળી ગયેલા.
 પત્તેર્હે (પ્રાપ્તૈઃ) = મેળવેલ.
 પત્તેર્હે (પાત્રૈઃ) = પાત્રો વગેરે.
 પ્રિય (પ્રિય) = પ્રિય, વહન.
 ફલત્ત (ફલત) = પત્ની.
 પુત્ત (પુત્ર) = પુત્ર.
 પ્રિયફલત્તપુત્તેર્હે = પ્રિય પત્ની અને પુત્રોથી.

સુદ્ધા (શુદ્ધાઃ) = શુદ્ધ, ખાલી.
 મણુસ્સ (મણુવ્ય) = મનુષ્ય.
 મત્ત (મત્ત) = ભવ, ઉત્પત્તિ.
 ણાટક (નાટક) = નાટક.
 મણુસ્સમવણાટપત્તુ = મનુષ્ય-ભવરૂપ નાટકોમાં.
 નિઘ્નાદ્વા (નિષ્પાતાઃ) = જોવાયા.
 અંકા (અંકાઃ) = (૧) ઉત્સંગો, ધોળાઓ, (૨) અંકો,
 અધિકાર-પરિચ્છેદો.

પદ્યાર્થ

મનુષ્ય-ભવમાં પણ વિગંભના—

“(હે નાથ!) મનુષ્ય-ભવરૂપ નાટકોને વિષે મને પ્રાપ્ત થયેલા પ્રિય પત્ની અને પુત્રોથી ઉત્સંગો, મધ્યમાંથી તેઓ નીકળી ગયેલા (અર્થાત્ વૃદ્ધાવસ્થા પૂર્વે મરણને શરણ થયેલા) હોવાથી શૂન્ય જોવાયા.”—૪૫

રૂપાકરણ

અર્થ-ગૌરવ—

આ પદ્ય રૂપક અલંકારથી વિશેષતઃ શોભે છે. સંસાર એ રંગમંડપ છે. તેમાં અપ્રતિષ્ઠાન નરકાવાસથી માંડીને તે સર્વાર્થસિદ્ધ સુધી ગોઠે નામના નરપતિની અપૂર્વ સત્તા ચાલે છે. આ રંગમંડપમાં કર્મનું પરિણામ એ સૂત્રધાર છે અને શાશ્વત નરક, તિર્યચ, મનુષ્ય અને દેવ એ ચાર ગતિઓ તે ચાર નાટકો છે. તેમાં મનુષ્ય-ભવરૂપ નાટકમાં પત્ની, પુત્ર પ્રમુખ પાત્રો છે.

નાટકાદિ સંબંધી વિચાર—

કાવ્યના દૃશ્ય અને ‘શ્રવ્ય’ એમ બે ભેદો છે. જેનો ‘અભિનય થઈ શકે’-જે લગવી છતાવાય તે ‘દૃશ્ય’ કાવ્ય છે. આ દૃશ્ય કાવ્યને ‘રૂપક’ પણ કહેવામાં આવે છે. આ રૂપકના નાટક, પ્રકરણ

૧ અન્ય કાવ્યનું લક્ષણ શ્રીવિન્દનાથ કવિએ સાહિત્યદર્પણ (પૃ ૬, શ્લોક ૩૧૩)માં નીચે મુજબ આપ્યું છે:—

“શ્રવ્યં શોભ્યમાત્રં તત્ત્વં પદ્યમયમયં દ્વિધા”

અર્થાત્ જે કાવ્ય ફક્ત સાંભળી શકાય, જેનો અભિનય થઈ ન શકે તે ‘શ્રવ્ય’ કાવ્ય છે. એનો (પણ ‘દૃશ્ય’ કાવ્યની જેમ) પણ અને મદ્ય એમ બે પ્રકારો છે.

૨ અભિનય એટલે અવસ્થાનુ અનુકરણ, લગવનું તે. આના આગિક, વાચિક, આહાર્ય અને સાત્ત્વિક એવા ચાર પ્રકારો છે. સાહિત્યદર્પણ (પૃ ૬, શ્લોક ૨)માં કહ્યું પણ છે કે—

“મવેદમિનયોઽવસ્થા-નુકારઃ સંવત્તર્વિધઃ ।

માદ્રિકો વાચિકશ્રવ-માહાર્યઃ સાત્ત્વિકસ્યા ॥”

અંગ (દેહ) થી કરાય તે આગિક; વાચા (વાણી) થી કરાય તે વાચિક; બૂબલુ, વગેરેથી કરાય તે આહાર્ય; અને ખેદ, રોમાચ વગેરે સાત્ત્વિક ભાવ દ્વારા સંપન્ન તે સાત્ત્વિક કહેવાય છે.

ઇત્યાદિ દશ લેહો છે. આ વાતની સાહિત્યદર્પણ સાક્ષી પૂરે છે, કેમકે તેના છઠ્ઠા પરિચ્છેદમાં
છઠ્ઠું પણ છે કે—

“દદ્યથ્રવ્યત્વમેદેન, પુનઃ કાવ્યં દ્વિધા પ્રતમ્ ।

દશ્યં તન્નામિનેયં તદ્-રૂપારોપાત્ તુ રૂપકમ્ ॥ ૧ ॥

“નાટકમથ પ્રકરણં માળ-વ્યાયોગ-સમવકાર-હિમાઃ ।

ઈદામૃગા-ઽઙ્ક-વીધ્યઃ પ્રહસનમિતિ રૂપકાણિ દશ ॥ ૩ ॥”

નાટકનું લક્ષણ—

નાટકનું લક્ષણ ત્યાં નીચે સુબળ દર્શાવ્યું છે:—

“નાટકં સ્થાતવૃત્તં સ્થાત્, પદ્મસન્ધિસમન્વિતમ્ ।

વિલાસદ્વ્યાદિગુણવદ્, ચુકં નાનાવિમૂતિમિઃ ॥ ૭ ॥

સુચતુઃસસમુદ્ગતિ, નાનારસનિરન્તરમ્ ।

પદ્માદિકા વદાપરા-સ્ત્રાજ્ઞાઃ પરિકીર્તિતાઃ ॥ ૮ ॥

પ્રસ્થાતવંશો રાજર્ષિ-ર્ધીરોદાત્તઃ પ્રતાપવાન્ ।

દિવ્યોઽય દિવ્યાદિવ્યો વા, ગુણવાન્ નાયકો મતાઃ ॥ ૯ ॥

યક યય મવેદક્કી, ઘૃહારો યીર યવ વા ।

અક્ષમન્યે રસાઃ સર્વે, કાર્યો નિર્વહણેઽદ્યુતઃ ॥ ૧૦ ॥

અત્યારઃ પદ્મ વા મુલ્યાઃ, કાર્યવ્યાપૃતપૂરવાઃ ।

ગોષુઘ્નાપ્રસમાર્ગં તુ, ઘન્યનં તથ્ય કીર્તિતમ્ ॥ ૧૧ ॥”

અર્થાત્ નાટકનું વૃત્ત (કથા) પ્રસિદ્ધ હોવું જોઈએ. સર્વથા કલ્પિત કથા નાટકમાં કાર લાગે નહિ. નાટકમાં વિલાસ, સમૃદ્ધિ વગેરે શુભો તેમજ અનેક પ્રકારનાં એશ્વર્યનાં વર્ણન હોવાં જોઈએ. સુખ-દુઃખની ઉત્પત્તિનું દર્શન તેમજ વિવિધ રસોની પૂર્ણતાથી એ અલંકૃત હોવું જોઈએ. નાટકમાં પાંચથી માંડીને દશ મુદ્ધી અંકો હોઈ શકે છે. પ્રસિદ્ધ વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલી ધીરોદાત્ત, પ્રતાપી, શુભવાન્ દોષ રાજર્ષિ કે દિવ્ય અથવા શિભ-અદિવ્ય એવો શુભી પુરુષ નાટકનો નાયક હોય છે. યુગાર રસ અને વીર રસ એ બેમાંથી ગમે તે એક રસ પ્રધાન હોય છે, ત્યારે આક્રીના બીજા રસો અંગીભૂત હોય છે, આ બધાને નિર્વેદ્ય-સંધિમાં અદ્યુત બનાવવા જોઈએ. નાટકમાં ચાર કે પાંચ પુરુષો મુખ્ય ભાગ ભજવનારા હોવા જોઈએ. વર્ણ ગાયના પૂછડાના આગળા ભાગ જેવી નાટકની રચના હોવી જોઈએ.

૧ દુષ્યન્ત જેવા. ૨ શીકુષ્મ જેવા. ૩ શીરામચન્દ્ર જેવા કે જે દિવ્ય છતાં પોતાને અદિવ્ય સમજે.

૪ નાટકના અંકો કેમકે નાના હોવા જોઈએ એવો કેટલાક અર્થ કરે છે, ત્યારે કેટલાક એનો એ અર્થ કરે છે કે જેમ માથના પૂછડામાં કેટલાક વાળ નાના હોય તો કેટલાક વાળ મોટા હોય તેમ નાટકના કેટલાક ભાગો સુખ-અનિમિર્માન સમાપ્ત થઈ જવા જોઈએ તો કેટલાક વધારે લગાડ પ્રતિમુખ સંધિમાં પૂર્ણ થવાં જોઈએ.

૫ બીજાના અર્થનો આભિપ્રાય કરનાર તે સંધિ છે. સન્ધિ, વિજોષ, અથન, નિર્વેદ્ય, પરિભાષણ, કૃતિ, પ્રસાદ, આનન્દ, સમય, ઉપનૃદન, આજણ, પૂર્વવાચ, અભ્ય સંહાર અને પ્રસસ્તિ એ નિર્વેદ્યસંધિનાં ૧૪ અંગ છે.

अन्तनिष्क्रान्तनिखिल-पात्रोऽङ्क इति कीर्तितः ॥ १९ ॥”

અર્થાત્ જેમાં નાયકનું ધરિત્ર સ્પષ્ટ હોય, જે રસ અને લાવથી પરિપૂર્ણ હોય, જેમાં અઢાર્થક શબ્દ ન હોય, જેમાં નાના નાના ચૂલ્ક (સમાસથી રહિત ગદ્ય) હોય, અવાન્તર કાર્ય જેમાં પૂર્વ થઇ જતું હોય, કિન્તુ બિન્દુનો લેશ તો અવશિષ્ટ રહેતો હોય, જેમાં ઘણાં કાર્યોની સંકીર્ણતા ન હોય તેમજ બીજાનો જેમાં નાશ થતો ન હોય, જે અનેક પ્રકારનાં સંવિધાનથી યુક્ત હોય, પરંતુ જેમાં બહુ પદો ન હોય તે 'અંક' કહેવાય છે. આ અંકમાં સન્ધ્યાદિક આવશ્યક ક્રિયાનો વિરોધ ન હોવો જોઇએ, તેમજ જે કથા ઘણા દિવસે પૂરી થઇ હોય તેને એકજ અંકમાં કહી દેવી ન જોઇએ. વળી નાયક સર્વદા સમીપ રહે તેમજ ત્રણ આર પાત્રથી પરિવૃત રહે. દ્વરથી બોલાવવું. વધ, યુદ્ધ, રાજ્ય-વિશ્લવ, દેશ-વિશ્લવ વગેરે, લગ્ન, લોજન, શાપ, મલત્યાગ, મરણ, રમણ, દંતક્ષત, નખક્ષત, શયન, અધરપાનાદિક લક્ષ્યકારી કાર્ય, નગર વગેરેનો ઘેરો, આન, અન્દનાદિનું વિલેપન એ વાતો અંકમાં પ્રવેશ જતાવવી ન જોઇએ. અંક બહુ મોટો ન હોવો જોઇએ. દેવી તથા પરિજન (સેવક વર્ગ), મન્ત્રી, વૈશ્ય વગેરેના લાવપૂર્ણ અને રસ-પૂર્ણ ચરિત્રોથી એ યુક્ત હોવો જોઇએ. વળી એની સમાપ્તિમાં સર્વ પાત્રો નીકળી જવા જોઇએ.

વિષ્કંભક—

વિષ્કંભક એ અર્થના પાત્ર ઉપશેષક પૈકી એક છે. અતીત અને અનાગત કથાઓનો સૂચક, કથાને સંક્ષિપ્ત કરવાવાળો જે એક તે ‘વિષ્કંભક’ છે. આના શુદ્ધ અને સંકીર્ણ એવા બે પ્રકારો છે. જે વિષ્કંભકમાં એક કે એ મધ્યમ પાત્ર ભાગ લેતા હોય તે ‘શુદ્ધ’ કહેવાય છે, બીજા જેમાં બીજા તેમજ મધ્યમ પાત્રો ભાગ લેજતા હોય તે ‘સંકીર્ણ’ કહેવાય છે. આ વાત શ્રાહિત્યદર્પણ (૫૦ ૬, ૨૨૭૦, ૫૪-૫૬) ઉપરથી જોઈ શકાય છે, કેમકે ત્યાં કહ્યું છે કે—

“અયોપક્ષેપકાઃ પદ્મ, વિષ્કમ્મક-પ્રવેશકૌ ।

ચૂલિકા-ક્રદ્વાવતારોડ્ય, સ્યાદ્દુસુપમિત્યપિ ॥ ૫૪ ॥

દૃત્તવર્તિત્વમાણાનાં, કયાંશાનાં નિદર્શકઃ ।

સક્ષિતાર્યસ્તુ વિષ્કમ્મ, આદાવદ્વસ્ય દર્શિતઃ ॥ ૫૫ ॥

મધ્યેન મધ્યમામ્યાં યા, પાત્રામ્યાં સમ્પયોજિત* ।

શુદ્ધઃ સ્યાત્ સ તુ સંકીર્ણો, નીચ-મધ્યમકલ્પિતઃ ॥ ૫૬ ॥”

૪ ૪ ૪ ૪

ફદાર્નો દેવગતિમધિકૃત્યાહ—

દિદ્ધા રિરિરિદ્ધીઓ, આણાડ કયા મહદ્ધિઅસુરાણં ।

સહિઆ ય હીણદેવ-ત્તણેસુ દોગમ્મસંતાવા ॥ ૪૬ ॥

[દૃષ્ટા રિપુન્નદ્વય આજ્ઞાઃ કૃતા મહર્દિકસુરાણામ્ ।

સોઢૌ ચ હીનદેવત્વેષુ દૌર્ગત્યસન્તાપૌ ॥]

પ્ર૦ ૪૦—દિદ્ધા ત્તિ । હે સકલસુરચક્રશઠ ! સ્વામિન્ ! મયા સુરગતિગતેનાપીદમિદમનુભૂ-
તમિતિ । અનુભવસ્વરૂપમાહ-દિદ્ધા-દૃષ્ટા રિપૂણાં-અરાતીનામૃદ્ધયઃ-સમ્પદઃ, રિપુક્રદ્ધીઃ
તાવત્ દૃષ્ટ્વા ભવતિ હિ પરસ્પરં ગ્રામભવૈરિણાં મત્સરભરશ્ચ—

“વરં દેશપરિત્યાગો, વરં નેત્રાપકર્ષણમ્ ।

સ્વાપમાનિતશઞ્ચૂળાં, ન પુનર્વીક્ષિતાઃ શ્રિયઃ ॥ ૧ ॥”

તયા આણા૦ મહતી ઋદ્ધિર્યેષાં તે મહર્દિકાઃ સુરાસ્તેષાં આજ્ઞાઃ-શાસનાનિ તાઃ કૃતા-
નિવર્તિતાઃ । કારયન્તિ હિ સ્વકાર્યાણિ વલ્લદાક્રમ્ય ચલિનઃ કિઙ્કારાનામિયોગિકસુરાન્
સુરસત્તમાઃ, વલ્લવત્તરાક્રાન્તિદુઃખે ચ મરણજન્યમન્યું તૃણાયાપિ ન મન્યન્તે મા ભવતામ્
(માનધનાઃ!) અતઃ પ્રવોક્તમ્—

“શક્યઃ કૌલાગ્રતઃ પાતઃ, શક્યં ચ વિપ્રમહ્નણમ્ ।

एका न शक्यते सोढु-माक्रान्तिरल्यचरः ॥ ૧ ॥”

૧ વિષ્કંભક, પ્રવેશક, ચૂલિકા, આદાવતાર અને અદ્ધ યુગ એ પાત્ર છે.

તથા 'સહિઓ ય હીનદેવત્તણેસુ' હીનાનિ ચ તાનિ દેવતાનિ-કિલ્લિપિક[ત્વ]-વ્યન્તરા-
દીનિ તેપુ સહિઆ ઇતિ સોઢૌ । ચશબ્દઃ પૂર્વાપેક્ષયા સમુચ્ચયે । કૌ સોઢાવત આહ-
'દોગચ્ચસંતાવા' દુર્ગતસ્ય ભાવો દૌર્ગત્યં-નૈઃસ્વ્યં, સન્તાપો-ભયાદિજનિતશ્ચ શ્વેદઃ, દૌર્ગત્યં
ચ સન્તાપશ્ચ દૌર્ગત્યસન્તાપૌ સૌ સોઢૌ । ઇતિ પદ્મત્વારિંશત્તમગાથાર્થઃ ॥ ૪૬ ॥

હે૦ વિ૦—(દિટ્ઠુ ત્તિ) । દટ્ટા-અવલોકિતાઃ । કાઃ? રિપુકદ્વયઃ-શત્રુસમૃદ્ધયઃ ।
તથા આજ્ઞાઃ-શાસનાનિ કૃતાઃ-પરિપાલિતાઃ મહર્હિકસુરાણાં-વિશિષ્ટદેવાનામ્ । ઇતિ-
પ્રવંપ્રકારેણ । સોઢાશ્ચ-સેવિતાશ્ચ । કે? દૌર્ગત્યસન્તાપાઃ-દારિદ્ર્યક્લેશાઃ । કેપુ? હીનદે-
વત્તેપુ-કિલ્લિપ-વ્યન્તરાદિપુ ઇત્યર્થઃ ॥ ૪૬ ॥

શબ્દાર્થ

દિટ્ઠા (દટ્ટાઃ)=જેવાઇ.
રિપુ (રિપુ)=શત્રુ, દુશ્મન.
રિહિ (કહિ)=ઝડિ, સંપત્તિ.
રિહિરિહીઓ=શત્રુઓની સંપત્તિઓ.
આજ્ઞાઓ (આજ્ઞાઃ)=આજ્ઞાઓ, હુકમો.
કૃતા (કૃતાઃ)=કરાઇ.
મહર્હિક (મહર્હિક)=મોટી ઝડિવાળો.
સુર=દેવ.
મહર્હિકસુરાણં=મહર્હિક દેવોની.

સહિઆ (સોહો)=સહન કરાયા.
ય (ચ)=વળી.
હીન (હીન)=હલકો, નીચ.
દેવત્તણ (દેવત્તં)=દેવપણું.
હીનદેવત્તણેસુ=નીચ દેવપણુમાં.
દોગચ્ચ (દૌર્ગત્ય)=નિર્ધનતા.
સંતાવ (સન્તાપ)=સન્તાપ, કષ્ટ.
દોગચ્ચસંતાવા=નિર્ધનતા અને સન્તાપ.

પદાર્થ

દેવ-ગતિમાં પણ કંઈકના—

“વળી (હે નાથ! દેવલોકમાં પણ) મેં શત્રુઓની સંપત્તિઓ જોઇ, મહર્હિક સુરોનાં
શાસનો શિરે ચડાવ્યાં અને (કિલ્લિપ જેવા) નીચ દેવપણુમાં કવિદ્રતા અને સંતાપ સહન
કર્યા.”—૪૬

સ્પષ્ટીકરણ

ચતુર્ગતિના દુઃખની પ્રસાધા—

૪૩ મા પદમાં નારકનાં કષ્ટોનું, ૪૪ મામાં તિર્યચની પીડાઓનું અને ૪૫ મામાં મનુષ્યની
મહાવિકેળનાઓનું કવિરાજે વર્ણન કર્યું છે. આથી કદાચ કોઇ પાઠકને એમ આશા રહેતી હોય
કે દેવ-ગતિમાં તો સુખ હોવું જોઇએ, તો તેની તે આશા પણ વ્યર્થ ॥ એમ કવિરાજ આ
શ્લોક દ્વારા સૂચવે છે.

આ આસાર સંસારમાંની આરે ગતિઓ પેઢી કોઇ પણ ગતિ થોડે ઘણે અંશે પણ ઇચ્છવા
યોગ્ય હોય તો તે મનુષ્ય-ગતિજ છે, કેમકે એજ ગતિ દ્વારા મોક્ષ મેળવી શકાય ॥ અને
એમ થતાં દુઃખનો આત્મન્ટિક નાશ કરી શકાય છે.
અપ્રશ્ન ૨૦

મનુષ્ય-ગતિની જેમ પુણ્ય કરવાથી દેવ-ગતિ પ્રાપ્ત થાય છે, છતાં 'સામાન્ય કથન તરીકે' એમ કહી શકાય કે ત્યાં કોઈ જાતનાં તત-નિયમોને માટે અવકાશ નહિ રહેલો હોવાથી અર્થાત્ દેવો અવિરત હોવાથી એ ગતિ મનુષ્ય-ગતિથી ઉતરતી છે.

અત્ર એવો સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે દેવ-ગતિ પુણ્ય ઉપાર્જન કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે; તો પછી ત્યાં દુઃખ કેમ સંભવે? આનો ઉત્તર એ છે કે જેમ પાપ એ લોહાની શૃંખલા (ખેડી) છે, તેમ પુણ્ય પણ બ્યારે સુવર્ણની શૃંખલાજ છે, તો પછી શૃંખલા-બદ્ધ જીવન એ સુખ કેમ કહી શકાય? વળી એ પણ ધ્યાનમાં લેવા જેવી હકીકત છે કે દેવ-ગતિમાં દેવોનો જન્મ ઔપપાતિક હોવાથી તેમને ગર્ભ અને જન્મ પરત્વેનાં દુઃખો સહન કરવા પડતાં નથી, વળી તેઓનું આયુષ્ય અનપવર્તનીય હોવાથી વિષ, શસ્ત્ર, અગ્નિ ઇત્યાદિ વડે જાન જતો રહેવાનો

૧ સામાન્ય કથન કહેવાનું કારણ એ છે કે નવ ઐવેયક મુખીની દેવ-ગતિ તો અલબ્ધને પણ પ્રાપ્ય છે. પરંતુ આ ઐવેયકના ઉપલા ભાગમાં રહેલા પાંચ અનુત્તર વિમાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો દેવ ત્રણથી વિશેષ ભવ જેમના બાકી રહ્યા હોય એવા માનવાદિકથી શ્રેષ્ઠ છે. કેમકે આનો દેવ તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રના ચતુર્થ અધ્યાયના 'વિજ્ઞવાદિષુ દિષ્ટમાઃ' એ ૨૭ મા સૂત્ર પ્રમાણે દ્વિચરમ છે એટલે કે 'વિજ્ઞવાદિક અનુત્તર વિમાનમાંથી ચલ્યાને તે દેવ મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઈ ફરી અનુત્તર વિમાનનો અધિકારી બની મનુષ્ય થઈ તેજ ભવમાં મુક્તિ-મહિલાને મદિરે પધારે છે. 'સર્વાર્થસિદ્ધ' વિમાનવાસી દેવ તો વળી આનાથી પણ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે આની પૂર્વેના મનુષ્ય ભવમાં ફક્ત સાત પ્રાણ બેટહુંજ આયુષ્ય વધારે હોત તો તેજ ભવમાં મોક્ષે જાત, પરંતુ એટલું ઓછું આયુષ્ય હોવાથી લગભગ સિદ્ધિ-મુખના જેવું સુખ તે આ વિમાનમાં ઉડ સાગરોપમ મુખી અનુભવી મનુષ્ય તરીકે ઉત્પન્ન થઈ સિદ્ધિ-મુન્દરીને વરે છે. આ દેવો કરતા ઉતરતાં દરબળના પરંતુ આપિત્ત ભોગવનારા એવા ૬૪ ઇન્દ્રો સમ્યક્ત્વધારી હોઈ કરીને અત્પસંસારી છે. એથી કરીને તેમને પણ સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં ઉચ્ચ કોટિના ગણી શકાય.

૨ સંમૂરઘન, ગર્ભ અને ઉપપાત જેમ જન્મના ત્રણ પ્રકારો પડે છે. જે સ્થાનમાં જીવ ઉત્પન્ન થાય તે સ્થાનના પુદ્ગલોને સરીરરૂપે જનાવે તે જીવનો જન્મ સંમૂરઘન છે. માતા-પિતાના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતાં જીવો ગર્ભજ છે, કેમકે શુક્ર અને ઓલિતના મિલનના આધારરૂપ ગર્ભ છે. માતા-પિતાના સંયોગ વિનાના જન્મના એકે સંમૂરઘન અને ઉપપાત જેમ બે ભેદો છે, તો પણ તેમાં નરકમાં રહેલ કૃષી કે ઔષ્ણ-વામાં ઉત્પન્ન થતા નારણીઓનો તેમજ દેવ-સ્થામાં ઉત્પન્ન થતા દેવોનો જન્મ ઔપપાતિક કહેવાય છે. આમાં પ્રતિવિસિદ્ધ યોગની પ્રાપ્તિ એ નિમિત્ત છે. અર્થાત્ દેવોના ઔપપાતિક જન્મમાં શુક્રાદિક પુદ્ગલવર્ત્ત મદજ નથી તેમજ તેમાં પ્રચ્છદ-પટ (ચાદર) કે દેવદૂધના પુદ્ગલોને સરીરરૂપે પરિવૃત્તાવવામાં આવતા નથી; કિન્તુ દેવસ્થાના પ્રચ્છદ-પટની ઉપર અને દેવદૂધની નીચે રહેલા પુદ્ગલોને વેષ્ટિય સરીરરૂપે મદજ કરવામાં આવે છે. જીએ શ્રીતત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્રની શ્રીમિદ્ધમેનગલ્પિકૃત ટીકા (૫૦ ૧૮૯-૧૯૦).

૩ આયુષ્યકર્મના જે પુદ્ગલો છે તે 'દ્રવ્ય-આયુષ્ય' છે. આની સદાચતાથી જીવ જે અમુક કાળ મુખી જીવી મહે તે 'કાલ-આયુષ્ય' યાને 'વિધિનિ-આયુષ્ય' છે. દ્રવ્ય-આયુષ્ય પૂર્વે કયાં વિના-આયુષ્યના બેટલા પુદ્ગલો પૂર્વે ભવમાં જીવે મદજ કયાં હતા તેનો ધ્યેય કયાં વિના કોઈ જીવ કદાપિ મરતો નથી; પરંતુ ૪૭-આયુષ્ય અપર્યંત રહ્યા છતાં પણ જીવ મરી શકે છે. આ આયુષ્યને લક્ષ્યમાં લઈને ચાત્ર્ય કરીને અપવર્તનીય અને અનપવર્તનીય એવા બે ભેદો પડ્યા છે. કોટિયામાં જ્યાં મુખી તેવ જીવ ત્યાં મુખી રીતો જાય છે. આમાં રીતની જે પ્રમાણે વાટ નાની મોટી રાખવામાં આવે તે પ્રમાણે રીતો ઓછા વધુ કાં મુખી જાય. એવીજ રીતે મરુગમાં વડાની જેડ.

તેમને અદ્યાંશે લય નથી, તથા પૈકિય લબ્ધિથી મુક્ત હોવાથી તેઓ મનગમતાં રૂપો વિકૃર્વા શકે છે, અનેક પ્રકારના ભોગો ભોગવી શકે છે, તથા વળી તેઓને આપણી માફક કાવલિક આહાર નહિ હોવાથી તેઓ ઉદર-નિર્વાહની ચિન્તાથી મુક્ત છે ઇત્યાદિ સુખો દેવોને પુણ્ય-કર્મના ઉદયરૂપે મળે છે ખરાં; પરંતુ ત્યાં પણ વૈર, પરતન્નતા, ઈર્ષ્યા ઇત્યાદિ દુર્ગુણરૂપ દુરમનોની છાવણી હોવાથી કેટલાક દેવો પોતાથી અધિક પુણ્યશાળી દેવની વિશેષ સંપત્તિ જોઇને મનમાં ને મનમાં ઈર્ષ્યાગ્નિથી જાળ્યા કરે છે, કેટલાક દેવોને પોતાના ઉપરી અધિકારીની સેવામાં સમય ગાળવો પડે છે, ન્યારે 'કિલ્બિષક તરીકે ઉત્પન્ન થયેલા દેવોને પોતાની અધમતાનો ખ્યાલ દુઃખના માથે આડે ભાગ્યાં હોય તેવું કષ્ટકારી જીવન વ્યતીત કરાવે છે.

આ પ્રકારના સુખ-દુઃખો ઉપરાંત પ્રાયઃ દરેક દેવને અવન-કાળને છ માસ ગાદી રહેતાં આખી હંદગીમાં ન પ્રાપ્ત થયેલી 'વૃદ્ધાવસ્થા' ઘેરી લે છે એટલુંજ નહિ, પરંતુ પોતે અવધિજ્ઞાન

જીવે પૂર્વ ભવમાં આયુષ્યની સ્થિતિ એવી સિધ્ધિ (દીક્ષી) બાંધી હોય કે શસ્ત્રાદિકના આઘાત વગેરે પ્રાપ્ત થતાં કાલ-આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યા વિના જીવ મરણ પામે. આ સિધ્ધિ આયુષ્યને 'અપવર્તનીય' કહેવામાં આવે છે; આથી વિપરીત આયુષ્ય તે 'અનપવર્તનીય' છે. અર્થાત્ જીવે પૂર્વ ભવમાં આયુષ્યની સ્થિતિ એવી તીવ્ર (ઘન) બાંધી હોય કે શસ્ત્રાદિકના આઘાત વગેરે થવા છતાં પણ કાલ-આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યા વિના તે નજ મરે; આ આયુષ્ય તે 'અનપવર્તનીય' છે. શસ્ત્રાદિક બાજ નિમિત્તથી જે આયુષ્યનો ક્ષય થાય તે 'સોપક્રમ' કહેવાય છે. આ લક્ષણ અપવર્તનીય આયુષ્ય પરત્વે છે. આયુષ્યના પરિસમાપ્તિના અવસરે જેને આતું નિમિત્ત વિદ્યમાન હોય તે આયુષ્ય પણ 'સોપક્રમ' કહેવાય છે. આ અનપવર્તનીય આયુષ્ય સંબંધી હકીકત છે. કહેવાની મતલબ એ છે કે અપવર્તનીય આયુષ્ય તો સોપક્રમજ છે, ન્યારે અનપવર્તનીયના સોપક્રમ અને નિરૂપક્રમ એવા બે ભેદો છે. અત્ર એ ઉમેરવું આવશ્યક સમજાય છે કે સ્થિતિ-આયુષ્યમાં જેમ ઘટાડો કરી શકાય છે, તેમ વધારો કરી શકાતો નથી. ઇન્દ્ર, અન્દ્ર કે તીર્થંકર પણ તેમ કરી શકે તેમ નથી.

૧. જુઓ પૃ. ૩.

૨ દેવોના ભવનપતિ, અન્તર, જ્યોતિષક અને વૈમાનિક એવા ચાર પ્રકારી છે. આમાં પ્રથમ અને અન્તિમ જાતના દેવોના ઇન્દ્ર, સામાનિક, ત્રાયર્ચિચ, પાર્વઘ, આત્મરક્ષક, લોકપાલ, અનીક, પ્રકીર્ણક, આલિંગીય અને કિલ્બિષક એવા દશ ભેદો છે. આ ભેદોમાંથી ત્રાયર્ચિચ અને લોકપાલ સિવાયના આઠ ભેદો તો અન્તર અને જ્યોતિષકના પણ પડે છે. અર્થાત્ કિલ્બિષક દેવ તો ચારે જાતના દેવોમાં છે, આ દેવને મનુષ્યો પૈકી અંત્યજની ઉપમા આપવામાં આવે છે.

૩ આના સમર્થનાર્થે શ્રીઆચારંગસૂત્રના પ્રથમ શ્રુતસ્કંધના 'શીતોષ્ણીય' નામના તૃતીય અધ્યયનના પ્રથમ ઉદ્દેશકના અતુર્થ સૂત્ર (પત્રાંક ૧૫૪)માંના "જરામજ્જવસોવશ્ણિય નરે સપયં મૃદે ધમ્મં નાશિતાન્નદ્" એ પાઠની ટીકા કરતાં શ્રીશ્રીલાંકાચાર્યે ઉર્ફે કોટ્યાચાર્યે કહે છે કે—

"તત્ સંસારે સ્થાવમેષ નાસ્તિ યત્ર જરામૃત્યુ ન સ્તઃ, દેવાનાં જરાઽમાઘ ક્ષતિ ચેત્, ન, તત્રાપ્તુપાન્તકાલે હેરાચલસુલુપ્તમુરવર્ણેહાન્વુપપન્તેઃ અસ્ત્યેવ ચ તેપામપિ જરાસન્નાઘઃ"

આજળ જતાં (૧૫૫ માં પત્રાંકમાં) તેઓ સર્વ દેવોની અવનસ્થિતિ વર્ણવતાં કહે છે કે—

"માલ્યમ્ભામિઃ કલ્પવૃક્ષપ્રકમ્પઃ, શ્રીદેનાસો વાસસાં ચોપરાગઃ ।

દેવ્યં તન્ના કામરાગા-જ્ઞાનઘૃણૌ, દૃષ્ટિન્નાન્તિર્વેપયુઃપ્રારતિથ ॥"

અર્થાત્ પુષ્પની માથાનાં કરમાઈ જવું, કલ્પવૃક્ષનું હાલવું, લક્ષ્મી અને લક્ષ્મીનો નાશ, વસ્ત્રોનો વર્ણ, દીનતા, તાન્દ્રા, કામ-રાગ અને અંગમાં લંગ, દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ, ધુભરી અને અરતિ એટલાનો અવનકાળે દેવોને અનુકલ્પ થાય છે.

પટે એ બાણીને દિશગીર થાય છે કે છ માસ પછી પોતાને આ રાજ-વૈભવને તિલાંજલિ આપવી પડશે અને એક સાધારણ આણીની જેમ કર્મને આધીન થઈ અસુક મનુષ્ય કે તિર્યચ તરીકે પોતાને ઉત્પન્ન થવું પડશે. આ દુઃખનો આબેહુણ ચિતાર ખડો કરવો મુશ્કેલ છે, પરંતુ તેનું ચંદ્રિકિચિત્ત સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે તેટલા માટે નીચેની હૃદયિકત વિચારીએ.

કોઈ ગર્ભ-શ્રીમંતને લગભગ આખું જીવન મોજ શોખમાં ગાળ્યા બાદ છેલ્લે કાંટે કર્મવશાત્ પેટનું પૂરું કરવા બેટલા પણ પૈસા રહે નહિ તો તેનું દુઃખ કેટલું કહી શકાય? અથવા તો સુલક્ષણા સુન્દરીને મનપસંદ અનુગુણ પતિની સાથે તરફણાવસ્થા વ્યતીત થઈ રહેતાં એકાએક વૃદ્ધાવસ્થાના આરંભમાં તેના પતિના આણુ પરલોક-સિધાવી બચ તો તેને કેવું દુઃખ થાય? અથવા તો રાષ્ટ્ર-વિપ્લવાદિકને લઈને કોઈ ચક્રવર્તી જેવી સત્તા ભોગવનારા નૃપતિને એકાએક સંતાપ છુપાઈને પોતાનું જીવન વ્યતીત કરવાનો વારો આવે તો તેને કેવું દુઃખ થાય?

હુંકમાં એટલું જ નિવેદન કરવું બસ થશે કે જેને સુખનો સ્વાદ સરખો પણ ચાખ્યો નથી એવાને ઘોરમાં ઘોર દુઃખ આવેથી જે પીડા થાય તેવી, અથવા તો તેથી કંઈક વધારે પીડા સુખી હંદગી ગાળ્યા પછી દુઃખ પ્રાપ્ત કરનારને થાય છે. આવી કશોકી સ્થિતિ દેવની થાય છે, તો પછી કવિરાજે એ ગતિમાં પણ સુખ નથી એમ જે સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે તેની વાસ્તવિકતાનું પ્રમાણ આપવું હવે બાકી રહે છે?

***

। एवं चतुर्गतिष्वनुभूतं विज्ञाप्य साम्प्रतं तदनुभवस्यैव कालावधिं भङ्गयन्तरेणाभिधि-
स्सुराह—

સિંચંતેણ ભવવર્ણ, પહ્લદ્દા પહ્લિઆડરહદ્દુ વ ।

ઘડિસંઠાણોસપ્પિણિઅવસપ્પિણિપરિગયા વહુસો ॥ ૪૭ ॥

[સિચ્ચતા ભવવર્ણ પરિવર્તાઃ પ્રેરિતા અરચદ્દ ઇવ ।

ઘટીસંસ્થાનોત્સર્પિણ્યવસર્પિણીપરિગતા વહુદાઃ ॥]

પ્ર૦ છ૦—સિંચંતેણ સ્તિ । હે (કૃતપાર) સંસારપારાવાસીણ! ભગવન્! પરિવર્તાઃ પર્યસ્તા
ઈતિ યોગઃ । રૂઢ વસ્તુનિ કર્તુરારઘટિકેન સદ્ધ સાધર્મ્યમભિધેયમ્, અતસ્તાવદાદૌ સ્તુતિકર્તુ-
રેવાભિપ્રાયઃ પ્રતન્યતે । તત્ર મયાડરઘટિકેનેવ સિચ્ચતા-અભિપેક્ત કુર્વતા ભવવર્ણ-સંસાર-
કાનનં મિપ્યાત્વા-ડવિરતિ-કપાય-પ્રમાદ-દુષ્ટયોગજલેન પહ્લદ્દા-પરિવર્તા એકદેશેન સમુદા-
યોપચારાત્ પુદ્ગલપરાવર્તાઃ પહ્લિઆ-પ્રેરિતાઃ અતિવાહિતાઃ । કિંચિદિષ્ટાઃ ? 'ઘડિસંઠા-પરિ-
ગયા' ઘટીસંસ્થાનાભિઃ આનુપૂર્વ્યા પહ્લિકમેણ પરિવર્તમાનાભિરુત્સર્પિણ્યવસર્પિણીમિઃ પરિ-

૧ 'મસાક (૧) સંસાર' इति पाठः प्रसन्तर । २ 'परावर्ताः' इत्यपि पाठः ।

૩ સરખાનો તત્ત્વાર્થાધિગમસૂચના આઠમા અધ્યાયનું નિમ્ન-લિખિત આવે સૂત્ર—
“મિપ્યાદનંમા-ડવિરતિ પ્રમાદ-કપાય-યોગા વગ્ગહેતવઃ”

૪ અર્થેન 'સિહિમા' इति पाठान्तरं सम्भवति ।

गताः-समेताः । तत्र दशसागरोपमकोटाकोटिप्रमितस्यारोहत्प्रकर्षस्य कालविशेषस्य उत्सर्पिणीति नाम, तस्यैव तावत्प्रमाणस्य पतत्प्रकर्षस्यावसर्पिणीति । कथम्? बहुस्रो-अनन्ताः । अयमभिसन्धिः-किलानन्ताभिरुत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिरेकः पुद्गलपरावर्तो भवति । तादृशाश्च पुद्गलपरावर्ता भैरवभवावर्तगर्तनिपतितैर्जन्तुजातैरतीताद्यायां अनन्ताः समतिवाहिताः । अनागताद्यायां तु तथाविधसामग्रीविकल्पा (वैकल्या ?) द्वाप्राप्तधर्माणः पुनरनन्तगुणान्तिवाहयिष्यन्ति । तथाचोक्तं परमर्षिभिः—

(नवतत्त्वप्रकरणे गा० ५४)

“उत्सर्पिणी अनन्ता पुद्गलपरिअट्टओ मुण्येवो ।

तेऽणताऽतीअट्टा अणागंअट्टा अणंतगुणा ॥ १ ॥”

एवंविधानामनन्तपुद्गलपरावर्तानामरघट्टपरिवर्तनैः, भवस्य घनेन, उत्सर्पिण्यवसर्पिणीनां घटीभिः परस्परमुपमानोपमेयता ॥ इति सप्तचत्वारिंशत्तमगाथार्थः ॥ ४७ ॥

हे० चि०—इदानीं यावन्तं कालं नरकादिषु भ्रान्तस्तावन्तं दर्शयन्नाह—(सिचंतेण स्ति) । सिञ्चता-अभिषेकं कुर्वता, मयेति गम्यते । भववनं-संसारकाननं; एकत्र मुख्यजलेन, अन्यत्र मिथ्यात्वा-ऽविरति-कषाय-भ्रमाद-दुष्टयोगलक्षणेन । पल्लवा इति परावर्ताः । (‘पल्लिआ’) प्रेरिताः-भ्रमिताः । क इवेत्याह—अरघट्टा इव । कथम्भूताः? ‘घटीसंस्थानावसर्पिण्युत्सर्पिणीपरिगताः’ घटीसंस्थाना या अवसर्पिण्युत्सर्पिण्यस्ताभिः परिगताः-युक्ताः । कथं प्रेरिताः? बहुशः-अनेकधा । इति गाथार्थः ॥ ४७ ॥

श्लोकार्थ

सिचंतेण (सिञ्चता) = सिञ्चता.

भव (भव) = संसार.

घण (घन) = वन, जंगल.

भववणं = संसाररूप वनन.

पल्लवा (परिवर्ताः) = पुद्गल-परावर्तनो.

पल्लिआ (प्रेरिताः) = प्रेरिता, व्यतीत कथा.

अरघट्ट (अरघट) = अरघट.

घ (इव) = जेभ.

घटि (घटी) = घटिका.

संठाण (संस्थान) = संस्थान.

उत्सर्पिणि (उत्सर्पिणी) = उत्सर्पिणी.

अवसर्पिणि (अवसर्पिणी) = अवसर्पिणी.

परिगय (परिगत) = वेष्टित, युक्त.

घटिसंठाणोत्सर्पिणिअवसर्पिणिपरिगया = घटी-

संस्थानरूप उत्सर्पिणी અને अवसर्पिणीથી युक्त.

बहुस्रो (बहुशः) = अनेक बार.

पदार्थ

अव-अभयुतो काण—

“(हे नाथ !) (मिथ्यात्व, अविरति, कषाय, भ्रमाद અને યોગ એ કર્મ-અ-ધના પાયાં હેતુરૂપ જળ વડે) અવ-વનને સિચતા એવા મેં અરઘટ્ટની જેમ ઘટી-સંસ્થાનરૂપ ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીથી યુક્ત અનેક પુદ્ગલ-પરાવર્તો વ્યતીત કર્યા.”—૪૭

૧ છાયા—

ઉત્સર્પિણ્યોઽનન્તાઃ પુદ્ગલપરિવર્તેકો જ્ઞાતમ્ભઃ ।

તેઽનન્તા અતીતાઽટ્ટા અનાગતાઽટ્ટા અનન્તગુણા ॥

૨ ‘ગયા સં’ પ્રતિ-શ્લ. શાઙ્કઃ ।

૨૫૫ીકરણ

ઉપનેય-ઉપમાન—

આ પદમાં પુદ્ગલ-પરાવર્તનોને અરણ્યની, સંસારને વનની અને ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણીને ઘટાઓની ઉપમા આપવામાં આવી છે.

* * * *

एवमतीतकालानुभूतमात्मनः स्वरूपमभिधाय साम्प्रतं वर्तमानविषयमभिधित्सुराह—

भमिओ कालमणंतं, भवस्मि भीओ न नाह ! दुक्खाणं ।

संपद् तुमस्मि दिट्ठे, जायं च भयं पलायं च ॥ ४८ ॥

[આનંતઃ કાલમનન્તં ભવે ભીતો ન નાથ ! દુઃસ્વેભ્યઃ ।

સમ્પ્રતિ ત્વયિ દૃષ્ટે જાતં ચ ભયં પલાયિતં ચ ॥]

પ્ર० વૃ०—ભમિઓ સ્તિ । હે વિહિતદુર્દાન્તમન્યપ્રમાથ ! નાથ ! અહં હિ ભૈરવભવે પૂર્વોક્ત-
યુક્ત્યેવાનન્તમ્—અપર્યવસાનં કાલમ્—અનેહસં આનંતઃ—પર્યટિતઃ । તસ્મિંશ્ચ દારુણદુઃસ્થિ-
ત્યેડપિ ઘમ્મન્મયાણસ્તેમ્યસ્તથાવિધદુઃસ્વેભ્યો મનાગપિ ન ભીતઃ । સંપદ્ સ્તિ—સંપ્રતિ
તુમસ્મિ—ત્વયિ દિટ્ઠે—દૃષ્ટે અનન્યસામાન્યદેવત્વેન મનસ્વલ્પસ્થાપિતે જન્મજરામરણાદિરૂપેભ્યઃ
સાંસારિકેભ્યો દુઃસ્વેભ્યો ભયં—સાધ્મસં જાતં—પ્રાદુર્ભૂતં ચ તદેવ પલાયિતં—નટ્ટં ચ । ચશબ્દ-
સ્તુત્યકાલચક્ષનઃ । ઇયમત્ર ભાવના—કિલાયં જીવઃ સર્દેવાયિનશ્વરાકારે સકલદૃશકોશા-
ગારે સંસારે નિરન્તરં પરિભ્રમન્ સર્વથેવાનવહિતધર્માધર્મન્યવહારતથા કર્મવન્ધહેતૂનજાનાનઃ
કપાયવિષયાદીન્, અત એવ નિઃશઙ્કં પ્રવર્તમાનઃ પ્રાણવધાદિપૂપપુજ્ઞાનઃ ચ વિપર્યસ્તમતિ-
તયા સુલ્લુપ્તસા તત્પ્રત્યયાન્યસદ્ધવદુઃસ્થાન્યાશઙ્કામાત્રમપિ ન કરોતિ । કુતસ્ત્વં પુનર્ભયમ્ ?
યદા પુનઃ કર્મક્ષયોપશમજન્યમગણ્યપુણ્યપ્રાગભારલભ્યં લબ્ધ્વા અપૂર્વકરણાદિક્રમેણ ભગવદ્-
ર્શનમાપ્નોતિ તત્પ્રવચનોપદેશલેશં (ચ) જ્ઞાનં જ્ઞાનંઃ પરિશીલયતિ તદા મનાગુન્મીલિતધિવેકઃ
સ્વયમેવ ચિન્તયતિ—અત એવામી મયા કપાયવિષયાદયઃ સર્વેકાર્યેષુ પ્રાગારોપ્ય પુરસ્કૃતાઃ,
તૈરેવાહમિયન્તમનન્તમનેહસમસમજ્ઞસવિહમ્વનાભિર્વિહમ્વિતઃ । તથૈવ આઘાપિ મામેવાભિ-
ભવિતુમર્મીપામુપક્રમસ્તત્ર જાને કિમપિ ભવિષ્યતિ ઇતિ મહાન્તમન્તર્ભયં ક્ષણમનુભવતિ ।
પુનઃ પરિશીલયંતદેવ ભગવત્પ્રવચનં વિલોક્ય કપાયાદિમદનિદલનોદામપરાક્રમાનુપદ-
માદીન્ નિયતમર્મીપાં પુરસ્કારેણ પ્રમથિતપ્રતિપન્થિસાર્થસામર્થ્યં ત્રિધાય વૈરનિર્યાતનં શ્રવિષ્યે
સનાતનસ્થાનમિતિ તદયોત્તીર્ણભયમરઃ પ્રમોદમેદુરશ્ચ ભવતિ । ઇતિ—અમુના પ્રકારેણ
સ્વામિનિ દૃષ્ટે ભયં જાતં ચ પલાયિતં ચ । ઇતિ અદ્યત્વારિંશત્તમગાયાર્થઃ ॥ ૪૮ ॥

દે० વિ०—(ભમિઓ સ્તિ) । હે નાથ ! આનંતઃ—પર્યટિતઃ કાલમ્ । વિયન્તમ્ ? અનન્તં,
જીવસ્ય અનાદિકાલં યાવત્ સ્થિતત્વાત્ । કઃ ? ભવે—સંસારે । મન્યસિન્, કર્મવશપતિનો

જીવા इति भवस्तस्मिन् । परं तथापि न भीतो-न त्रस्तः । केपाम् ? दुःखानां-जन्म-जरामरणादिलक्षणानाम् । त्वयि दृष्टे पुनर्विवेककुशलत्वात् जातं-सम्पन्नम् । किं तत् ? भयं पलायितं च-नष्टं च [मे-मम क्षणिति-शीघ्रमेव] । अयमर्थः—ये हि भगवन्तं सम्यक् पश्यन्ति तेऽवश्यं लघुसंसारिणो भवन्ति इति आगमवचनात् निश्चीयते, न संशयः ॥ इति गर्भार्थः ॥ ४८ ॥

શબ્દાર્થ

ભમિઓ (ધ્રાન્તઃ)=ભયો.

કાલં (કાલં)=કાળ.

અણંતં (અનન્ત)=અનન્ત.

ભવન્મિ (ભવે)=સંસારમાં.

ભીઓ (ભીતઃ)=ભીષો.

ન (ન)=નહિ.

નાહ ! (નાથ !)=હે નાથ !

હુક્ષણં (હુ.જેભ્યઃ)=હુઃખોથી.

સંપદ (સમ્પત્તિ)=હમણા.

તુમગ્મિ (ત્વયિ)=તું.

દિદ્દે (દૃષ્ટે)=એવાયો.

જાયં (જાતં)=ઉત્પન્ન થયું.

ચ (ચ)=અને.

ભયં (ભયં)=ભય, ધીક.

પલાયં (પલાયિતં)=નાસી ગયું.

પદાર્થ

હુઃખથી ભય તથા તેનો નિરાસ—

“હે નાથ ! હું સંસારમાં અનંત કાળ રખડ્યો (તો પણ) હું હુઃખોથી ખીધો નહિ; (પરંતુ) હમણા જ્યારે મેં તને જોયો સારે (કાપાદિકથી યતી વિહંબનાને બોધ થવાથી) ભય ઉત્પન્ન થયો અને (સાથે સાથે) શમાદિક વડે તે દૂર કરી શકીશ એમ જ્ઞાન થતાં) તે પલાયન (પણ) કરી ગયો.”—૪૮

સ્પષ્ટીકરણ

અર્થ-ગવેષણા—

આ પદાર્થનો વિશેષ વિચાર કરતાં એમ સ્ફુરે છે કે જ્યાં સુધી મનુષ્યને પોતાની કદંગી સ્થિતિનું જ્ઞાન થતું નથી ત્યાં સુધી તે નિશ્ચિન્ત રહે છે. પરંતુ તેનો ખ્યાલ આવતાં તો તે સુજન હોય તો તેને સુધારવા બનતો પ્રયાસ કર્યા વિના રહે નહિ. આથી એમ કૃતિતાર્થ થતું નથી કે Ignorance is bliss અર્થાત્ અજ્ઞાનદશા એ સુખપ્રદ છે એમ માનીને જ્ઞાન પ્રાપ્ત નજ કરવું. વળી આ વાતને શાસ્ત્ર પણ સમર્થન કરે છે, કેમકે અજ્ઞાન-વાદીઓનો ૩૬૩ પાળંડીઓમાં અંતર્ભાવ કરવામાં આવ્યો છે.

साम्प्रतं स्तुतिकृद् भगवद्दर्शनेन कृतार्थं मन्यमानः स्वं जन्म पुनरुत्तरकालेऽपि तत्-
प्रार्थनारूपां स्तुतिमाह—

जइवि कयत्थो जगगुरु ! मज्झत्थो जइवि तहवि पत्थेमि ।

दाविज्जसु अप्पाणं, पुणो वि कइया वि अम्हाणं ॥ ४९ ॥

[यद्यपि कृतार्थो जगद्गुरो ! मध्यस्थो यद्यपि तथापि प्रार्थये ।

दर्शयेरात्मानं पुनरपि कदाचिदप्यस्माकम् ॥]

प्र० ४०—जइवि त्ति । हे कृपाकूपार ! जगद्गुरो ! यद्यपि त्वमेवंविधस्तथाप्यहं त्वां
प्रार्थयामि इति सम्यग्बन्धः । इदानीं यादृशः स्वामी तदेवाह । किंविशिष्टः त्वं ? जइवि—यद्य-
पि ‘कृतार्थः’ कृतो—निर्वर्तितः सकलकर्ममलोपायविगलनान्निवृत्तिपुरीप्रवेशलक्षणोऽर्थः—
प्रयोजनं येन स कृतार्थः, तथा मज्झत्थो जइवि—यद्यपि मध्यस्थः, मध्ये रक्तद्विष्टमूढैर-
स्पृष्टे चिदानन्दात्मनि स्वस्वरूपे तिष्ठतीति मध्यस्थः, विमलकेवलालोकदर्पणप्रतिविम्बितः;
तथा भवितव्यतावशेन रागद्वेषमोहैरुपहन्यमानं चराचरं जगज्जन्तुजातमीक्षमाणोऽ-
प्यौदासीन्येन स्थितः । यश्च कृतार्थो मध्यस्थश्च भवति स कथमप्रार्थितः परार्थाय नियतः
(प्रयत्ने ?) इत्यतः प्रार्थयामीत्युक्तम् । तामेव प्रार्थयामाह—‘दाविज्जसु अप्पाणं पुणो
वि कइया वि अम्हाणं’ यद्यपि त्वं कृतकृत्य उदासीनश्च तथापि कइया वि—कदाचिदपि
कस्मिंश्चिद् देशे काले वा पुनः—पुनरप्यस्माकमात्मानं दाविज्जसु—दर्शयस्व, दर्शनप्रदानेन
प्रसादं कुर्याः । अयमभिसन्धिः—यद्यपि कुतोऽपि पुराकृतसुकृतसंयोगादस्मिन् जन्मनि
भगवद्दर्शनं सञ्जातं तथापि विचित्राः कर्मपरिणतयो जीवानां क्षणे क्षणे विपरिणमनधर्मा-
णश्च शुभाशुभपरिणामात् । तद् यदि प्रबलविगलितवीर्यविशेषोऽयमस्माकमात्मा तव सम्य-
ग्दर्शनं श्रद्धानं वाऽवधीर्य कथमपि मिथ्यापथं पाथो (प्राप्ते ?) भवति तदा तस्मिन्
क्षणे पुनरप्यस्य स्वदर्शनवितरणेन प्रसादं विदध्या इति ॥

ननु कथमौचित्यचक्षुरप्येष धनपालकविर्वास्तोऽप्येतरपि स्तुत्यस्य जगत्पतेरस्यां गाथायां
सर्वेषु विशेषणेष्वेकचक्रं प्रयुक्तवान्, आत्मनस्तु अस्माकमिति बहुवचनम् ? उच्यते—निय-
तमभिप्रायापरिज्ञानादिदमभिधीयते भवता । पश्य य एव तुच्छप्रकृतित्वेनात्मम्भरिः पुमान्
भवति स एव विज्ञाप्यवसरे प्रसादमुत्तुल्यं स्वामिनमवलोक्य स्वायंपरतया केवलस्वसम्पन्नामेव
विज्ञप्तिं विधत्ते । यस्तु महेच्छतया सर्वजनीनचरितः स्यात् स तस्मिन् क्षणे तथाविधं स्वा-
मिनमवलोक्य सर्वेषां स्वानुरूपाणां तदनुजीवानां क्षीणतार्ति(सम्प्राप्तार्तितां ?) विज्ञाप-
यति, एवमसाजपि कविपुङ्गवस्तैः स्तुतिवचोभिरभिप्रसाद्य स्वामिनं प्रार्थयति स्म । यत्
सञ्जातभगवद्दर्शनेन स्पृष्टसम्यग्दर्शनानां त्वत्प्रपन्नानुयायिनां चास्माकं सर्वेषामस्मद्-
र्माणां पूर्वोक्तयुक्त्यैव प्रतिपतितपरिणामानामात्मदर्शनेन सानुग्रहो भूया इत्यर्थः, अस्मा-

કમિત્યત્ર વહુવચનમ્, અત એવ સહૃદયશિરોમણિનાડનેન પરેપામપ્યયં સ્વાર્થમિવ મન્યમાનેન તત્પ્રાર્થનામપિ સ્વમુલ્લેનેવ વિદધતા પ્રાર્થનાપ્રસાત્વે 'પત્યેમિ' इत्यत्रैकवचनमेव प्रयुक्तम्, अतः कथमेतस्योचित्यहानिः ? इति एकोनपञ्चाशत्तमगार्थः ॥ ४९ ॥

हे० वि०—साम्प्रतं कृतस्तुतिविधानः प्रणिधानमाह—(जइवि त्ति) । हे जगद्गुरो !—भुवनत्रयीप्रभो ! यद्यपि कृतार्थस्त्वं—सिद्धप्रयोजनस्तथा यद्यपि मध्यस्थः—समभावस्तथापि प्रार्थयामि—याचेइहम् । किम् ? दापये—दर्शयेरात्मानं पुनरपि—आगामिकाले कदाचित् कथञ्चित् अस्माकं करुणार्हणाम् ॥ इति गार्थः ॥ ४९ ॥

શીખદાર્થ

જહવિ (યદપિ)=જોકે.
કય (કૃત)=કરેલ.
અત્ય (અર્થ)=અર્થ, પ્રયોજન.
કયત્યો=કૃતાર્થ.
જગ (જગત્)=દુનિયા, વિશ્વ.
ગુર (ગુરુ)=ગુરુ.
જગગુરુ=હે વિશ્વના ગુરુ!
મજ્જ (મધ્ય)=મધ્ય.
ત્ય (સ્થ)=રહેલ.

મજ્જત્યો=મધ્યસ્થ, સમભાવી.
તહવિ (તથાપિ)=તોપણ.
પત્યેમિ (પ્રાર્થયે)=હું પ્રાર્થના કરું છું.
દાવિજ્જસુ (દર્શયે)=તું દેખાડજે.
અપ્પાણં (આત્માને)=આત્માને.
પુણો (પુનઃ)=ફરીથી.
કદપ્પા (કદા)=કોઈ વાર.
વિ (અપિ)=પણ.
અમ્હાણં (અસ્માકં)=અમને.

પદાર્થ

કવિરાજની દર્શન માટે પ્રાર્થના—

“હે જગદ્ગુરુ ! જોકે તું કૃતાર્થ છે તેમજ મધ્યસ્થ (અર્થાત્ રાગ-દ્વેષરૂપ મોહથી અસ્પૃશ્ય તથા ચિન્મય એવા આત્મ-સ્વરૂપમાં રહેલો છે તેમજ રાગાદિથી અસ્ત જગતને જોવા છતાં તું તે તરફ ઉદ્દાસીન) છે, તોપણ હું (તને) પ્રાર્થના કરું છું કે તું કોઈક કાળે (અથવા કોઈ દે-શમાં) પણ ફરી ફરીને અમને (અર્થાત્ મારા જેવા જનોને) તારૂં દર્શન કરાવજે.”—૪૯

રૂપછીકરણ

બહુવચનાદિ પ્રયોગ—

અત્ર કોઇને એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય કે ધનપાલ જેવા ઉચિત વચન વદનારા કેવિ-

૧ ‘દાપયે’ એમ પણ થઇ શકે છે. એના અર્થ ‘આપજે’ એવો થાય છે.

૨ શ્રીપ્રભાસંદસૂરિ એક જૈન મુનિવર્ય હોઇ કરીને ગૃહસ્થ કવિરાજને હિંદુશીને આત્મ પ્રભાસ-પત્ર આપે તે આનંદદાયક ઘટના છે. આ જૈન મુનિવર્યોની ગુણ-આહકતા સૂચવે છે તેમજ ગૃહસ્થ-પક્ષ આશ્રીને યૌચિત્ય ધ્વનિત કરે છે. ઉચિત વસ્તુની પ્રશસ્તા કરવાની વાત તો દૂર રહી, પરંતુ તેને પણ અનુચિત રૂપે ચિતરનારા અભારે પામ્યા છે. આધુનિક સમયમાં સાક્ષરના નામને કલકિત કરનારી કેટલીક વ્યક્તિઓ પોતે વિપય-વાસનાને અતિશય આધીન હોવાથી જગતને પણ તેણે જ ધારે છે, જુએ છે અને આલેખે છે એ શોચનીય છે. આ સાક્ષરે પોતાની નિકૃતાનો દુરૂપયોગ કરી સાહિત્યનું મૂન કરે છે એમ કહેવું વધારે પડતું નહિ ગણાય. એ ધ્યાનમાં લેવા જેવી હકીકત છે કે જેમ સામાજિક વ્યવહારમાં અભિચાર સદાચારરૂપે પ્રજાજન નહિ, તેમ જે સાહિત્યમાં રસ, કળા કે સૌંદર્યને નામે તેનો અભિચાર કરવામાં આવે તે પણ આદરણીય નજ ગણાય એટલુંજ નહિ, પરંતુ સાક્ષર નામને ખરેખર દીપાવનારા નર-રત્નો તેની ઉપેક્ષા પણ કરે તે યોગ્ય દેખાય નહિ.

રાજે પરમેશ્વરને ઉદ્દેશીને કવચ્ચો, મન્દ્રચ્ચો એ વિશેષણોનો પ્રયોગ કરી તેનો ઐકવચનથી વ્યવહાર કર્યો છે, ત્યારે પોતાને માટે અમ્હાણનો પ્રયોગ કરી બહુવચનનો વ્યવહાર કર્યો તે શું ચોચ્ય ગણાય ?

આનો ઉત્તર એ છે કે તુચ્છ પ્રકૃતિવાળો સ્વાર્થી મનુષ્યજ કૃપાળુ પ્રભુની પ્રાર્થના કરતી વેળાએ કેવળ પોતાના તરફ પ્રસન્ન થવા વિનંતિ કરે છે, ત્યારે ઉદ્ધર મનનો માનવ તો પોતાના જેવા અન્ય દુઃખી જનોના તરફથી પણ તેવી પ્રાર્થના કરે છે એટલે કે તે ક્રુદ્ધ પોતાનેજ ઉદ્દેશીને પ્રાર્થના કરતો નથી, પરંતુ દુઃખી આત્મ-મંદુઓને માટે પણ ઈશ્વરને પ્રસન્ન થવા વિનંતિ કરે છે. આથી કરીને સમસ્ત શકાય છે કે વિશ્વમંદુત્વની ઉમદા લાવનાથી વાસિત દુઃખવાળા કથી-શ્વરે અન્ય જનોની તરફથી પણ પ્રાર્થના કરેલી હોવાથી ‘અમ્હાણ’ દ્વારા બહુવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે તે ન્યાય છે. વિશેષતા તો એ છે કે કવિરાજે પોતાને માટે તો પત્યેમિ પદ દ્વારા ઐકવચનનો પ્રયોગ કર્યો છે, પરંતુ પત્યેમો એવો પ્રયોગ કર્યો નથી, તો પછી એમની ઉચિતતાનો અદર્શિ પણ ભંગ થયો છે એમ કહેવાયજ કેમ ?

પ્રાર્થનાનો હેતુ—

કવિરાજ કરી કરીને પ્રભુની પ્રાર્થના કરે છે એ વાસ્તવિક નથી એવી શંકા કોઇને ઉદ્ભવે તો તે અસ્થાને છે. કેમકે ભેદે ભેદે વાર પ્રભુના દર્શનનો પોતાને લાલ મળ્યો છે અને એ દ્વારા સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ થઇ ચુકી છે, પરંતુ આ સમ્યક્ત્વ ક્ષાયિક ન હોય તો ભવાંતરમાં મિથ્યાત્વના સપાટામાં આવી જવાનો પોતાને ભય રહે છે. આથી તેઓ કદાચ તેવી ભયંકર સ્થિતિમાં આવી પડે ત્યારે સુજ્ઞાનના અભાવે તેઓને પ્રભુને વિનંતિ કરવાનું પણ વિસ્મરણ થાય એ ધનવા જોગ છે. એમ હોઇ કરીને તેઓ પુનરપિ પુનઃ પ્રાર્થના કરે તેમાં કંઇજ ખોટું નથી.

જળી કવિરાજને ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ મળી ગયું હોય તો પણ તેઓ વારંવાર વિશ્વેશ્વરને વિનંતિ કરે તો તે અનુચિત નથીજ, કેમકે તે શુભ કાર્ય છે.

***

इदानीं स्तुतिकृदांसारुपां भद्रयन्तरेण स्वनामगर्भां चापश्चिमां परिसमाप्तिगाथां
माह—

इअ ज्ञाणगिपलीविअकम्मिधण ! बालवुद्धिणा वि मए ।

भत्तीइ शुओ भवभयसमुद्वोहित्य ! वोहिफलो ॥ ५० ॥

[इति ध्यानाग्निप्रदीपितकर्मन्धन ! बालवुद्धिनाऽपि मया ।

भक्त्या स्तुतो भवभयसमुद्रयानपात्र ! वोधिफलः ॥]

૧ ‘મવમવસમુદ્’ ફ્રી વાઢાન્વરચ્ચ ।

૨ આને બદલે ‘બોદિત્થ’ શબ્દ લખાય કે કેમ એ પ્રશ્ન છે, કેમકે અમરકોશાદિમાં એ શબ્દ નજરે પડતો નથી, ત્યારે શ્રીગુણકરસૂત્રે લક્ષ્મીભરસ્તોત્ર (શ્લોક ૪)ની ટીકા (૫૦ ૧૪)માં “ક્રમેણ મોહિયોઃમુષિમપ્પને” ઉદ્દેશ દ્વારા તેમજ જળી ૧૦૬ માં પૃથમાં પણ “બોદિષમાલ્લ” એ દ્વારા અને શ્રીલાનવિજયગણિએ યોને રચેલી ઉત્તરાધ્યયનસૂત્રવૃત્તિની પ્રશસ્તિના નિઝલિખિત—

“મહોપાખ્યાયધીસુતિવિમલપાદા સમમવદ્ ।

અવોદ્ગમન્મન્નનનિવહ્બોદિષસદ્ગા ॥”

પદ દ્વારા ‘બોદિત્થ’નો સરૂપ શબ્દ તરીકે પ્રયોગ કર્યો છે,

प्र० वृ०—इअ ज्ञाणगीति । हे सकलमङ्गलनिलय ! विहितसंश्रितसत्त्वविततव्यापदा-
विलय ! अप्रमेयमहिमन् ! भगवन् ! सर्वद्वन्द्वकरुणामहोदधिं दानशौण्डं सकलनायकप्र-
काण्डमवाप्य न खलु मद्विधोऽर्थी किमपि पुनरुक्तादिदोषं पश्यतीति पूर्वप्रार्थितमप्यर्थं
पुनः प्रार्थयते । कथमित्याह—त्वं मम बोधिफलो भवेति । तत्र बोधिः—[सम्यक्] सम्यक्त्वा-
वाप्तिस्तां फलतीति बोधिफलः स त्वमेवंविधो भवेत्याशंसा । किंविशिष्टस्त्वम् ? धुञो-
स्तुतः । केन ? मया । किंविशिष्टेन ? बालबुद्धिणा वि-बालबुद्धिनाऽपि । बालः—शिशुः
तस्येव तथाविधविचारचानुरीवर्जितसहजार्जवगुणोपेता बुद्धिः—मतिर्यस्य स तथा । यद्वा
बाला-तन्वी बुद्धिः—मतिर्यस्य स तथा तेन एवंविधेनापि ॥

ननु काव्यं हि कविना यशःप्रभृतीनर्थानभिलषता विधीयते । न च बालबुद्धेरमीषामे-
कोऽपि सम्भवति, तत् किमर्थमनर्थकं स्तुतिकृत् तं प्रयासमङ्गीकृतवानिति आशङ्क्याह—
'भत्तीइ' इत्यादि । न खलु मया यशःकामेनार्थकामेन वा भगवतः स्तुतिर्ग्रथिता, किन्तु कैष-
ल्या निर्व्याजया इतरदेवतासाधारणया भक्त्या—प्रभुप्रतिपत्त्या । तस्यां च केवलमनःशुद्धिप्र-
धानतमं कारणं, न तु सुललितपदन्यासपेशला भणितिरपीत्यदोषः । कथं स्तुतः ? इअ—इति
'जयजंतुकप्पपायव !' इत्यादितः समारभ्य 'दाविज्जसु अप्पाणं पुणो वि कइया वि अम्हाणं'
इति पर्यवसानया पूर्वोक्त्युत्तया । किंविशिष्ट ! भगवन् ! त्वं मया स्तुतः ? ज्ञाणगिपलीविअक-
म्मिधण !—ध्यानाग्निप्रदीपितकर्मन्धन ! तत्र ध्यानं (परमशुक्लध्यानं) तदेवाग्निः—ज्वलनस्तेन
प्रदीपितानि—भस्मीकृतानि ज्ञानावरणादिकर्माणि तान्येवैधांसि येन स तथा तस्य सम्बोध-
नम् । पुनः किंविशिष्ट ! 'भवभवसमुद्भवोहित्थ !' भवः—संसारः (तत्र भवः—प्रादुर्भावः)
स एवालब्धमध्यत्वेन सुदुस्तरत्वेन च समुद्र इव समुद्रस्तस्मिन् कर्मोर्भिन्नमवशात् कदा-
चिन्नरकादिगतिष्वन्तर्निमज्जनपरायणानां, कदाचिदूर्ध्व-स्वर्गादिगतिषु उन्मज्जनपराय-
णानां, सदुपदेशहस्तालम्बेन च विहितोद्धृतीनां भव्यप्राणिगणानां निर्वृतिपुरी[पार]प्रापण-
प्रवीणस्य चारित्रयानपात्रस्य प्रवर्तनाद् भगवानपि बोहित्थ इव—पोत इव तस्य सम्बोध-
नम् । स त्वमेवंविधो मम बोधिफलो भव । अत्र च इअ ज्ञाणगिपलीविअकम्मिधण !
इत्यत्र विश्रान्त्या धणवाल इत्येतावता पदेन स्तुतिकर्तुरभिधानम् । इति पञ्चाशत्तमगा-
थार्थः समाप्तः ॥ ५० ॥

तत्समाप्तौ च समासेयमृषभपञ्चाशद्नाम(शिक्षा नाम्नी) श्रीधनपालकविवरचिता
श्रीयुगादिजिनस्तुतिर्ललितोक्तिनाम(श्री) श्रीश्रीप्रभानन्दाचार्यविरचिता तद्वृत्तिश्च ॥

॥ धनपालपञ्चाशिकावृत्तिः समासेति ॥

हे० वि०—अधुनोपसंहरन्नाह—(इअ चि) ।

इति—उक्तेन प्रकारेण स्तुतो—नमस्कृतो मया । किंविधेन मया ? बालबुद्धिनाऽपि—मन्द-
मतिनाऽपि । हे ध्यानाग्निप्रदीप(पित ?)कर्मन्धन ! ध्यानाग्निना प्रदीप्तं—प्रज्वलितं कर्मलक्षणं

સ્પષ્ટીકરણ

કવીશ્વરના નામની ગણિતતા—

જ્ઞાણગિપલીવિવર્કમ્મિધન । વાલ્કુલ્લિખા એ પદમાં ઘણવાલના પ્રયોગથી કવીશ્વરે પોતાનું ધનવાળ-ધનપાલ એવું નામ સૂચવ્યું છે. આથી કરીને આ ઋપસ-પંચાશિકાને ધનપાલની કૃતિ તરીકે ઓળખાવી શકાય છે.

સ્તુતિ-રચનાનો હેતુ—

કાવ્ય રચનાનાં કેટલાંક કારણો કાવ્યપ્રકાશમાં પ્રથમ પરિચ્છેદમાં નિમ્ન-લિખિત દ્વિતીય પદ દ્વારા સૂચવવામાં આવ્યાં છે:—

“કાવ્યં યદાસેર્વરુતે, વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે ।

સઘઃ પરનિર્વૃતયે, કાન્તાસમ્મિતતવોપદેશયુજે ॥”

અર્થાત્—કાલિદાસ પ્રમુખનો કાવ્ય રચનાનો હેતુ કીર્તિની પ્રાપ્તિ, શ્રીહર્ષ પ્રમુખનો દ્રવ્યનું સંપાદન, મયૂર પ્રમુખનો અનર્થનું નિવારણ ઇત્યાદિ છે.

આ ઋપસ-પંચાશિકા રૂપ સ્તુતિ તો કવીશ્વરે કીર્તિની કામનાથી કે અર્થની વાંછાથી કે વાણીનો વૈભવ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી રચી નથી, પરંતુ પોતાનો ભક્તિ-ભાવ પ્રદર્શિત કરવાના હેતુથી રચી છે એમ તેઓ પોતે મત્તીદ શબ્દ વડે સૂચવે છે. આ સંબંધમાં એ ઉમેરવું અનાવશ્યક નહિ લેખાય કે આવી હાર્દિક ઉપાસના વિકારરૂપ મળને શુદ્ધ કરનારી અનુભવજીભુટ્ટી છે. નિર્ભજ હૃદયમાંથી ઉદ્ભવતી આ ઉપાસનાના તારો સુસંગઠિત થતાં તેમાંથી ગગનગામી સૂર ઉદ્ભવે છે. તેને વ્યક્ત કરવા માટે જીભની અપેક્ષા રહેતી નથી. એની વાત તો કંઈ ઓરજ છે. જેને આની પ્રસાદીનો સ્વાદ લેવાનો સુવર્ણયોગ મળ્યો હોય તે આ સમજી શકે; તેનું વર્ણન તો તે પણ કરી શકે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે.

કવિ-રત્નની લઘુતા—

વાલ્કુલ્લિખા પદ વડે કવિરાજે પોતાની લઘુતા બહાર કરી શિષ્ટાચારનું પાલન કર્યું છે. જ્યાં સુધી સર્વજ્ઞતા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી પોતાથી અધિક જ્ઞાનવાળાની અપેક્ષાએ તો પોતે મન્દમતિજ ગણાય અને એવો જેને ઓધ હોય તે પોતે પોતાને તેવી રીતે ઓળખાવે એ શોભારૂપદ છે.

महाकविश्रीधनपालविरचितायाः

॥ ऋषभपञ्चाशिकाया अवचूरिचतुष्टयम् ॥

अहम् ।

महोपाध्यायश्रीधर्मशेखररचिता संस्कृतप्राकृतावचूरिः—

हे जगज्जन्तुकल्पपादप ! जगत-विश्व तणा जंतु-प्राणीया रहइं कल्पपादप-कल्पवृक्ष छंइं । हे रागपङ्कजवनस्य चन्द्रातप ! रागरूपीया पङ्कजवन-कमलवन रहइं चन्द्रातप-चन्द्रकिरण छंइं । हे सकलमुनिग्रामग्रामणी ! सकल-समस्त मुनिग्राम-मुनिसमूह तीहं माहि ग्रामणी-अग्रसर छंइं । हे त्रिलोक्यचूडामणे ! ते-तुभ्यं नमोऽस्तु । त्रिभुवन रहइं चूडा-मणि-मस्तकामरण छंइं । एवंविध तुझ रहइं नमस्कार हु ॥ १ ॥

श्रीनेमिचन्द्रमुनिवरप्रणीता अवचूरिः—

जयेति । नमः तुभ्यम्, अस्तु इति क्रियाऽप्याहारः । हे जगज्जन्तूनां कल्पो-मनोरथस्तत्परकः पादप इव कल्पपादपस्तस्य सम्बोधनम् । चन्द्रतेज इव-मृगाङ्गज्योत्स्नेव तस्य सम्बोधनम् । कस्य-त्याह—रागः-श्रीतिलक्षणः ॥ एव पङ्कजवनं तस्य । सकलमुनिवृन्दस्य-समस्तपतिवृन्दस्य अग्रणीः । आराध्यत्वात्, यद्वा सकलमुनय एव ग्रामः-कुटुम्बनिवासस्तस्य ग्रामणीः-नायकस्तत्सम्बोधनम् । त्रिलोकस्य चूडामणिः-मस्तकामरणमिव तत्सम्बोधनम् ॥ १ ॥

चिरन्तनमुनिरत्नाविरचिता अवचूर्णिः—

सुरैः प्रणतपादस्य, नाभेयस्य महात्मनः ।

स्तुतेर्गुरुपदेशेन, किञ्चिद् वच्मि वियेचनम् ॥ १ ॥

इह भगवतो यद्यपि गुणस्तुतिः सर्वास्यपि नमस्काररूपा तथापि विशेषतः दिष्टसमयस्वरणार्थं मिश्रयिनायकोपशमनार्थं च तावत् तस्या एवाहं नमस्कारमाह—जयजंतुं । हे जगज्जन्तुकल्प-पादप ! चन्द्रातप इव-ज्योत्स्नेव । कस्येत्याह—रागः-श्रीतिलक्षणः स एव पङ्कजवनं तस्य । सकलमुनिवृन्दस्याग्रणीः । त्रिलोकस्य चूडा-सिद्धेश्वरं तस्मिन् मणिरिव तत्सम्बोधनम् । ते-तुभ्यं नमोऽस्त्विति सम्बन्धः । रूपकालङ्कारेण सम्बोधनानि ॥ १ ॥

पूर्वमुनिवर्यसूत्रिता अवचूरिः—

अत्र जन्तुसन्देहं शान्तायप्रणिगणययिष्यामि प्रयत्नविनिर्गृह्यस्यास्यसमयविनो मनुष्याः प्रोध्यन्ते-

१ गृह्यविताली 'ने' शब्दे 'रहइ' इति प्राप्नुतेन तदानीं लोक इति व्यस्यतेऽनेन ।

२-५ 'छ' इति ख-पाठः । ६ 'मगरकाक इव' इति ख-पाठः ।

यतस्ते युगलधर्माणः कल्पद्रुममात्रवृत्तयथ । कल्पद्रुमाश्च तदानीमुच्छेदोन्मुखाः, अतस्तेषां भगवानेव तया-
विधक्षित्वाद्युपदेशेन कल्पद्रुमकार्यं निर्वर्तितवानिति समीचीनं हे जगज्जन्तुस्त्वपादप । यथा जगदानन्दहेतु-
ऽपि चन्द्रातपः पङ्कजयनं निमीलयति, तथा विश्वजनोऽपि तच्चतुःखविवशं जगज्जन्तुजातं अनन्तसुखसम्बन्ध-
बन्धुरत्वेन योजयंस्तत्प्रतिबन्धहेतौ वैरक्षिणां विहितवान् । सह कलाभिर्वर्तन्ते इति सकलाः, ते च ते मुनयश्च
तेषां ग्रामः-समूहः, तत्र ग्रामणीः-प्रधानतमः । सवालशब्दः सर्ववाच्यत्र न, ग्रामशब्देन पौनरुक्त्यभावात् ।
त्रिलोकस्य चूडा-सिद्धिदेशम्, तत्र शाश्वतमण्डनहेतुत्वात् मणिरिव मणिसंस्त्यागन्त्रणम् ॥

अत्र च 'जयजं०' अनेन साम्राज्यावस्था सूचिता, 'चन्द्राय०' इत्यनेन छत्रस्यावस्था, 'सयल०' इत्यनेन
उत्पन्नकैवल्यस्य समवसरणस्यावस्था, 'तिलोअ०' इत्यनेन मोक्षस्थानस्था सूचिता ॥ १ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

ध० अ०—हे नाथ ! त्वं जय । हे स्वामी ! तू सर्वोत्कर्षी जयवंतु वर्ति । कैथम्भूत-
स्त्वम् ? रोपज्वलनजलधर ! रोप-क्रोधरूपीया ज्वलन-वैश्वानर रहई जलधर-मेघ स-
मान छई । पुनः कैथम्भूतस्त्वम् ? वरज्ञानदर्शनश्रीणां कुलगृह ! वर-प्रधान ज्ञान दर्शन
श्री-लक्ष्मी तणउं कुलगृह छं । पुनः कैथम्भूतस्त्वम् ? मोहतिमिरौघदिनकर ! मोहरूपीयां
तिमिर-अंधकार रहई दिनकर-सूर्य समान छई । पुनः कैथम्भूतस्त्वम् ? प्रचुराणां गुण-
गणानां नगर ! प्रचुर-घणा गुण-चारित्र्यतपोरूप गुण-समूहन् नगर छं ॥ २ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं स्तुतिमाह—जय रो० । जय त्वं भगवन् !-सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । रोप-
ज्वलनजलधरः-क्रोधाग्निपयोदस्तत्सम्बोधनम् । हे कुलगृह !-विशिष्टसत्त्वम् । कासाम् ? वरज्ञान-
दर्शनयोः समृद्धीनाम् । मोहतिमिरौघदिनकर !-अज्ञानान्धकारसमूहतरणे । तथा हे नगर !-
पत्तनकल्प ! । केपाम् ? गुणगणाः-चारित्र्य-तपोरूपास्तेषां पौराणामिव-विशिष्टलोकानामिव ।
प्रचुराणां-प्रभूतानामिति ॥ २ ॥

चि० अ०—जय रो० । जय त्वं भगवन् !-सर्वोत्कर्षेण वर्तस्व । हे रोपज्वलनजलधर ! ।
कुलगृह !-विशिष्टगृह ! । कयोः ? वरज्ञानदर्शनश्रियोः । प्रकृतत्वात् द्विवचने बहुवचनम् । अयमा-
शयः-यथा बालाजनः पितुर्वैष्मनि निःशङ्कं तत्क्रीडारससम्पादके निवसन् परां निर्वृतिमाग-
च्छति, तथा ज्ञानदर्शनश्रियावपि भगवन्तमधिगम्य विलसतः । हे मोहतिमिरौघदिनकर ! । नयर !-
नगर ! । केपाम् ? गुणानां-प्रशमादीनां तेषां गणाः-समूहाः ॥ एव पुरे भवाः पौराः । यथा
कांसिधित् राजन्वति नगरे नागरिकैरकुतोभयैः सुखमवस्थीयते, एवं भगवति निःशेषदोषसंश्लेष-
विमुखे समग्रामिरामगुणग्रामैः । यद्वा प्रचुराणां-प्रभूतानामेवेति ॥ २ ॥

पु० अ०—हे रोपज्वलनजलधर ! त्वं जयेति सम्बन्धः । वरे-अप्रतिपातिनी ज्ञानदर्शने तयोः श्रियोः
कुलगृह !- पितृगृह ! । यथा बाल(ल्य)जनः पितृगृहे निःशङ्कं विलसति, तथा भगवति ज्ञानदर्शनश्रियौ ।
तत्राशेषविशेषविषयं ज्ञानं, सामान्यवस्तुगोचरं दर्शनम् । ननु सर्वस्यापि त्रिलोकयितुः पदार्थेषु प्रथमाक्षसन्निपाते
सामान्यगुहिरूपयते, ततो विशेषबुद्धिः, तत् कपं प्रथममत्र ज्ञातमुपात्तम् ? । उच्यते-अस्त्येवेयं व्यवस्था

निखिले जगति, न तु जगद्विद्वक्षणेयु केवलियु, यतस्ते आदौ विशेषमत्रधारयन्ति, ततः सामान्यतः, (अतः) अयं क्रमः समीचीनः । हे मोहतिमिरौषदिनकर ! । हे नगर ! । केपाम् ? गुणगणानां पौराणाम् ॥ २ ॥

घ० अ०—अथ कवि जिननू दुर्लभ दर्शन बोलइ । हे नाथ ! मया त्वं दिनकर इव दृष्टः । हे स्वामिन् ! मइं तूं दिनकर—सूर्यनी पंरिवि दीठड । किंविशिष्टेन मया ? 'मोहान्धकारचारकगतेन' मोहरूपीया चारक—गोतिहरा माहि गत—स्थित छंड । क सति ? किसिइ हंतइ ? ग्रन्थौ कथमपि विघटिते सति । राग द्वेपि करी कठिन मोहनी गांठि मोटई कटिइं विघटिइं हंतइ । किंविशिष्टे ग्रन्थौ ? 'कपाटसम्पुट' घत् घने' कपाट सम्पुटनी परिइं घन—निविड छइ । अनेरो कोएक गोतिहरा माहि राख्यड छंड । ते कमांडि दीधे अंधकारि करी सूर्य न देपइ तिम बहुल कर्म जीव अगुणहुचरि (६९) कोडाकोडी सागरोपमप्रमाण कालरूप मोहनीय कर्म तणी ग्रंथि मेघा विणु वीतरागरूपीड सूर्य न देपइ ॥ ३ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनदुर्लभतामाह—दिष्टो० । दृष्टः—सम्यगवलोकितो हे जिन ! त्वम्, मयेति गम्यते । कथमपि—कृच्छ्रेण विघटिते—विगलिते ग्रन्थौ—मोहमये । किंविधे ? 'कपाटसम्पुटघने' कपाटयोः सम्पुटं—युग्मं तद्विधं घनं—गुपिलम्, अनादिभयकर्मोपात्तत्वात् । किंविधेन मया ? 'मोहान्धकारचारकगतेन' मोहनीयाख्यं कर्मैव अन्यकारेण युक्तधारकः—कारा—गृहं तत्र गतेन । क इव ? दिनकर इव । यथा नृपचारके तमोमये गतेन (केनचित्) कथञ्चिद् देवाद् विघटिते कपाटसम्पुटे भानुर्दृश्यते तथा त्वमपि मया दृष्ट इति भावः ॥ ३ ॥

चि० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनदुर्लभतामाह—दिष्टो० । सम्यगवलोकितो हे जिन ! त्वं मया कथमपि—कृच्छ्रेण ग्रन्थौ—मोहलक्षणे विघटिते—निगलिते । किंविधे ? 'कपाटसम्पुटघने' कपाटयोः सम्पुटं—युग्मं तद्विधं घनं—गुपिलम्, अनादिभयकर्मोपात्तत्वात् । किंविधेन मया ? 'मोहान्धकारचारकगतेन' मोहनीयाख्यं कर्म एवान्धकारयुक्तधारकस्तत्र गतेन । क इव ? दिनकर इव । कोऽर्थः ? यथाऽन्धकारचारकस्थेन केनचित् कपाटसम्पुटे विघटिते कथञ्चिद् भानुर्दृश्यते, तथा त्वमपि मया दृष्ट इति भावः ॥ ३ ॥

पू० अ०—हे जिन ! त्वं दृष्टोऽसि, तत्र वीतरागादित्यख्यं मयित्ते अधुना अतनारेत्यर्थः । क सति ! गिरिसरित्पुल्लवोलनाभ्यायेन अनामनिर्जरया कर्मवशं क्षपयना यथाप्रवृत्तिकरणेन ग्रन्थिप्रदेशप्राप्तेन । स च कर्मप्रस्थिः कर्मक्षयनप्रसूतगुणपरिणामजनिनो वीर्यविशेषान्निशितकुठारधारप्रतिमेनापूर्वकारेण विभिदे । ग्रन्थिप्रदेशं यावदमन्तशोऽपि अमन्या यान्ति । अतो ग्रन्थौ विघटिते मोह एवान्धकारं तद्वत्तेन—तदायत्तेन । यथा नृपचारकगतेन देवाद् विघटिते कपाटसम्पुटे सूर्यो दृश्यते, तथा ॥ ३ ॥

घ० अ०—अथ कवि सूर्यरूप जिननी स्तुति बोलइ । हे जिनरवे !—जिनसूर्य ! भयिकं—
१ 'परि दीठड' इति क-पाठः । २ 'विघटइ' इति क-पाठः । ३ 'अनेरडइ कोएक' इति क-पाठः ।
४ 'इर' इति क-पाठः ।

कमलानां दृढवद्भान्यपि मोहतमोभ्रमरचृन्दानि विघटन्ते । हे जिनरूपीया सूर्य ! भविक-
रूपीया कमलानां मोहतम-मोहान्धकाररूप भ्रमरना समूह विघटइं-ढीलां धाई ।
किंविशिष्टानां भविककमलानाम् ? त्वदर्शनप्रहर्षोच्छ्वसितानाम् । तुझ देपिवानइं हर्षिइं
ऊंसशा छइं । कथम्भूतानि मोहतमोभ्रमरचृन्दानि ? दृढवद्भान्यपि दृढ-अतिहिं चद्ध-
वांध्यां छइ ॥ ४ ॥

ने० अ०—अधुना रविरूपेण स्तुतिमाह—भवि० । हे जिनरवे ! भव्यकमलेभ्यः प्राकृतत्वात्
पञ्चमीस्थाने पष्ठी, त्वदर्शनात् प्रहर्षः—प्रमोदस्तेनोच्छ्वसद्भ्यः—भवदवलोकनानन्दोन्मितेभ्यः समु-
द्रुपितरोमकूपेभ्यः, पक्षे विकसद्भ्यः । चिरप्ररूढान्यपि, पक्षे पद्मकोशान्तर्निविडनिपीडितान्यपि ।
मोहः—अज्ञानं तदेव वध्यमानं कर्म तान्येव भ्रमरचृन्दानि । अयं भावः—यथा सूर्यकरविकसरेभ्यः
पद्मेभ्यः भ्रमरश्रेणयः पृथक् स्युः, एवं जिने साक्षात्कृते शुभवासनातो मोहतमांसि विघटन्ते-
प्रलीयन्ते ॥ ४ ॥

चि० अ०—अथवा(धुना ?) रविरूपेण स्तुतिमाह—भवियकम० । भव्यकमलेभ्यः प्राकृतत्वात्
पञ्चम्याः पष्ठीत्वदर्शनात् प्रहर्षः—प्रमोदस्तेन उच्छ्वसद्भ्यः—समुच्छ्वसितरोमकूपेभ्यः, पक्षे विकस-
द्भ्यः । चिरप्ररूढान्यपि । 'मोहतमोभ्रमरचृन्दानि' मोह एव यथावस्थितवस्तुस्वरूपाप्रदर्शकत्वात्
मांसि, तान्येव भ्रमरचृन्दानि । विघटन्ते—पृथक्-दूरे भवन्ति । पक्षे पद्मकोशान्तर्निविडनिपीडिता-
न्यपि । मोहः—अज्ञानं तद्वध्यमानं कर्म तदेव भ्रमरचृन्दानि । अयं भावः—यथा सूर्यकरविकसरेभ्यः
पद्मेभ्यो भ्रमरश्रेणयः पृथक् स्युः, एवं भव्यानामपि जिने साक्षात्कृते शुभवासनातो मोहतमांसि
विघटन्ते—विलीयन्ते ॥ ४ ॥

पू० अ०—प्रगै-दृष्टे यद् भवति तदाह । जिनरवे ! भव्यकमलेभ्यः त्वदर्शनप्रहर्षोच्छ्वसद्भ्यः—वि-
कसद्भ्यः चिरप्ररूढान्यपि—पद्मकोशान्तर्निपीडितान्यपि मोहस्तमो—वध्यमानं कर्म ते (स) एव भ्रमरचृन्दानि ।
मोहो—मूर्च्छा मुकुलतलक्षणा । तमसो वर्णेन (तम.सवर्णाणि) तमोरूपाणि ॥ ४ ॥

५ ५ ५ ५

ध० अ०—अथ कवि जिनना पहिला कल्याणकनइं द्वारिइं स्तुति बोलइ । हे नाथ !
त्वयि नाभिकुलकरगृहावतारोन्मुखे सति सर्वार्थसुरविमानस्य सर्वो लष्टत्वाभिमानो
नष्टः । हे स्वामी ! तइं नाभि कुलगुरुनइं धरि अवताराभिमुख अवतरिइं हूंतइं सर्वार्थ सुर-
विमान तणउ सर्व-सघलउ लष्टत्वाभिमान-रैमणीयकपणा तणउ अभिमान नाठउ ॥ ५ ॥

ने० अ०—लट्ठ० । हे नाथ ! सर्वार्थसिद्धेः सुरविमानस्य लष्टत्वाभिमानो—मनोज्ञत्वाहङ्कारो
नष्टः—प्रलयं गतः समस्तः । क्व सति ? त्वयि नाभिकुलकरगृहावतारोन्मुखे ॥ ५ ॥

३ चि० अ०—प्रथमकल्याणकद्वारेण स्तुतिमाह—लट्ठत्तणा० । हे नाथ ! नाभिकुलकरस्य

त्वयि गृहे अवतारस्तत्र उन्मुखे-सम्मुखे सति सर्वार्थसुरविमानस्य सर्वः-समस्तो लष्टत्वाभि-
मानः-प्रधानत्वाद्द्वारो नष्टः-प्रलयं गतः, एतेन समृद्धिसौभाग्यं नष्टमित्यर्थः ॥ ५ ॥

पू० अ०—सर्वार्थाख्यसुरविमानस्य लष्टत्वाभिमानो नष्टः त्वयि नाभिरुद्धगृहावतारोन्मुखे ॥ ५ ॥

५ ५ ५ ५

ध० अ०—अथ कवि स्वामी अवतरिया पूठिइं कल्पद्रुमनूं स्वरूप बोलइ । हे जगद्-
गुरो ! जगत-विश्व तणउ गुरु-पिता छं । त्वयि जगति-विश्वे चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्य-
फलदे अपूर्वकल्पद्रुमे अवतीर्णे सति कल्पतरवः-कल्पवृक्षा हित्था इव-लज्जिता इव
प्रोपिता-अभावं प्राप्ताः । हे स्वामी ! तइं विश्व माहि चिन्तातीत दुर्लभ मोक्षसौख्य दाईइ
अपूर्व कल्पवृक्ष अवतरिइं हंतइं कल्पवृक्ष लाज्यानि परिइं अट्ट हआ ॥ ६ ॥

ने० अ०—भगवति समुत्पन्ने किं जातमित्याह—पइं० । त्वयि जगति अतीर्णे अपूर्वे कल्प-
द्रुमे-विशिष्टशासिनि । किम् ? हित्था इव-लज्जिता इव । उपमायां इवशब्दोऽत्र । हे जगद्गुरो
कल्पतरवः प्रोपिता-अभावमापन्नाः । किल कालेनैव ते विनष्टाः, परं कविनोत्प्रेक्ष्यन्ते । 'चिन्तादुर्ल-
भमोक्षसौख्यफलदे' चिन्तया दुर्लभं यन्मोक्षसौख्यं तदेव फलं तद् ददाति यः स तस्मिन् ॥ ६ ॥

चि० अ०—भगवति समुत्पन्ने किं जातमित्याह—पइं चिन्ता० । हे जगद्गुरो ! जगति
त्वयि अवतीर्णे अपूर्वकल्पद्रुमे-विशिष्टशासिनि । किम् ? 'हित्था इव' हित्थि-लज्जिता तित्थन्तीति
हीत्या इव-सलज्जा इव । 'हित्था' इति वेश्यः (शब्दः) । कल्पतरवः प्रोपिता-अभावमा-
पन्नाः । फलकालेनैव ते विनष्टाः, परं कविना एवमुत्प्रेक्ष्यन्ते । 'चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्यफलदे
चिन्तादुर्लभमोक्षसौख्यं फलं तदेव तद् ददाति यः स तथा । अत एव अपूर्वकल्पद्रुम इति ॥ ६ ॥

पू० अ०—त्वयि चिन्तातीतदुर्लभमोक्षसौख्यफलदेऽतीर्णे हीत्या-सलज्जा इव प्रोपिता-तिरो-
वभूतु ॥ ६ ॥

५ ५ ५ ५

ध० अ०—अथ कवि जिनना माहात्म्य द्वारि स्तुति बोलइ । हे नाथ ! तव जन्मनि
अस्यां अयमर्पिण्यां सूममदूस(सुपमदुःप)माख्येन तृतीयारकेण कालचक्रस्य एकस्मिन्
पार्श्वे कनकमयेनेव स्फुरितम् । हे जिन ! ताहरइ जन्मि इणइं अयमर्पिणीकाळि सूममदूसम
नामा त्रीजइं अरइं कालचक्रनइ एकइं पासइं सुवर्णनी परिइं स्फुरिउ-जलहल्यू । जिम
कालचक्रनउ एक जारउ अति सगोचम शोभइ निम कालचक्र इजि(ति?) काळं चक्र
। तिहां त्रीजइ अरइं तइं अवतरिइं सुवर्णनी परि अत्यंत शोभा पामी ॥ ७ ॥

ने० अ०—इदानीं जन्माधिकृत्य स्तुतिमाह—अर० । हे नाथ ! तव जन्मनि अरकेण-काल-
संघिकपत्रेण तृतीयारकेण अयमर्पिण्यां स्फुरितं-विलसितम् । क ? कालचक्रपार्श्वे । काल-

चक्रं—द्वादशारकोत्थं तस्यैकधासौ पार्श्वश्च तस्मिन् । [स] उत्प्रेक्षते कनकमयेनेव । अयमर्थः—
यथा कृष्णचक्रे कनकमयः अरकः शोभते, तथा काललक्षणेऽपीति ॥ ७ ॥

चि० अ०—जन्मकल्याणकद्वारेण स्तुतिमाह—अरण्यं० । इह चार्हतां पञ्चस्वपि कल्याणकेषु
सर्वलोकप्रकाशकं निमेषमात्रं कालमुल्लेख्यं तेजःपटलमुन्मीलति एतदेव कविरूपेक्षते । हे नाथ !
तव जन्मनि अस्यामयसर्पिण्यां तृतीयेन कालसंज्ञकेन अरकेण कनकमयेनेव स्फुरितं—विलसि-
तम् । क ? 'कालचक्रैकपार्श्वे' द्वादशभिः अरकैर्विंशतिकोटाकोटीसागरोपमप्रमाणं कालचक्रं तस्यैक-
पार्श्वे । अयमर्थः—यथा कृष्णचक्रे कनकमयोऽरकः शोभते, तथा काललक्षणेऽपीति । पुनः प्रकारा-
न्तरेणाह—स्फुरितमितरारकविलक्षणं किमप्यद्भुतं तेजो धृतम्, अत एव स्वर्णनिर्मितेनेव, कल्याण-
काद्युत्सवधिकलं तु शेषं कालचक्रमन्यथाभिधानमेव, तत्र भगवज्जन्मसमयपरिवर्तमानं कालशकलं
तदानीमद्भुततेजःकलितत्वेन सकलेऽपि कालचक्रे कथं न स्फुरतु ? ॥ ७ ॥

पू० अ०—अर्हतां पञ्चस्वपि कल्याणकेषु निमेषमात्रं कालं तेज उन्मीलति एतदेवाह । तव जन्मनि
कालचक्रैकदेशवर्तिना तृतीयारकेण स्फुरितं—तेजो धृतम्, अत एव काञ्चननिर्मितेनेव ॥ ७ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

ध० अ०—अथ कवि अभिषेकविधिं अंगीकरी बोलइ । हे स्वामी ! त्वं जन्मानन्तरं
यत्र गिरौ सुरैरभिषिक्तः । तू जन्म्या पृष्ठि सुरेन्द्रादिके जीणइ पर्वति अभिषेकु । हे नाथ !
त्वं यत्र गिरौ शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः । हे स्वामी ! जिहां तजं शिव-मोक्षनी संपद्-लक्ष्मी
पामिड । तौ द्वावपि अष्टापदशैलौ वर्तते । ते विन्हइ अष्टापद पर्वत वर्तइ । अष्टापद शब्दिइ
सुवर्ण कहीइ एह कारण सुवर्णनड पर्वत मेरु जाणिवड । तिहां जिन रहइ जन्माभिषेक
हइ । जिहां मोक्षलक्ष्मी पामिड तेहइ आठि पावडियारे करी अष्टापद कहीइ । तौ द्वावपि
पर्वतौ गिरिकुलस्य-पर्वतसमूहस्य शीर्षामेलौ-शिरोमुकुटौ ज्ञेयौ । ते मेरु पर्वत अनइ अष्टा-
पद पर्वत अनेरा पर्वत-समूहना मस्तकनइ अष्टापद सुवर्णसंबन्धीया मुकुट जाणिवा ॥८॥

ने० अ०—अभिषेकविधिमुररीकृत्याह—जम्मि० । यत्र त्वं अभिषिक्तः—स्नापितः सुरैः, यत्र
च शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः तौ द्वावपि अष्टापदशैलौ वर्तते । एकत्र अष्टापदं—सु-
वर्णं तन्मयः शैलः, अन्यत्र अष्टो पदानि यत्र स तथोक्तः । किंविधौ ? शीर्षामेलौ-शिरःशेखरकौ ।
कस्य ? गिरिकुलस्य-पर्वतसमाजस्य ॥ ८ ॥

चि० अ०—अभिषेकस्तुतिमुररीकृत्य स्तुतिमाह—जम्मि तुमं० । यत्र त्वमभिषिक्तः—स्नापितः ।
कैः ? सुरैः । यत्र च शिवसौख्यसम्पदं प्राप्तः तौ द्वावपि अष्टापदशैलौ वर्तते । एकत्र अष्टापदं—सु-
वर्णं तन्मयः शैलः, अन्यत्र अष्टो पदानि यत्र स तथोक्तः । किंविशिष्टौ ? 'शीर्षामेलौ' शिरः-
शेखरौ । कस्य ? 'गिरिकुलस्य' पर्वतसमाजस्य । यत्र प्राकृतत्वात् द्विवचने बहुवचनम् ॥ ८ ॥

पू० अ०—तावुभावप्यष्टपदशैले गिरिकुलस्य सीसामेले-शिरोमुकुटो जातौ । एकोऽष्टपदस्य-सुवर्णस्य शैलः यत्र तमभिषिक्तो । मेरुरित्यर्थः, अन्योऽयोध्या'परिसरस्योऽष्टपदाभिधः यत्र त्वं शिवसौख्यसम्पदं प्रातः ॥ ८ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ जिननई राज्याभिषेकविधि अंगीकरी बोलइ । हे नाथ ! ते धन्याः-पुण्यभाजो यैस्त्वं सविस्मयं-सहर्षं दृष्टोऽसि । हे स्वामी ! ते धन्य-पुण्यवंत प्राणीया जेहे तूं सविस्मय-सहर्षं दीठउ । किंविशिष्टस्त्वम् ? हरिणा-इन्द्रेण झगिति-शीघ्रं चिरधृतनलिनीपत्राभिषेकसलिलैः कृतराज्यमज्जनः-कृतराज्याभिषेकः । हरि-इंद्रिइं शीघ्रं चिरकाल धृत-धरी नलिनी-कमलिनी तणे पत्राभिषेक तणइं सलिल-पाणी करी कृत-कीधउ राज्याभिषेक छइ जेह ताहरउ ॥ ९ ॥

ने० अ०—राज्याभिषेकविधिमझीकृत्याह—धन्वा० । धन्याः-पुण्यभाजस्ते यैर्दृष्टोऽसि-अवलोकितोऽसि । कथम् ? सविस्मयं-सकौतुकं सहर्षं वा । किंविधः ? कृतराज्यमज्जनो-विहितराज्याभिषेकः हरिणा-इन्द्रेण झगिति-शीघ्रम् । कीदृशैः ? चिरधृतं नलिनीपत्राभिषेकजलं यैस्ते तथाविधैरिति ॥ ९ ॥

चि० अ०—राज्याभिषेकमझीकृत्य स्तुतिमाह—धन्वा० । धन्याः-पुण्यभाजस्ते यैर्दृष्टोऽसि-अवलोकितोऽसि । कथम् ? 'सविस्मयम्' सकौतुकं सहर्षं (वा) । किंविधः ? कृतराज्याभिषेकः हरिणा-इन्द्रेण झगिति-शीघ्रम् । कीदृशैः 'चिरधृतनलिनीपत्राभिषेकसलिलैः' अभिषेकाय जलं अभिषेकजलम्, चिरं-प्रभूतकालं धृतं-अवस्थापितं नलिनीपत्रैरभिषेकजलं यैस्तेरिति ॥ ९ ॥

पू० अ०—ते धन्या यैस्त्वं सविस्मयं दृष्टः झगिति इन्द्रेण कृतराज्यमज्जनः । चिरं धृतम्-अवस्थापितं नलिनीपत्रैरभिषेकोदक यैः ॥ ९ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ जिननई राज्यविधि उद्दिशी बोलइ । हे नाथ ! त्वं यासां प्रजानां-लोकानां स्वामी जातः, ताः प्रजाः कृतार्था जाताः । हे नाथ ! तूं जीव लोकनु स्वामी-ठाबुर दृष्टो ते प्रजा-लोक कृतार्थं कृत्या । किंविशिष्टस्त्वम् ? 'दर्शितविद्याशिल्पः' दर्शित-दिपाद्या विद्याना शिल्पविज्ञान छइं जीणइं तइं । पुनः किं ? कथिताशेषलौकिकव्यवहारः' कथित-कहित अशेष-ममल लोकानउ व्यवहार-पाणिग्रहणादि आचार छइं जीणइं तइं ॥ १० ॥

ने० अ०—अपुना राज्यपरिपालनविधिमाश्रित्याह-टावि० । जानः-सम्पन्नः त्वं याग प्रजानां स्वामी-प्रसूः, याः प्रजाः कृतार्थाः-कृतकृत्याः । किंविधस्त्वम् ? दर्शितविद्याशिल्पः ।

चि० अ०—अधुना राज्यप्रतिपालनविधिमाश्रित्य स्तुतिमाह—दाविय० । यासां प्रजानां त्वं स्वामी—प्रभुर्जातः—सम्पन्नः, ताः प्रजाः—लोकाः कृतार्थाः—कृतकृत्या इति । किंविधः ? ‘दर्शितविद्याशिल्पः’ दर्शितानि विद्याः—शब्दविद्यादिका लिपितादिकाश्च शिल्पानि—कुम्भ(कारा)दीनि च येन स तथा । ‘यज्ञरिभ’ स्ति देशीयमापया कथितोऽश्लोकव्यवहारः—परिणयनादिको येन स तथा ॥ १० ॥

五 五 五 五

ने० अ०—दीक्षामङ्गीकृत्य स्तुतिमाह—वैधु० । हे धीर !—महाप्रभाव ! यथा त्वं नियमधुर-
प्रग्रज्याग्रहणपरिणामं प्रतिपन्नान् तथा कोऽन्यः । न कश्चिदासीत् । कीदृशः ? 'वन्धुविभक्तवसु-
मतिः' वन्धूनां—पुत्रादीनां सामन्तादिभ्यो (दीनां ?) वा विभागीकृता वसुमतिः—क्षितिर्येन ।
वत्सरं—वर्षं यावद(वि)च्छिन्नो—निरन्तरं दत्तः, लोके(भ्यः) इति गम्यते, धननिबहो (येन) स
तथा ॥ ११ ॥

चि० अ०—अथ दीक्षाकल्याणक्रमधिकृत्य गाथाद्वयेन स्तुतिमाह—बन्धु० । हे धीर !—महा-
प्रभाव । यथा त्वं नियमधुरं—प्रब्रज्याग्रहणपरिणामं प्रतिपन्नवान्, तथा कोऽन्यः ? । न कश्चिदित्यर्थः ।
कीदृशः ? ‘बन्धुविभक्तवसुमतिः’ बन्धूनां सुखामन्तादीनां (वा) विभक्ता—विभागेनार्पिता वसुमती
येन स तथा । अत्र च समासान्ताकचप्रत्ययस्य प्राप्तस्यापि प्राकृतत्वात् पृवाभावः । ‘बच्चरं’ वर्षं
यावत् अविच्छिन्नं दत्तः लोकेभ्यः इति गम्यते, घननिवहो येन स तथा । धीर ! इति सग्वोधनेन
प्रतग्रहणादारभ्य वर्षं यावत् क्षुत्परीपहसहनं वर्षसहस्रं च यावत् वाक्संयमं च सूचितवान् ।
न सल्लु आहारव्याहारविरहितरेतद्विधैर्दिनमपि स्थातुं न शक्यते ॥ ११ ॥

१ 'कथेयंज्जर पञ्जरोष्णाल विमुणु सद्य मोह चव जप-सीस साहा.' इति (सिद्ध० ८-४-२) सूत्रेण कथं भातोर्यज्जरादेरा सिद्धयति ।

पू० अ०—वन्धूना निभक्ता-विभागेनार्पिता वसुमती येन । वपं यावन्नरन्तर्येण दत्तो द्रव्यसम्बन्धो येन । हे 'वीर!' इत्यनेन वपं यावत् क्षुधासहन सूचितवान् ॥ ११ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिननइ दीक्षा अनन्तर शोभा आश्रयी स्तुति बोलइ । हे जगद्गुरो!—त्रिभुवनाधीश ! त्वं जटाभिः शोभसे । हे त्रिभुवनस्वामी ! तूं जटाए करी शोभइ । किंवि० ? प्रसाधितांसः—शोभालङ्कृतस्कन्धः । प्रसाधित-अलंकरीउ खव(भ?)हु छइ जे ताहरउ । किंविशिष्टाभिर्जटाभिः ? कज्जलवत् कृष्णाभिः । काजलनी परिइ कृष्ण-काली छइ । अवगूढविसज्जिअरायलच्छिवाहच्छडाहि व । उत्प्रेक्षते । अवगूढ विसर्जित-राज्यलक्ष्मीवाप्पच्छटाभिः—शोकाश्रुभिरिव । जाणीइ कि(क?)रि अवगूढी-आलिङ्गीनइ दीक्षानइ समइ विसर्जी-परिहरी राज्यलक्ष्मीवाप्पच्छटा-शोकना आंसू छइ ॥ १२ ॥

ने० अ०—दीक्षानन्तरं गुणान् आश्रित्याह-सोह० । हे जगद्गुरो ! शोभसे त्वम् । किंविधः ? प्रसाधितांसः—विभूषितस्कन्धः । इवोत्प्रेक्षते । उपगूढा-राज्यावस्थायामालिङ्गिता पश्चाद् विसर्जिता राज्यलक्ष्मीस्तस्या वाप्पच्छटाभिरिव ॥ १२ ॥

चि० अ०—सोहसि० । दीक्षानन्तर विभूषितस्कन्धो जटाभिः—सुस्निग्धकेशपद्धतिभिः अञ्जन-क्षयामलानिः शोभसे । पूर्वं राज्यावस्थायां उपगूढा-आलिङ्गिता पश्चात् दीक्षासमये विसृष्टा या राज्यलक्ष्मीस्तस्या वाप्पच्छटाभिरिव-सकज्जलाभिरश्रुपरम्परामिरिव । उचितञ्च स्त्रीजनस्य तथा-विधैर्नार्यैः संयुज्य वियुज्यमानस्य दुःखात् वाप्पमोक्षः ॥ १२ ॥

पू० अ०—अञ्जनक्षयामलाभिर्जटाभिः प्रविभूषितस्कन्धः शोभसे । पूर्वं राज्यावस्थायामुपगूढा-आलिङ्गिता, दीक्षासमये विसृष्टा-परिलुप्ता या राज्यलक्ष्मीस्तस्या वाप्पच्छटाभिरिव-सकज्जलाभिरश्रुपरम्पराभिरिव ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिननइ विहार उद्दिशि स्तुति बोलइ । हे नाथ ! त्वया देशेऽप्यनार्या-म्लेच्छा उपशमं ग्राहिताः । हे नाथ ! तइ बहली अडंभ इला इत्यादि देशे अनार्य म्लेच्छ उपशमं-धर्मं पमाख्या । किंविशिष्टेन त्वया ? 'प्रपन्नमौनेन' प्रपन्न-आश्रय मौनु छइ जीणइ तइ, मोनावलंवी हतइ । जे तइ म्लेच्छ धर्मी मार्गि लगाव्या ए यात अपार आश्चर्यवारिणी वर्तइ । जेह कारण तउ कहं—'अभणंत चिय कजं परस्स साहंति सप्पु-रिसा' सत्पुरुषाः-सज्जना अभणन्त एउ परस्स कार्य साधयन्ति । सत्पुरुष-सज्जन माणुस प्रणबोलताइजि अनेरानूं कार्य साधइ ॥ १३ ॥

ने० अ०—निहारमुद्दिश्य स्तुतिमाह—उ० । हे भगवन् ! त्वयोपशमिताः—उपशमं ग्राहिताः आर्यदेशतुल्य अनार्याः कृता म्लेच्छदेशेषु—'बहली'देशादिषु । किमिधेन त्वया ? प्रपन्नमौनेन-

१ एतद्वचनमते प्रविपुण्ड मूलगाथायां तु 'उपगूढ' इति पाठः ।

विहरता तूर्णोभावेन । यो हि किल मौनीभवति सोऽन्योपदेशविधौ असमर्थः । त्वया पुनरित्थम्भू-
तेनापि उपशामिताः—समतां नीताः । अथवा किमत्र चित्रम्? सत्पुरुषाः—सज्जनाः अभ्यजन्त एव-
वचनमकुर्वन्त एव कार्यं—समीहितं साधयन्ति—निष्पादयन्ति परस्व—आत्मव्यतिरिक्तस्य ॥ १३ ॥

चि० अ०—छत्रस्थावस्थाविहारमङ्गीकृत्याह स्तुतिम्—उचसामिया० । हे भगवन् ! त्वया
उपशामिता—उपशमं नीता अनार्या—म्लेच्छा देशेषु । किंविधेन त्वया? ‘प्रपन्नमौनेन’ । यो
हि मौनी स्यात् सोऽन्यानुपदेष्टुमसमर्थः, त्वया पुनरित्थम्भूतेनापि उपशामिताः । अथवा किं
चित्रम्? सत्पुरुषाः—सज्जनाः अभ्यजन्त एव परस्य कार्यं साधयन्ति ॥ १३ ॥

पू० अ०—छत्रस्थावस्थामधिकृत्य गाथाद्वयमाह । प्रस्तावादनार्यदेशेषु प्रशमं नीता अनार्यजनाः, कृतमौन-
स्यापि भगवतस्तथाविधजगद्विलक्षणाकृतिदर्शनादेव तेषां मनःप्रशान्तता जाता इत्यर्थः । स्वभावश्चापमुत्तमा-
नाम्—अभाषमाणा एव परस्य कार्यं साधयन्ति ॥ १३ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिनना चरणकमलनी सेवाफलं तण्डुलं दर्शनं द्वारिणं स्तुतिं बो-
लह । हे नाथ ! तव मुनेरपि आश्रितौ नमि-विनमी खेचराधिपती जातौ । हे नाथ ! तुझ
मुनिनई आश्रया कच्छ-महाकच्छना पुत्र नमि-विनमी क्षत्रियकुमार खेचराधिप-विद्या-
धरना नायक हुआ । ए वातनूं आश्चर्य काई नहीं । यतः ‘गुरुआण चलणसेवा न नि-
ष्फला होइ कइयावि’ महतां चरणसेवा कदापि नैव निष्फला स्यात् । मोटा तणी चरण-
सेवा कदापि—कुणह(इ?) कालि निष्फल नै हुइ ॥ १४ ॥

ने० अ०—भवच्चरणसेवाफलमाह—मुणि० । मुनेरपि—व्रतिनोऽपि तवालीनौ—भयदाश्लिष्टौ
नमि-विनमी—कच्छ-महाकच्छपुत्रौ खेचराधिपौ जातौ । गुरुणां—महतां चरणसेवा—पादपर्शु-
पासना नैव—निष्फला भवति कदाचनापि ॥ १४ ॥

चि० अ०—ननु यदि आत्तमौनस्य भगवतो दर्शनादेव मनःप्रस्तादादयः स्युः, तदा किं तदुपा-
सनाद् विशिष्टं फलं भवति न वेति आशङ्क्य आह—मुणिणो वि० । मुनेरपि तव आलीनौ—त्वदेक-
तानतया समाश्रितौ नमि-विनमी खेचराधिपौ जातौ, यतो गुरुणां पादसेवा न कदाचिदपि
निष्फला—फलविकला भवतीति ॥ १४ ॥

पू० अ०—ननु यदि आत्तमौनस्य दर्शनमात्रादेव मनःप्रस्तादादयः स्युः, तत् किं तदुपासनात् किमपि
विशिष्टतरमपि फलं सम्भाव्यमुतैतावदेवेत्याशङ्क्याह । मुनेः—लोकोत्तरमार्गप्रतिपन्नस्यापि । लीनौ—त्वदेकतानतया
समाश्रितौ नमि-विनमी खेचराधिपौ जातौ । यतो गुरुणां विश्वमहनीयमहिम्नां पादसेवा न क्वापि फल-
विकला भवति ॥ १४ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि जिननी पारणविधि चोल्इ । हे नाथ ! तस्य श्रेयांसस्य कल्याणमस्तु येन तव देहो वर्णान्ते-वत्सरावसाने तपःशोषितो निराहारो-भोजनरहितो निर्वापितः-शीतलीकृतः । जिणइं श्रेयांसि ताहरउ वर्पाति-वरिस प्रांति तपि सोसव्यु निराहारो-भोजनरहित, देह निर्वापित-शीतल कीजइ । केनेव ? मेघेनेव । यथा मेघेन वनद्रुमाः-अरण्यवृक्षाः ग्रीष्मातपेन शोषिता निराधारा-जलसेकरहिता निर्वाप्यन्ते-शीतलीक्रियन्ते । कुणनी परिइं ? मेघनी परिइं । जिम मेघि वनवृक्ष-अरण्यनउ वृक्ष ग्रीष्मतापिइं सोसव्यु निराधार निर्वाप्यते-शीतल कीजइ ॥ १५ ॥

ने० अ०—पारणविधिमङ्गीकृत्याह-भइं० । भद्रं-कल्याणमभूत् । से-तस्य श्रेयांसस्य येन त्वं निर्वापितः-सन्तर्पितः-शीतलीकृतो वर्णान्ते-संवत्सरावसाने । किंविधः सन् ? तपःशोषित-देहो निराहारो-भोजनविकलः । केनेव क इत्याह-मेघेनेव वनद्रुमः-अरण्यवृक्षः । कोऽर्थः ? यथा मेघेन वनद्रुमः तापेन-ग्रीष्मेण शोषितो निराहारो-जलादिपानविक्रलो वर्णान्ते-वृष्टिपर्यन्ते शीतलः क्रियते तथा भगवानपि येनेति भावः ॥ १५ ॥

चि० अ०—आद्यपारणकविधिमङ्गीकृत्य स्तुतिमाह-भइं से० । भद्रं-कल्याणं भूयात् 'से' तस्य श्रेयांसस्य, येन त्वं निर्वापितः-शीतलीकृतो वर्णान्ते-संवत्सरावसाने । किंविधः सन् ? तपः-शोषितः तथा निराहारो-भोजनविकलः । मेघेनेव वनद्रुमः । कोऽर्थः ? यथा मेघेन वनद्रुमः तापेन-ग्रीष्मेण शोषितो निराधारो जलादिपानविकलत्वाद् वर्णान्ते-वृष्टिपर्यन्ते शीतलीक्रियते तथा त्वमपि ॥ १५ ॥

पू० अ०—आद्यपारणकमाश्रित्याह । येन तव मत्सरावसाने निर्वापितः-सन्तर्पित इक्षुरसे । आहाररहितः, अत एव तपसा शोषितः । यथा मेघेन कान्तारपादपो निर्वाप्यते तापेन-ग्रीष्मेण शोषितः वर्णान्ते-वर्षस्तस्यान्ते वृष्टि विधायेत्यर्थः । सोऽपि निराधारः, आलस्यविकलत्वात् ॥ १५ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिननइं केवलज्ञान उद्दिशी स्तुति चोल्इ । हे नाथ ! त्वयि उत्पन्नविमलज्ञाने-केवलज्ञाने सति भुवनस्य-त्रिभुवनस्य मोहो विगलितो-विलयं गतः । हे नाथ ! तइ उपनइं तइं केवलज्ञानि हंतइं भुवन-त्रिभुवन तणउ मोह-अज्ञानरूप विलय ग्युं । सयलुगयसूरे वासरम्मि गयणस्स व तमोहो । कस्येव ? गगनस्येव । यथा गगनस्य सकलोद्भूत-सूर्ये वासरे-सम्पूर्णोदयप्राप्ते सूर्ये तमओघो विलयं याति । कुणनि परिइं ? गगन-आकाशानी-समूह विलइ जायइ ॥ १६ ॥

ने० अ०—ज्ञानकल्याणकमाधिकृत्याह—उपपन्न० । हे नाथ ! त्वयि उत्पन्नोऽज्जलकेवलज्ञाने
सति भुवनान्तर्वर्तिभगवत्तत्त्वस्य मोहः—अज्ञानं विगलितो—विनष्टः । यथा सकलोद्भूतसूर्ये वासरे
सति गगनस्य तमोघो विलीयते । इहोत्पादोद्भूतमयोर्ज्ञानभानुमतोर्जिनेशवासरयोर्भुवनगगन-
योर्मोहतमसोः परस्परमुपमानोपमेयता ॥ १६ ॥

चि० अ०—अथ भगवतो ज्ञानकल्याणकमाधित्य स्तुतिमाह—उपपन्न० । उत्पन्नविमलज्ञाने
त्वयि भुवनान्तर्मोहो विगलितः । इह चासङ्गतिरलङ्कारः, अन्यत्र कारणं अन्यत्र कार्योत्पत्तिः ।
यस्य ज्ञानमुन्मीलति, तस्यैव मोहो—मूर्च्छा विगलति, अत्र तु ज्ञानं भगवत उन्मीलितं, मोहस्तु
जनस्य विगलितः । सकलोद्भूतसूर्ये वासरे सति यथा गगनस्य तमोगणः ॥ १६ ॥

पू० अ०—ज्ञानकल्याणकमाधित्याह । त्वयि उत्पन्नज्ञाने भुवनस्य मोहो विगलितः । इह चासङ्गतिरलङ्कारः,
अन्यत्र कारणमन्यत्र कार्योत्पत्तिः । यस्य किल ज्ञानमुन्मीलति तस्यैव मोहो—मूर्च्छा विगलति, अत्र तु ज्ञानं
भगवत उन्मीलितं, मोहस्तु जगतो विगलितः । उपमागाह—सकलोद्भूतसूर्ये वासरे सति यथा गगनस्य तमोगणो
विलीयते । इहोत्पादोद्भूतमयोर्ज्ञानभानुमतोर्जिनेशवासरयोर्भुवनगगनयोर्मोहतमसोः परस्परमुपमानोपमेयता ॥ १६ ॥

५ ५ ५ ५

ध० अ०—अथ कविजिननन्दं केवलज्ञान उपमा पूर्तिं स्यूं हयूं ते धोलइ छइ—हे नाथ !
भरतेन राज्ञा त्वमपि पूजावसरे—पूजाप्रस्तावे प्राप्ते सति चक्ररत्नस्य सदृशो दृष्टः । हे
स्वामी ! भरतेश्वर राय तूणीहइ पूजानइ अवसरे पामिइ हूतइ चक्र—प्रहरणविशेष रहइ
सरीपड दीठड । विषयग्रहग्रस्त मनुष्य रहइ इहां किर्यूं कार्य आश्चर्य एह कारण कहिउं ।
'विसमा हु विसयतिण्हा गुरुयाण वि कुणइ मइमोहं' हु—स्फुटं—निश्चितं विषमा विषय-
तृष्णा वर्तते । हु—स्फुटं—निश्चयं विषमा विषयनी तृष्णा वर्तइ । गुरुकाणामपि—महतामपि
मतिमोहं—बुद्धेरन्यथात्वं करोति । गुरुक—मोटा मनुष्यनइ मतिमोह—बुद्धिनुं अन्यथा-
पणउं करइ ॥ १७ ॥

ने० अ०—पूजावसरे प्राप्ते सदृशं—तुल्यं दृष्टः—परिकल्पितस्त्वमपि, आस्तां तावत् अन्यः,
चक्ररत्न—प्रहरणविशेषस्य नृपभरतेन । दुर्जयैव विषयतृष्णा । हिरवधारणे । यतो महतामपि
विपर्ययेणान्यथाभावं विधत्ते ॥ १७ ॥

चि० अ०—अथ पूजादिस्वरूपमाह—पूजावसरे० । ततः किमित्याह—पूजावसरे—केवलम-
हिमप्रस्तावे चक्ररत्न—प्रहरणविशेषस्य सदृशस्त्वं भरतेन नृपतिना दृष्टः—परिकल्पितः, यद्वा 'हु'
स्फुटं—निश्चितं विषयाणां—शब्दरूपादीनां तृष्णा—चाञ्छा विषमा—दुर्जयैव । कुतः ? गुणकाणामपि
करोति मतिमोहं—बुद्धेरन्यथात्वं ॥ १७ ॥

पू० अ०—पूजा—केवलमहिमपक्षे अष्टादिकामहोत्सवस्तयोरवसरे चक्रेण सदृशो भरतेन चेतसि चि-
न्तित इत्यर्थः । दिङ्गो चक्रस्त त सीति त्वमपि तथा तथा परिचितप्रभावातिशयोऽपीत्यर्थः । दुर्जयैव विषय-
तृष्णा । तुल्यधारणे । यतो महतामपि बुद्धिविपर्ययेणान्यथाभावं विधत्ते ॥ १७ ॥

५ ५ ५ ५

ધ૦ અ૦—અથ કવિ જિનનંદ સમવસરણ ઉદ્દિસી સ્તુતિ ઘોલઈ । હે નાથ ! ત્વ સમવસરણસમયે આગ્રેયી દિક્ કેવલસુરવધૂકૃતોદ્યોતા જાતા । હે સ્વામી ! તાહરા સમવસરણનંદ સમદ આગ્રેય કોણની દિસિ કેવલજ્ઞાન કરી સુરવધૂ-દેવાજ્ઞનાપ કૃત-ધૃત ઉદ્યોત ઇસી હુઈ । સેવાસયમાગયસિહિ ય । ઉત્પ્રેક્ષતે-સેવાશયે-આગતઃ શિશ્વીય । જાણીઈ ફિરિ સેવામિસિદં-તુજ આરાધવાની બુદ્ધિઈ આવ્યુ વૈશ્વાનર છડ ॥ ૧૮ ॥

ને૦ અ૦—સમવસરણમુદિશ્ય સ્તુતિમાહ—પદમ૦ । પ્રથમસમવસર રમ્મે તય-ભવતઃ આગ્રેયી દિક્ કેવલસુરવધૂકૃતોદ્યોતા । કેવલા યાઃ સુરવધ્વઃ સ્તામિઃ કૃત ઉદ્યોતો યસ્યાઃ । તદ્વિદિશિ પર્યત્રયં માવિ, પરં તદા સાધુસાધ્વીરહિતા સા । અતઃ કેવલપદોપાદાનમ્ । ઉત્પ્રેક્ષા-સેવાગતશિશ્વીય । યદ્વા સેવાશયેન-આરાધનબુદ્ધ્યા શિશ્વીય, સદિક્પતિત્વાત્ ॥ ૧૮ ॥

ચિ૦ અ૦—સમવસરણસ્થિતિવિશેષમાહ—પદમ૦ । કેવલોત્પત્તેરનન્તરં યત્ પ્રથમં રણં-ધર્મદેશનાસ્થાનં તદેવ જગદુત્સવદેતુત્વાત્ મહસ્તસિન્, કેવલ યાઃ સુરવધ્વસ્તામિઃ કૃત ઉદ્યોતો યસ્યાઃ । તસ્યાં પર્યત્રયં મવિષ્યતિ-આધાર્યા સાધવઃ, ચૈમાનિકા દેવ્યઃ, અન્તે ચ સાધ્યઃ । તદા ચ તીર્થસ્થાપ્રવૃત્તત્વેન સાધુસાધ્વીરહિતાસ્તા સન્તિ, અતઃ કેવલોપાદાનમ્ । જાતા આગ્રેયી દિક્-પૂર્યદક્ષિણયોરન્તરારલવર્તિની ચિદિક્ । ઉત્પ્રેક્ષમાહ-સ્વયં સેવોપનીતાડમ્નિદેયતેય, યદ્વા સેવાશયેન-સેવાડમિપ્રાયેણ આગ્રેયીવિદિશઃ સ્વા શિશ્વી મુરિ તેજઃપુજ્યાજેન પ્રાદુર્વભૂવ ॥ ૧૮ ॥

પૂ૦ અ૦—સમવસરણસ્થિતિવિશેષમાહ—કેવલોત્પત્તેરનન્તરં યત્ પ્રથમં સમવસરણં તદેવ જગદુત્સવદેતુત્વાત્ મહસ્ત, યદ્વા પ્રથમસમવસરણસ્ય મુખે-પ્રારમ્ભે । આગ્રેયી દિક્ કેવલા યાઃ સુરવધ્વસ્તાસાં દેહપ્રમાણિ કૃત ઉદ્યોતો યસ્યાઃ । તસ્યાં પર્યત્રયં મવિષ્યતિ-આધાર્યા સાધવઃ, અન્તરા નૈમાનિક્યઃ, અન્તે સાધ્યઃ । તત્તીર્થસ્થાપ્રવૃત્તત્વેન સાધુસાધ્વીરહિતાસ્તા એવ, અતઃ કેવલોપાદાનમ્ । ઉત્પ્રેક્ષમાહ-સ્વયં સેવોપગતા અગ્રિવે યતા ઇવ, યદ્વા સેવાશયેન-સેવામિપ્રાયેણ તત્પ્રેક્ષાદિસુરણં સેવાગતમાલોક્યાપ્યેય્યા દિશ ઈશઃ શિશ્વી મુરિ તેજઃપુજ્યાજેનાત્મસુરણીઃ સદ સેવાયૈ અસ્યાં દિશિ પ્રાદુર્વભૂવ ॥ ૧૮ ॥

ધ૦ અ૦—અથ કવિ તાપસાગમ ઉદ્દિસી જિનની સ્તુતિ ઘોલઈ । હે નાથ ! પ્રથમતાપસૈ-આઘજડાધારિભિસ્તપસ્વિભિસ્ત્વ પ્રથમે દર્શને મુક્તરાગઃ સ્થગિતઃ । હે સ્વામી ! પ્રથમ તાપસે-પહિલે જડાધારીય તપસ્વીય તાહરઈ પહિલઈ દર્શિનિ મુક્તરાગ સ્થગિત-આચ્છાદિત્ । કિંવિશિષ્ટો મુક્તરાગઃ ? ‘ગૃહીતવ્રતમજ્જમલિનઃ’ ગૃહીત-લીધરં જે તુજ સાથિઈ વ્રત તેહનઈ મંગિ-ભાંજિવઈ કરી મલીન-મંથલુ છઈ । કિંવિશિષ્ટસ્તાપસૈ ? નૂન-નિશ્ચિતં દૂરાવનતઃ । નૂન-નિશ્ચિતં દૂરાવનતઃ ।

ने० अ०—अधुना तापसागममुद्दिश्य स्तुतिमाह—गहिय० । स्थगितः—अधःकृतो मुखरागो—
मदनसुतिर्येन । कैः ? प्रथमतापसैः—कच्छ—महाकच्छवर्जैर्जटाधारिभिः । कीदृशो मुखरागः ?
'गृहीतव्रतभङ्गमलिनः' गृहीतं यद् व्रतं भगवता सह तस्य भङ्गः—अनासेवनारूपः तेन मलिनः—
कलुषितः । नूनं—निश्चितम् । किंविधैः ? दूरादवनतैः । क सति ? तव दर्शने—भवदवलोकने ।
प्रथमे—आद्ये ॥ १९ ॥

चि० अ०—जिनेन सह प्रव्रजितानां सामन्तादीनां समवसरणोपगतानां वक्तव्यतामाह—ग-
हिय० । हे त्रिभुवनगुरो ! प्रथमदर्शने प्रथमोत्पन्नतापसैः कच्छ—महाकच्छवर्जैः, दूरम्—अत्यर्थं, अव-
नतैः नूनं—निश्चितम्, स्वस्य—मुपरागो—मुपच्छाया स्थगितः—अन्तरितः, यतो गृहीतव्रतभङ्गमलिनः ।
अयमाशयः—तैल्लपामङ्गमन्थरैः स्वमुखं दर्शयितुमसमर्थैः प्रणामव्याजेनावयनतिरङ्गीकृता ॥ १९ ॥

पू० अ०—तत्र प्रथमदर्शने प्रथमोत्पन्नतापसैः कच्छ—महाकच्छवर्जैः दूरम्—अत्यर्थमननैर्नूनं स्वस्य
मुखच्छाया स्थगिता, यतो गृहीतव्रतभङ्गेन मलिनः—कलुषा । अयमाशयः—न तैर्भक्त्या भगवान् नतः, किन्तु
तया जगज्जनसमक्षं भगवता समं व्रतमादाय निःसत्त्वेस्तापसत्त्वमङ्गीकृतमिति त्रयया स्वमुखं दर्शयितुमसमर्थैः
प्रणामव्याजेन नतिराश्रिता ॥ १९ ॥

५ ५ ५ ५

ध० अ०—अथ कविं तीहं तपस्वीनइ समागमि किसिउ हूओ ते वात कहइ छइ । हे
नाथ ! तैस्तापसैः परिवेष्टितेन त्वया क्षणं कुलपतेः शोभा व्यूढा । हे स्वामी ! तेह तपस्वीए
परिवेष्टित—धीटिइ तइ क्षण एक कुलपति—मूलगा तपस्वीनी शोभा वही, पछइ तेहे तप-
स्वीए दीक्षा लीधी । किंविशिष्टेन त्वया ? विकटांशस्थलघोलमानजटाकलापेन । विकट-
विस्तीर्ण जे अंशस्थल—खवा(भा) तिहां घोलमान—हींडोला समान जटासमूह छइ ॥ २० ॥

ने० अ०—तापसागमे भगवान् किंविधो जातः—तेहिं० । तैस्तापसैः परिवेष्टितेन—परिचारि-
तेन । चः पुनरर्थं । त्वया व्यूढा—धृता स्तोककालं शोभा—श्रीः । कस्य ? कुलपतेः । पश्चात् ते
प्रव्रज्यां जगृहुरित्यभिप्रायः । किंविधेन त्वया ? 'विकटांशस्थलघोलमानजटाकलापेन' ? विकटौ—
विस्तीर्णौ यावत्सखलौ तयोर्घोलमानौ जटाकलापौ—जटाग्राभारौ यस्य तेन ॥ २० ॥

चि० अ०—तत्समागमेन भगवान् किंविधो जात इत्याह—तेहिं० । तैः तापसैः परिवेष्टि-
तेन—परिवास्तिनेन त्वया धीकुलपतेः शोभा व्यूढा—धृता क्षणं—स्तोककालं पश्चात् ते प्रव्रज्यां
जगृहुरित्यर्थः । किंविधेन त्वया ? विकटांशस्थलघोलमानजटाकलापेन ॥ २० ॥

पू० अ०—तैः परिवेष्टितेन त्वया क्षणं पश्चात् भगवदुपदेशेन श्रमणछिन्नस्याङ्गीकृतत्वात् कुलपतेः—
तापसाचार्यस्य शोभा व्यूढा—प्राप्ता । विकटौ—विस्तीर्णौ यौ स्कन्धप्रवेशौ तयोः प्रेङ्गन् जटाकलापो यस्य ॥ २० ॥

५ ५ ५ ५

ध० अ०—अथ स्वामीनः रूपातिशय बोलइ—हे नाथ ! ये तव रूपं पश्यन्तो पूर्णा न भवन्ति । हे स्वामी ! जे जीव ताहरू रूप जोअतां हरिपि परिपूर्ण हृदय न हुई । समनस्का अमनस्काः—स्थावरा एव वर्तन्ते । ते समनस्क-मन सहित छइ अमनस्क-मन इति वर्तई । परं यदि ते केवलिनो न स्युः । पणि जइ ते केवलज्ञानीया न हुई । ए छइ केवलज्ञानीनइ मन न हुई ॥ २१ ॥

ने० अ०—रूपातिशयं वर्णयन् स्तुतिमाह—तुह० । ते-तव (रूपं) पश्यन्तो न भवन् प्राणिनः ये हे नाथ ! हर्षपरिपूर्णाः ते समनस्का अपि गतमनस्का एव, एकेन्द्रिया एवेति भाव परं ते द्रष्टारो यदि केवलिनो न स्युः । ननु किं समनस्काः केवलिनो भण्यन्ते येनेदमुच्यते । तथाचागमः—“अमनस्काः केवलिनः”, सत्यम्, समणा वि चिप्राकृतशब्देन तेऽप्युच्यन्ते इ(अ?)तस्तेषां व्युदासः ॥ २१ ॥

चि० अ०—रूपातिशयं वर्णयितुमाह—तुह रूपं० । हे नाथ ! तव रूपं पश्यन्तो ये न भवन्ति हर्षपरिपूर्णाः ते समनस्काः—संज्ञिनोऽपि गतमनस्काः—असंज्ञिन एव । किं सर्वेषामियमेव गतिरित्याह—‘ते केवलिनः’ यदि ते केवलज्ञानिनो न भवेयुः । केवलिनस्तु ‘समणा वि’ धमणलिङ्गधारिणोऽपि अमनस्का एव, भावमनोवैकल्येन । क्षीणमोहत्वेन च तेषामद्भुतवस्तुसाक्षात्कारेऽपि हर्षोत्पत्तेरभाव एव ॥ २१ ॥

पू० अ०—ये प्राणिनस्तव रूपं प्रेक्षमाणा हर्षभरनिर्भरा न स्युः, ते समनस्काः—संज्ञिनोऽपि गतमनस्काः—असंज्ञिन एव, यदि केवलज्ञानिनो न भवेयुः । विरोधश्चात्र—ये समनस्कास्तो कथममनस्काः ? केवलिनस्तु समनस्का अपि भावमनोवैकल्येनामनस्का एव स्युः । क्षीणमोहत्वेन च तेषां तथाविधाद्भुतवस्तुनः सदा साक्षात्कारेऽपि हर्षोत्पत्तेरभाव एव ॥ २१ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिनमाहात्म्यनई द्वारि स्तुति बोलइ । हे नाथ ! यैगुणैः अन्यै-हरि-हरादयो देवाः निःसामान्यां समुन्नतिं प्राप्ताः । हे स्वामी ! जेहे गुणे अनेरा हरि-हरादिक देवता निःसामान्य-निरुपमान समुन्नति-समृद्धि पास्या । ते गुणास्तव सङ्ग-धातु मम हास्यं ददति । ते गुण ताहरी वार्तानइ विषइ मुझनई हासुं दिई ॥ २२ ॥

ने० अ०—भगवद्गुणद्वारेण स्तुतिमाह—पचा० । यैगुणैरन्यदेवता-हरि-हरादयः समुन्नति-समृद्धि निःसामान्यां-निरुपमामसाधारणं प्राप्ताः, ते गुणा मम हासं-अवज्ञारूपं ददति-वर्तमाना(वार्ता ?)स्तासु ॥ २२ ॥

चि० अ०—विमोर्गुणानुगुणं स्तुतिमाह—पक्षा० । यैर्जगत्कर्तृत्वादिभिर्गुणैरन्यानि (हरिं)-
हृदिनि दैवतानि । प्राकृतत्वात् पुंस्त्वम् । ते तथाविधाभिरामत्वद्रुणग्रामसङ्गधासु, क्रियमाणसु
अथमेवमेवविधा गुणगणा मम हास्यं न ददति, रागद्वेषादिदोषोपेतत्वात् । एतच्च कलङ्कस्याप्युपरि
कलिकाकल्पम्, यदेवंविधैरपि तानि तानि दैवतानि विभे निस्सामान्यां समुन्नतिं—पूजां प्राप्नोति
स च तदाराधकानामेव विचारचातुरीप्रपञ्चः ॥ २२ ॥

पू० अ०—यैर्जगत्कर्तृत्वादिभिर्गुणैरन्यानि दैवतानि निःसामान्यां समुन्नतिम्—उच्चैः पदवीं प्राप्नोति
लङ्गुणसङ्गधासु क्रियमाणसु ते गुणा मम हास्यं ददते । प्राकृतत्वात् पुंस्त्वम् ॥ २२ ॥

५ ५ ५ ५

ध० अ०—अथ कवि स्वामीना निर्दोषपणा कहिवानइं मुखिइं प्रशंसा बोलइ । हे जिन !
वचनकुशला अपि मत्सरिणस्तव निन्दाऽवसरे वाचा वालिशायन्ते । हे स्वामी ! वचननइ
विषइ कुशलइ मच्छरी परवादी ताहरइं निन्दावसरि वाणीहं करी वालिश—मूर्खपणुं आच-
रइं । किंविशिष्टस्य तव ? दोषरहितस्य । दोषरहित छैतइ । किंविशिष्टया ? भग्नप्रसरया ।
भग्न-भागओ प्रसर छइ जीणं ॥ २३ ॥

ने० अ०—भगवतो निर्दोषताकथनमुखेन श्लाघामाह—दोस० । हे जिन ! दोषरहितस्य-
लङ्कवर्जितस्य तव निन्दाऽवसरे—परिभवप्रस्तावे वालिशायन्ते—मूर्खा इवाचरन्ति । के ? मत्स-
रिणः—परपरिवादिनः । कया ? गिरा । किंविधया ? त्वभिर्दोषत्वात् भग्नः प्रसरः—प्रवेशो यस्याः
। (तया) । वचनकुशला अपि ॥ २३ ॥

चि० अ०—अधुना भगवतो निर्दोषताकथनेन श्लाघामाह—दोसरहिअस्त० । हे जिन ! दोष-
रहितस्य—यत्नानादिवर्जितस्य तव निन्दाऽवसरे—दोषप्रस्तावे वचनकुशला अपि—स्थानान्तरेषु उक्ति-
नेपुणा अपि मत्सरिणो वालिशायन्ते—मूर्खा इवाचरन्ति । कया ? वाचा—गिरा । किंविधया ?
भग्नप्रसरया—भग्नप्रवेशाया, निर्दोषत्वाद् भगवतः ॥ २३ ॥

पू० अ०—हे जिन ! दोषरहितस्य तव निन्दाप्रस्तावे पूर्वं वचनकुशला अपि तदवसरे वाचा भग्नप्रस-
रा मत्सरिणो वालिशायन्ते । अयमाशयः—दुर्जनाः सूचिरन्त्रमात्रमपि दूषणं ज्ञात्वा असन्त्यपि वचनान्यारोप-
येतुमुपक्रमन्ते । त्वयि तु परमाणुमात्रमपि दोषमपश्यन्तो हताशा एव जाताः । अत्र च जिनेति सामिप्रायम्,
एतो रागादिजेतृत्वाजिनः । न च रागादिदोषव्यतिरिक्तः कोपादिहेतुरस्ति ॥ २३ ॥

५ ५ ५ ५

ध० अ०—अथ कवि परमेश्वर रहइं वीतरागपणुं अंगीकरी स्तुति बोलइ । हे भगवन् !
त्वन्मनः तपसा तापितमपि शृङ्गारवने नाश्रितम् । हे नाथ ! ताहरुं मन तपश्चरणिइं तापिभ्युं
इ हंतूं शृङ्गार घनि न वस्यूं । किंविशिष्टे शृङ्गारवने ? अनुरागपल्लववति । अनुराग

प्रस्तानात् कर्मभिः, सारणिजलमित्र-यथा कुल्याजल तढागादपगहित सकलासु वृक्षजातिषु भ्राम्यति स्थानेषु स्थानेषु अलगात्वेषु वध्यमान एवस्मिन् पूरिते अन्यत्र ससरणाय ॥ २९ ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

ध० अ०—अथ कवि स्वामीनूं शासन आदरिइं जित्थूं फल अनइ मूकइं जिस् (दोष) तेह उपरि स्तुति बोलइ । हे नाथ ! जीवाः सलिल इव तव प्रचने गृहीते अङ्गीकृते ऊर्ध्वं व्रजन्ति । हे नाथ ! पाणीनी परिइ ताहरखं शासन आदरिइं जीव ऊर्ध्वं पहुता-देवलोक प्रवेयका-ऽनुचरादिके जाइं । तु-पुनः शासने आदृत्य मुक्ते सति अधो नरकादिषु व्रजन्ति । शासन आदरी मूकिइ हंतइं अधो-नरकादिके जाइं । किं जीवाः ! कूपारघट्टघटीसन्निभाः । कूआ- अरघट्ट घडिनी दृष्टांत सरीपा छइ; कूइ जे घट्ट पाणी भरी ते उपहरी जाइं; जे पाणी भरी नइं मूकइ ते नीची जाइं ॥ ३० ॥

ने० अ०—भगवत्प्रचनगृहीतमुक्तगुण(दोष)कथनमुखेन स्तुतिमाह—सलि० । हे नाथ सलिल इव प्रचने तत्र सत्के आचारादिभेदभिन्ने त्वदाज्ञारूपे गृहीते-कक्षीकृते ऊर्ध्वं-सर्गादं गच्छन्ति, विमुक्ते तु अधोभागे-नरकादौ व्रजन्ति जीवाः । किंविधाः ? कूपारघट्टघटीसन्निभाः यथा कूपारघट्टघटा(यः) जलं गृह्णन्ति तदा ऊर्ध्वं व्रजन्ति ये (याः) च न गृह्णन्ति ते (ताः) अधो यान्ति, तथा जीवा अपीति भावः ॥ ३० ॥

चि० अ०—अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां जिनप्रचनगृहीतकारपरिहारयो फलमाह—सलिल इ० । तव प्रचने सलिल इव गृहीते-अङ्गीकृते ज्ञान-शब्दाऽनुष्ठानैः सम्यगासेविते सति जीवा ऊर्ध्वं-सर्गादौ गच्छन्ति, विमुक्ते त्वद्य-‘सीमन्ता’दौ व्रजन्ति । किम्भूता जीवा ? कूपारघट्टघटीतुल्या-कूपारघट्टघट्ट, या जल गृह्णन्ति ता ऊर्ध्वं व्रजन्ति याश्च मुञ्चन्ति ता अधो व्रजन्ति, तथा जीवा अपि ॥ ३० ॥

पू० अ०—तव प्रचने गृहीते-सेविते ऊर्ध्वं-सर्गादिषु यान्ति । तस्मिन्नेन वैपरीत्येन विमुक्ते अधो-नरकादिषु व्रजन्ति । उपमामाह—कूपारघट्टघटीमाद्यतुल्या, सलिले गृहीते विमुक्ते च यथा ता सलिले गृहीते कूपारघट्टपरितन प्रदेशे यन्त्रप्रयोगात् प्राप्नुवन्ति, त्यक्ते च जले अत्र कूपरूपेण व्रजन्ति ॥ ३० ॥

ॐ ॐ ॐ ॐ

घ० अ०—अथ जिनोक्तक्रियादुष्करपणूं कविचइ करी स्तुति बोलइ । हे नाथ ! यथा अन्ये तीर्थिनो हरि-हरादयो लीलया मुक्तिं नयन्ति-प्रापयन्ति, तथा त्वं न प्रापयसि । हे स्वामी ! जिम अन्य तीर्थी हरि-हरादिक लीलाइं मुक्ति दिइं तिम तूं न दिअ, त्रियानुष्ठान ताहरइ मार्गि लाग्ग मुध-निद्रास क्रियाकलाप तपोऽनुष्ठानि करि दोहिलाइ शिव-मोक्ष तणा मुख पामइं ॥ ३१ ॥

ने० अ०—अधुना भगवदुक्तक्रियादुष्फरताकथनेन स्तुतिमाह—ली० । हे नाथ ! यथा देवा-हरि-हरादयस्तीर्थिका लीलया नयन्ति मोक्षं, तथा न त्वम् ; कष्टसाध्यत्वात् क्रिया-लुप्तानस्य । यद्यप्येवं तथापि तव मार्गलयाः-तव मार्गस्थिता मृगयन्ते-निन(भा?)लयन्ति धाः-अवगततत्त्वाः । निन्दाद्वारेण स्तुतिरियम् ॥ ३१ ॥

चि० अ०—अथ जिनप्रवचनस्यैव विदुषां विशेषोपादेयत्वमाह—लीला० । हे नाथ ! यथा जनायासेन अन्ये-हरि-हरादिसम्बन्धिनस्तोर्थिकाः मोक्षं नयन्ति, तथा न त्वम् ; कष्टसाध्यत्वात् तव क्रियानुष्ठानस्य । तथाप्येवं सत्यपि तव ज्ञानादिरूपो मोक्षमार्गस्तत्र लज्जाः-तत्र स्थिताः शिवशर्माणि मृगयन्ते युधाः ॥ ३१ ॥

पू० अ०—यथाऽन्ये सौगतदयस्तीर्थिका लीलया “भृङ्गी शय्या प्रातरुत्थाप पेया” इत्याधनुष्टानेन मोक्षं प्रापयन्ति, तथा न त्वम् । तथापि तन मार्गे ज्ञानादिसत्र लज्जा विदुषाः शिवसुखाति मृगयन्ते ॥ ३१ ॥

५ ५ ५ ५

ध० अ०—अथ कवि जिनदर्शनमाहात्म्य तर्णी स्तुति बोलइ । हे जिन ! त्वयि दृष्टे जीवाः संसारफलके बन्ध-बध-मरणभाजो न भवन्ति । किंवि० जीवाः ? अक्षैः-इन्द्रियैर्हि-यमाणाः । अक्ष-इन्द्रिय हरीता छई । का इय ? सारा इव । यथा साराः अक्षैः-पाशकैः फलके हियमाणाः । पगडे दृष्टे सति बन्ध-बध-मरणभाजो न भवन्ति । जिम सारडां अक्ष-पासे फलक-पाटीइ हरीतां पगडई दीठई हुंतइ बंधवधमरणभाजिया न हुई तिम हे स्वामी ! जीवरूपीयां सारडां संसाररूपीया फलक-पाटीयां माहि इन्द्रियरूपीय पासे हरीता हुंता ताहरा शासनरूपीइ पगडई दीठई बंधवधमरणभाजीयां न हुई ॥ ३२ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शनमाहात्म्यद्वारेण स्तुतिमाह—सा० । हे जिन ! त्वयि दृष्टे जीवाः संसारफलके बन्ध-बध-मरणभाजो न भवन्तीति योगः । अक्षैः-इन्द्रियैः हियमाणा अपि । का इय ? सारा इव । कोऽर्थः ? यथा साराः अक्षैः-पाशैः फलके प्रतीते हियमाणा बन्ध-बध-मरणभाजो भवन्ति तन्न, तथा जीवास्त्वयि दृष्टे इति भावः ॥ ३२ ॥

चि० अ०—साम्प्रतं भगवद्दर्शन माहात्म्यद्वारेण स्तुतिमाह—सारि ६० । हे जिन ! त्वयि दृष्टेऽस्मी जीवा बन्ध-बध-मरणभागिनो न भवन्ति । किम्भूताः ? अक्षैः-इन्द्रियैः, अपिशब्दस्य भिन्नकमत्वाद् हियमाणा अपि । क ? संसार पय चतुरन्तत्वात् फलकं तस्मिन् । का इय ? शारय इय । इयं च वैद्यम्योपमा । यथा शारयः काष्ठादिमय्योऽक्षैः-पाशकैः फलके हियमाणा-इतस्ततः सञ्चार्यमाणाः । कैतवप्रसिद्धानि प्राप्नुवन्ति ॥ ३२ ॥

पू० अ०—संसार एव चतुरन्तत्वात् फलकस्तत्र त्वयि देवतत्रबुद्ध्या दृष्टे जीवा बन्धादिभागिनो न भवन्ति । अपिशब्दस्य भिन्नकमत्वादक्षैः-इन्द्रियैर्हियमाणाः-सञ्चार्यमाणाः सारयो यथा बन्ध-बध-मरणानि प्रतीतानि न भवन्ते पदे दृष्टे ॥ ३२ ॥

५ ५ ५ ५

पदं-त्वयि विषये स्थिरमनुरागम्-अन्तःप्रीतिं कुर्वन्ति, तथापि एवं सत्यपि त्वत्समयज्ञानां मनो न हरन्ति-न प्रीणयन्ति, नाचर्जयन्तीति । अयमाशयः—ते हि परसमया यदि क्षोदस्युः, तदा श्रोतुश्चेतांसि अनुरञ्जयन्तीति, न च तथाविधाः श्रूयमाणास्त्यनुरागं जनयन्ति ॥ ३१

पू० अ०—ये परसमयाः—कुतार्थि-ज्ञागमाः क्षणार्धमप्याकर्णितास्त्वयि स्थिरमनुरागं कुर्वन्ति । तस्मिन् तत्र समयज्ञानां मनो न हरन्ति, परस्परसम्बद्धत्वेन फल्गुत्वात्, यथा यथा श्रूयन्ते तथा तथा यद्यार्थाभिप्रायि त्वयि प्रीतिं जनयन्ति इति स्थाने ॥ ३१ ॥

॥ ३१ ॥

ध० अ०—अथ कवि जिनना नयन प्रभावो बोलइ । हे नाथ ! तव नयाः वार्दिः परिगृहीताः अन्योन्यसंलग्नाः क्षणेन प्रतिपक्षं विमुखं कुर्वन्ति । हे स्वामी ! ताहरो नैगम संग्रह २ व्यवहार ३ ऋजुसूत्र ४ शब्द ५ सममिलुद्ध ६ एवंभूत ७ रूप ए सात नय बाकी बचनकुशलीए परिगृहीत-परिवरिया अन्योन्यइ संलग्न-मित्या हंता क्षण एक सा प्रतिपक्ष-अन्य वादी विमुख-ऊपराठड करइ । के इव ? महागजा इव । यथा महागज वाजिमिः—तुरङ्गमैः परिवृताः सन्तोऽन्योन्यसंलग्ना भवन्ति । कुणनी पैरिइ ? महागजैर्द्रवी रिडं, जिम महागजेन्द्र वाजी-घोडे परिवर्या हंता अन्योन्यइ-परस्परइ संलग्न-मित्या अन् मती एकेकु नय जि एकांत मानइ जैन सातइ नय अनेकांति-स्याद्धादिइ मानइ ॥ ४०

ने० अ०—इदानीं नयप्रमाणं प्रतिपादयन् स्तुतिमाह—वाई० । हे नाथ ! तव नयाः नैगम दयः क्षणेन-लोककालेन प्रतिपक्षं विमुखं-पराधुसं कुर्वन्ति । के इव ? महागजा इव-प्रधानद्विप इव । किंविधा नयाः—किंविधा गजा इति विश्लेषमाह-वादिभिः-बचनकुशलः परिगृहीताः परिवारिताः अङ्गीकृताः । महागजास्तु वाजिमिः—तुरङ्गमैः । तथा अन्योन्यं-परस्परं संलग्न-मिलिताः मिथः सापेक्षात्तेन एककार्यकरणप्रवीणाः । एकाकिनो नयास्तु निरपेक्षत्वाद् दुर्नया एव स्युः । यतः कश्चिदयःशलाकामरुपा नया अम्युपगमिता-आश्रिताः । जैनस्तु सर्वनयममूहमयं जिनमतं प्रतिपन्नम् । के इव ? महागजा इव । किंविधाः ? वाजिभिः कृतपरिक्षेपाः ॥ ४० ॥

नि० अ०—वार्दि० । हे नाथ ! तव नयाः नैगमादयो वादिभिः परिगृहीताः व्यवहारव्यवस्थाः पनेन पणपक्षाय प्रयुक्ताः प्रतिपक्षं-कुतार्थिताद्यर्थमायं विनुराग विगलितप्रतिपक्षेन वादकथा पराधुसं क्षणेन-शोषवाद्यमभूताः कुर्वन्ति । किंभूताः ? अन्योन्यसंलग्नाः-परस्परसापेक्षत्वेन-वपार्थवारणप्रयणाः । एकाकिनस्तु अयधारणप्रयणा दुर्नया एव । उपमामाह—के इव ? महागजा इव । यथा महागजा-भद्रजानीयद्विजिनो विपक्षणां अनीकं देव्यैव प्रयुक्ताः एवाम्नुसं विगमि । वारिताः ? वाजिभिः—तुरङ्गमैः परिगृहीता इत्यर्थः ॥ ४० ॥

पू० अ०—तत्र नैगमशिक्षा...कविभिः सापेक्षव्यवस्थानेन परस्परसापेक्षेन प्रयुक्ताः शलाका इति ॥ ४० ॥

॥ ४० ॥

ध० अ०—अथ कवि स्वामीना सिद्धान्तनू विदुरपण्डं वोल्इ । हे नाथ ! यैर्वचनैर-
समञ्जसा अपि परसमयाः कीर्तिमाप्नुवन्ति । हे स्वामी ! जेहे वचने असमञ्जस-असंवद्धइ
वर समय कीर्ति पामइ । तत् (तानि ?) त्वत्समयमहोदधेर्मन्दा विन्दुनिस्सन्दाः—विन्दुलवा
वर्तन्ते । ते ताहरा समय-सिद्धान्त समुद्र आगलि मन्दा विन्दुलवा वर्तई ॥ ४१ ॥

ने० अ०—भगवत्सिद्धान्तोदधेः परसमयानां विस्तृतमाह—पावं० । यैः कैश्चन वचनैः—
बचोभिर्ग्रहचारचन्द्रादित्योपरागादिज्ञानरूपैर्यथाः—कीर्तिं प्राप्नुवन्ति परसमयाः असमञ्जसा अपि—
अघटमाना अपि, तेऽपि (तान्यपि ?) त्वत्समयमहोदधेर्मन्दा—अप्रकृष्टा अपि विन्दुनिस्सन्दा—वि-
न्दुलवाः । जिनमतव्यतिरेकेणान्यद् नास्ति किञ्चिज्ज्ञानमिति भावः ॥ ४१ ॥

चि० अ०—पावंति० । परसमया असमञ्जसा अपि—विसंस्थुलत्वेन अघटमाना अपि यैर्वच-
नैर्ग्रहचारचन्द्रोपरागादिपरिज्ञानरूपैर्जने यथाः—श्लाघारूपं प्राप्नुवन्ति, तानि वचनानि तव समय-
महोदधेर्मन्दा—अल्पविषयत्वेन अल्पप्रकाशका विन्दुनिस्सन्दा—विन्दुलवाः शीकरा इत्यर्थः । अत्र
प्राशस्त्याद् नपुंसकस्यापि पुंलिङ्गनिर्देशः । इदमत्र हृदयम्—जिनमतव्यतिरेकेण किञ्चिन्न ज्ञानम-
स्तीति ॥ ४१ ॥

पू० अ०—विसंस्थुल अपि परसिद्धान्ता यैर्वचनेश्चन्द्रसूर्योपरागादिरूपैः श्लाघां लभन्ते, तानि च वच-
नानि मन्दानि—अल्पविषयत्वेन श्लोकप्रकाशकानि, अतः श्रुतगहोदधेर्ज्ञानजलविप्रवां शीकराणीन । अयमाशयः—
श्रुतकेवलिनो असङ्ख्येयमवान् जीवानां प्रतिपादयन्ति त्वत्समयपारगाः । तत्पुरो ग्रहोपरागादिज्ञानप्रकाशकं
यत्किञ्चिदेतत् ॥ ४१ ॥

॥ ॥ ॥ ॥

ध० अ०—अथ कथि प्रवहणनइ दृष्टान्त(इं) सर्वज्ञइ मूकया जीवनइ विडम्बना हेतुफल
वोल्इ । हे नाथ ! त्वयि मुक्तेः सति जीवैः पोत इव संसारसमुद्रे विविधा विडम्बनाः प्राप्ताः ।
हे नाथ ! तइ मूकयइ हइ तइ जीवै पोत-प्रवहणनी परिइ संसाररूपीया समुद्र माहि विवि-
ध-नाना प्रकार दारिद्र्यदोहलिदुःखच्छेदनभेदनवेदनादि दुःख पाम्या । किंवि० जीवैः ?
अनुवेलं आपगामुखपतितैः । वेल वेल पूठि आपदरूपिणी आपगा-नदी मुखि पड्या छइ ।
जिन प्रवहण मूकैइ संसारिसमुद्रि विडम्बना जि पामीइ ॥ ४२ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं दृष्टान्तेन भगवति मुक्ते विडम्बनाद्वारेण स्तुतिमाह—पइ० । हे नाथ !
त्वयि मुक्ते पोत इव जीवैर्मवर्णवे प्राप्ताः—लब्धा विडम्बनाः—कदर्थना विविधा—दारिद्र्यादिप्र-
काराः । किम्भूतैः ? आपन्मुखपतितैः । कथम् ? अनुवेलम्, एकत्र वेलं—कछोलमाश्रित्य अन्यत्र
वारंवारम् । यथा कश्चित् पुरुषः पोते मुक्ते आपगा(मुखे)—नदीमुखे पतितः अनुवेलं विडम्बनां
प्राप्नोति, तथा जीवैरपि संसारे त्वयि मुक्ते प्राप्ता इति गर्भः ॥ ४२ ॥

चि० अ०—अथ त्वां प्राप्यापि दुष्कर्मवशागास्त्यजन्ति तेषां गतिमाह—पइं मुक्ते० । जीवैर्वि-

उभयना विविधा-गतिचतुष्कजाः प्राप्ताः, अनुवेलं-प्रतिक्षणं आपन्मुखपतितैः त्वयि मुक्ते सति क इव ? पोत इव । यथा केचन आत्मवैरिणोऽनुमये पोतं त्यजन्ति, त्यक्ते च तैरापगामुखपतितैर्विविधा विडम्बना-मञ्जनोन्मज्जनभ्रूमकरादिदंष्ट्रादारणादिकाः प्राप्यन्ते, तथा तैर्जिवैरपि ॥४२॥

पू० अ०—आपदो-जल-जलनायास्तनुमुपतितैर्जीवैर्मर्माणैः त्वयि मुक्ते सति प्रनिक्षणं जनेषु विडम्बनाः प्राप्ताः, यथा पोते मुक्ते आपगामुखपतितैर्मज्जनोन्मज्जनादिविडम्बनाः प्राप्यन्ते ॥ ४२ ॥

५ ५ ५ ५

घ० अ०—अथ कवि तेह जिवि विडम्बना चातुर्गतिक संसारि जिम अनुभवी ति चिहु गाथाए बोलई । हे नाथ ! मयाऽप्रतिष्ठाने-सप्तमनरकपृथिव्यां मध्यवर्तिनि नरकवार्ते पदपट्टिसागरोपमाणि निरन्तरं उपितम् । हे नाथ ! मइं अपइट्ठाणइं-सातमी नरक पृथ्वी माहिं वर्तइ नरकावासइ छासट्ठि सागरोपम प्रमाण काल निरन्तर वसिउं । किंवि० मया । अप्रार्थितागतमत्स्यभवस्तत्रान्तर्मुहूर्तं किञ्चिच्च्युतं घटिकाद्वयं उपितेन । अप्रार्थिइं आउ मच्छयभव तिहां अन्तर्मुहूर्त-कांइ थोडइं स्यू ऊणूं वि घडी प्रमाण वस्युं छइ ॥ ४३ ॥

ने० अ०—साम्प्रतं विडम्बना चतुर्गतिसंसारे यथाऽनुभूता तथा गाथाचतुष्केण दर्शयन्नाह-पुच्छं० । हे देव ! परेषां का कथा ? 'मच्छभन्तो वसिएण' इति पाठान्तरं वाच्यम् उपितं-निवामः कृतः । क ? अप्रतिष्ठाने-सप्तमनरकपृथिव्यां मध्यवर्तिनरकावासे । मयेति गम्यते । कीदृशेन ? अप्रार्थितश्चासौ आगतः मत्स्यभवश्च तस्य भगान्तर्मुहूर्तोपितस्तेन । कियन्तं कालम् ? पदपट्टि सागरोपमाणि । कथमुपितम् ? निरन्तरं-व्यवधानरहितं यथा भवति तथा । यच्च व्यवधानं तच्चोक्तक्रमेणान्तर्मुहूर्तमानं(नो ?) मत्स्यमनः ॥ ४३ ॥

चि० अ०—साम्प्रतं यथाऽनुभवं विडम्बनां गाथाचतुष्केणाह-पुच्छं० । हे जिन ! परेषां का कथा ? मयैव पदपट्टि अतराणि-सागरोपमाणि यावत् अप्रतिष्ठाने-सप्तमनरकपृथिव्या मध्यवर्तिनरकावासे उपितम् । कीदृशेन ? अप्रार्थितागतः-अचिन्तितोपनतो यो मत्स्यभवस्तस्मिन् मुहूर्तकालमुपितेन । निरन्तरमिति व्यवधानस्याल्पत्वात् ॥ ४३ ॥

पू० अ०—हे देव ! परेषां का कथा ? मयैव सप्तमनरकमध्यवर्तिनरके प्राप्ते अप्रतिष्ठानाभिधे पदपट्टि ६६ सागरोपमाणि उपितम् । मया विविधेन । अचिन्तितागते मत्स्यभवेऽन्तर्मुहूर्तमानकालमुपितेन यथाऽप्रार्थितोपनते मत्स्यभवेऽन्तर्मुहूर्तमुपितेन । सागरोपमापेक्षया मुहूर्तस्याल्पतया तत्रोक्तत्वेन सतोऽप्यभिवक्षितव्यान्निरन्तर-गियुक्तम् । अत्र च मत्स्यशब्दः सामान्यमत्यन्तापि तण्डुलमस्यवाची ॥ ४३ ॥

५ ५ ५ ५

घ० अ०—हे नाथ ! ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि मया तिर्यक्त्वेऽपि शीतोष्णवर्षधारा-निपातदुःखं सुतीक्ष्णमनुभूतम् । हे नाथ ! ज्ञानावरणीय कर्मि आच्छादिं मइं तिर्यचइ माहि शीत काल तणुं यपां कालनी धारा तणवं निपात-पडिवा तणवं दुःख सुष्ठु-अति अनुभवितं । एतलइ स्युं भाय ? जे पट-लगाडइ दांकिइ हुइ ते शीत तणुं दुःख ऊपइ

जाणइ तिम तिर्यचनइं सहजिइं ज्ञानावरणीय कर्मनउ उदय हुइ तीणं भाषा अणवो-
दुःख सदा हुइ । मइं ज्ञानावरणि आच्छादिइं हृतइं दुःख अनुभविउं ॥ ४४ ॥

ने० अ०—सीउण्ह० । तिर्यक्त्वेऽप्यनुभूतं—सेवितं शीतं च उष्णं वर्षाधारनिपातस्तेभ्यस्तेषां
दुःखं—वेदनारूपं सुतीक्ष्णं दुःसहमानशत् (?) तस्य । भवेति गम्यते । किंविधेन ? ज्ञानावरणसमु-
च्छादितेनापि । कोऽर्थः ? यः किल ज्ञानावरणैर्वस्त्रादिभिरावृतः स्यात् तस्य कथं शीतादिप्रजनितं
दुःखं सम्भवति ? मया तु ज्ञानावरणच्छादितेनाप्यनुभूतम् । प्रायेण प्रभूतज्ञानावरणीयस्य कर्मणः
तिर्यक्ष्वेव सम्भवादिति ॥ ४४ ॥

चि० अ०—सीउण्ह० । तिर्यक्ष्वपि तीक्ष्णं दुःखं मयाऽनुभूतम्—सोढम् । शीतोष्णवर्षाधार-
निपातदुःखम् । निपातशब्दः प्रत्येकं योज्यः । कीदृशेन मया ? ज्ञानावरणसमुच्छादितेनापि ।
कोऽर्थः ? यः पटाद्यावृतो भवति तस्य शीतादिदुःखं न स्यात्, मया तु ज्ञानावरणसमुच्छादिते-
नापि सोढमिति । प्रायेण प्रभूतस्य ज्ञानावरणीयस्य तिर्यक्ष्वेव सम्भवात् ॥ ४४ ॥

पू० अ०—मया तिर्यक्त्वेऽपि उत्पन्नेन इत्यर्थः । शीतोष्णवर्षाधार, निपातशब्दः शीतादित्रये योज्यः,
सुतीक्ष्ण—दुः सहं सोढं ज्ञानावरणाख्येन कर्मणा उत्-प्राबल्येन छादितेन अपि विरोधे । यः किल नानाभिधै-
रावरणैराच्छादितः स्यात्, कथं स शीतादिभिरभिभूयते इति ॥ ४४ ॥

ध० अ०—हे नाथ ! अन्तर-धर्मध्यानाग्निष्कान्तैः पात्रैः प्रियकलत्रपुत्रैर्भयनाटकेषु
अङ्काः शून्या निर्ध्याताः । हे नाथ ! अन्तर-धर्मध्यानं तव नीसरे पात्रे प्रिय भर्तार कलत्र
पुत्रे भव-संसाररूपीइ नाटकं शून्य अंक नीठिया । जिम नटाव रुपरीय विनइ आंतरइ
नाना प्रकार रूप करी लोकनइ रंजवइ तिम धर्मध्यानं तद्रूप पटनु नीसरिउ जीव पिता
फीटी पुत्र थाइ माता कलत्र थाइ वेडउ वाप थाइ कलत्र माता थाइ इणि परि संसार
नाटकं अनेक रूप करतइ अंक तणा सइ नीठव्यां ॥ ४५ ॥

ने० अ०—अंतोनिक्खं । हे देव ! संसारज्ञान्तरे सर्वत्र अखण्डितान्यस्य मोहनरेशस्य पुरः
कर्मपरिणामस्रधारणं चतुर्गतिनाटकानि अभिधीयन्ते । तन्मध्याच्चाभिधेयमानेषु मनुष्यगतिरेव
तत्तदयस्याविशेषादनुभूयमानशृङ्गारादिरसात्मकत्वेन नाटकानीव तेषु मनुष्यगतिनाटकेषु मया
निर्ध्याताः—दृष्टाः । के ? अङ्का—उत्सङ्गाः, अन्यत्राधिकारपरिच्छेदाः । किम्भूताः ? शून्याः । कैः ?
पल्लभकलत्रपुत्रैः । किंविधैः ? सातोदयाल्लब्धैः—प्राप्तैः । यद्वा स्वोचितगुणाधारत्वेन प्राप्तभूतैः ।
तेषामेव क्रोडक्रीडाविलासयोग्यत्वात् । कथं रहितत्वं तेषामित्याह—अन्तर-मध्यादुत्सङ्गस्यैव
निष्कान्तैः—आयुःक्षयेण यमकिङ्करीकृतैः, मृतैरित्यर्थः । पक्षे निष्कान्तैः—गतैरिति । नरभवे
उत्पन्नेन मया कलत्रादिवियोगोद्भूतं दुःखमनुभूतमित्यर्थः । नाटकेष्वपि विष्कम्भस्रचिन्ताभिनेय-
वस्तुसमाप्तिरूपाद्यङ्काः । ते च रङ्गाङ्गणमध्याग्निष्कामन्त्रियचतुर्विधाभिनेयवस्तुसमाप्तिनिपुणैरभि-
नायकरूपैः शून्याः स्युः । पात्राण्यपि कलत्रपुत्ररूपाणि भवन्ति ॥ ४५ ॥

० अ०—अंतो० । हे जिन ! मनुष्यमवनाटकेषु मयाऽङ्गाः शून्या[नि]-विरहिताः । शून्यत्वे
द्वारेण हेतुमाह—तैः । कीदृशैः ? अन्तर्-मध्यादुत्सङ्गस्यैव निष्क्रान्तैरायुक्षयेण । इदमत्र
म्-नरजन्मन्युत्पन्नेन मया प्रियकलत्रपुत्रादिवियोगजं दुःखमनुभूतमिति । नाटकेष्वपि
मनुस्मृतिभियेनवस्तुसमाप्तिरूपा दृष्टास्ते च रङ्गाङ्गणमध्यानिष्क्रामद्भिः चतुर्विधामिनयनि-
नायकपात्रैः शून्याः स्युरिति ॥ ४५ ॥

० अ०—हे देव ! इह सप्ताहरङ्गान्तरे सर्वत्राप्यण्डिताज्ञस्य मोहनरेशस्य पुर कर्मपरिणामसूत्रारेण
नाटकाप्यभिधीयन्ते । तन्मध्याद्य अभिनीयमानेषु मनुष्यगतिरेव तत्तदवस्थाविशेषानुभूयमानशृङ्गारादि-
हत्वेन नाटकाणीन तेषु मनुष्यगतिनाटकेषु नरमवेषु उत्पन्नेन मया अङ्गात्-सङ्गात् शून्या निष्क्रान्ता-
। कैः ? प्रियकलत्रपुत्रे । किंविधैः ? लब्धे अन्तर्-मध्यादुत्सङ्गस्यैव निष्क्रान्तै-आयु क्षयेण मृतैः ।
पु अपि निष्कम्भमूचिताभिनेयवस्तुसमाप्तिरूपा अङ्गा, ते च रङ्गाङ्गणमध्यानिष्क्रामद्भिश्चतुर्विधामिनयनि-
नेनायकपात्रैः शून्या स्युः । पात्राण्यपि कलत्राणि रूपाणि भवन्ति ॥ ४५ ॥

५ ५ ५ ५

१० अ०—हे नाथ ! मया हीनदेवत्वेपु रिपूणां ऋद्धयो दृष्टाः, महर्द्धिकसुराणामपि आज्ञा
। इत्यादिदौर्गत्यसन्तापाः सोढाः । हे नाथ ! मई हीनदेव-किल्बिषीया भूत प्रेत शोर्टिंग
। राक्षस माहि अनेकि बइरी तणी रिद्धी दिद्धी । महर्द्धिक देवताइनी आज्ञा कीधी
दिक अनेक दारिद्र्य तणा सताप सहा ॥ ४६ ॥

ने० अ०—दिट्टो० । दृष्टाः समृद्धयो रिपूणां-शूनूणां आज्ञाः-शासनानि कृताः-परिपालिता
र्द्धिकसुराणामित्येवंप्रकारेण हीनदेवत्वेपु-किल्बिष व्यन्तरादिकेषु । दुर्गतस्य भावो दौर्गत्यं-
सत्त्वं सन्तापः-परामवादिभेदः दारिद्र्यं च क्लेशश्च तौ सोढौ-सेवितौ ॥ ४६ ॥

चि० अ०—दिट्टा० । हे जिन ! देवगतिगतेनापीदं दुःखमनुभूतमिति योगः । रिपुऋद्धयो-
ऽऽ, महर्द्धिकसुराणामाज्ञा कृता, हीनदेवत्वेपु किल्बिषिकत्व-व्यन्तरत्वादिषु दौर्गत्य-सन्तापौ
। तत्र दौर्गत्य-नि स्खलम्, सन्ताप-परिमवादिविश्वेत खेदः तौ । प्रादुर्भावो द्विवचने
द्विवचनम् ॥ ४६ ॥

पू० अ०—दृष्टा रिपुसमृद्धयः । सुरेष्वपि स्यादरातिव्यम् । आज्ञा कृता महर्द्धिकसुराणा हीन०-किल्बि-
षत्वादिषु दौर्गत्य-नि सत्त्वं सतापश्च तौ सोढौ ॥ ४६ ॥

५ ५ ५ ५

घ० अ०—अथ कवि जेतलु काल नरकादिक गतिई जीव फिरिउ ते स्वरूप बोलइ ।
हे नाथ ! मया भवचक्रं मिथ्यात्वादिवजलेन सिद्धता सता पुद्गलपरावर्ता अतिक्रान्ता । हे
नाथ ! मई भव-ससाररूपीउ वन मिथ्यात्व अविरति कपाय योगरूप जलि करी सींचतइ,
हुंतइ पुद्गलपरावर्त बहुशः-अनेक चार अतिक्रम्या । किंवि० पुद्गलपरावर्ताः ? बहुशः अरघट

इव घटीसंस्थानावसर्पिण्युत्सर्पिणीभिः परिगताः । अरहट्टनी परिं घटीनइं संस्थानि
उत्सर्पिणी अवसर्पिणीए परिगत-युक्त छइं ॥ ४७ ॥

ने० अ०—अधुना यावन्तं कालं नरकादिगतिषु भ्रान्तस्तावन्तं कालं दर्शयन्नाह—सिंच० ।
सिञ्चता-अभिषेकं कुर्वता, मयेति गम्यते । भववनं-संसारकाननम् । एकत्र मुख्यजलेन, अन्यत्र
मिथ्यात्वा-उचिरति-कषाय-प्रमादादिदुष्टयोगरूपजलेन पल्लवा-जलपरावर्ताः पेक्षया प्रेरिता-अति-
वाहिताः । क इव ? अरघट्ट इव । कथम्भूताः ? घटीसंस्थानावसर्पिण्युत्सर्पिण्यस्ताभिः परिगताः-
समेताः बहुशः-अनेकशः प्रेरिताः । यथा (अर)घट्टिको वनं सिञ्चन् अरघट्टिकपरिवर्तान् बहुशः
परिवर्तयति ॥ ४७ ॥

चि० अ०—सिंचतेने० । हे जिन ! मया परिवर्ता इति एकदेशे समु(दायो)पचारात् पुद्गल-
परावर्त्ताः पर्यस्ताः-प्रेरिता अतिवाहिताः । कीदृशा ? घटीसंस्थानेन-आनुपूर्व्यां पङ्क्तिरेण परिवर्त-
मानामिहत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः परिगताः-समेताः । बहुशः-अनन्ताः । किं कुर्वाणेन मया इत्याह-
भय एव चतुर्गतिगतासङ्ख्यपदुःखशापिभिः सङ्कुलत्वेन घनमिव घनं, ततः सिञ्चता-आश्रयद्वारेण
सङ्कुलितैः पापाम्बुभिः अभिषिच्य घृष्टिं नयता । केनेव मया ? अरघट्टकेनेव । अरघट्टको हि
घनममिषिञ्चन् अरघट्टपरिवर्त्तान् बहु परिवर्त्तयति, तत्र घटीमालामूलादारभ्य पर्यवसानपर्यन्तं
एकः परावर्त्तः । तेऽप्यानुपूर्व्यां स्थिताभिर्घटीभिरुपेताः स्युः, यद्वा तानरघट्टकोऽतिवा-
हयति ॥ ४७ ॥

पू० अ०—मयाऽरघट्टकेनेव ए(पदै)कदेशे समुदायोपचारात् परिवर्त्ताः पुद्गलपरावर्त्ता अतिवाहिताः घटी-
संस्थानेन परिवर्तमानामिहत्सर्पिण्यवसर्पिणीभिः परिगताः-समेताः । भववनमभिषिञ्चता अरघट्टकोऽपि वनं अभि-
षिञ्चन् अरघट्टपरावर्त्तान् बहुशः परिवर्त्तयति । तत्र घटीमालामूलादारभ्य पर्यवसानपर्यन्तं एकः परावर्त्तः । तेऽप्या-
नुपूर्व्यां स्थिताभिर्घटीभिरुपेताः स्युः ॥ ४७ ॥

॥ ४७ ॥

ध० अ०—हे नाथ ! अहं अनन्तकालं भवे-संसारे भ्रान्तो जन्म-जरा-मरणलक्षणैर्भ्यो
दुःखैर्भ्यो न मीतः । हे नाथ ! ह्रं अनन्त काल भव-संसार माहि भय्यु जन्म-जरा-मरण-
लक्षणरूप दुःखानु वीहन् नही । सम्प्रति हे नाथ ! त्वयि दृष्टे सति जन्मादिभयं जातं
न पलायितं च । हे स्वामी ! तइं हिवडां दीठइं हंतइं जन्मादिक भय संपन्नं इदं पलायितं-
नाठउं ॥ ४८ ॥

ने० अ०—(भमिउं०) । हे नाथ ! भ्रान्तोऽनन्तकालं जीवस्य अनन्तादिकालव्यवस्थित-
त्वात् भवे-संसारे न भ्रान्तः दुःखैर्भ्यो न मीतो-न व्रस्तः, दुःखानां जन्ममरणादिरूपाणाम् ।
साम्प्रतं तु कषायादिभिरहमित्यं विडम्बितः । पुनर्विवेककुशलत्वात् त्वयि दृष्टे जातं-समुत्पन्नं
भयं पलायितं-नष्टं च । यौ तुल्यकालवाचिनौ । ये हि भगवन्तं सम्यक् पश्यन्ति, तेऽवश्यं लघु-
संसारिणो भवन्ति इत्यागमवचनान्निश्चीयते ॥ ४८ ॥